DR. S. D. VAN VEEN,
HISTORISCHE
STUDIËN EN
SCHETSEN.

WB

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

HISTORISCHE STUDIËN EN SCHETSEN.

/ F. 24.

HISTORISCHE

STUDIËN EN SCHETSEN

DOOR

Dr. S. D. VAN VEEN,

HOOGLEERAAR TE UTRECHT.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1905.

VOORBERICHT.

De Historische Studiën en Schetsen, die ik hier in éénen bundel den Lezer aanbied, verschenen vroeger afzonderlijk in verschillende tijdschriften. Een enkele slechts is, wat den vorm betreft, aanmerkelijk gewijzigd. De andere zijn gebleven, zooals zij waren. Alleen voegde ik hier en daar enkele noten bij.

UTRECHT, 15 Juli 1905.

S. D. VAN VEEN.

INHOUD.

DE REFORMATIE DER KERKEN IN HET GRAAFSCHAP LINGEN.

(ARCHIEF VOOR NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDENIS DL. I. 1885).

DE REFORMATIE DER KERKEN IN HET GRAAFSCHAP LINGEN.

't Verdient inderdaad opmerking, hoeveel onze vaderen gedaan hebben tot uitbreiding en instandhouding der Gereformeerde Kerk. Niet alleen, dat zij, hoewel in menig opzicht met wapenen, die af te keuren zijn, in de geünieerde provinciën de te Dordrecht vastgestelde leer tegen Roomschen en Lutherschen, Mennonieten en Socinianen en andere afwijkende secten verdedigden; ook buitenslands breidde zich de kring hunner werkzaamheden uit. In Oost- en West-Indië, in Polen en Hongarije, in de Paltz en Gulik, in het land van Cleve en van Lingen, in één woord overal, waar de Gereformeerde Kerk maar uitgebreid kon worden of arme en verdrukte geloofsgenooten ondersteuning en hulp behoefden, vonden onze vaderen hun arbeidsveld, en hun gebed, hun voorspraak, hun gave was in den regel niet vruchteloos. Deze arbeid der liefde ten behoeve van broeders in den vreemde wekt dan ook onze bewondering in gelijke mate, als de maatregelen tegen de dissenters hier te lande ons menigmaal met droefheid en weerzin vervullen. Er is veel, zeer veel gegeven en gedaan voor de buitenlandsche kerken. En wat men deed, deed men gaarne en met volharding.

Dit duidelijk te maken, is mede het doel der volgende bladzijden, waarin ik mij voorstel, het een en ander mede te deelen aangaande de Reformatie der kerken in het Graafschap Lingen. Veel wat hierin voor zal komen, ont-

leen ik aan een afschrift van twee requesten, dat mij onlangs in handen kwam [1]). Het eene request is, „uijt naeme der samptelijcke kercken int Graeffschap Lingen," onderteekend door GISBERTUS STEENBERGEN, pastor te Lingen, en draagt aan 't hoofd het volgende opschrift: „Aen sijn Hoocheijt [2]). Een kort vertogh ende grondigh verhaell der voorleeden en tegenwoerdige staet der kercken in het Graeffschap Lingen ende haere successive veranderingen." Het andere is van de Deputaten der Synoden van Overijsel, Gelderland, Z.-Holland, N.-Holland en Groningen, en gericht aan Hare Hoogheid de Prinses Douairière VAN ORANJE. Beide requesten bedoelen, de volkomen reformatie van Lingen te vragen, en zijn voorzien van verscheidene bijlagen. Het jaartal ontbreekt bij beide kopieën.

Toen den 12[den] November 1597 de stad Lingen door Graaf FREDERIK VAN DEN BERG bij verdrag aan Prins MAURITS was overgegeven, kwam daar spoedig eene geheele verandering tot stand. Alles had tot nog toe onder de heerschappij van het Pausdom „als versoopen" gelegen. Die toestand moest nu ophouden. Zoowel in de stad als op het platteland liet de Prins „daetelijck alle vestigien des Pausdoms removeeren." Alle Roomsche geestelijken moesten het Graafschap verlaten; „de exercitie haerder gepraetendeerden Godsdienst" werd belet; heimelijke vergaderingen werden verhinderd en maatregelen genomen, dat „geen Papen offte eenige Mispreesteren tot sulcken eijnde int Graeffschap Lingen mochten opduijcken." Kerken en scholen werden nu van Gereformeerde predikanten en onderwijzers voorzien, en weldra ook de politie van

[1]) Dit afschrift berust te Leeuwarden in het Archief van de voormalige Friesche Synode, en komt voor in Portef. N°. 24, behelzende „Eenige gemengde stukken 1619—1802."

[2]) Prins Willem III.

Gereformeerde „bedienten." Den 17[den] Maart zwoeren de dienzelfden dag gekozene Burgemeesters MENCO CRAEMER, EVERT ROSKAMP, JOHAN GRAVENKAMP en Mr. EVERT SMIDT, benevens de pas benoemde Schepenen GERARDT ZWARTE, JOHAN WITTBACKER, ENGELBERT WANTSCHER en HERMANN SCHMIDT den eed van getrouwheid aan den Prins, en beloofden zij „de Christelijcke Gereformeerde religie voor te zullen staen." Den volgenden dag werd „dorch den H. Drost ende Rentmeester, eenen Jedern Borgeren int particulier, den Eedt van getrouwicheijt, mits opgerichteden vingeren alsoo t' holden en nae te kommen, gehoirsamlijck geleistet en solemnelijck aengenommen." Ook bij dezen eed werd de belofte afgelegd, dat men niets zou „doen, ofte laeten geschieden, dat tegens de Christelijcke reformeerde religie soude moegen strijden [1])."

Zoo was dan de reformatie tot stand gekomen, en voor „de kercken deeser Graeffschap, d'welcke met soo een dicke duijsternisse vande Pauselijcke blindtheyt waeren omvangen, het ligt der waerheijt" opgegaan. De Gereformeerde Kerk, hoofdzakelijk vertegenwoordigd door de predikanten, dacht nu ook al spoedig aan organisatie. Reeds had de Synode van Overijsel in 1598 besloten, zich met een verzoekschrift tot Prins MAURITS te wenden, ten einde te verkrijgen, „dat de kerken der heerlykheit Linge mede de Synodaele en Classicaele vergaderingen der Overysselsche kerken moghten gadeslaen en waernemen [2])." Dit verzoekschrift schijnt geen effect gehad te hebben. Ten minste eerst in het jaar 1603 werd op verzoek der predikanten van Lingen en daaronder behoorende dorpen, die reeds „een classicale vergaderinge op classicale ordre hadden", door de Synode van Overijsel „verclaert, dat de Broederen der Classis Lingen in gelijcken grade met aenderen Classibus in der Landtschap van OverIssell staen

---

1) *Request aan Prins Willem III, Bijlage A.*

2) *Acta Syn. Daventr.* 1598, art. 7.

sullen"; en reeds in diezelfde synodale vergadering werd tot Deputatus Synodi „uyt der Classe van Lingen JOANNES SPEENHOVIUS" gekozen [1]). Op de volgende Synode „sijn met behoorlijcke credentsen verschenen van Lingen, JOANNES SPEENHOVIUS, OTTO FRANTSEN, JOANNES RINGELIUS, respective Dienaeren tot Lingen, Ibbenbuijren, Beesten", van welke de eerstgenoemde tot Scriba Synodi gekozen werd [2]).

Bij dezen uiterlijken welstand, scheen ook de inwendige toestand nog al goed genoemd te mogen worden. Althans ik vind vermeld, „dat alle de Ingeseetenen, sonder eenigh onderscheit, in de Gereformeerde Kercken de waere leere hoorden leeren, haere kinderen in de kercken lieten doopen, en de houwelijcke copulatien lieten geschieden: In vougen datter groote eenicheijt in den Lande wierde bespeurt, de kercken ende schoelen waeren wel bestelt . . . de kercken wierden vervult met toehoorders, de sacramenten wierden vredelijcken bedient, ende de liturgie noch de kerckelijcke discipline leedt geen indraght" [3]).

Zoo stonden de zaken, toen SPINOLA in Augustus 1605 voor Lingen kwam, na Oldenzaal ingenomen te hebben. Tien dagen belegerde hij de stad, en reeds was het ontzet op handen, toen MAERTEN KOBBEN, de Goeverneur, mede door de burgerij daartoe gedwongen, haar bij verdrag aan den vijand overgaf. Het maakt geen aangenamen indruk, wat VAN METEREN verhaalt [4]), dat n.l. „de Predikant, JOHANNES SPEINHOVEN (de ons bekende SPEENHOVIUS [5]) met

---

1) *Acta Syn. Camp.* 1603, art. 2 en 29.

2) *Acta Syn. Zwoll* 1604 in fronte, en art. 1.

3) *Request aan Willem III*, blz. 2.

4) *Hist. v. d. Oorl. en Gesch. der Nederl.* enz., dl. IX, blz. 9.

5) Hij werd den 2den September 1571 te Dortmont geboren. „Etlijke jaeren" was hij predikant te Lingen, zooals BRANDT (*Hist. d. Reform.* IV, 654) verhaalt. Misschien is hij dus terstond in 1597 of 1598 hier predikant geworden. Toen

den ganschen Kerkenraad, by den Kommandeur KOBBEN op de Wallen gekomen is, hem met schreijen biddende zo veel onnoozel bloed te verschoonen: als de Kommandeur antwoordde, dat hy beslooten had zyne eer te betragten, heeft de Predikant oopentlyk betuigd, dat alle het onnoozel bloed, dat door dit zyn styf voorneemen vergooten zou werden, op hem en zyne Kinderen zou komen, en is dus van daar gegaan". Indien deze houding van den godsdienstleeraar en de vertegenwoordigers der gemeente de mannen gesterkt heeft, die den Goeverneur openlijk dreigden, zelven de stad bij verdrag te zullen overgeven, en zóó hem daartoe dwongen, of indien deze houding mede aanleiding geweest is, dat KOBBEN Lingen overgaf, terwijl het misschien anders spoedig ontzet zou zijn geworden, dan zijn de Gereformeerden in het Graafschap zwaar genoeg gestraft voor deze daad van Lingen's predikant en kerkeraad. Immers SPINOLA bracht weder „de kercken onder het roomse jock" en herstelde den toestand van vóór 1597 geheel en al. De predikanten moesten het land ruimen [1]); de priesters, indien zij niet heimelijk gebleven waren, mochten terugkeeren, zich openlijk vertoonen en hunne

---

SPINOLA de stad ingenomen had, werd hij te Utrecht beroepen, waar hij werkzaam bleef tot 1619, in welk jaar hij den 8sten Febr. met vier zijner ambtgenooten wegens Remonstrantsche gevoelens door de Vroedschap afgezet werd. Het bericht, door TRIGLAND verspreid, dat hij daarna in Oost-Friesland tot de Lutherschen zou zijn overgegaan, is reeds door BRANDT weersproken. Te Delft vertoevende, om de Remonstrantsche gemeente in stilte te bedienen, overleed hij aldaar plotseling den 29sten Juni 1621. (Zie over hem BRANDT, *Hist. d. Reform.*, dl. III, blz. 390, 391, 941—957, 970, dl. IV, blz. 37, 653, 654).

[1]) Behalve de reeds genoemden, vond ik nog vermeld als predikanten in 't Graafschap: HENRICUS POLLIO, in 1601 uit Genemuiden beroepen, en MELCHIOR VAN BIEZEN, na SPINOLA'S komst beroepen naar Mastenbroek.

functiën in 't openbaar waarnemen, en de Roomsche godsdienst kwam weer tot volle glorie. Het licht der Reformatie was „als in sijn opganck ondergegaen", en de uitkomst bewees maar al te zeer, dat de schildering van zooeven, alsof geheel Lingen Gereformeerd was geworden, overdreven moest heeten. Spoedig althans was weer een groot, zoo niet het grootste gedeelte der bevolking Roomsch geworden. Den 19den Februari 1606 werd door den Aartsbisschop van Filippi (en Utrecht), SASBOLDUS VOSMEER, eene nieuwe kerk aan de Heiligen BONIFACIUS en WALBURGIS gewijd. Eene andere kerk, die onder den ban der stad stond en aan de Moedermaagd was toegewijd, was, na in 't begin der geloofsberoerten omvergeworpen en later afgebrand te zijn, ten tweeden male weer opgebouwd, en de 27ste April 1612 zag den genoemden Aartsbisschop weer binnen Lingen's muren, ten einde in deze kerk een altaar te wijden ter gedachtenis aan MARIA MAGDALENA. Daar de parochiekerk voor de burgerij en de bezetting te klein was, gaf SASBOLDUS verlof, eene nieuwe kerk te bouwen, 'tgeen ook geschied is door een regiment Italianen, dat hier in bezetting lag onder POMPEJUS JUSTINIANUS. Naar hem werd deze kerk, tot welker opbouw het Hof te Brussel de noodige gelden verschafte en in welke op Kerstdag 1613 de eerste mis gelezen werd, de kerk der Italianen genoemd [1]).

Uit een en ander, maar meer nog uit de latere gebeurtenissen, blijkt duidelijk, dat, niettegenstaande de schijnbaar krachtige reformatie in de jaren 1597—1605, Rome's kracht te Lingen nog bij lange na niet gebroken was.

Zoo bleef de toestand, inderdaad treurig voor de Gereformeerden, die er eens zoo bloeiden, tot het jaar 1633, „wanneer door een bijsonder bestieringe Gods, naer dat de stadt van Lingen gesleght, van Spanse, Keijserse, ende

---

[1]) Zie: *Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer* met aanteekeningen van H. V(an R(ijn), dl. II, blz. 600—602.

van de Catholijcke ligue verlaeten, als van selven wederom quam t'vallen in handen van haeren wettigen LandsHeere, verwachtende dat het licht, t welck als in sijn opganck was ondergegaen, wederom ontstoecken, en als op den kandelaer soude werden gesett" [1]). Deze verwachting werd ten deele niet beschaamd. Prins FREDERIK HENDRIK toch „stellede daetelijck hier ende daer, tot troost der Gereformeerde, die alsnoch overigh waeren, eenige Praedicanten". Meer scheen hij voor 't oogenblik niet te kunnen doen. De Roomschen behielden dan ook „voor de tijt noch de vrijheijt van exercitie van haere religie". Het getal der priesters bleef echter dat der predikanten verre overtreffen, „De reformatie konde als doen niet wel t' eenemaell voortgesett worden, door dien het als doen noch was int heetste van den oorloogh, maer het is buijten alle twijffell, dat Sijn Hoocht. nochtans sulcx ter gelegener tijt heeft voorgehadt" [2]). De Roomschen, door dit verzuim aangemoedigd, staken gedurig driester het hoofd op. Zij hadden „contrarie belooffte" gevraagd, maar deze was hun geweigerd [3]). Nu beweerden zij, dat de Drost van Sallandt, de Heer ZWIER VAN HAERSOLTE, toen hij hun den eed van getrouwheid afnam, hun beloofd had, dat zij niet onderdrukt en vervolgd zouden worden; maar deze belofte, aangenomen dat zij gegeven was, gaf hun wel vrijheid van conscientie, maar geen vrijheid van openlijke godsdienstoefening, veel minder van „publicq regeeringe", waarop zij, op grond dier belofte, aanspraak maakten.

De Gereformeerden zaten ondertusschen niet stil. De reformatie moest voortgezet worden. Al kon „door den geduijrigen aarbeijt des oorloogs" niet alles op eens gebeuren, als het dan toch maar langzamerhand geschiedde, als er maar voortgang te bespeuren was. Daartoe moesten

---

1) *Request aan Willem III*, blz. 3.
2) *Request aan Willem III*, blz. 3.
3) *Request aan Willem III*, blz. 3.

de „paepsche stouticheden en exorbitante insolentien" ingebonden en het getal der predikanten vermeerderd worden. Om dit te bereiken, wendde men zich niet alleen tot de wereldlijke machten, maar de nood werd ook geklaagd aan de Gereformeerde Kerk van Overijsel. Bij haar werd het eerst om raad en hulp aangeklopt, omdat de voormalige Classis Lingen tot haar behoord had. Zij liet nu door hare correspondenten de assistentie der correspondeerende Synoden verzoeken, opdat men alzoo eendrachtig ten behoeve der broederen zou kunnen werken [1]). Men onttrok zich niet, en al zeer spoedig waren Overijsel, Zuid-Holland, Noord-Holland, Gelderland en Utrecht, te zamen of afzonderlijk, bezig om de reformatie van het Graafschap Lingen te bevorderen. Men wendde zich daartoe tot den Prins, die als Graaf van Lingen het bestuur aldaar uitoefende. De Gedeputeerden van Overijsel vervoegden zich in 1646 bij Z. Hoogheid, spraken hem ernstig aan over de reformatie van Lingen, en ontvingen de belofte, dat hij haar zou behartigen [2]). In het volgende jaar kon ter synodale vergadering dan ook reeds door de Gedeputeerden, die rapporteerden, op ééne vrucht gewezen worden; nl. „dat de reformatie van turnen [m. z. tuinen, d. i. het dorp Thuynen onder Lingen] bij sijn hoocheyt toegestaen was" [3]).

De geheele reformatie kwam echter nog niet tot stand. Of het kwam door den oorlog „offt door de groote hoope van een algemeene vrede offt dat de doodt Sijn Hoochts.

---

1) Zie o. a. *Acta Syn. Z.-H.* 1645, art. 50.

2) *Acta Syn. Z.-H.* 1646, art. 48.

3) *Acta Syn. Z.-H.* 1647, art. 30. Echter kwam er eerst in 1648 een predikant, namelijk EVERHARDUS DEUTCHENIUS. Zie den brief van Ds. H. LOFTINCK achter het request aan de Prinses Douairière, gedateerd 20/10 Sept. 1659, welke, vroeger door mij niet medegedeeld, thans hierachter als Bijlage volgt.

heylsam voornehmen heeft affgesneden, offt wel dat Godt die Heere belieffl heeft sulcx te laeten geschieden door syn Heere Soon: Gelijckerwijs Godt die Heere wilde: Niet dat David (welcke well beloofft hadde den Heere een Tempel te bouwen, dat oock goet was in des Heeren oogen), maer dat sijn Soon Salomon hem een huijs soude bouwen, de reeden voeghter die Heere bij, omdat David noch in oorlogh sijnde, maer Salomon in vrede leven soude in sijn Coninchl. regeeringe" [1]), — het zal wel niet uit te maken zijn. Zooveel is echter zeker, Prins FREDERIK HENDRIK heeft voor de reformatie der kerken in 't Graafschap Lingen maar weinig gedaan.

Na zijn dood was nu het oog gericht op zijn zoon WILLEM II. En niet te vergeefs. De nood van Lingen werd ook hem geklaagd door Gedeputeerden der verschillende provinciale kerken op last hunner Synoden [2]). Misschien was het onder hun invloed, misschien doordat hij na den vrede van Munster de handen wat ruimer gekregen had, maar spoedig trad hij met een forsche daad op. „De Geest Goddes" — zeggen de Requestranten aan Prins WILLEM III — „de Geest Goddes is veerdigh geworden over die Heere Prins WILHELM de tweede onsterffelijcke geheugenisse, want sijn Hoocht. door den ijver tot Gods huys verslonden synde, heeft Anno 1648 den 28 Julij nae de vrede bevoelen, dat het geheele Graeffschap Lingen van alle vestigia des Pausdoms soude gesuijvert worden" [3]). Hij vaardigde daartoe het volgende mandaat uit [4]):

„Den Prince van Orange:

Edele, Erentveste, Discrete Lieve getrouwe, alsoo wij volgende het exempell vande Heeren Staeten Gene-

---

1) *Request aan Willem III*, blz. 4.

2) Zie o.a. *Acta Syn. N.-H.*, 1648, art. 26.

3) *Request aan Willem III*, blz. 4.

4) Zie de kopie hiervan achter het *Request aan Willem III*, *Bijlage C.*

raell deser vereenighter Neederlanden goet gevonden hebben, de roomse kercken in onsen Lande van Lingen te reformeeren en suijveren van alle vestigien des Pausdoms: Soo lasten en beveelen wij U.E. bij desen, t' selve terstondt bij de handt te nehmen, en de Papen offt roomse Pastoren en Capellanen aenteseggen, ende te beveelen, dat sij haer voortaen uijt de Kercken en Capellen sullen onthouden, sonder eenige dienst meer te pleegen, offt haer met eenige kerckelijcke saecken aldaer meer te bemoeijen, doende voorts de Kercken ende Capellen suijveren ende reijnigen van alle vestigien des Pausdoms, en houdende deselve geslooten tot onse naerdere ordre. Hiermede

Edele, Erentveste, Discrete, Lieve getrouwe,
blijfft Gode bevohlen. In sGravenHaage,
desen 28 July XVIc acht en veertigh
U.E. goede vriendt
H. f. d. Orange [1]).
Aen den Drossart van Lingen."

Als men dit bevelschrift leest en daarbij de verklaring hoort, dat het „oock met een gerequireerde vigeur is geexecuteert" [2]), dan zou men meenen, dat de geheele reformatie nu wel spoedig tot stand gekomen zal zijn. 't Moest echter nog meer dan dertig jaren duren, eer men verklaren kon, dat de zaak geëindigd mocht heeten.

Toch werden er nu reeds veranderingen bespeurd. De priesters verlieten met „alle haere ornamenten" de kerken en de scholen, en bedankten bij het overleveren van de sleutels den Drost van Haersolte „voor de genaede, de sij soo lange hadden genooten". De burgers van de Roomsche religie, die nu in het Graafschap geen gelegenheid hadden om in 't openbaar hunne godsdienstige plich-

---

[1]) Deze onderteekening is een „lapsus calami" van den kopiïst.

[2]) *Request aan Willem III*, blz. 4.

ten te vervullen, lieten stoelen en banken maken, plaatsten die in een gebouw te Scheptrup, in 't Sticht van Munster, en hielden daar hunne godsdienstoefeningen [1]). Zij zonden echter hunne kinderen naar de Gereformeerde scholen, gelijk blijkt uit de getuigenis, welke MARGARETHA TER BORCHORS, de weduwe van HENRICUS CASPARI, die in 1649 „tot Rector vande Schoele beroopen" was, afgelegd heeft voor den Notarius PETRUS KAPPENBERGH „mediante stipulatione aen Eedes plaetse" en onder getuigen [2]). Zij verklaart nl., dat „veele vande Papistische borgeren haere kinderen bij den Sal. Rector in de Schoelen hebben bestelt ende onderwijsen laeten", maar dat dit „niet heel lange geduijrt hebbe, overmits dat de Pape van Freren, genaemt STODDEBROECK [3]), de ouders soodaenigh instrueert hadde, dat sij de kinderen wederom, uijt d'ordinaire schole van haer sal. man hebben nehmen moeten".

Was de genoemde HENRICUS CASPARI te Lingen tot Rector beroepen, nog niet overal in 't Graafschap waren Gereformeerde predikanten en schoolmeesters aangesteld. Behalve de stad waren ook de dorpen Langercke, Thuynen, Schapen, Recke, Plantlünnen (en weldra ook Ibbenbuyren) van predikanten en schoolmeesters voorzien. In de overige dorpen, Freren, Mettingen, Brochterbecke, Beesten, Braemsche, Bavinckel en Backum bleven de kerken gesloten tot nader orde. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat de Roomsche geestelijken, ziende, dat de maatregelen tegen hen en hunne kerk bij zulk eene halfheid niets baten konden, zich dan ook niet allen uit het Graafschap verwijderd hadden, maar „ten deele sich hier en daar verbergden om Dieffswijse het Landt intehouden, ende haere gepraetendeerden Godsdienst te oefenen", vooral in die dorpen, waar geen predikant gevestigd was; „maar

---

1) *Request aan Willem III*, blz. 4 en 5, en *Bijlage* Δ1.

2) *Request aan Willem III*, *Bijlage* Δ2.

3) De latere Aartspriester van Lingen.

ter plaetsen" — zoo verhalen de requestranten aan Prins Willem III — „daer Praedicanten stonden, daer wisten de Mispreesteren sich well van dan te houden".

De toestand zou echter nog erger worden. Er waren onderhandelingen aangeknoopt tusschen Prins WILLEM II en den Bisschop van Munster, om het Graafschap Lingen aan den laatstgenoemde te verkoopen. Het gerucht daarvan drong ook tot Lingen door. De Gereformeerden begonnen reeds te vreezen. Zij wendden zich al wederom tot de Synode van Overijsel en tot de andere provinciën. Reeds hadden de Deputati Synodi van N.-Holland een „beweechelijck request" [1]) aan Zijne Hoogheid gereed, toen gelukkig het bericht vernomen werd, dat de handel geen voortgang zou hebben. Ondertusschen hadden de Roomschen door het een en het ander, niet het minst door de genoemde onderhandelingen, weer nieuwen moed gekregen. En dat toonden zij. Zij begonnen weer „te missen, doch hier en daer heijmelijck"; stichtten, hoewel nog „bedecktelijck", scholen; richtten in particuliere huizen altaren op, en oefenden „haeren Godsdienst alsoo bedecktelijck heen".

Daar komt de tijding, dat de Prins is overleden. Dit sterven, „t' welck haeren aessem deste vrijer doet scheppen", is hun een oorzaak om verder te gaan met hun pogen om Lingen weer geheel en al Roomsch te maken en Roomsch te doen blijven. En dit mislukt hun niet. Integendeel, gewone huizen worden ingericht tot kerken, priesters aangesteld en godsdienstoefeningen weer in 't openbaar gehouden. De priesters wijden hunne heiligdommen en versieren ze; zij doopen de kinderen en trekken zelfs het sluiten der huwelijken aan zich, niettegenstaande „de geheele dienst van leeren, doopen, copuleeren aen de Gereformeerde predikanten staet"; ja zij dwingen de lieden, zich door hen te laten trouwen, „om haer profijten daer van te maecken". En niet alleen bij het platteland

1) *Acta Syn. N.-H.* 1650, art. 24.

bepalen zij zich; zij dringen zich ook in de stad zelve in, en oefenen onder het oog der predikanten hun ambt uit. Niet zonder gevolg blijven dan ook hunne onvermoeide pogingen. Zij krijgen, naar de getuigenis der Gereformeerden, „de overhandt onder het volck", en „de Praedicanten moesten sulcx met bedroeffde oogen aensien". Zelfs de geestelijke tucht durven zij openlijk uitoefenen. „In somma" — zoo klaagden de Requestranten aan WILLEM III — „het was geheel paaps in alle sijn deelen; daer stonden de Praedicanten sonder toehoorers, de Meisters sonder kinderen" [1]).

In deze omstandigheden zagen de predikanten zich genoodzaakt, alles in het werk te stellen, om de deformatie der kerken te verhoeden en op eene spoedige en hoognoodige reformatie aan te dringen bij de bevoegde machten. Zij deputeerden dan Dr. WYNANDUS RUTGERSIUS, predikant te Ibbenbuyren, en Ds. HENRICUS WIRTZ, predikant te Lingen, tot de Prinses Douairière en de Prinses Royale [2]). Ik vermoed, dat deze deputatie in het jaar 1652 is uitgezonden, en dat zij niet de eerste was, die naar 's-Gravenhage ging. In 1651 toch waren de genoemde RUTGERSIUS en Ds. EVERHARDUS DEUTGENIUS [3]), predikant te Thuynen,

---

1) *Request aan Willem III*, blz. 6.

2) *Request aan Willem III*, blz. 7.

3) EVERHARDUS DEUTGENIUS werd in 1641 conrector te Meppel en kwam van daar in 1648 als eerste predikant te Thuynen. Hij was reeds 14 April 1845 bij de Classis Meppel praeparatoir geëxamineerd, waarvan hij echter eerst 28 Juni 1647 het bewijs ontving, omdat hem opgelegd was zich om de twee of drie weken in tegenwoordigheid der predikanten van Meppel in het prediken te oefenen, waaraan hij traag voldeed. — Hij werd van Thuynen te Ruinerwold (Drenthe) beroepen 8 Aug. 1653, waar hij, niettegenstaande vele onaangenaamheden, toch bijna veertig jaren als predikant werkzaam bleef. Hij overleed daar den 30sten April 1693, oud 81 jaren.

reeds afgevaardigd geweest naar Holland[1]). Zij hadden den bedroefden toestand der kerken aan de Synoden van Z.- en N.-Holland te klagen, deelden daar „nieuwe Insolenties, mishandelingen ende Lasteringen" mede, en verklaarden, dat „alle d'Officieren ende Vorsters, uijtgenomen alleenl. drij", het Pausdom toegedaan waren[2]). Het volgend jaar kwamen er weer twee Gedeputeerden in de Z.-Hollandsche Synode[3]). Misschien zijn deze beiden de in het request bedoelde RUTGERSIUS en WIRTZ geweest.

Hoe men zich van Lingen uit ook wendde met verzoek om reformatie tot „haere Hoocheden ende desselffs raeden", en met klacht op klacht tot de bevriende Synoden over de toenemende deformatie, er werd van dit alles weinig vrucht gezien. Dit lag niet aan onverschilligheid bij de kerkelijken, en, volgens hare eigene woorden, evenmin aan gemis van belangstelling bij de Prinsessen. Het had zijn oorzaak in de tijdsomstandigheden. Eerst kon men bij de Moeder en hare Schoondochter niets gedaan krijgen wegens de geschillen, tusschen deze beiden gerezen betreffende de voogdij over het na den dood van Prins WILLEM II geboren prinsje[4]). En toen „de geresene differenten tusschen hooggemelte Princessen waeren geassopieert", hebben o.a. de Deputaten der N.-Hollandsche Synode wel

---

[1]) Ook elders werd hulp gevraagd. De Synode van Stad en Lande b.v. werd verzocht, gevolmachtigden ter hulp te zenden. Met toestemming van de Staten der Provincie benoemde deze daartoe JOH. MARTINUS (den schoonvader van den bekenden ABR. TROMMIUS en medewerker aan diens *Concordantie*), pred. te Groningen, en RICHARD MARTINUS, pred. te Stedum. (Zie *Gedenkboek van Stad en Lande* door H. H. BRUCHERUS. Gron. 1792, bl. 283).

[2]) *Acta Syn. Z.-H.* 1651, art. 16; *Acta Syn. N.-H.* 1651, art. 16.

[3]) *Acta Syn. Z.-H.* 1652, art. 23.

[4]) *Acta Syn. N.-H.* 1651, art. 16; *Acta Syn. Z.-H.* 1652, art. 23.

„grote devoiren gedaen, doch niet met soo goet succes als wel gewenscht ware geweest". Toen zij bij de Prinsessen waren, om over de reformatie der kerken in Lingen te spreken, toonden deze zich wel genegen, „maer en saegen daer toe als noch gene gelegentheit, vermits de veelvoudige dispuijten en praetensien die over t graefschap van Lingen bij dese en gene Heeren wierden opgeworpen, en om andere redenen en insichten meer". Bovendien vonden de Prinsessen het in die „conjuncture des tijtds" ook ongeraden, verder op het tot stand komen dezer zaak aan te dringen, en de Douairière ried alle voorzichtigheid aan, opdat het goede werk niet verachterde[1]. Ook de pogingen, die aangewend werden voor Lingen, „dat hare kercken onder den eenen of anderen Synodum of Classem gereduceert mochten worden", bleven nu evenzeer zonder gevolg, als in het jaar 1640, toen de Synode van Overijsel den wensch had uitgesproken, „dat de praedicant der Stadt onder een van de Classen werde gestelt, gelijck in 't jaer 1603".

Met het oog op al deze teleurstellingen en op de omstandigheden, waaruit zij voortgevloeid waren, besloot dan ook de Synode van Overijsel, die in deze zaken de leiding had, vernomen hebbende, „datter tegenwoordich cleyne of gene apparentie was tot bevorderinge van de goede reformatie", voorloopig daarom ook niet meer te vragen, maar „van dat versoeck wat te supersederen" en betere tijden af te wachten[2]. Een gelijk besluit werd in Gelderland, Zuid-Holland, Noord-Holland en Groningen genomen[3].

Toch was niet alles, wat men gedaan had, te vergeefs geweest. Een klein succes was er te zien op de groote devoiren. Allereerst, dat de Drost, aan wien de kerken

---

1) *Acta Syn. N.-H.* 1654, art. 19.

2) *Acta Syn. Overijs.* 1654, art. 43.

3) *Acta Syn. Gelr.* 1654, art. 10; *Z.-Holl.* 1654, art. 18; *N.-Holl.* 1654, art. 19; *Gron.* 1654, art. 46.

van Lingen meermalen door gedeputeerden „haeren desolaten staet" hadden doen klagen, „haer oock met verscheiden mandaten heeft getroost". 't Is waar, de Roomschen gingen toch hun gang, en „de impudente stouticheijt van dese geschooren hoop" wist zich hier en daar voorspraak te verwerven „ende de saecke in den slaep t' wiegen", wat zij gemakkelijk konden bewerken, daar zij wel wisten, dat de „Procurator fisci" zelf een papist was en daarom niet tegen hen ageeren zou. Een tweede voordeel, dat verkregen werd, bestond hierin, dat de Prinses Douairière beloofde, den Drost te Lingen te zullen aanschrijven „om de reformatie te bevorderen, soo veel doenlyck soude zijn" [1]). Nu was de zin van deze uitdrukking wel zeer rekbaar, want het geval zou ook kunnen wezen, dat er niets doenlijk bleek te zijn; maar er werd dan toch iets gedaan, hoewel er eerst een jaar voorbijging; want toen de zaak te Lingen „by nae desperaet" was, gaf de Drost „opde groote clachten der Gereformeerden, die aldaer seer wierden gedruckt", aan zijn „Verwalther" last, om in alles strikt de order van den Prins van Oranje van 1648 na te leven, en liet hij het volgende mandatum publiceeren [2]):

„Alsoo ick seeckerlijck berichtet ben, dat in verscheijdene plaetsen van het Graeffschap Lingen, selffs de met Gereformeerde Leeraeren bestelt sijn, daegelijcx nieuwe Mispreesteren in kommen, die haer niet alleene en verstouten int openbaere haere gepraetendeerde Goddesdienst te verrichten, maer oock in diverse kerspelen haere Leeraeren in haeren dienst met den aenkleve van dien, merckelijcke indraght doen tegens de expresse ordre van Sijn Hoocheijt lofflijcke gedachtenisse, Prins WILLEM DE TWEEDE in den Jaere 1648 als Graeff van Lingen, genaedichlijck verleent: Soo isset, dat die Heere PALTHE [3]) mits desen wort geor-

1) *Acta Syn. N.-H.* 1654, art. 19.

2) *Request aan Willem III*, *Bijlage D.*

3) ARNOLDT PALTHEN, Utr. Jur. Doctor, was in 1651

donneert, omme sonder conniventie opt spoodigste alles in het Graeffschap Lingen, nae de gedagte ordre van sijn Hoocht.ᵗᵉ herstellen, de Papen serieusselijck t' gebieden, dat sij haer van alle kerckelijcke dienst, met de geene dien annex is, sullen hebben te onthouden, op poene van hondert goltgl. nae publicatie deses, telckers bij den Contraventeurs te verbeuren, dat mede van gelijcke alle paapse schoelmeisteren van haeren Schoeldienst, haer sullen hebben te onthouden, bij poene van arbitraele correctie, ten eijnde alsoo de genaedige wille van Sijne Hoocht. onsterffel. mem. met vigeur mochte geeffectueert en gemainteneert worden.

Actum. Den $\frac{29}{19}$ Junij 1655.

R. VAN HAERSOLTE."

De bewoordingen dezer publicatie waren duidelijk en krachtig genoeg, en toch heeft zij slechts weinig uitgewerkt, niettegenstaande ook de Overijselsche Synode besloten had, aan te dringen op de uitvoering der order van 1648 en daartoe mede de hulp der correspondeerende Synoden te verzoeken [1]). „Men heeft het eerder slimmer als beeter gevonden", daar de Roomschen steun kregen bij de Ridderschap, die tot hunne religie behoorde, en bij den Syndicus, die al mede „paaps" was, terwijl zij zich gesterkt voelden door den twist en de oneenigheid, die er onder de hoofdofficieren heerschten.

De Gereformeerden klaagden dan ook in 1656 al weer over „de stouticheden der papisten" in Lingen aan de Synode van Overijsel, die besloot daartegen maatregelen te nemen en de hulp der Z.- en N.-Hollandsche kerken in te roepen [2]). De predikanten uit het Graafschap deputeerden verder hunne collega's Ds. RUMPIUS en Ds. LOFTINCK,

---

„Drostamptsverwalter" in het Graafschap Lingen geworden. Hij bekleedde die betrekking nog in Juni 1669. Zie *Request aan Willem III*, *Bijlage G*[1].

1) *Acta Syn. Overijs.* 1655, art. 27.

2) *Acta Syn. Overijs.* 1655, art. 7.

resp. predikanten te Schapen en te Thuynen, om met Ds. HERMANNUS AMYA van Deventer en Ds. RUDOLPHUS CRANS van Zwolle hun nood te klagen aan „Haere Hoochheden en desselffs raeden" [1]). En eindelijk begaven zich, door BERNARDUS AB EIL, predikant te Zwolle, namens Deputaten der Synode van Overijsel bij missive van 11 Juni 1657 daartoe uitgenoodigd, de Deputaten van N.-Holland en Z.-Holland tot de Princes Douairière. Deze beloofde te zullen doen wat zij kon, maar zeide „om de tegenwoordige ongelegendtheit des tijds, de tedere jaren van sijn Hoogh. het disput over sijn Hoochts. opperste gesagh aldaar, en het gepretendeerde consent van vrije oeffeninge harer Paapsche Religie, bij Prins MAURITS hooghloffel. gedachtenisse, na haar seggen, in het Graaffschap van Lingen vergund, als nu niet wel een volkomen effective Reformatie aldaar magtigh te sijn" [2]).

Alles wat men deed hielp echter weinig. Wel gaf de Drost verscheidene mandaten en orders aan zijn Vice-Drost, naar aanleiding waarvan de Roomsche edelen en anderen „sijn klaghtigh gevallen van eenige indraght in haeren Godsdienst, ende van eenige persecutie" [3]), — maar met dat al vorderde de reformatie in het minst niet. Integendeel werd het meer en meer openbaar, „dat de kerken van dat Graefschap in eenen soberen staet waren, allesins het pausdom haer soekende meester, ende de aengevangene reformatie vruchteloos te maken" [4]). Het zag er dan ook inderdaad treurig uit, en, wat zeker den voortgang der reformatie wel belemmeren moest, ook het leven der predikanten was niet onbesproken. Met het oog daarop wilde de Synode van Overijsel, dat „de kerken van 't ampt Lingen onder t' Synodus van Overijssel" gebracht

---

1) *Request aan Willem III*, blz. 8.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1657, art. 29.
3) *Request aan Willem III*, blz. 8.
4) *Acta Syn. Z.-H.* 1657, art 25.

zouden worden [1]), en besloot die van N.-Holland: „alsoo gevreest word indien de Predikanten aldaar onder geen goede kerkelycke ordre gebragt worden, dat alsdan de Reformatie des te difficilder sal voortgaan, sullen oversulks DD. Deputati speciaal bij hare Hooght. de Princesse Douagiere daarop aan houden dat dog immers mag sorge gedragen worden, dat aldaar geen ander dan godvrugtige personen tot het ministerium mogen toegelaten worden" [2]), terwijl zij een volgend jaar hare Gedeputeerden gelastte, vooral mede te werken „dat de kerken aldaar onder enige Classicale of Synodale ordre gebraght werden, op dat de kerken en kerkendienaren onder beter tught mogen leven" [3]). Evenzoo wenschte de Z.-Hollandsche Synode, „dat oock nau moge gelet werden op het onstichtelyck leven der Predikanten in het selve Graefschap; en dat tot wechneminge des selffs dienstich ende nodich waere, datse gebracht werden onder een nabuyrige Classis en Synode" [4]).

Van dat brengen van de Lingensche kerken onder eene Classis of Synode kwam vooreerst nog niet veel, terwijl er nog jaren voorbij moesten gaan, eer gezegd kon worden, dat de kerken in 't Graafschap gereformeerd waren.

Klaagden de Gereformeerden onophoudelijk, ook de Roomschen onthielden zich daarvan niet. „Sij meenden", — zoo wordt door de Gereformeerden verhaald [5]) — „dat sij door lanckheijt van tijt, en door haer impudente voortkruijpingen, waerdoor sij nu tot openbaer oeffeningen waeren gekommen, niet waeren gebonden aen de voorige mandaten van Sijn Hoocht. sij beelden haer in, dat sij dat jock door haere inwickelingen van haeren halse hadden affgeworpen, sij praesumeerden dat wij ende niet sij in

1) *Acta Syn. Overijs.* 1656, art. 7.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1659, art. 21.
3) *Acta Syn. N.-H.* 1660, art. 23.
4) *Acta Syn. Z.-H.* 1661, art. 24.
5) *Request aan Willem III*, blz. 8, 9.

d' exercitie van religie moesten onderdruckt worden, en daerom de minste ordre van informatie [1]) was haer tegen, ende dat brandtmerckten sij met de naeme van persecutie, sij wilden het haere well voort setten, ende wij souden al t' vreden wesen in all haer onderdruckingen, de sij aen onse Kercke pleegden, en all voor lieff nehmen, wat indraght sij ons in onsen openbaeren Godsdienst deden, maer wat verstandigh mensche dese saecke insiende, sall niet konnen oordelen, dat wij ende niet sij persecutie leeden." Intusschen was de klacht der Roomsche ridderschap niet te vergeefs, daar de volgende ordre in het jaar 1659 aan den Drost gezonden werd [2]):

„Den Prince van Orange.

Edele, Ernveste, voorsinnige, Discrete Lieve getrouwe.

Alsoo de vande Ridderschap van onsen Graeffschap Lingen, als representeerende de Stenden van denselven Lande, ons door haeren Sijndicus ende Agent Jacob Martens, ende Gerardt Bulsnick, wederom eenige klagten hebben gedaen, insonderheijt van dat haer eenige persecutie ende beswaeringe soude wedervaeren int reguardt van haeren Godsdienst, ende onder anderen in het doopen ende instrueeren van haere kinderen, mitsgaeders het trowen; soo hebben wij met deliberatie en goetvinden van Haere Coninckl. Hoocht. mitsgaeders van Haere Hoocht. de Princesse Dovariere van Orange, voor haer selver, ende als Gemachtigde van Sijne Churfurst: Doorl: van Brandenburgh, voogden van S. Hoocht. den Prince van Orange, U.Ed. wel willen anschrijven, dat wij reflexie nehmende op de gelegentheijt ende toestandt van onse voorsch. Lande van Lingen, voor het beste hebben aengesien, dat alles aldaer int stuck van religie gelaeten werde in soodaenigen staet en gebruijck, als het bij Hoochloff. mem. de Prince onsen Heer en Vader is gestelt ende noch gelaeten, allers

[1]) Geen schrijffout voor „reformatie". Zelfs het minste onderzoek naar hunne zaken namen zij reeds euvel op.

[2]) *Request aan Willem III, Bijlage E.*

bij provisie, ende dat tot bij ons daerinne anders sal worden versien, sijnde geensins onse meeninge, dat onse Onderdaenen van de roomse religie int reguardt van het kinderdoopen en trouwen, eenighsins sullen worden met-breucken beswaert. Ende ten eijnde op het trouwen en andere bij ons, met kennisse van saecken soude konnen worden geprocedeert tot het statueeren van eene goede ordinnantie offte reglement, waernae onse goede onderdaenen haer souden hebben t' reguleeren; Soo sal U.Ed. sick bij de Naebuijren ende Landen daer omtrent, daer de LandsHeeren sijn van de Gereformeerde Christel. religie informeeren, wat voet ende ordre aldaer wort gehouden, soo in reguart van het trouwen van de persoone vande roomse religie als aenders; om ons daervan nae gelegentheijt informeeren van soodaenige reglement, als wij ten meesten dienste en ruste van onse goede Onderdaenen noodigh soude moegen vinden te kunnen dienen naer gelegentheijt van saecken. Hiermede

Edele, Erentfeste, voorsinnige, discrete, Lieve getrouwe, blijfft Godt bevohlen. In sGravenHaage ende tot Breda, den 28 ende 31 Janua. 1659.

MARIE AMILIA Pr. d. Orange.".

De Roomschen hechtten niet weinig waarde aan deze aanschrijving en beriepen er zich op bij hun zeggen, dat de Prinsessen „geen reformatie wilden dulden", maar dat alles zou blijven, zooals 't bij den dood van WILLEM II was, waarbij zij echter schenen te vergeten, dat zij zelven heel wat verder gegaan en, tegen de toen bestaande bepalingen in, nu reeds „tot openbaere exercitie uijtgeborsten waeren" [1]). De Gereformeerde predikanten, die van deze aanschrijving geen inzage konden krijgen, klaagden, dat zij „als een blindt peerdt bij d' hand geleijt" werden en „hebben moeten swighten ende [zich] te vreden stellen, sughtende onder [hunnen] dienst tot Godt" [2]).

---

1) *Request aan Willem III*, blz. 9.

2) *Request aan Willem III*, blz. 10.

Zich steeds krachtiger gevoelende, durfden de Roomschen ook gedurig meer bestaan. Niet meer in 't geheim, maar publiek hadden zij binnen de stad vier scholen gesticht, nl. twee lagere voor de jongens, ééne voor de meisjes, en eene Latijnsche school, waarvan de Rector gesalariëerd werd uit de publieke inkomsten der stad, wat te gemakkelijker geschieden kon, daar de halve magistraat Roomsch was. „Daerdoor" — zoo getuigt HENDRICK AERENS den 6 October 1668 voor Notaris KAPPENBERGH [1]) — „daerdoor is de Gereformeerde schoele [2]) gedestrueert, en een Meister, genandt BRUMLEWE, heeft uijt gebreck van subsidie, 't welck hij van de kinder schoelgeldt te verwachten hadde, uijt dese Stadt moeten vertrecken" omstreeks 1658, waarna hij zich hoogstwaarschijnlijk te Oldenzaal heeft gevestigd. Wel vaardigde toen de Drost een mandaat uit, „dat de paapse schoelmeisteren haer van haeren schoeldienst sullen hebben 't ontholden"; maar „de Procurator Fisci, dewelcke de vilipendentie tegens de Contraventeurs hadde behooren te ijveren, heeft in alle dese dingen niet gedaen, dewijle hij oock een Papist was" [3]).

't Was treurig gesteld in het gansche Graafschap Lingen. Dit was dan ook de oorzaak, dat in het voorjaar van 1659, toen de Prinses Douairière zich op reis bevond naar Groningen, twee Gedeputeerden der Overijselsche Synode haar „int' doorreysen van Hattum hyrover begroeteden, den jammerlycken staat der Lingensche kercken, rysende uyt de overgroote paepsche insolentien, vertoonden, en hulpe daertegen versochten" [4]). De Prinses ant-

---

1) *Request aan Willem III*, *Bijlage* Δ^2.

2) Hier wordt hoogstwaarschijnlijk de Latijnsche school bedoeld, waarvan BRUMLEWE dan Rector moet geweest zijn, als opvolger van den overleden HENRICUS CASPARI.

3) *Request aan Willem III*, *Bijlage* Δ^2.

4) Zie over dit en het volgende het bovenvermelde Request van de Deputaten van Overijsel, Gelderland, Z.-Holland,

woordde hun, „dat haer sulx vreempt voorquam, dat de oeffeninge der paepsche superstitien op bysondere huysen qualyck te weeren was, maer ongelooflyck dat misse, processien, schoolen etc. openbaerlyck daer gesien worden, te meer dewijl bij [haere] Hoocht. cort voor haer vertreck nae Gronningen contrarie last gegeven was" [1]). Tevens verklaarde zij: „haer geviel op t' hoochste de sorge des Sijnodi voor gemelde kercken en haer soude opt hoochste lieff ende angenaem sijn, wanneer men haer volcomene kennisse en claere documenten van alle de verhaelde stouticheden des pausdoms soude connen geven, met beloffte alsdan daer in te sullen voorsien, tot bevorderinge van Godts eere ende beste syner diergecofte gemeinte". 't Is te begrijpen, dat de Deputati Synodi hierover verblijd waren en met goeden moed de toekomst inzagen. Steunende op de belofte der Prinses, zonden zij, „nae voorgaende communicatie en met goetvinden der H.H. Gedeputeerden der Landtschap van OverIssel", ten spoedigste twee uit hun midden naar 't Graafschap Lingen, „om sich op den ganschen staat der Lingensche kercken wel ende ten vollen te informeren". Deze beide afgevaardigden, de predikanten Wilhelmus Alstorfius van Deventer en Joannes ab Olen van Kampen, kwamen in September na eene reis, die „bij heel quaet weder, met overgroote moeyte" gepaard ging, in het land van Lingen aan. Bijna twee weken brachten zij in het Graafschap door, overal de zaken onderzoekende en getuigen ondervragende, waarna zij, teruggekomen zijnde, hun rapport uitbrachten.

N.-Holland en Groningen, aan de Prinses Douairière overhandigd in het najaar van 1659.

1) De Prinses had hier zeker het oog op hetgeen zij in de aanschrijving van 28—31 Januari 1659 te kennen gegeven had, dat te Lingen in zake de religie alles zoo zou blijven, als het was bij den dood van Prins Willem II. Zie boven, blz. 22.

Dit rapport, dat een niet onbelangrijk licht werpt op de toenmalige toestanden in Lingen, komt voor in het request, dat daarna door de Deputaten der verschillende Synoden aan hare Hoogheid de Prinses Douairière aangeboden werd. Achter dit request zijn kopieën te vinden van stukken, die de in het rapport genoemde feiten waar maken.

Ik laat het rapport hier volgen, en plaats aan den voet der bladzijden enkele aanteekeningen daarbij.

Informatie over den staet der Kercken vant Graeffschap Lingen genoomen bij de Gedeputeerden Sinodi Transisalaniae a⁰ 1659.

De Gedeputeerden der Synodi van OverIssel in t' Graeffschap Lingen gecomen sijnde, en alles wat tot perfecte notitie van den staat der kerken aldaer dienen mochte ondersocht hebbende, hebben bevonden, tot haer groot leedtweesen als volgt.

I.

Ten eersten, dat het getal der Gereform. predicanten aldaer bestaet in seeven, t. w. tot Lingen [1]), Ibbenburen [2]), Lengerick [3]),

---

[1]) Verdient LOFTINCK (zie zijn brief) geloof, dan sollicitierde" de predikant van Lingen niet met de anderen mede voor de reformatie. Lingen had nog altijd maar één predikant, hoewel er reeds in 1651 (*Acta Syn. Z.-H.* 1651, art. 16) twee predikanten noodig gekeurd werden. (Het eerst vind ik er twee in 1664, nl. GISBERTUS STEENBERGEN en ALBERTUS VAN WESTERHOFF.

[2]) Dr. WYNANDUS RUTGERSIUS.

[3]) ADOLPHUS CONRADUS SCHLUITER. Hij stond in 1678 nog aldaar; ten minste hij zal wel dezelfde zijn als Dnus SCHLUTER te Lengerike, die in genoemd jaar de Classikale Vergadering te Lingen bijwoonde. Zie *Archief v. h. Aartsbisd. Utr.* dl. VIII (Utr. 1880), blz. 292.

Schaepen [1]), Recke [2]), Plantlunne [3]) en Túnen [4]), blijvende in de 7 andere dorpen de kercken wel geslooten, maer geensints van alle vestigien des Pausdoms volgents de loffelijcke resolutie van sijn Hoochht. sal. gedachte: int' jaer 1648 genomen, gesuijvert.

2.

Ten 2de dat veele papen in t' selve Graeffschap woonachtig sijn, als namentlijck te Biesten [5]), Mettingen, Brochterbeecke,

---

1) Adolphus Conradus Rompius. Hij stond reeds lang te Schaepen en was er vermoedelijk in 1678 nog, als hij n.l. die Dnus Rompius is, die de eenige der predikanten in de toen gehoudene Classicale Vergadering te Lingen was, die de Registers van de pastorie intraden niet bij zich had, en wien „opgeleijt is 't sijne in 8 dagen bij te schaffen, gelijck hij oock beloofft en angenomen heeft". (*Archief Aartsb. Utr.*, t. a. p. blz. 291).

2) Wilhelmus Henricus Bernhardis. In 1678 stond te Recke Ds. Bernartius, naar alle waarschijnlijkheid dezelfde. Toen werd gevraagd, „dat den schwacken Heer Bernartius tot Recke een adjunct moge worden bijgevoegt" (*Archief* als boven, blz. 296).

3) Joannes Hundelius.

4) H. Loftinck. Hij is te Thuynen de opvolger geweest van Everh. Deutgenius. Volgens zijne eigene verklaring was hij het, „welcke eenige jaeren alle brieven ende remonstrantien, aen de Eerw. Sijnoden, Classen ende Gedepden derselven geschreven heeft" (zie zijn brief). Waarschijnlijk is hij dezelfde Loeffting, die door de Classicale Vergadering in 1678 „voor drij jaer gestelt is tot classical bursarius en in bedieninge van visitatie is gebleven" (zie *Archief* als boven, blz. 302).

5) „Zu Beesten, war sich der misprijster auffhalt, und aldaer synen gepretendierden Godsdienst verrichtet, nicht heimlich sonder int openbaer mit versamelinge etliche honderten, und ihr versamelinge so offenbaer, das de clocken werden geleutet, auff Sontagen nicht allein, sonder auch auff alle jahr feest und heiligen tagen, soo offenbaer als mitten in Pausdom,

Bawinckel, Braams, Backum en Freren, zijnde te samen dorpen, die noyt met Geref. predicanten sijn voorsien geweest.

3.

Jae niet allene daer, maer oock in de plaetsen, alwaer alriede de kercken en rechtsinnige Leeraers geroepen sijn, te weeten in Lingen drie, te Ibbenburen een, te Recke een, te Lengerick een, te Plandtlunne een en te Tunen een.

Te Ibbenbuyren woont de Paep opt huys te Groen, toebehorende de Heere Drost GROTENHUIJS.

Te Biesten woondt de paep in de Weeme [1]), 'en predickt op t' huys van Ior. Vos [2]), die Lidtmaet is van de Gerefor. kercke.

Te Lengerick op een Edelmans huys.

Te Mettinge bij de kercke.

Te Recke bij de kercke.

Te Braams in de weeme.

Te Bawinckel in de weeme.

Te Freeren in de Weeme.

Te Thunen in een huys, specialyck daertoe gebouwt.

Te Backum in de Weeme.

4.

Ten 3den dat t' sedert de reformatie maer een paep, meer van die geene, die daer doemaels waeren, in 't leeven is, t. w. te Backum, all d' andere sijn van tijdt tot tijdt daer wederom

---

selbige bichtet, berichtet, taufft, copuliert, halt offentlijck kinderleer, das ihnen nichts mangelt, nur allein des ausserlichen gebauw, soo von holt und stein gemachet." (Verklaring van Ds. A. C. ROMPIUS, LUBBERT ROEMER en HERMANNUS GREVE, achter 't *Request a. d. Princes Douair.* sub Litt. D.)

1) Weeme of Weemhuis = pastorie.

2) Van een jonker Vos te Beesten wordt ook gesproken in de *Acta der Class. Vergad. te Lingen* in 1678, waar sprake is van „velerhande injurien, den Pastor METTERNACHT tot Beesten van JR. Vos huijsgesinde angedaen". (*Archief v. h. Aartsb. Utr.* t. a. p., blz. 298).

ingecoomen, tegens de goede resolutie van haer Doorl. Hoocheijden, de Heeren Princen van Orangien.

5.

Ten 4den dat niet alleen dieselve paepen de Geref. Leere en religie lasteren, en seggen dat alle die deselve anhooren, vervloeckt ende verdoempt sullen sijn, maer oock int' openbaer haeren paepschen Godtsdienst met misse doen en prediken etc. oeffenen.

6.

Gelijck wij niet uijt het verhael alleen van andere hebben, maer selffs te Recke gesien ende gehoort, op den 11 Septemb. op Homeijers hof.

7.

Jae sich niet ontsien in sommige vacante plaetsen, als te Mettingen, Freren, Brochterbeecke, Braams, Backum, Biesten, ende Bawinckel de klocken te luyden op Sondagen en haere Paepsche feestdagen.

8.

Ten 5den dat de papen niet alleen doopen, ter plaetsen daer geen Gereformierde Leeraers sijn,. maer oock daerse sijn, jae herdoopen de kinderen, die van de Predicanten gedoopt sijn, gelijck wij van de Ingesetenen te Schaepen gehoort hebben, die oock wel gewilt hadden, datselvige niet geschiet waere, en oock uijt die bijgaende attestatie sub Lit. A [1]) blijcken can.

9.

Ten 6den dat de papen seggen, dat beyde de kinderen, die

---

[1]) Onder Litt. A. komt eene verklaring voor van drie getuigen, dat „der Catholische Preister" van Ibbenburen het kind van zekeren Hendrik Gerderman uit de buurtschap Dorete (kerspel Ibbenburen) uit de wieg heeft laten nemen en tegen den wil des vaders gedoopt heeft, en dat hij daarna tot den vader gezegd heeft: er solte nuw vrij heen gehen, und sagen, das er das kint wetter des vatteren willen hette getauft."

van de Gereform. Leraers gedoopt sijn, ende Gevaderen, die daer bij staen, voor den Duyvel moeten vaeren, gelyck te sien uyt de attestatie sub lit. B[1]) en C[2]).

10.

Ten 7den dat de Papen de Ingesetenen soo seer houden onder dwangh, dat in plaetse voor de compste van den paep te Ibbenburen daer wel hondert te kercke quaemen, nu naulix dertich, omdat hij t' den Luyden soo scherpelijck verbiedt[3]).

11.

Veele der Ingesetenen souden wel willen ter kercken coomen, wanneer maer de papen geremoveerdt, en sij van haere dreijgementen bevrijdt waeren: gelijck wij selffs gehoort hebben van de Ingesetenen en oock blijcken can uijt de attestatie sub Lit. D[4]).

---

1) Onder Litt. B. komen twee verklaringen voor aangaande de brutale handelingen en dreigementen in zake het doopen van kinderen, waaraan de mispriester JOANNES HOFFGAERDEN te Lengerick zich schuldig had gemaakt.

2) Onder Litt. C. komt eene door getuigen geteekende verklaring voor, dat de genoemde JOANNES HOFGAERTEN „soodanige heerschappie uber de Ingesessenen und derer Conscientien habe, das sie Predicanten zu Lengerich nicht ein kindt zu tauffen bringen durften, oder sie mussen gewertigen, das sie von misprijsteren zu fuesse oder zu pferde geimportuniert und zum hause dieswegen verketsert und verdammert werden".

3) Nog erger was het gesteld te Thuynen. Ds. LOFTINCK verklaart (in zijn brief), dat de „paepe" aldaer „alles doet nae sijn welgevallen, niet anders off hij staet in Munsterlandt, soo dat niet een mensche coompt tot onse gehoor als allene de Coster".

4) Sub Litt. D. wordt verhaald, dat de priester van Biesten „bijnae alle kinder im Curspel Schaepen zum anderen mael getauffet" heeft, en „nicht allein das, sonder auch de leute, de voor 9 a 10 jaeren sint gecopuliert, zum anderen mahl gecopuliert". Voor het een en ander moest hij echter betaald worden. Verder wilde hij de kranken niet helpen,

12.

En enige van Brochterbeecke sijn gecomen bij D. Doct. RUTGERSIUM, predicant te Ibbenbuijren, en hebben versocht, dat bij aldien sij geen paep mochten hebben, sij alsdan met een predicant mochten versien worden [1]).

13.

Wanneer int' Graeffschap van Lingen bededagen gehouden worden, soo coomen op sommige plaetsen de Ingesetenen vlijtich ter kercke, omdat sij dan sulx te vrijer doen moegen.

14.

Gelyck oock in voortijden geschiet is, wanneer sijn Excell. Prins MAURITIUS hoochloffl. Ged. de Stadt Lingen had ingenoomen, en de paepen uyt het gansche ampt verjaegt, doen gingen de Ingesetenen deurgaents ter kercken, volgents de verclaringe van WILLEM METTINGEN in de 80 jaeren out, aen ons te Freeren gedaen.

---

of zij moesten hem beloven, dat zij, gezond geworden, niet weer naar de Gereform. kerk zouden gaan, „waerdorch viele sint abgeschrochen, die 8 a 9 jaren vleissighlich zu kirchen gegangen und nimmer einen predigen versuympt haben. Ietz den mispriesteren volgen mussen, die sie doch niet lieber wolten, als das sie in der reformierten kirchen gaen mochten".

[1]) Reeds in 1652 kwamen „eenige kerspelmannen" uit ditzelfde Brochterbecke bij den Drostamptsverwalther A. PALTHEN, om hem te vragen of hij bevorderen wilde, „dat sie lieden met een Praedicant mochten erfreuwet werden". Als reden, waarom zij dit gaarne wilden, gaven zij op: „also denselven die kosten tot onderhoudt van een Romisch Mespriester heel beswaerlijck vielen". — Ook hier merken wij weer op, dat het eigenlijke der reformatie bij het volk al zeer weinig gold. De geheele beweging ging meest van de predikanten uit. Het volk, de goeden uitgezonderd, liet zich vaak leiden door motieven, die met de beginselen der reformatie niets te maken hadden. (Zie *Request aan Willem III*, *Bijlage G*).

15.

Ten 8sten dat de Ingesetenen tot haere grote beswaernis de papen moeten onderhouden.

16.

Tot onderhout van den Paep te Biesten moeten de Ingesetenen van Biesten geven alle jaer elck 4 st. ende van Schaepen [1]) ijder 2 st.

17.

Te Recke moet ijder een, de over de 12 jaeren out is alle jaer aen den Paep geeven 6 st.

18.

Te Ibbenbuijren d' een een gl. d' ander 12 st. d' ander 6 st. nae advenant, En van jeder out mensch, die gestorven is, neemt de paep eenen rixdl. van wegen die zielmissen, en sijne bichtpenningen neempt hij op alle vier hooghtijden.

19.

Soo dat de paepen eenen grooten schat trecken uijt de Graeffschap Lingen tot merckelijck nadeel van sijn hoochts. incompsten [2]).

20.

Ten 9den dat de paep tot Lingen genaemt STOETBROECK sich, als archidiaconus, de macht aenneempt, om t' elckens, als jemant der Priesteren vertreckt off sterfft, een ander in desselffs plaetse te stellen.

---

[1]) De priester, te Beesten woonachtig, had tevens het opzicht over de Roomschen, die te Schaepen woonden en te Beesten kerken moesten. Hij had echter „in Schaepen ein secher haus, daer alle alte Leute soo ihm nicht naer Biesten folgen connen, zu samen comen mussen". (Zie sub Litt. D, achter 't *Req. a. d. Prinses Douair.*)

[2]) Later klaagde ook de Rentmeester van Zijne Hoogheid, dat de pachters in gebreke bleven hunne pachten te betalen. (Zie *Request aan Willem III*, blz. 14.)

21.

En hij neempt ondertusschen waer de vacante plaetsen, gelijck hij tegenwordich doet te Recke van waer de paep is beroepen naar Greven: een dingh op t' hoochste nadelich de souverainiteyt van sijn hoocht. [1]).

22.

Ten 10en van de Stouticheijt der papen en hoese gebeeten sijn op de Gereformierde, connen verscheyden insolentien getuijgen, de Paep te Recke heefft omtrent Jacobi 1659 eenen seeckeren huijsman, genaempt HERMAN BERCKMEIJER eerst met vuijsten, ende daernae met stocken geslagen, omdat hij de koster van de Gerefor. kercke op enen der paepsche Feestdaegen had helpen bouwen als te sien is uyt de attestatie sub lit. E. [2]).

---

1) De souvereiniteit van Z. H. werd gekrenkt doordat de Aartspriester van Lingen zich de macht aanmatigde, de priesters op de dorpen aan te stellen. Immers als Heer van Lingen kwam aan Z. H. het recht toe, de volgende pastorieën te begeven, nl. die te Lingen, Bavinckel, Braamsche, Plantlunne, Backum, Freren, Brochterbeecke en Mettingen. Verder begaf de Abt van Werden die te Lengerick, Schapen en Recke; de Abdis van Hervoirden die te Ippenburen, en de Heeren in 't Hang en Groemsmollen die te Thuynen. (*Ound. bisd. Deventer*, Dl. II, blz. 600—615).

2) Onderteekend door WILHELM. HENR. BERNHARDIS, Pastor in Recke, en JOHAN VAN LIMBERCH, Custor zu Recke. Tegenover deze en andere buitensporigheden gebiedt de eerlijkheid te erkennen, dat ook de predikanten zich niet altijd ontzagen, buiten hunne bevoegdheid te gaan. Om één voorbeeld te noemen: toen in 1659 des Vrijdags vóór Pinksteren een mispriester voor het eerst te Plantlunne kwam, om daar de biecht af te nemen, heeft de Predikant dier gemeente, JOANNES HUNDELIUS, volgens zijne eigene verklaring „met sijnen Coster daer hen gaende, daer ter plaetsen twie boecken t' eene van Brevier, ende noch een Foliant gevonden, ende dieselve noch tot bewijsdom verwahrt beholden".

23.

De paep te Ibbenbuijren is in t' openbaer opt kerckhoff bij de begravenis (alwaer sij den Heere Dr. RUTGERSIUS na gedaene begravenis in de kercke plachten te volgen, en gesamentlijck den Heere aen te roepen) gecoomen, en heeft de lieden daer van te rugge gehouden, jae vant kerckhoff doen wechgaen, tot groote bedroefftheijt en onsteltenis van D. RUTGERSIUS voornt.

24.

Een seecker paep van Osenbrugge, Dr. MATTHIAS, dorft op het kerckhoff te Ibbenbuijren in de tegenwoordicheijt van Dr. RUTGERSIUS opentlijck sijne gesangen te leesen.

25.

Een barvoeter munnick van Rheenen, genaempt pater GERHARDUS is te Ibbenbuiren onder de predicatie coomen gaen door de kercke, en coomende ter plaetse daer t' altaer gestaen heefft bewees daertegents eenige reverentie, en ginck doen weder wech, t' welck niet con strecken, dan om den Godsdienst te hoonen, en predicant en toehoorders te turberen.

26.

Ten 11ten dat de papen niet alleen trouwen, maer oock die lieden dwingen tot hertrouwen, gelijck gedaen heefft de Paep te Ibbenburen, die de huysf. van seecker man aldaer, DE DOBBELE genaempt, niet wilde laeten bieghten off sij soude haer van hem opt' nieuwe laeten copuleren.

27.

Ten 12en Dat de papen seggen consent daertoe te hebben van de regenten der Graeffschap Lingen.

28.

Gelijck blijcken can uijt de brieff van JOANNES GERLACUS DE TONGEREN paepsche pastoor in Hobsten waervan de copie hijr volgt.

„Accepi literas Dominationis vestrae ratione proclamationis quarundam personarum proclamandarum Nullas copulo sine testimonijs, et unam partem proclamavi. Caeterum praestabunt jura consueta Dominationi vestrae; sine illis

praestitis non copulabo nec WILCHERI filiam GEBBE, quam semel tamen proclamavi, non alios nec alias, sed juribus praestitis hic copulari possunt, ut decreta Lingensia et ordinationes Principis et Satrapae subscriptio munerat, cujus copiam si desiderat apud affinem meum habere, poterit sicut sit in aliis parochiis Lingensibus. Et haec est forma, quod liberum sit illis copulari, ubicunque volunt, sed jura suo parocho praestent. Maneo ad omnia paratissimus. 1659. 12 Januarii.

JOANNES GERLACUS DE TONGEREN, Pastor in Hobsten."

29.

Ten 13en dat de predicanten aldaer presenteren de vacante plaetsen, sonder enich proufyt daervan te genieten, waer te neemen, die van Ibbenbuijren Brochterbeecke, die van Recke Mettingen, die van Schaepen Biesten, die van Lengerick Bawinckel, die van Plantlunne Braams, die van Thunen Freren [1]).

30.

Ten 14en dat opentlijck schoolen soo wel aen de sijde van de papisten t' gansche landt deur, als van de Geref. worden geholden, waerdoor de goede resolutie van sijn Hoocht. hoochloffl. gedachtenisse wordt verijdelt en veracht, de voortplantinge der religie bij die jonge jeucht gestudt, en de Schoelmrs. der Gereformierde kercken merckelijck geprejudiciert en benadeelt [2]).

31.

Een paepsche schoelmeester te Ibbenbuijren genoempt GODT-

---

1) Backum, dat ook een parochie-kerk had, wordt hier niet genoemd, evenmin als de predikant van Lingen. Dat deze niet genoemd wordt, maakt het bericht van Ds. LOFTINCK (blz. 26, noot 1) des te geloofwaardiger.

2) De Roomschen eischten anders van hunne geloovigen meer geld dan de Gereformeerden. Naïef is de klacht van den Leeraar van Plantlunne: „dat se noch eenmael soo veele aen den Papen moeten contribueren, als an haeren Predicant nae ouder gewoonheyt gegeven wordt". (Zie de *Bijlagen* achter 't *Request a. d. Prinses Douair.*).

SCHALCK gestrafft, en in de kaeck aldaer geset sijnde, heeft sulx ongeacht tot spijt der Gereformierden opt' huijs te Groen, dicht bij Ibbenbuyren gaen school houden.

32.

Ten 15 dat de meeste Onder officieren paepst sijn te weeten de Generale Ontfanger KLOPPENBURCH, de Schrijver van de Herost[1]) ELCKEMA, de Ontfr. van de Heer rentmeester MEIJKNECHT, de Landt Sindecus JACOB MARTENS, de Voogden te Mettingen, Lengerick, Bawinckel, Biesten, Schaepen ende Freeren en alle Ondervoogden.

Dat dit alles angaende den staet der kercken des Graeffschaps Lingen aldus bij ons bevonden is, nae vlitige ondersoeck getuijgen wij oprechtelijck ende in goede conscientie,

(was onderteickent)

WILHELMUS ALSTORPHIUS, v. d. m. te Deventer.
JOANNES AB OLEN, v. d. m. te Campen.

Oorspronkelijk schijnt het plan geweest te zijn, dat de Gedeputeerden van Overijsel hare Hoogheid, als zij op haar terugreis uit Groningen die provincie doortrok, nogmaals in het belang der Reformatie van Lingen zouden aanspreken[2]). Ik vermoed, dat zulks niet geschied is, maar dat in plaats daarvan de Deputaten der genoemde Synoden in het laatst van 1659 hare Hoogheid het reeds genoemde request hebben ter hand gesteld[3]). In dit stuk, dat door verscheidene vleierijen aan 't adres van hare Hoogheid ontsierd wordt[4]), maar overigens goed en met

---

1) Schrijffout voor Drost.

2) *Acta Syn. Z.-H.* 1659, art. 26.

3) Dat het te 's-Gravenhage door de Deputaten persoonlijk aan de Prinses is overhandigd, blijkt uit het request zelf.

4) Bijv. waar sprake is van de Gemeente van Christus wordt gezegd: „Waervan U. Hoocht. een lidt is, niet min in Godtsalicheyt als in voortreffelijckheyt van staet, uytsteeckende". Verder: „Sulcken werck [nl. het reformeeren enz.] past doorluchtige princessen als uwe Hoocht., die van de H. Geest

gloed — men zou toen gezegd hebben „seer beweechelyck" — gesteld is, verzoeken de Deputaten der verschillende Synoden, die het onderteekenen[1]), zes dingen, nl. 1⁰. dat de publieke uitoefening van den Roomschen godsdienst verboden en belet worde; 2⁰. dat de „enorme insolentie en moetwil der papen" tegengegaan en gestraft worde; 3⁰. dat de paapsche scholen niet meer geduld worden, en 4⁰. evenmin de paapsche officieren „sonder welcker weringe alles vruchteloos is"; 5⁰. dat de kerken van Lingen als een halve Classis onder de Synode van Overijsel of van Groningen gebracht mogen worden, of vrijheid verkrijgen, jaarlijks een correspondent daarheen te zenden; 6⁰. dat de reformatie ook in de andere plaatsen van 't Graafschap voortgezet moge worden.

Ook nu verkreeg men echter al weer nul op 't request. De Prinses stond wel verwonderd over de driestheid der priesters in het Lingensche; zij stond wel toe, de remonstrantie te stellen in handen harer Raden; van wege de Overijselsche Synode mocht de Drost van Lingen een en andermaal worden begroet; de Drost zelf kon beloven, gunstig te zullen adviseeren en streng te zullen waken tegen het gewraakte; maar eene doortastende reformatie

---

Voestervrouwen der kercke gehieten, en kinderen des Alderhoochsten, vooral poogen besich te sijn met Christus in de dingen haeres Vaders". Eindelijk, om maar niet meer te noemen: „Groote Personagien als uwe Hoocht. sijn meer gesegent en verheven en geluckiger dan andere", enz.

[1]) De onderteekenaars zijn: Voor Overijsel: JOHANNES VOLLENHOVIUS, pred. te Zwolle (de bekende dichter), en HERM. HOLLIUS, pred. te Blokzijl; voor Gelderland: GERLACUS RIBBIUS, pred. te Arnhem; voor Zuid-Holland: ARNOLDUS BORNIUS, pred. te Delft, en TOBIAS FEGNEJUS, pred. te 's Gravenhage; voor Noord-Holland: PETRUS WITTEWRONGEL, pred. te Amsterdam, en HENRICUS SCHALKENIUS, pred. te Hoorn; voor Stad en Lande: JOHANNES COLUMBER, pred. te Groningen.

kwam niet tot stand[1]). Integendeel, de Drost ontving in het voorjaar van 1660 — was dat het antwoord op het request? — twee missives van H.H. de Prinses Douairière en H.K.H. de Prinses Royale, gedateerd 11 en 16 Januari, waarin hem gelast werd „om de Roomsgesinde in 't Sticht van Lingen niet te persequeren soo int trouwen, als Doopen vande kinderen en het instrueren vande juegt" [2]). Het eenige, dat voor de Gereformeerden gedaan werd, was, „datter eenige ordre gestelt werd bij de Raaden van sijn Hoocheijt op het hertrouwen", waaraan de priesters zich, zooals wij zagen, schuldig maakten [3]). Geen wonder dan ook, dat er in het volgende jaar al weer geklaagd werd over den bedroefden toestand der kerk van Lingen en „de groote stouticheit en licentie der incomende papen, die alle dagen droeviger staet te worden" [4]).

Spoedig daarna schijnt er echter eenige verbetering gekomen te zijn. Ten minste, er werd niet meer zooveel geklaagd, zoodat dan ook bijv. de Zuid-Hollandsche Synode, die van 1645 af tot 1662 toe zich telken jare met deze zaak had bezig gehouden, er in de jaren 1663—1668 geheel het zwijgen toe deed. Het meest waarschijnlijke zal wel zijn, dat de Gereformeerden, ziende, dat hun jarenlang klagen en vragen toch vruchteloos bleef, moedeloos zijn geworden en zich in de toestanden geschikt hebben, reeds dankbaar zijnde, als hun ook maar eene geringe begunstiging gewerd. Zoo is misschien te verklaren, wat de Deputaten van Overijsel in 1662 berichtten, „dat wel verscheyden exorbitante stouticheden, ook tot feytelyckheden [5]) toe, aldaar in verscheyden plaatsen gepleecht

---

1) *Acta Syn. N.-H.* 1660, art. 23.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1661, art. 24.
3) *Acta Syn. Z.-H.* 1660, art. 28.
4) *Acta Syn. N.-H.* 1661, art. 24.
5) Een paar voorbeelden mogen hier eene plaats vinden. Voor hunne bedevaarten, catechisatiën „en andere ceremoniën"

waren, doch dat alles voor tegenwoordich tot een beter toestant was gebracht" [1]). Die betere toestand was echter niet zichtbaar in het inwendig leven der kerk; immers in 1663 werd door de Noord-Hollandsche Synode, die gehoord had, „dat de excessive insolentien en stouticheden der papisten aldaer nu vrij wat ingebonden" waren, en de hoop koesterde „dat de Lingersche kercken misschien nu tot een Classis souden connen gebracht worden, de Correspondens van Overijssel hooch-vriendelyck versocht bij de Synode van Overijssel te bearbeijden, dat sulcx mochte worden getenteert, opdat onder deselve goede ordre mochte

---

gebruikten de Roomschen eene gewijde kapel, even vóór de poort te Lingen, „de Capelle opt oude kerckhoff genoomt". De Gereformeerden, die de lijkpredikaties gewoonlijk in de open lucht hielden, wilden, om de kapel bij regenachtig weder tot dit doel te kunnen gebruiken, er in plaats van het altaar een predikstoel in brengen. Toen zij het altaar afgebroken hadden, kwamen er „well 200 met stokken, grepen, sweerden, schuppen" gewapend, op hen aan, roepende „met een gedruis: slae doodt, slae doodt", zoodat men genoodzaakt was, de sleutels aan de Roomschen terug te geven, die toen het altaar weer opbouwden. Dit had plaats ult[0] Dec. 1661. — Toen de Roomschen in 1662 de kerken, die WILLEM II had doen sluiten, weder openen durfden, de mis daarin vierden en processiën celebreerden o.a. te Backum, en de Voogt aldaar op last van den Drost dit wilde verhinderen, „siet, soo hebben de boeren t' saemen gerott ende sulcx geweert". — De feitelijkheden gingen dus beurtelings van Gereformeerden en van Roomschen uit. Niet ten onrechte werd er geklaagd: „O bedorven tijt en schadelijcke inbreeckingen in de kercke Gods". Zie *Request aan Willem III*, blz. 12. Eene eenigszins andere, maar veel uitvoeriger lezing komt voor in de *Acta van de Vergadering der Gedeputeerden tot de visitatie der autographa*, 29 en 30 Juni 1662, art. 4.

1) *Acta Syn. N.-H.* 1662, art. 23; vgl. *Acta Syn. Z. H.* 1662, art. 22.

worden gehouden tot meerder stichtinge als nu tegenwoordich" [1]). De stichting liet dus nog al wat te wenschen over. Was het, omdat het leven der predikanten nog altijd onstichtelijk moest heeten, zoodat er van hen bezwaarlijk eene reformeerende kracht kon uitgaan? En was dat weer mede een reden, dat de predikanten niet alleen moedeloos werden, maar ook geestelijk slap en traag in het benaarstigen, zoodat wij twee jaren later hooren verhalen, „dat de pressure deselve was, die de Gereformeerden geresolveert schenen te willen verdragen [2])? Hoe dit zij, het ging met de Reformatie in 't Graafschap Lingen niet naar wensch. Verschillende oorzaken werkten ongetwijfeld daartoe mede; maar te ontkennen valt het niet, dat de hoofdoorzaak in den eigen boezem der Gereformeerden gezocht moest worden. Zooals uit vele voorbeelden blijkt en uit de rapporten der predikanten in 't Graafschap duidelijk aan 't licht treedt, was het Lingensche volk meegaande en — exceptis excipiendis — tamelijk onverschillig, of 't Roomsch dan wel Gereformeerd was. Menschen, die acht of negen jaar geregeld de Gereformeerde kerk bezoeken en dan, door bedreigingen van een priester, zich tegen hun eigen wensch daar uit laten houden, geven den indruk van, indien zij al een beginsel hebben, althans niet beginselvast te zijn. Die het machtigst is en het meest imponeert, heeft dezulken gewonnen. Voorts is het openbaar, dat de predikanten niet opgewassen waren tegen de priesters, maar in menig opzicht bij hen achter stonden, den goeden niet te na gesproken. En vreemd is het dus niet, als men de overigens ook ongunstige omstandigheden in aanmerking neemt, dat, na een jarenlange worsteling, ten slotte nog de klacht door de predikanten geslaakt moest worden: Het is in 't Graafschap Lingen „geheel op sijn paaps gestelt. Het Landt heeft de naeme van Ge-

---

1) *Acta Syn. N.-H.* 1663, art. 16.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1665, art. 13.

reformeerde t' sijn, maer de waere religie is ontwortelt, sij heeft de naeme dat sij leeft, maer de suijvere Gereformeerde Godsdienst is ontkrachtet, jae sij is bijnae heel doodt" [1]).

Bijna — maar niet geheel. Dat bleek weldra. Er kwam weer een tijd van werking. Wel was den Deputaten van enkele Synoden door hunne lastgevers jaar op jaar geboden, indien van Lingen uit hulp gevraagd werd, die te verleenen zooveel zij konden, maar de hulp werd niet meer gevraagd en kon dus ook niet verleend worden. Eindelijk begon in 1668 weer eene nieuwe worsteling om het begeerde te verkrijgen, eene worsteling, die, alweer jaren volgehouden, eindelijk dan toch ook gevolgd en bekroond werd door vervulling van de wenschen der Gereformeerden, de volkomene reformatie der kerken in 't Graafschap Lingen.

Deze waren reeds tot eene Classis bijeengevoegd [2]). Van die Classis begonnen in het genoemde jaar dan ook bemoeiingen ten opzichte van de reformatie uit te gaan. Naar de omliggende kerken van Steinfurt en Tecklenburgh, naar de regeering van Steinfurt, naar de magistraten der steden Schuttorf en Oldenzaal werd geschreven om inlichtingen, hoe het ten opzichte van verschillende punten van reformatie bij hen gesteld was [3]); de predikanten van de stad

---

[1]) *Request aan Willem III*, blz. 12.

[2]) Gelijk blijkt uit het antwoord aan de „Classis des Ampts Lingen" van de predikanten van Steinfurt, RUDOLPHUS SNETHLAGE en JOH. ADAMUS METTERNACH, d°. 24 Oct. 1668. Zie *Bijlage F* achter 't *Request aan Willem III.* — J. A. METTERNACH is 17 Maart 1645, na te Groningen gestudeerd te hebben, door den Rector Magn. in de Academie-Kerk met handoplegging tot den H. Dienst ingezegend. Hij was beroepen „a praefecto arcis Stickhusana". JONCKBLOET, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*, Gron. 1864, blz. 284.

[3]) Zie *Bijlage F* achter 't *Request aan Willem III*, waar de verschillende attestatiën uit genoemde plaatsen enz. voorkomen.

Lingen, Gisbertus Steenbergen en Albertus van Westerhoff[1]), leverden gegevens voor een schets van de geschiedenis der reformatie in 't Graafschap; en men maakte zich gereed, om van Zijne Hoogheid, die weldra meerderjarig zou worden, redres der grieven te vragen. Al spoedig werd er dan ook bij den Prins van Oranje een request ingeleverd[2]) „uyt naeme der samptelijcke kerken int Graeffschap Lingen" en bij de verschillende Synoden om hulp aangeklopt. Schijnt het Request vooreerst niets uitgewerkt te hebben, de Synoden zeiden gaarne bijstand toe. Er viel echter weinig voor hen te doen.

De broeders uit Lingen hielden aan. Zij zonden in 1671 eene missive aan de Gedeputeerden der Provinciale kerken, die te 's-Gravenhage samengekomen waren, om de nationale schriften na te zien, waarbij zij verzochten, dat de Synoden hen wilden assisteeren bij den Prins, opdat de Reformatie voortgezet mocht worden. De Gedeputeerden beloofden, te zullen doen wat zij konden[3]). Zoo ge-

---

1) Albertus van Westerhoff was reeds in 1662 predikant te Lingen, gelijk blijkt uit de *Acta der Gedeputeerden tot de visitatie der autographa* A⁰ 1662, art. 4.

2) Daar in de kopie van 't request, die ik gebruikt heb, geen datum voorkomt, op welken het request is ingeleverd, kan ik daaromtrent niets zekers berichten. Er komen echter onder de Bijlagen attestatiën voor, gedateerd 4 Junij 1669 en 20 Junij 1669. Zijn deze gelijktijdig met het request aan den Prins gezonden, dan zal de verzending in dat jaar hebben plaats gehad. In het request zelf wordt echter naar deze attestatiën niet verwezen, wel in margine (met eene andere hand daar geschreven). Ik vermoed nochtans, dat het request toch eerst in 1669 ingeleverd, en wel door Gecommitteerden uit Lingen persoonlijk aan den Prins ter hand gesteld is. Kopie er van schijnt tevens gezonden te zijn aan de verschillende Provinciale Synoden in de Nederlanden. Vgl. *Acta Syn. N.-H.* 1669, art. 25; *Z.-H.* art. 37.

3) *Acta Syn. Z.-H.* 1671, art. 39.

lastte dan ook de N.-Holl. Synode haren Deputaten in dat jaar, om, in vereeniging met die van Z.-Holland, „de kerken van Lingen de behulpsame hand te bieden, en bijsonderlyk syn Hoogheijd den Heere prince van Orangie int vrindelyke, nomine hujus Synodi daar over eens te begroeten, en bij syn Welgemelte Hoogheijd de noodige Reformatie in het Graafschap voornoemt te versoeken" [1]). Dat „vrindelyk" begroeten had plaats, en de Gedeputeerden tot dit werk konden niet alleen rapporteeren, dat zij vriendelijk met den Prins gesproken hadden, maar ook, dat Z. Hoogheid „desen aangaande seer genegen sijn hulpe ende devoiren hadde belooft" [2]), ja zelfs dat hij „de reformatie in de Kercken, in t' Graefschap Lingen aengenomen had te bevorderen" [3]).

Dat deze beloften door den Prins ernstig gemeend waren, mogen wij, met het oog op hetgeen hij later voor Lingen gedaan heeft, gerustelijk aannemen. Hij werd echter door de tijdsomstandigheden verhinderd, ze vooreerst te vervullen. Er braken inderdaad voor Lingen, en voor de Gereformeerden inzonderheid, treurige tijden aan. De Roomschen konden er, wat betreft de uitoefening van hun godsdienst, niet anders dan voordeel uit trekken, toen het Graafschap in 's vijands macht viel. De Classis van Lingen verzond dan ook in 1674 alweer een brief o.a. aan de Synode van Noord-Holland, waarin over „seer veel enorme stoutigheden der papisten aldaer" geklaagd en de hulp der Synode tot wegneming daarvan gevraagd werd [4]). En de predikanten der stad Lingen zonden „twe distincte Brieven" aan de Z.-H. Synode, „meldende den gans droevige en erbermelyke toestandt van de Kerke in t' Graefschap t' sedert den ruineusen oorlogh, waerinne seer

---

1) *Acta Syn. N.-H.* 1671, art. 26.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1672, art. 25.
3) *Acta Syn. Z.-H.* 1672, art. 25.
4) *Acta Syn. N.-H.* 1674, art. 23.

nadruckelyke verhaelt werden, vele onlydelyke violentien en smaetheden den gereformeerden aengedaen, uytberstende tot feijtelykheden, so dat de doode Lijken selfs niet verschoont sijn geworden door den moetwil der Papen en Paepsgesinden, naulix kunnende gebraght werden ter aerde"[1]). In de maand Juli van het genoemde jaar (1674) kwamen drie Gecommitteerden uit het Graafschap te 's-Gravenhage, om persoonlijk de belangen hunner kerken aan te bevelen bij de Commissie voor de autographa, en hulp en voorspraak van haar bij den Prins te verzoeken[2]). Toen de Prins uit het leger van vóór Grave in den Haag teruggekeerd was (Nov. 1674), begaven zich nu de Zuid- en Noord-Hollandsche Gedeputeerden tot Zijne Hoogheid, om dezen de reformatie van het Ambt Lingen „ernstelik" te recommandeeren en hem te wijzen op hetgeen de Gecommitteerden uit het Graafschap hadden medegedeeld aangaande de woelingen der Roomschen. Zij werden allergunstigst ontvangen. De Prins dankte hen voor al hetgeen zij voor deze zaak deden, beloofde niets te zullen verzuimen om Lingen dienst te doen, „en hoopte noch meer metterdaad te betoonen als [hij] nu uyterlijk met woorden betuijgde"[3]).

Deze ontvangst en de belofte van den Prins deden goede verwachtingen voor de toekomst koesteren. De hoop werd niet beschaamd. Reeds in Juli van het volgende jaar kon met dankbaarheid vermeld worden, dat „de Papen uitgeseyt" waren en „de reformatie herstelt" was[4]). De broeders uit Lingen verzochten den Deputaten der N.- en Z.-Hollandsche Synoden, hiervoor hunnen dank te willen brengen aan Zijne Hoogheid, alsmede aan „de Heeren Bentingh, Drossaert van Lingen, de Heer Wevelinck-

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1675, art. 18.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1675, art. 21.
3) *Acta Syn. N.-H.* 1675, art. 21.
4) *Acta Syn. Z.-H.* 1675, art. 18.

HOVEN en de Heer Raetsheer WIERS, door welkers wijse directie dus verre dit heijlsame werk was ten eijnde gebraght" [1]).

Toch was nog niet alles, zooals het begeerd werd en zijn moest. Het getal predikanten, nog altijd maar acht, was veel te gering voor de veertien kerspelen, waaruit het Graafschap bestond en waarvan sommige zeer uitgestrekt en volkrijk waren. Op de Synode van Overijsel verscheen dan ook in 1675 een Gecommitteerde van Lingen (Ds. STEENBERGEN), om haar te verzoeken, de behulpzame hand te bieden, opdat er meer predikanten geplaatst mochten worden, daar er in 't Graafschap nog zeven kerken waren, „die noodsakelijk eenigen dienst vereyschten" [2]).

Die behulpzame hand werd geboden van verschillende zijden. Den 14den November van datzelfde jaar 1675, juist op 's Prinsen 25sten verjaardag, vervoegden zich de Deputaten van N.- en Z.-Holland bij Zijne Hoogheid met verzoek, dat de vacante plaatsen met predikanten en schoolmeesters bezet mochten worden. De Prins antwoordde, dat hij alles in 't belang van Lingen wilde doen en de vacante plaatsen zou voorzien, „soo haast als Hij soude vernemen, datter door de predikanten reets aangesteld, enige vrucht in de openstaande plaatsen mochte vernomen worden, en datter bevonden wierden soo veel toehoorders ter kerke komen" [3]). Ook deze gunstige toezegging werd spoedig vervuld. Een jaar later kon reeds in de verschillende Synoden worden medegedeeld, dat vier plaatsen van predikanten voorzien waren [4]).

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1675, art. 18.

2) *Acta Syn. Overijs.* 1675, art. 39.

3) *Acta Syn. N.-H.* 1676, art. 19.

4) *Acta Syn. Z.-H.* 1677, art. 22. De mededeeling, ten vorigen jare door Ds. AMYA, op gezag van een predikant uit Lingen, in de Z.-H. Synode gedaan, dat er reeds zeven

Men oordeelde dan nu ook, „dat het stuk der reformatie aldaar, tot so verre ten einde gebraght" was[1]), en hoewel nog een paar jaren het artikel „reformatie van Lingen" in de Synoden „levendigh" gehouden werd, de hulp der broederen werd niet meer gevraagd en was niet meer noodig tegen de „exorbitantien", „insolentien", „violentien", i. e. w. tegen de „stoutigheden der papisten".

De Reformatie ging gelukkiglijk voort. Scholen en kerken werden voorzien van Gereformeerde onderwijzers en predikanten, en het land was gezuiverd van den Roomschen „suyrdeesem".

Of Henricus Pontanus[2]) op de verdere lotgevallen der kerken van Lingen nog invloed geoefend heeft? Men zou het haast moeten opmaken uit het doel, waarmede hij te Lingen gekomen is. Predikant te Meppel zijnde, kwam hij naar de genoemde stad, voorzien van eene commissie van Zijne Hoogheid en van de Synode van Drenthe, „om voor een tijdt alhier den dienst der kerck helpen waer te nehmen ende het werck van reformatie te bevorderen" [3]).

---

plaatsen vervuld zouden zijn, en wel drie door predikanten en vier door proponenten, schijnt dus onjuist geweest te zijn.

[1]) *Acta Syn. N.-H.* 1677, art. 19.

[2]) Geboren te Steinfurt, werd hij 1 Jan. 1675 predikant en rector te Meppel. De Synode van Drenthe stond hem in April 1678 voor den tijd van zes maanden ter leen af aan de kerk van Lingen. Hij kwam echter niet terug, maar werd op zijn verzoek en op dat der gemeente te Lingen, door Drost en Gedeputeerden van zijne betrekkingen te Meppel 5 Maart 1679 ontslagen. Hij bleef predikant en hoogleeraar te Lingen tot 1699, toen hij tot professor te Utrecht benoemd werd, waar hij 15 Sept. 1714 overleed. Zie: T. A. Romein, *De Hervormde Predikanten van Drenthe* enz., Gron. 1861, blz. 148 v.

[3]) *Acta der Class. Vergad. te Lingen* 8 Nov. 1678, sess. 1ma, art. 1.

In Nov. 1678 had hij zich reeds „eenige maenden" conform die commissie „gedraegen, t' welck alle de broederen bekenden en daerin haer contentement namen". Kort na zijne komst was hij reeds Praeses der Classicale Vergadering, en later is hij de man, die de belangen van het te stichten Seminarium het meest behartigt en, als het tot stand gekomen is, de betrekking van Hoogleeraar daaraan vervult.

Mede door zijn invloed, of geheel buiten hem om, het doet er niet toe, maar in het laatst van 1678, mocht de Reformatie der kerken in 't Graafschap Lingen geheel en al tot stand gebracht heeten. De Acta van de Classicale Vergadering, 8 Nov. 1678 te Lingen gehouden, naar het origineel gepubliceerd door den Heer L. P. A. Gompertz in het „Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht", dl. VIII, geven ons een blik te slaan in den inwendigen en uitwendigen toestand der kerk.

Wel was de Reformatie tot stand gekomen, maar er waren toch nog vele dingen, die gereformeerd moesten worden; de „Godtshuysen, Pastorijen, Costerijen, Scholen en Geestelyke wooningen" zagen er „veelweegs schandelijcks" uit en eischten reparatie; de sabbath werd ontheiligd; er waren er, die alle contact met de Roomsche priesters nog niet afgebroken hadden; de „paepsche costers" vervoerden het volk; er was „hier en daer veel speel over het recht van collatie en andere privilegien van kercken ende kerckelijcke goederen, chargien en bedieningen"; de kerkegoederen werden nog „als bij erfpacht beseeten" en niet „an de meest biedenden bij openbaeren opschlag" verpacht; vele kerke- en pastoriegoederen waren „ondergeschlaegen"; sommige predikanten genoten in 't geheel geen of een zeer klein tractement; bij den doop geschiedde „veel profanatie"; in sommige gemeenten deden zich droevige en schandelijke dingen voor; het onderwijs eischte verbetering; de „kercken- en

armenreeckeningen waren hier en daer geheel verwildet" [1]). Al deze dingen en vele andere, waarover geklaagd werd, waren gebleken bij de gehoudene kerkvisitatie. De Heer TOLLIUS beloofde echter, voor zoover daarin niet reeds voorzien was, tot verbetering te zullen doen, wat mogelijk was.

De kerkelijke zaken waren nu tamelijk wel georganiseerd. Eene kerken-orde was gemaakt; de Classis was verdeeld in drie consistoriën, die van Lingen, Ibbenburen en Lengerycke; de onderwijzers waren geëxamineerd en allen „eenigsins bequam" bevonden, uitgenomen één, die niet schrijven kon, terwijl op het leven van een ander aanmerking gemaakt werd; de schoolmeesters waren verplicht, den Heidelbergschen Catechismus te onderteekenen; de kerk had hare candidaten tot den Heiligen Dienst [2]) en hare adspirant-schoolmeesters, die op plaatsing wachtten. Er ontbrak echter, nu „alle paepen uytgebannen" en de kerken van den „Paapschen Afgodendienst" gezuiverd waren, toch nog iets. Wel bestond er vooreerst geen vrees meer, dat het werk der Reformatie verstoord zou worden; wel was spoedig het getal van predikanten tot achttien gestegen; wel had de Prins van Oranje jaarlijks 10.000 Car. guldens toegestaan tot onderhoud van den predikdienst [3]); men wilde echter nog meer, namelijk een Seminarium, waarin de kinderen in de Gereformeerde leer onderwezen en de bekwaamsten onder hen tot het predikambt opgeleid konden worden, opdat zoo „'t sijner tijt" het gansche Graafschap met de leer der waarheid vervuld zou mogen worden [4]).

---

1) Zie het Request aan den Heer TOLLIUS, richter en gograaf van Lingen in de *Acta der Class. Vergad.* 8 Nov. 1678, sessio 5[ta].

2) EVERHARDUS ENGELINCK en ALBERTUS MEJERINCK, beide van Steinfurt.

3) *Acta Syn. N.-H.* 1680, art. 6.

4) *Acta Syn. Z.-H.*, 1680, art. 9.

En dit Seminarium kwam er. Niet het minst, gelijk men zelf erkende, „door de milde goedertierenheyt van syn conincklyke Majesteyt van Groot Brittannien en van de Christelycke Synoden deses Vaderlandts" [1]).

Het ligt niet in mijn plan, de geschiedenis van dit Seminarium uitvoeriger te behandelen dan noodig is voor de bereiking van het doel, dat ik mij bij het schrijven dezer bladzijden voorgesteld heb. Waar de medewerking onzer vaderen eindigt, loopt dus ook mijne taak ten einde. Slechts wat zij gedaan hebben voor het tot stand komen en in stand houden dezer stichting, heb ik nog mede te deelen.

Eerst echter merk ik op, dat ook in deze zaak de Prins van Oranje zich niet onbetuigd heeft gelaten. Hij heeft veel voor Lingen gedaan. Niet alleen door de Reformatie te decreteeren, maar ook door met krachtige daden zijne belangstelling in haar voortgang te toonen. Zoo gaf hij niet enkel de genoemde 10.000 gld. tot onderhoud van den predikdienst jaarlijks „uijt sijn opkomsten" [2]), maar later stichtte hij uit eigen middelen eene Latijnsche school „met sijn Aenkleven vrij kostelijck", waarvoor hij jaarlijks de som van 1250 gld. schonk [3]). Ook meen ik ergens gevonden te hebben, dat men tot de stichting van het Seminarium de kapitale bijdrage van 16.000 gld. uit zijne particuliere fondsen van hem had ontvangen.

Toen het plan tot deze stichting gerijpt was, zond de Classis afgevaardigden naar de Synoden in de Nederlanden. Nevens hunne credentie-brieven konden zij ook vertoonen „een sekere Acte van authorisatie ende recommandatie van Sijn Hoogheit, van woord tot woord aldus luijdende" [4]):

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1690, art. 2.
2) *Acta Syn. Friesl.* 1680, art. 10.
3) *Acta Syn. N.-H.* 1687, art 14; *Z.-H.* 1687, art. 2.
4) *Acta Syn. N.-H.* 1680, art. 6; *Z.-H.* 1680, art. 9.

„Sijn Hoogheit gesien hebbende de supplicatie, uijt de name en van wege de Classis des Graafschaps Lingen overgegeven, en het Request daar bij gedaan, omme na de gelukkige inauguratie der Latijnsche en Duijtsche Schoolen, tot meerder voortsettinge daar van, en van het groot werk der Reformatie aldaar, te fonderen en bouwen een Seminarium van Jonge lieden, en deselve in de ware Christelijke Religie op te voeden en te onderwijsen in goede hoope en vast vertrouwen van heijlsame vruchten voor Gods kerke aldaar, heeft sich de voorseijde Supplicatie wel laten gevallen, approberende deselve bij desen, en authoriserende nevens den Richter TOLLIUS, de Heeren STEENBERGEN en PONTANUS, predikanten binnen Lingen, als Gedeputeerde van de voorseide Eerw. Classis, tot uijtvoeringe van het voorseijde werk, en daar toe gerequireerde Middelen, om hier in met allen yver en bedenkelijke vlijt te procederen en voort te varen, versoeckende hooghgemelte Sijne Hoogheit bij desen wel ernstlik en vriendelik d'Eerw. Christelijke Synoden van de resp. Provincien, en voort allen en een yeder, van wat stand of conditie die zij, waar aan sigh gemelte Gedeputeerden desenthalven met alle goede ordre souden mogen addresseren, deselve in het uijtvoeren van haren last, en tot voortsettinge van soo heijlsamen werk allesins de behulpsame hand te bieden, en te assisteren.

Gedaan in den Hage, desen 28 May, 1680.
G. Prince d Orange.
Ter Ordinantie van Sijne Hooght.
A. BUIJSERO."

Van deze aanbeveling voorzien begaf Ds. PONTANUS [1])

---

[1]) Van de beide andere Heeren vind ik in het jaar 1680 nergens melding gemaakt. In 1682 verscheen echter alleen STEENBERGEN in de Synode van Overijsel. 't Ligt voor de hand, het genoemde drietal dus niet allereerst als afgevaardigden voor één jaar te beschouwen, maar aan te nemen dat zij zooveel waren als financieele commissie voor de oprichting van een Seminarium. PONTANUS was, als Praeses Classis,

zich in 1680 naar de Synoden van Stad en Lande, Friesland, Overijsel, Zuid-Holland en Noord-Holland [1]), ten einde daar mededeelingen te doen aangaande het voorgenomen werk en steun daartoe te vragen.

Blijkens die mededeelingen was het doel voornamelijk, de kinderen uit Roomsche gezinnen te brengen onder den invloed der Gereformeerde leer. Reeds hadden dan ook sommige Roomschen hunne kinderen hiertoe aangeboden, „en ongetwijffelt een grooter menichte soude volgen, nadien alle Papen geweert zijnde, veele Paapsche toehoorders, ja bij honderden teffens, tot hare [Gereformeerde] kerken quamen toevloeijen, die nu van 18 Predikanten bedient wierden, niet alleen met voor- en namiddaghs te prediken, maar ook overal te catechiseren sonder exceptie, selfs kinderen der Papisten, sonder eenige tegen-sprake van de Ouders". Het noodig onderwijs zou licht te bekomen zijn, als de Latijnsche en Duitsche scholen in gewenschten bloei mochten verkeeren, waarover nu juist niet te klagen viel [2]), daar deze „van alle inlandsche kinderen, ja oock van verscheijden vreemde seer aansienelijke uijt dese Nederlansche Provincien alreede gefrequenteert" werden. Men wilde nu een huis stichten, maar de gelden, die men hier vroeg, zouden tot den opbouw daarvan niet worden gebruikt, omdat men elders de benoodigde sommen daarvoor krijgen kon, „wellight met eenige comoditeijten tot benefitie van hetselve". In dit huis wenschte men zoovele kinderen op te nemen, als mogelijk was, hoewel niet meer dan er uit de intresten

---

misschien ook van deze commissie de voorzitter. Althans de meeste moeite kwam voor zijne rekening.

1) In de Synodale Vergaderingen van Gelderland en Utrecht, die zooveel later gehouden werden dan die der andere provinciën, kon Pontanus niet persoonlijk verschijnen, zoodat daarheen missives gezonden werden.

2) *Acta Syn. Overijs.* 1680, art. 24.

van een kapitaal, dat men trachten zou bijeen te brengen, gealimenteerd zouden kunnen worden. Verder, er behoefde, mits God zijnen genadigen zegen verleende, voor de vernietiging van dit „salutaire werk" niet zeer gevreesd te worden, vermits door de zorg van Zijne Hoogheid en van den Heer BENTINK als Drossaart van Lingen, als ook van den Heer Richter TOLLIUS, de invloed der Roomschen geheel en al gebroken mocht heeten. „Ende indien het oyt moghte gebeuren dat het selve moghte verydelen door onverhoopte revolutien, en Calamiteyt van tyden daer geen dinck in de weerelt absolut van exempt is", dan behoefde men over de gestorte gelden nog niet bezorgd te zijn, daar „het Capitael op een vast comptoir in Holland beleght, Stante hac Republica, altoos soude bewaert blyven en tot de geevers kunnen wederkeeren". En eindelijk, „het eerste bestel van de geheele sake" zou geschieden met communicatie van mannen, die daartoe door de verschillende Synoden zouden worden geautoriseerd [1]).

En wat verlangde PONTANUS nu, uit naam der kerk in Lingen, van de Nederlandsche Synoden? Hij vroeg geldelijken en zedelijken steun. Zoo verzocht hij in de Friesche Synode, dat deze de zaak zooveel mogelijk bevorderen zou, „1. door de liberaeltheyt van het Collegie van Haer Ed. Mogenden. 2. uyt de Kercken en Diaconien, daer die in staet syn om yts tot sulcke ende diergelijcke godsalige gebruijcken te konnen uijt reicken. 3. door een collect te doen bij de aensienlijckste liefhebbers van de goede saecke Godts binnen dese Provincie" [2]). De Synode echter, „wel

---

[1]) Zie *Acta Syn. Z.-H.* 1680, art. 9; *N.-H.* 1680, art. 6.

[2]) Eenigszins anders luidde het drieledig verzoek, door PONTANUS gedaan in de Synoden van Z.- en N.-Holl., nl. 1°. dat de Classen en kerken dezer Provinciën voor het op te richten Seminarium „een gunstigh en liberaal subsidium" mochten geven en dat iedere Classis in hare eerste vergadering iemand mocht benoemen, die er zijn werk van maakte dit geld op te

wetende" — treurige erkentenis der onder voogdij van de Overheid staande Kerk! — „dat sulx tot geen effect kon komen sonder goetvinden van Haer Ed. Mog. de Gedep. Staten", zond Ds. PONTANUS tot dezen. De Commissarissen-Politiek beloofden echter bij genoemde Heeren „die kercke aldaer gunstelyck te rapporteren en faciliteren". Alle leden der Synode namen op zich, „het versochte in haer respective Classen smaeckelijck te maecken", terwijl de Deputati Synodi den last ontvingen, „daer voor door alle bequame middelen op het kragtigste te yveren" [1]). Met dat al is het mij niet gebleken, dat men in Friesland iets anders gedaan heeft voor het Seminarium, dan in sommige Synodale Vergaderingen over de zaak spreken.

De Synode van Groningen, die mede verzocht was om hulp te verleenen, excuseerde zich eerst wegens hare onmacht, en later omdat „voor haer geen instantie gedaen" was.

De overige provinciale kerken lieten zich niet onbetuigd, waartoe ongetwijfeld niet weinig medegewerkt heeft het voortdurend „met allen ernst" recommandeeren van deze zaak door de Synode van Zuid-Holland. Utrecht begon het laatst met geldelijken steun te verleenen (a⁰ 1685), Gelderland hield het eerst daarmee op (a⁰ 1684). Het meeste is echter gedaan door de kerken van Zuid-Holland

---

halen en over te zenden; 2⁰. dat niet alleen Deputati Syn. maar ook de resp. predikanten in de steden de gecommitteerden, die van Lingen gezonden werden, helpen en hunne zaak bij den Magistraat en ook bij anderen recommandeeren mochten, opdat de gift zóó grooter worden mocht; 3⁰. dat de correspondenten, die van hier naar de andere Synoden zouden gaan, gelast zouden worden „om aldaar haar pieus verzoek uijt haren name te beyveren".

1) Zie *Acta Syn. Friesl.* 1680, art. 10.

en Noord-Holland [1]), waar, vooral in de eerstgenoemde provincie, de hulpvaardigheid groot was en de liefde met de jaren niet verflauwde. Zoo waren reeds dadelijk in het jaar na de eerste aanvraag om hulp, in 1681, sommige Classen van Zuid-Holland in de Synode bij machte te verklaren, dat zij al „tot drie vier jae ses hondert guldens" bijeen gebracht hadden. Op voorstel van Leiden werd toen echter besloten, dat men niet zou trachten „een groot capitael te fourneren", maar dat iedere kerk

[1]) Eene lijst van hetgeen in deze beide provinciën door de kerken voor het Seminarium gegeven is, laat ik hieronder volgen:

In Zuid-Holland:	a⁰ 1682 . .	452	gl.	16	st.	4 penn.
	„ 1683 . .	738	—	1	—	8 —
	„ 1684 . .	483	—	2	—	0 —
	„ 1685 . .	467	—	18	—	0 —
	„ 1686 . .	428	—	8	—	8 —
	„ 1687 . .	521	—	16	—	8 —
	„ 1688 . .	596	—	19	—	0 —
	„ 1689 . .	540	—	13	—	0 —
	„ 1690 . .	478	—	15	—	8 —
	totaal	4708	gl.	10	st.	4 penn.
In Noord-Holland:	a⁰ 1683 . .	364	gl.	12	st.	0 penn.
	„ 1684 . .	183	—	17	—	8 —
	„ 1685 . .	151	—	4	—	0 —
	„ 1686 . .	300	—	0	—	0 —
	„ 1687 . .	231	—	10	—	0 —
	„ 1688 . .	307	—	2	—	0 —
	„ 1689 . .	188	—	0	—	0 —
	„ 1690 . .	164	—	15	—	0 —
	totaal	1891	gl.	0	st.	8 penn.

In aanmerking nemende, dat ook voor andere noodlijdende kerken gegeven werd en dat o. a. wat men voor Gulik gaf, de genoemde bedragen nog verre overtrof, mag men deze sommen met recht groot en van veel belangstelling getuigende noemen.

jaarlijks voor iedere predikantsplaats in haar ressort ten behoeve van Lingen's Seminarium zou storten één ducaton, met bepaling echter, dat, waar arme kerken waren, „de magtiger", d. w. z. de rijkere, verzocht zouden worden deze te hulp te komen. Op last van de Synode moest deze resolutie in alle Classicale en Kerkeraadsboeken „ingelijft" worden [1]). Van nu aan was 't het zoeken der Synode, om door middel harer correspondenten ook de kerken der andere provinciën tot gelijken maatregel te brengen, wat haar echter niet is mogen gelukken [2]). Haar voorbeeld werkte evenwel voor anderen als een prikkel, om deze zaak „met beyde de handen te bevorderen" [3]).

Te Lingen gingen de zaken goed. In de verwachtingen, die men koesterde ten opzichte van het verkrijgen der gelden, benoodigd voor den bouw van het Seminarium, werd men niet bedrogen [4]). In 1684 kon Ds. PONTANUS

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1681, art 9.

2) Een gelijksoortig besluit nam in 1686 de Classis Amersfoort, dat nl. voor elke predikantsplaats onder haar een halve ducaton zou gecontribueerd worden. Deze Classis hield ook vol met contribueeren, zoolang 't noodig was. Iets minder ijverig was de Classis Utrecht, terwijl ik van die van Rhenen en Wijck maar eenmaal (*Acta Syn. Utr.* 1687, art. 16) gevonden heb, dat zij „bezig" was.

3) *Acta Syn. N.-H.* 1683, art. 12.

4) Waar deze gelden vandaan zijn gekomen, is mij niet gebleken. Misschien wel uit de kerkelijke goederen of uit de inkomsten daarvan. Eenigen grond voor dit vermoeden vind ik in hetgeen Ds. PONTANUS in de Synode van Zuid-Holland van het jaar 1684, sprekende over het Seminarium, gezegd heeft. In de Acta dier Vergadering (art. 1) lees ik: „Bedanckte [nl. Ds. P.] voorts mondelingh desen Synodus voor hare bewesene mildadigheijd, en versochte, dat met allen ijver volgens hare loffelijcke resolutie, daer in mocht worden gecontinueert: dat sijn doorluchtige Hoogheijd den Heere Prince van Orange, wel goedwillighlijck aen die kercken dede toekomen alle de

meedeelen, „dat het gebouw van 't seminarium tot Lingen seer avanceerde en apparentelijck dat jaer noch soude voltrocken zijn", terwijl hij verder verhaalde, dat er „oock alrede eenige kinderen wierden onderwesen, die noch in andere huijsen woonden, tot het seminarium volbouwt soude zijn" [1]).

Van de commissie uit de contribueerende Synoden, waarover PONTANUS in 1680 gesproken had, schijnt niets gekomen te zijn. Evenmin blijkt het, dat er aan de gevers rekening en verantwoording van ontvangsten en uitgaven gedaan werd. Veeleer het tegendeel, terwijl men met het geven van inlichtingen over den staat van zaken te Lingen soms zóó lang toefde, dat er om gevraagd moest worden. Immers in 1686 „wenschte Amsterdam over 't besteden dier penningen en den staat van dat Seminarium onderright te zijn", en op voorstel van deze Classis werd besloten, dat bij het overzenden der gecollecteerde gelden het „uitdrukkelik begeeren" van de Synode kenbaar gemaakt zou worden: „als vorens over vordere gifte ons te beraden, dat ons nopende den staat van dat Seminarium, en 't gebruik der penningen daartoe verstrekt, genoegsaam bericht magh worden toegesonden" [2]). Dit hielp; de gewenschte berichten bleven nu verder niet uit. In 1687 deelde Ds. PONTANUS in een gesprek, 'twelk hij had met de Deputaten der Zuid- en Noord-Hollandsche Syno-

---

kerckelijcke goederen, die daer waren, maer dat echter de behulpsame hand van andere noch seer van noode hadden tot opbouwinge van het rijcke Christi in die plaetsen". Daar PONTANUS alleen voor de instandhouding van het Seminarium bijdragen vroeg en dit zelf eene kerkelijke stichting was, ligt het m. i. wel eenigszins voor de hand, dat de kerkelijke goederen, blijkens deze mededeeling, tot den opbouw gediend hebben.

[1]) *Acta Syn. Z.-H.* 1684, art. 1.

[2]) *Acta Syn. N.-H.* 1686, art. 12.

den, mede, niet alleen „dat het Graefschap Lingen geheel [was] gesujvert van het Pousdom, soo dat er eenige Jaren herwaerts geen de minste exercitie van den Roomschen Godtsdienst [was] gepleegt"; maar ook, „dat men nu een aenvangh hadde gemaeckt van de fundatie van 't bekende Seminarium, waer toe nu al 70 kinderen werden onderhouden, meldende voorder veele loffelijcke diensten door sijn Hoogheijt in allen desen gecontribueert" [1]). In het volgende jaar ontving de Zuid-Hollandsche Synode eene missive van D. D. L. Musgovius en A. Albertthoma [2]), Curatoren van het Seminarium te Lingen, gedateerd 14 Juni 1688, waarin zij o.a. meldden, „dat ook al bereyds een begin was gemaakt, van beyde de fundaties, soo wel van de burse als van het kinderhuijs" [3]). Begrijp ik het verband goed, dat er moet wezen tusschen deze verschillende korte mededeelingen, dan blijkt uit deze berichten, dat het wèl ging met het Seminarium, dat het zich reeds in eenigen bloei en uitbreiding mocht verheugen. Was het gebouw, indien de gekoesterde verwachting althans niet beschaamd is, in 1684 voltooid geworden, drie jaren later was het kinderhuis, een soort van opvoedingsgesticht, reeds in druk gebruik, terwijl een jaar dáárna melding gemaakt kon worden van eene „burse" voor studenten, die, aan het Seminarium verbonden, gesticht was. Wel deden in 1689 de Curatoren van 't Seminarium nog eenmaal aan de Zuid-Hollandsche Synode het verzoek, dat deze „noch een korten tijdt in hare liberaelheit geliefde te continue-

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1687, art. 2.

2) Albertus Albertthoma was predikant te Lingen. Hij was de zoon van den Appingadamschen pred. Engelbertus Albertthoma en dus de kleinzoon van Albertus Thomae pred. te Groningen en stamvader van het geslacht der Albertthoma's. Zie *Gedenkboek van Stad en Lande* door H. H. Brucherus, Gron. 1792, blz. 53.

3) *Acta Syn. Z.-H.* 1688, art. 2.

ren" [1]); maar reeds in het volgende jaar verscheen in de Synoden van Zuid- en Noord-Holland als afgevaardigde van de school en 't Seminarie van Lingen „de Eerw. Heer en Meester BERNARD STUURMAN", agent van 't Graafschap, om de Synoden voor al hetgeen zij jaren achtereen gedaan hadden, te bedanken, met de verzekering, dat men nu den grootsten nood te boven was en „genoegsaam alles in een goede staat was gebragt", zoodat men verder niet meer om hulp zou vragen [2]).

De verklaring van den Heer STUURMAN was tevens eene erkentenis, dat de reformatie in Lingen thans volkomen tot stand gebracht mocht heeten. De kerk kon nu, vrij van allen tegenstand der Roomschen, zich verheugende in de bescherming der Overheid, zich zelve redden en hare stichtingen onderhouden. 't Was eene langdurige worsteling geweest, van 1597 tot 1690. Maar eindelijk was de strijd dan toch bekroond met de gewenschte uitkomst en, naast God, kwam de dank wel allermeest toe aan Prins WILLEM III en aan de Gereformeerde Kerken in Nederland.

BIJLAGE.

COPIE VAN DEN BRIEF VAN DS. H. LOFTINCK.

Zie blz. 10, noot 3.

WelEerw. Godtsalige Hoochgel. Heeren ende Broeders in Christo.

Ick hebbe onlangs ten huyse van D. UIJHOFF met groote blijdtschap verstaen u WelEerw. reijse nae onse Graeffschap dien brieff so D. RUMPIUS van Schapen op Thunen met een versoeck dat ick terstont moste overcoomen gesonden

---

1) *Acta Syn. Z.-H.* 1689, art. 3.

2) *Acta Syn. Z.-H.* 1690, art. 2; *N.-H.* 1690, art. 2.

hadde, is mij gisteren avondt door eenen expressen van mijn huijsf. affgesent alhijr tot Ootmersum behandicht, het doet mij leet, dat ick, welcke enige jaeren alle brieven ende remonstrantien, aen de Eerw. Sijnoden, Classen en Gedep^{den} derselver geschreven hebbe, tegenwoordich in de Graeffschap niet can present weesen, om de groote swackheyt van mijn Schoonmoeder de hoffmeijersche, welcke bange sijnde voor sterven, door mij enige saecken raedtsaem vondt eerst te mogen en willen verrichten,

mijn heeren den elendigen toestandt der kercken geverificeert sijnde met voortreffelijcke documenten ende attestatien van vele Edelen uyt Munsterlandt, Burgerm^{ren} ende kerckenraeden tot Linge alle costeren ende andere looffweerdige Luyden, is door D. Amia en D. Crans haer hoocheijt voorgedragen waerop naer t' verloop van enige maenden de heere Palthe vergeselschapt met den Sindicus ende fiscael beijde bittere paepsgesinden attestatien tegens ons hijr en daer, sonder twijffel, om onse claere saecke te verdonckeren, heeft van de papisten opgenoomen, t' welcke wij gewaer wordende hebben datelijck van sijn achtb. een copie door een notarium laten versoecken, maer niet obtineren connen, waerop wij doemaels een missive aende heeren raden affveerdichden, protesterende van soodaene informele informatie en houdende dieselve om veelderleij redenen ten enemael suspect, belovende oock alle onse overgegevene documenten, eedtlijck voor het onpartidich Gerichte van de heer Danckelman geerne te willen laeten verificeren, maer hijrop en is geen andtwoordt gecoomen,

Tot Thuijnen leyt de staedt der religie aldus a^{0} 1644 den ouden prijster verstorven sijnde, is de plaetse tot a^{0} 1648 sonder enigen dienst vacant geweest. Everh. Deutchenius doemaels aldaer beroepen heefft tot 1653 aldaer predicant geweest, ende geen paepe heefft geduijrende de jaeren misse in het curspel gedaen off gepredickt, maer als ick daer beroepen werde, is terstont oock aldaer een paepe ingedrongen, diewelcke niet verre van de kercke in een huys opentlijck misse doet, predickt bichtet, be-

richtet, hout kinderleer, alle doopt, copuliert, wordt pastor van Thunen gehieten, jae doet alles nae syn welgevallen, niet anders off hij staet in Munsterlandt, soo dat niet een mensche coomt off derff coomen tot onse gehoor als allene den Coster, diewelcke U Eerw. van alles wel sal onderrichten,

Tot Freren dichte aen mijn plaetse gelegen is een cappellaen van den Ertzpriester te Linge, diewelcke opentlijck met het geluydt van clocken in de weeme continueerlijck dienst doet, gelijck WILLEM METTINCK tot freren U WelEerw. hijrvan can rapport doen,

Tot Bawinckel predickt altijt een Jesuit van Meppen, gelijck de Coster welcke U E tot Lengerick wel connen ontbieden, (indien de tijdt niet Lijdt daerhenen te trecken) hijrvan can oprechte getuychenisse geven,

Soo gaet het oock toe met Baccum, Braemse Mettingen etc: alwaer met opentlijck geluydt der clocken altyt gepredickt wordt,

Tot Linge alwaer den predicant wel is, maer niet voor de reformatie met ons sollicitiert, gelieven U E. met D. METTINCK Gerichtschrijver, met JACOB EGBERTS Br. en tegenwoordich Ouderlinck der kercke te spreecken, diewelcke van alle insolentien der papen geerne sullen getuygen, Ick bidde wanneer U. E. wederom door Ootmerzum mochten coomen, dat ick bij U. E. mach ontboden worden hyrmede door gebreck van tijdt eindigende blijve altijt naer hertgrondige groetenisse

Clarissimi Viri
U WelEerw. dienstw.
H. LOFTINCK,
Pastor in Tunen.

Inder haest
Ootmerzum
den 20/10 7br 1659.

Opschrift was

WelEerw. Godtsalige Hoochgeleerde ende seer discrete heere JOHANNI AB OLEN en WILHELMO ALSTORPHIO respective predicanten van Campen en Deventer, residerende tegenwoordich tot Tunen.

DE GEREFORMEERDE KERK VAN GRONINGEN VÓÓR EN NA DE REDUCTIE.

(GEDENKBOEK DER REDUCTIE VAN GRONINGEN IN 1594.
GRONINGEN, J. B. WOLTERS, 1894).

DE GEREFORMEERDE KERK VAN GRONINGEN VÓÓR EN NA DE REDUCTIE.

Toen in 1595, het jaar na de Reductie, FEICO RUARDI als vijfde predikant te Groningen kwam, werd in de *Acta Consistorii* achter zijn naam aangeteekend, dat hij vóór 45 jaren de eerste fondamenten der Kerk te Groningen gelegd en vervolgens op verschillende tijden aan haar opbouw gewerkt had.

Wij moeten ons echter van die in 1550 gestichte gemeente geen al te groote voorstelling maken en van dien opbouw geen al te hooge gedachten koesteren. Zij had daartoe met te veel tegenstand te worstelen en kon, op eene enkele uitzondering na, gedurende al die jaren slechts in het verborgen zich ontwikkelen. Want al waren er ook oogenblikken, dat zij meer in het openbaar mocht optreden en haar zelfs sommige vrijheden werden toegestaan, die oogenblikken duurden slechts kort en een vasten vorm, een blijvend gewaarborgd bestaan, waardoor zij tot bloei kon komen, kreeg zij eerst door de Reductie.

Het behoeft ons dan ook niet te bevreemden, dat FEICO zich den 26sten Juli 1557 tot den Kerkeraad van Emden, door welken hij ook in der tijd naar Groningen gezonden was, wendde met „verscheide zwarigheden" en klaagde, „dat hy by dage geene vergaderinge konde houden, noch in 't verborgen, noch in 't openbaar, maar by nacht zulx moeste doen, en dan waren de lieden slaperig, zo dat hy ze naar behoren niet konde bedienen." Die van Emden

zonden toen den predikant HERMANNUS BRASSIUS en twee ouderlingen naar Groningen met de vraag aan de gemeente, „of zij FEITO houden wilden of niet, zynde het ondertusschen zeer nodig, dat zy enen leraar hadden; wilden zij hem houden, dan moesten zy hem onderhouden en tegelyk een plaatze aanwyzen, daar hy zyn ampt zoude konnen verrichten." Men schijnt hem wel te hebben willen behouden, maar nog geen jaar later moest hij reeds de stad verlaten.

Burgemeesteren en Raad vaardigden namelijk den 26sten Mei 1558 eene verordening uit, waarbij alle heimelijke vergaderingen verboden werden. „Worde — zoo luidt het verbod — ock emandts bevonden hijerentegens gedaen tho hebben, hy hadde dan in sodane vergadderinge gepredijckt, vermanet, gelert off gelesen, offte ock alleine sulcks offte dergelickes darinne mit upsate ende willes angehortt, sall hij offte sij mitt der daet deser stadtsgebiede entwaert ende verboert hebben." Het werd er nu voor de predikanten niet veiliger op. Immers „ware ock — zoo vervolgt de ordonnantie — „emandts die einige hemelicke lerars, predicanten ende dergelicken luiden binnen deser stadt offte stadtsgebiede onderhuelde, husede ende harbergede, wal wetende dat sie soedane luide weren, sall ingelicken deser stadt ende stadtsgebiede mitterdaet entwaert ende verboert hebben."

FEICO achtte het nu geraden de stad te verlaten en de wijk te nemen naar Emden, „der ballingen herberg", waar hij den 24sten Juni 1558 den Kerkeraad mededeelde, „dat hem de stadt Groningen verboden was; dat hy aldaar zeer bekent was en de gemeente alzo om zynent wille in gevaar gebracht wierdt; dat hy de lieden niet leren konde omdat hy by dage, als zynde zeer bekent, maar in een huis mochte komen en dus in veertien dagen nauwelyks konde ommekomen; dat hy weinig vrucht verschafte etc." Hij is dan ook niet naar Groningen teruggekeerd, want op de vraag van Emden, per missive aan de broederen

te Groningen gedaan, „of zy FEITO wilden houden, dan of zy liever van vele predikanten gedient wilden zyn"; zonden dezen den 2den Maart 1559 door FEYO MECKEMA en BARTHOLD WICHERINCK het antwoord, dat zij allen PETRUS DELENUS tot hun predikant begeerden, die reeds een korten tijd in hun midden gearbeid had. Uit dien brief bleek, dat de gemeente wel zeer toenam, maar tevens „zeer flauw" was, zoodat men reden had te vreezen, dat zij bij eene mogelijke vervolging geheel vervallen zou, indien zij niet eenen ijverigen leeraar kreeg. FEICO kon men niet langer hebben, omdat hij al te bekend was, terwijl onder den kortstondigen dienst van DELENUS de gemeente „van wegen zijnen yver" zeer was toegenomen. De gemeente van Sengwerd, waar DELENUS toen werkzaam was, schijnt hem, niettegenstaande de moeite, die Emden daartoe aanwendde, niet te hebben willen afstaan. Althans, toen kort daarna een tweede schrijven uit Groningen kwam met verzoek, dat men toch „hun enen dienaar wilde toezenden, die hen in hunnen nood bysta, trooste en versterke," werd eerst SAPPO en daarna HAMSTEDIUS gezonden en later JOHANNES DIRKINUS om in den winter van 1560 op 1561 hen te dienen. Maar tevens schreef de Kerkeraad een vermaanbrief naar Groningen, „omdat aldaar zommige waren, die niet in de vergaderinge wilden komen, voorgevende, *dat men buiten deselve wel salig konde worden.*"

Zoo werd de gemeente nu eens door dezen en dan weer door genen bediend, maar steeds in het geheim om geen openbaren tegenstand uit te lokken. Eindelijk bracht het jaar 1566 eene kortstondige verademing. Het verzoekschrift der edelen en de daarop gevolgde Beeldenstorm waren niet zonder invloed gebleven. De Landvoogdes zag zich genoodzaakt aan de voorstanders der „nije leere" vrijheid van godsdienst te verleenen. Van deze vrijheid werd ook te Groningen gretig gebruik gemaakt. Het eerst genoot men daarvan in het naburige Helpen. WICHER MILLESIUS, die tot 1565 te Norden

predikant geweest was, en MENSO ALTING, die pas te Heidelberg tot de evangeliebediening toegelaten was, predikten daar met den inmiddels teruggekeerden FEICO RUARDI voor eene zoo talrijke schare, dat de kerk niet allen bevatten kon, maar velen zich met eene plaats op het kerkhof tevreden moesten stellen. Men vond het wel zoo geschikt, indien men in eene der stadskerken het Evangelie hooren kon, en leverde daarom een verzoekschrift in dien geest bij de stadsregeering in, dat door ARENT en LUTKE POTTEBAKKER gesteld was. Intusschen hadden ook de Minderbroeders reeds aan Burgemeesteren en Raad verzocht, hunne kerk voor de onroomschen in te ruimen, om op die wijze beroerten, gelijk men elders zag, te voorkomen. Den 17den September 1566 werd nu de Broerkerk aan de Hervormden afgestaan en den volgenden dag werd besloten alles uit dit gebouw te verwijderen, wat hun hinderlijk zou kunnen zijn. Nadat nu de kerk door eenige stadsarbeiders onder toezicht van den bouwmeester en in tegenwoordigheid van twee leden uit den Raad van de beelden gezuiverd was, werd den 22sten September de eerste openbare godsdienstoefening der Gereformeerden daarin gehouden.

De vrijheid, waarin de Gereformeerden zich nu verblijden mochten, duurde echter niet lang. Reeds in het volgende jaar, den 7den Maart, werd, onder den invloed van de bedreigingen der Landvoogdes, de kerk weer voor hen gesloten. Wel bleven de predikanten nog een tijdlang prediken onder den blooten hemel in het nabij gelegen Jufferen-klooster, maar den 15den April werd ook dit verboden en hun aangezegd, dat zij de stad verlaten moesten. Velen gingen met hen in ballingschap, en Emden en andere Oostfriesche plaatsen namen hen met welwillendheid op. Wel werden velen dezer vluchtelingen voor den Bloedraad gedaagd, maar natuurlijk verscheen niemand van hen. De straf, die toen over hen werd uitgesproken, bestond in ballingschap en verbeurdverklaring

hunner goederen. Drie vonnissen zijn bekend, een tegen 66 personen uit Groningen, een ander tegen 87 Ommelanders en nog een ander tegen drie van dezen. De grond hunner veroordeeling was, dat zij de prediking der Hervormden hadden bijgewoond, ter mis niet gingen, als ketters bekend stonden enz.

Toch was het zaad der Hervorming niet verstikt. Er werd alleen maar gewacht op gunstiger tijden, om een rijken oogst binnen te halen. Die tijden schenen gekomen te zijn in het laatst van 1576. De pacificatie van Gent (2 Nov. 1576) had ten gevolge dat vele vluchtelingen terugkeerden. In de Ommelanden werd nu aan de Gereformeerden terstond vrijheid van godsdienstoefening gegeven, maar de spaanschgezinde regeering van de stad was niet geneigd hetzelfde te doen. Wel werden heimelijke godsdienstoefeningen gehouden, doch niet zonder tegenstand. Dit blijkt uit hetgeen FREDERIK COENDERS in zijn reisverhaal schrijft: „1578, den 1 Maii werden Mr. ASSUERUS ende Mr. HERMAN KRISTEMAKER gevangen, omdat see in de praedicatie in een hus gewesen". Deze predicatie was gehouden in het huis van den burgemeester BARTHOLD COENDERS, door den schoolmeester ASSUERUS MUNSTERUS. Hij en Mr. HERMAN, die bij de voorstanders van de religie had rondgezegd dat er preek zou zijn, werden wel gevangen genomen, maar terstond daarna buiten de stad gezet. Toch schijnt het, dat de Gereformeerden langzamerhand meer moed kregen. Den 3den November d. a. v. durfden zij zelfs een request bij den Raad indienen met verzoek, dat hun eene kerk mocht worden afgestaan, en toen dit niet spoedig genoeg hielp, leverden zij den 19den November een tweede request in van denzelfden inhoud. De Raad was hun wel niet ter wille, maar schijnt hen toch eenigszins te vriend te hebben willen houden. Althans „den lesten Decembris" — schrijft COENDERS — „worden de canoniken ter stadt uuthgewesen" en „den 5 Januarii 1579 sint de canonicken uuth

der stadt gejacht ende het capitel cassiert". Al spoedig kregen de Gereformeerden nu hulp van buiten. Den 3den Februari 1579 kwamen „ALBERT HORENKENS met den president ROTALLER van Utrecht ende CARL ROERDA" hier aan „om ordonnantie tho maken in name van sijn hocheit ertzhartzoch MATTHIAS ende der heren staten van die exercitie van die reformeerde religie". Niettegenstaande zich den 8sten Februari veertig „malcontenten onder die borgerie upgemaket" hadden om de raadskeur te beletten, daar zij, „in de vrie exercitie van de reformierde religie niet wolden consenteren", besloot de meerderheid van den Raad en van de Gezworenen toch twee dagen later den genoemden gecommitteerden ten antwoord te geven, „dat sie volgende het believent van Sijn Alteze ende der Heren Staten mit hoer in communicatie wolden treden, daer die 40 mutineerde niet tho wolden verstaen". De onderhandelingen schoten ondertusschen niet op. Eindelijk, nadat RENNENBERG met zijn krijgsvolk voor de stad gekomen en den 11den Juni een accoord met hem gesloten was, ten gevolge waarvan hij den 24sten Juni zijn intocht deed, werd twee dagen later een godsdienstvrede aangenomen, die den 29sten Juni werd „gepubliceert, daerbij staende de stadtholder ende borgemesteren ende raeth". Hierbij werd in hoofdzaak bepaald, dat ieder vrij zou zijn om te gelooven, wat hij voor God zou kunnen verantwoorden; dat de Gereformeerden vrijheid van godsdienstoefening zouden hebben, terwijl de regeling van plaats en wijze daarvan aan den Stadhouder en den Raad was opgedragen; dat men van weerszijden stoornis en ergernis zou vermijden; dat daarom de predikanten niet in het openbaar van den Roomschen godsdienst mochten spreken; en dat ieder, aan de overheid onderdanig zijnde, alle aanleiding tot haat en oproer behoorde te vermijden.

Dienzelfden dag nog werden, totdat nadere regeling getroffen zou zijn, de Broerkerk en de Walburgskerk aan

de Gereformeerden toegewezen, zoodat reeds den volgendag door Johannes Mylius van Appingedam „de erste praedicatie in St. Wolbrichs kerke gedaen" kon worden. Nu scheen een tijd van bloei voor hen te zullen aanbreken. De beide kerken waren niet groot genoeg om de toestroomende menigte te bevatten en de leeraars, die in allerijl van elders ontboden waren, konden niet voldoende in den dienst voorzien, zoodat men al spoedig behoefte gevoelde aan een viertal vaste predikanten. In de Walburgskerk predikte de reeds genoemde Assuerus Munsterus, terwijl Johannes Mylius, dien men uit Appingedam ter leen ontvangen had, den dienst waarnam in de Broerkerk. Reeds den 1sten Juli was Frederik Coenders „affgeverdiget mit Johan Bruins na Emden om praedicanten tho vorderen". Den 2den Juli deden zij te Emden hun verzoek en reeds den volgenden dag „toch der herr Wicherus [Millesius] aff mit Johan Bruins na Groningen". Weldra volgde hem Hermannus Wifferding. Men wendde nu pogingen aan om ook Caspar Olevianus, een der samenstellers van den Heidelbergschen Catechismus, die toen juist buiten vaste bediening was, aan de gemeente te verbinden, maar te vergeefs. Bijzonder gesteld was men echter op Menso Alting, dien men van vroeger kende en die nu te Emden predikant was. Dat Coenders tot den 8sten Juli te Emden bleef, terwijl Bruins reeds den 3den weer vertrokken was, stond hiermede ongetwijfeld in verband. Hem was namelijk opgedragen bij den Raad of, indien deze zulks niet toestond, bij den Graaf aan te houden, dat men Alting aan Groningen afstond. „Dit te Emden veel beweginge veroorzakende onder de borgers, en daar by komende de gevaarlyke toestandt der Oostvriesche Kerke, *'t zijn de eigen woorden van ons Protokol*" — zegt E. Meiners in zijn Oostvrieslandts Kerk. Gesch. II. 58 — „in dien tydt, zondt de *Emder Kerkenraadt* twe Predikanten, Ojerus en Zuidlareus met twe Ouderlingen, aan gemelden Coenders,

om hem zyn voornemen te doen staken." Ook schreef men den 23sten Juli aan de Groningers, dat men hen gaarne helpen wilde, maar ALTING niet afstaan kon.

Men hield te Groningen echter vol en zond een brief, door MILLESIUS en WIFFERDING benevens 11 anderen onderteekend, aan den Kerkeraad te Emden om aan te dringen op het zenden van ALTING. De reden, waarom men aanhield, en de gemoedelijkheid, waarmede dit geschiedde, blijkt uit het volgende gedeelte van dien brief: „Dan alzo wy over onze perzonen niet allene wal vredich sinnen mit den gaven derer, de ons besheer gepredicht hebben, sunder oeck voer den Heeren ons geringer ende der zelven niet weerdich erkennen, zo en solden wy oock de zaeck niet zo heftich ons te gemoethe genomen hebben, wan het getal der toehorerer mit den jegenwoordigen hadde circumscribeert ende besloten west; overst alzo ene utermate grote menigte noch voorhanden is om te brengen tot den rycke Christi, derer zwackheit ende gebreckelickheit niet min als ons zelven wy mit alle middelen geerne geholpen zagen, waertoe dan de gelegentheit van D. MENSONIS perzoon meer dan eenige andere wy oock verstonden ende verstaen, denen solde, betuget ons onze geweten, dat uth zynes perzoons weigeringe ende uitblyvent vele van het gehoer afgekeret, ende alzo een groot gewin der Kercken afgewendet zy. Dan zo wy alhyr ene geconfirmeerde ende bestedichde gebouwede Kerke Godes hadden, alle dingen in guede order gebracht weren, daer men nu eerst een aanvanck hefft, ende als dan an eenen zekeren perzonen men zo hart anholden wilde, sol idt velicht der nieuwpligt mogen toegeschreven worden. Doch wan by der vruntschup D. MENSONIS een Brulofft vorhanden weer, und zyn L. daarop geladen, sol unzeres vermoedens den broederen zyner eenen kleinen tyt te ontberen niet besweerlick vallen, sol oock niet redelick erachtet kunnen worden, der vruntschap sulckes te weigeren; oock den laderen de ladinge

niet ter ondanck ofte nieuwpligt afgenomen mogen worden. Averst nu de Heere Christus Jezus zo een heerlyke veelgewunschede bruloft mit zyn dorstige ende veel gequellede leve brudt angeheven heft, des zich de Engelen in den hemmel hooglick ervrouwen, daer alle zyne getruwe deneren, de in de neechte gezeten sinnen, ende daar toe komen konnen om ter maeltyt te dienen, behoorden, de ene voer den ander zich te snellen. Dat nu oock der onnozele brudt de schult der nieuwplicht hebben solde, dat ze de deneren Gades ladet; ende dat uit alle hoecken und winckelen besweringen heer voor gebracht worden, derer man in der tytlicker ladinge niet eens solde hebben gedacht, off dat zo redelick zy, lieven broederen, willen wy U. L. te bedencken geven. Neen Leven broederen, wy en konnen de zake, volgende de Goddelicke Schrift, zo niet inzien ofte verstaan, hopen oock niet, dat ene tyt komen werdt, dat wy zulckes zouden willen of durven doen."

Dit schrijven had ten gevolge, dat de Emder Kerkeraad niet alleen ALTING afstond, maar ook nog aan dien van Groningen verlof gaf om den predikant OJERUS „te holden een weke twe of dre." Of ALTING echter ook te Groningen gekomen is, en zoo niet, welke redenen hem teruggehouden hebben, is niet uit te maken. Intusschen trachtte men zooveel mogelijk de gemeente te organiseeren, en in afwachting van vaste predikanten werden den 11den September ouderlingen en diakenen gekozen.

Dat de vrijheid, die de Gereformeerden genoten, door sommigen met leede oogen werd aangezien, maar hun voor als nog niet ontnomen kon worden, blijkt uit de volgende mededeeling van FRED. COENDERS: „Den 18 Augusti hebben voele papistische mutinerde borgeren upt rathus sich begeven ende enige van de magistrat geslagen ende dwingen willen, dan sint van enige van die van der religie vant hus gejacht, dat sie en part ten vensteren up de wage uuth gesprunge ende is also borgemester ende rath

van hoer gereddet worden. Den 26 Augusti sint 2 van desolvede mutinerden gevanckelick ingetogen, ende enige sint hin wech gelopen."

Lang duurde echter de vrijheid der Gereformeerden niet meer. Den 21sten Januari 1580 werd nog een bededag gehouden, maar den 3den Maart daaraanvolgende begon door het bekende verraad van RENNENBERG de kans te keeren. Terstond werden „die vornemste van de religie, heren ende borgeren, gevangen genomen." Alle predikanten en velen met hen namen de vlucht, achterlatende alles wat zij bezaten. Menigeen hunner nam weer de wijk naar Emden, en niet minder dan 142 Groningers zijn ons bij name bekend, die zich in 1581 aldaar bevonden. De godsdienstoefeningen der Gereformeerden werden verboden en de kerken, die zij ruim 8 maanden gebruikt hadden, weer ten dienste der Roomschen gesteld.

Het zag er nu in ieder opzicht treurig voor de Gereformeerden uit, en eerst in 1594 kwam de uitkomst. In het geheim bleven velen aan hunne gevoelens getrouw, maar in 't openbaar voegden zij zich naar de Roomsche gewoonten. Alle prediking, alle onderwijs in de leer ontbrak. Predikanten had men niet. Inderdaad het moet ons verwonderen, dat na de Reductie de Gereformeerde gemeente nog zooveel kracht kon ontwikkelen als zij gedaan heeft. Dit is dan ook alleen te verklaren uit het feit, dat menigeen, die om de religie gevlucht was, bij zijn terugkeer beter ontwikkeld en krachtiger in zijn geloof bleek te zijn dan toen hij heenging. De ballingschap en vooral het verblijf te Emden was voor velen persoonlijk, maar in 't algemeen ook voor de Groninger gemeente, waarlijk ten zegen.

Bij de overgave van de stad in 1594 was bepaald, dat de uitgewekenen weer in de stad mochten komen en in hunne rechten hersteld zouden worden. De Roomsche geestelijken daarentegen mochten de stad verlaten; wenschten

zij echter te blijven, dan zou hun een jaargeld worden uitgekeerd, mits zij zich onthielden van de uitoefening van hun ambt. Trouwens dit laatste was hun ook verboden, want wel zou ieder vrijheid hebben om te gelooven wat hij wilde, maar de Gereformeerde godsdienst alleen mocht openlijk geoefend worden, terwijl over de kloosters en geestelijke goederen nader beschikt zou worden door de Algemeene Staten.

Den 24sten Juli trokken de Spaansche soldaten de stad uit en hield de vrijheid haar intocht. De Gereformeerden maakten terstond een dankbaar gebruik van de zegeningen, die de komst der NASSAU's hun had gebracht en langzamerhand kwam hun kerkelijk leven geheel op gang. Om daarop een blik te geven, laat ik hier volgen de korte aanteekeningen, die in het oudste Kerkeboek vóór de Acta Consistorii geplaatst zijn. Zij zijn van den volgenden inhoud:

„Anno 1594 den 24 Julij hefft men in S. Martens Kercke unde Cloesteren alle beelden begint uth tho nemen, sehr ordentlyck, met besloten deuren unde consent van zyn Exellentie unde onsen Stadtholder.

Den 27 Julij is die erste predicatie, doch sonderlinghe ein dancksegginghe tegens Godt oopenbaer in S. Martens Kercke ghedaen van MENSO ALTING, prediger binnen Embden, unde men song den 103 psalm, des Wonsdaeges nae Jacobi anno 1594.

Den laesten Julij, wesende die eerste Sondach dat Godes woort hijr ordentlijck is ghepredighet, oock dess nhamiddaeghes, unde oock twee kinderkes ghedoopt voor die eerste mael.

Den 2 Augusti hefft men oock uth der Ae Kercke die affgodische beelden ghedaen.

Den 14 Augusti is in der Ae de eerste mael ghepredighet. Dess sij Godt gheloovet in eeuwicheijt.

Den 15 Octobris is hijr mit der clocken affghelesen ein allghemeyne beedeldach, wesende die eerste, up vol-

gende Dyngesdaeg, wesende den 18, unde alle wijnckelen unde tappen gheboden tho sluyten.

Den 15 Novembris is die neye schoele upgherichtet in dat Broerclooster, wesende midden in der stadt.

Den eersten Decembris, up ein Sondach, is hijr nae die predicatie in S. Martens Kercke eerstmaels dat rechte christelijcke ghebruijck dess hillighen nachtmaels nha Christi insettinghe gheholden, ende alle veerndeel jaers bij beurten in de twee kercken gheholden als Martini ende ter Ae.

Den 1 Junij anno 1595 is in der Ae kercke de eerste mael dess Heeren nachtmael gheholden.

Den 13 Julij anno 1595 is onsen broeder FEICO prediger mit de meeste olderlinghen unde diakenen up ein Sondach nha die predicatie openbaer van die predickstoel van onsen prediger M. JOACHIMO bestedighet mit eijn christelijck ghebedt, sehr schoen van ahn thoe hoeren.

Den 12 Octobris is in der A kercke eerstmaels oock die Catechismus begint toe prediken."

Deze korte mededeelingen vereischen eenige nadere toelichting en aanvulling.

Reeds bij de overweging der conditiën van overgave door MAURITS, WILLEM LODEWIJK en den Raad van State, die zich tijdens het beleg mede alhier bevond, was er ook gesproken over geschikte personen, die dienst zouden kunnen doen om de Gereformeerde religie hier te helpen invoeren en regelen. Allereerst werd natuurlijk de aandacht gevestigd op MENSO ALTING, van wiens invloed men veel verwachtte en die door brieven, een van MAURITS, een van WILLEM LODEWIJK en een van den Raad van State, uitgenoodigd werd om hier te komen. Een gelijk verzoek werd gericht tot de beide Franeker hoogleeraren SIBRANDUS LUBBERTI en MARTINUS LYDIUS. Allen waren bereid hunne hulp te verleenen en kwamen terstond. Of de spoedige komst van den eerstgenoemde ook nog in verband stond met eene familiegebeurtenis,

kan ik natuurlijk niet uitmaken, maar is niet geheel onwaarschijnlijk. Zijne zuster MARIA, de echtgenoote van „HYNDRICK HOEVINCK, tot Noorden bij Drae, MENSONIS swager", was namelijk kort voor de overgave der stad (16 Juli) bevallen van een zoon „ontijdig, tengevolge van het geraas van 't geschut en van de vuurpijlen, gedurende het toenmalig beleg onder Prins MAURITS", gelijk blijkt uit het Programma Funebre van dien ontijdig geboren zoon — den lateren Groninger predikant RUDOLPHUS OVING.

Hield MENSO ALTING den 27sten Juli de eerste predicatie uit Ps. 118 : 22—24, den volgenden dag werd door de beide genoemde hoogleeraren de dienst waargenomen. Men ging echter al zeer spoedig over tot beroeping van een viertal predikanten, die reeds in de maand September, tegelijk met de benoemde ouderlingen en diakenen, werden bevestigd. Deze predikanten waren JOACHIMUS WERMERUS, ANTONIUS THOMAE, voormalig Roomsch priester, ARNOLDUS MARTINI UTHUSIUS en EGBERTUS SICKENS AERARIUS. Reeds in 1595 werd de 75jarige FEICO RUARDI als vijfde predikant aangesteld, terwijl twee jaren later BERNARDUS THEODORICI AGNAEUS als zesde in dienst trad.

Wat de predicatiën betreft, werd reeds den 15den September 1594 bepaald, dat de vier toenmalige predikanten ieder tweemaal in de week zouden preeken in dezer voege, dat er in de Martinikerk des Zondags driemaal, namelijk om 6, om 9 en om 1 uur, en in de week eens, en in de Akerk des Zondags om 6 en om 9 uur en in de week des Donderdags gepredikt zou worden. Toen in September 1600 EGBERTUS AERARIUS zijn ontslag had gekregen „om geen ander oorsaecke dan dat het die hoochste noot vorderde van wegen die onmoeghelycke betalinghe der besoldinghe", besloot de Kerkeraad drie dagen daarna de „morgen-predicatie", waarmee waarschijnlijk de vroegbeurt bedoeld werd, te laten stilstaan. Uit hetgeen de Acta Consistorii mededeelen, blijkt, dat in 1600 ook de kerkjes,

bij het St. Geertruids- en het H. Geest-gasthuis behoorende, voor de prediking in gebruik werden gesteld. In de oude, grootendeels vervallen St. Walburgskerk werd geen dienst gedaan, evenmin als in de Broerkerk, die later als academie-kerk en tevens door de Waalsche gemeente in gebruik genomen werd.

Het schijnt, dat de verschillende predikanten in den eersten tijd aan bepaalde kerken verbonden waren, geheel overeenkomstig de gewoonte van vroeger onder de Roomschen. Van JOACHIMUS WERMERUS is het bekend, dat hij in de Martinikerk predikte. DOEDE VAN AMSWEER noemt FEICO RUARDI ergens „pastoor te Ae", hoewel hij toch ook in de Martinikerk gepredikt schijnt te hebben. EGBERTUS AERARIUS wordt in het register der ledematen „predicant ter Ae" genoemd, waaruit dan ook te verklaren is, dat bij zijn heengaan eene beurt in die kerk moest stilstaan. Ook ARNOLDUS MARTINI en BERNARDUS THEODORICI schijnen, evenals JOHANNES ACRONIUS, die hier op Pinksterdag van 1601 door JOACHIMUS bevestigd werd, aan de Akerk verbonden geweest te zijn, waarin althans de tweede den 5den Juli 1597 bevestigd werd. Den 6den Januari 1602 toch werd den Kerkeraad voorgesteld — en deze bewilligde daarin — „dat het den Ehrb. Raede goet dochte unde belieffde, dat Vader FEICO unde M. JOACHIMUS eere ghewoentlycke vices van predigen dess Sondags solden holden, unde dat ARNOLDUS unde BERNARDUS per vices in de weecke ter Ae met d. ACRONIO solden predigen." En acht jaar later werd op den 31sten October 1610 in de acta van den Kerkeraad aangeteekend: „Angaende het voorstellen Domini ACRONII van bij beurten te prediken in der weecke, nu tot Sint Marten nu te Ae, also dat de predigers van S. Martens solden mit haer texten loopen nae der Ae unde die predigers van der Ae nae S. Marten, is by eenen Ehrb. Rhade goedt ghevonden unde besloten, dat sijt laeten blijven by de olde ordeninghe als nu is, maer als het de noot vordert, dat men dan malcanderen

sal te hulpe komen, laetent den dienaeren wat sy tot stichtinghe goedt vinden." Lang heeft het toen echter niet meer geduurd, want in het volgende jaar (11 Dec.) verschenen een burgemeester en twee raadsheeren in de vergadering des kerkeraads, o.a. „voorclarende dess Raets wille unde meeninghe als dat men vices unde beurten sal holden om te predigen in alle kercken sonder onderscheyt."

De predikanten hebben niet terstond de oude weemen (pastoriën) kunnen betrekken. Den 22sten September 1594 O. S. werden door den Kerkeraad de predikant ARNOLDUS en de ouderling BERENT COENDERS naar Burgemeesteren afgevaardigd om hun te verzoeken o.a., „de huijsinge voer JOACHIMO ende EGBERTO vrij tho maken." Ik vermoed ten minste, dat hiermede de weemen bij de Martini en bij der Aa kerk bedoeld werden. Of zij ook vrij gemaakt zijn voor de bedoelde personen, weet ik niet, maar wel, dat den 21sten December 1597 door den Kerkeraad „met de meeste stemmen toegheweesen" is aan Ds. BERNARDUS THEODORICI de woning met tuin en toebehooren, toen in gebruik bij den rentmeester BERENT COENDERS, hetgeen door den Raad der stad werd goedgekeurd. Nu woonde COENDERS blijkens het register der ledematen „bij S. Martens Kerckhoff", en daar hij rentmeester der geestelijke goederen was, is het zeer waarschijnlijk, dat hij na de Reductie de oude weem van St. Maarten betrokken heeft, die eindelijk aan BERNARDUS werd toegewezen en na hem achtereenvolgens bewoond is door de predikanten UCHTMANNUS, à BESTEN, ALB. THOMAE e. a. Aangaande de pastorie bij de Akerk vind ik geene aanteekeningen in de Handelingen van den Kerkeraad, hoewel uit het register van ledematen blijkt, dat b. v. Ds. RUD. OVING in 1647 „aen der A Kerk" woonde.

Reeds in 1596 had de Raad der stad aan WERMERUS beloofd, hem „geen ghebreck an zijn onderholt te laeten gheschieden." Dit onderhoud had plaats uit de geestelijke goederen. Volgens de Stads-Kerkenordening (art. 53)

moesten alle predikanten, opdat er geen oneenigheid of afgunst ontstaan zou, eene gelijke bezoldiging ontvangen, namelijk boven het genot van vrije woning 500 Emder guldens, zooverre namelijk „onzer Stadt goederen het vermogen." „Het were dan, dat ons dese besoldinge om wichtige oorsaken yemant beliefte te verbeteren"; zoo sluit het aangehaalde artikel, hoopwekkend voor de predikanten. Het schijnt echter, dat in het begin de betaling van het tractement niet zeer geregeld plaats had. Althans kort na de aan WERMERUS gegeven belofte, den 17den April 1596 namelijk, werd door den Kerkeraad besloten aan den Raad bij request te verzoeken, dat geremedieerd en voorzien mocht worden „in die besoldinghe der predigers, dat se up alle quartaelen van seeckere mannen uth die gheestelycke goederen mochten betaelt worden, updat se haeren dienst met lusten sonder suchten mochten betreden." Zulke mannen boden weldra zich zelven aan, toen in het volgend jaar (1 Juni) de diakenen aan den Kerkeraad voorstelden, „hoe dat se ghewillich waeren ende overboedich den rentemeesterschap van die kercken goederen binnen Groningen tot S. Marten unde ter Ae, dewelcke dus langhe BERENT COENDERS gheadministreet hadde, an te neemen unde vergeeffs tot discretie van den Ehrb. Raedt ghelyck HAIJE TIASSENS ons ghesecht hefft, te bedienen tot betalinghe up syn ghesette tyden den kerckendienaeren binnen Groningen, welcke administratie seggende haer van den Ehrb. Raedt was toegestaen unde gheheel in den handen ghegeven, om den predicanten claechloos te holden unde het overschot den armen uth te deelen. Hetwelcke angeven unde overboedicheyt der diaconen het gantsche synedrion hefft gheapprobeert ende is alsoo dese administratie van den diaconen anghenomen te bedienen." De diaken HAYO TIASSENS werd nu rentmeester over de geestelijke goederen van St. Maarten en zijn collega JACOB JACOBS over die ter Aa.

Ik sprak reeds herhaaldelijk van ouderlingen en diake-

nen. Men had hen al heel spoedig na de Reductie aangesteld om met de predikanten een Kerkeraad te vormen en de gemeente te besturen en de armen te verzorgen. Er bevindt zich vóór het oudste acta-boek van den Kerkeraad een lijst van de namen der eerste ouderlingen en diakenen. Ik neem de vrijheid hunne namen hier aan de vergetelheid te ontrukken en er aan toe te voegen eenige nadere aanduidingen aangaande hun beroep of woonplaats, voorzoover het register van ledematen mij daartoe in staat stelt. De ouderlingen waren: 1. BERENT COENDERS, staete ende rentemester, bij S. Martens Kerckhoff; 2. EILART ALMA, senator, ter Ae; 3. OBBO EMMEN, rector primae reformatae scholae Groninganae, int Broerclooster; 4. JAN LUTTEMA, int Jadt; 5. HARMEN WIJFFRINCK, senator, in Osterstrate; 6. GEERT HOERENKENS, senator, ant Merckt; 7. „ROELEFF SIJMONS, senator (misschien wordt daarmee bedoeld ,,ROELEFF BATTINCK, raetsheer bij Drae"). — Reg. v. Lidm.); 8. CLAES TER BORCH, ysercooper in Poelstraet; 9. JURGIEN VAN FULLEN; 10. MELCHIOR WIJBENS, in Ebbinghe straet; 11. JAN CALMUS, kistemaecker. De diakenen: 1. ENGELBERTUS FROME, in Heerstraet; 2. JAN BUNDTWERCKER, die olde; 3. REIJNER ROELEFFS, cruydenier, bij Poelpoort, 4. HYNDRICK MUNTINCK, goltsmit, up den hoek van die Messemaeckerstraet bij Broerclooster; 5. HARMEN ALBERTS, kistemaecker; 6. JAN OTTENS, in Heerstraet; 7. SIABBE BROIJLS, coopman ant Breedemarckt."

In den loop der tijden hebben ook in het getal der ouderlingen en diakenen en in hunne verkiezing allerlei wijzigingen plaats gegrepen, zoodat er eerst zestien, daarna achttien en thans een en twintig van beiden zijn. Tot het einde der achttiende eeuw was het regel, dat de ouderlingen gekozen werden voor hun leven en uit drie standen, namelijk uit de regeering, uit de geleerden en uit de burgers. De diakenen werden en worden nog voor den tijd van vier jaren benoemd, gelijk thans ook met de ouderlingen geschiedt, terwijl aan hun hoofd stond

een boekhouder der armen, thans gewoonlijk archidiaken genoemd. Vergaderden de diakenen om de veertien dagen des Maandags ter behandeling van de zaken der armen, sedert den 15den December 1596 onder voorzitting van een der predikanten, de predikanten met de ouderlingen kwamen elke week des Woensdags (zie Acta Consist. 25 Jan. 1598) bijeen om de belangen der gemeente te bespreken, waarbij in sommige gevallen, zooals bij de censura morum, ook de diakenen tegenwoordig waren. Al spoedig nam de Kerkeraad een eigen zegel aan. Den 17den Augustus 1597 „is met consent der Ehrb. Raedt besloten een signet in onsen Kerckeraedt, ghelyck oock in ander ghemeijnten, tghebruycken, waerin die Acra Nohae is inghesteecken, met een symbolo offte advijs: *Occlusit Dominus pro eo.*"

Wie de oudste aanteekeningen van de handelingen des Kerkeraads, eerst door ARNOLDUS MARTINI en daarna door CHR. UCHTMANNUS te boek gesteld, naleest, zal moeten erkennen, dat men niet naliet, door allerlei middelen de gemeente te doen toenemen in aantal en haar te houden in goede tucht. De predikanten predikten het evangelie, deden huisbezoek, vertroostten de kranken, leidden de vergaderingen des Kerkeraads en der diakenen, en hadden tal van andere bezigheden, die bij de eene of andere gelegenheid hun in het belang der kerk werden opgedragen. Om de kranken te bezoeken werd den 11den Januari 1598, onder goedkeuring van den Raad, op een tractement van 100 daalders, als speciale krankenbezoeker aangesteld DERCK PETERS HOLLANDER. Later werd aan den functionaris, die toen ook wel den naam van visitator droeg, tevens het prediken in de beide gasthuizen opgedragen en nam men voor deze betrekking bij voorkeur een predikant van het land, zooals in 1604 EGBERTUS AERARIUS, vroeger te Groningen en toen te Zandeweer predikant, en den 24sten Maart 1605 NICOLAUS WOLTERI, predikant te Haskerdijken, of een proponent, zooals den 6den Juni

1611 HENRICUS RUDOLPHI, die het volgende jaar tot predikant alhier werd bevorderd.

Ook de scholen moesten dienst doen om de gemeente op te bouwen. Daartoe was de Latijnsche school mede ingericht, en onder het bestuur van haren uitnemenden rector UBBO EMMIUS zal zij ongetwijfeld niet weinig tot dit doel hebben medegewerkt. De school was verdeeld in 8 klassen, waarin onderwijs gegeven werd door den rector, den conrector en 5 praeceptoren. Den 26sten October 1596 werd in den Kerkeraad „eernstlyck voorgestelt van die Latijnsche jeucht dess Sondaechs ter predicatien te leijden, waerin de Rector ghewillich hem betoont hefft, maer claechde datter in der kercken geen bequaeme plaetse en was om sitten. Om plaetse derhalven voor de jeucht te maecken isser besloten, datt men de E. heeren Staten daeromme solden anspreeken." Maar zouden de leerlingen geregeld ter kerke gaan, dan moesten de onderwijzers hun ook een voorbeeld geven van trouw aan de Gereformeerde religie. Het moet ons dan ook niet verwonderen, dat den 26sten Juni 1598, vooral op aandringen van den Kerkeraad, aan HENRICUS GERARDI, den praeceptor der 5de klasse, door den deurwaarder namens den Raad de schooldienst tegen St. Michael werd opgezegd, omdat „hij hem totter ghemeente nicht konde begeven ende hem derhalven totter communie [avondmaal] nicht konde verbinden."

De gewone, zoowel de „Duytsche" als de „Françoische" schoolmeesters mochten eveneens alleen hunne functie uitoefenen, als zij zich bij de Gereformeerde Kerk aansloten en de kinderen opleidden in de leer dier Kerk. Een genoegzaam aantal dezer mannen was hiertoe, terstond na de Reductie, bereid en telkens kwamen er weer nieuwen bij. De lijst van „die eerste Duytsche schoelmesters der Ghereformeerde schoelen binnen Groningen, anno 1594," waarbij echter ook twee „Françoische" gerekend worden, bevat de namen van 16 personen, van

welke echter een, „ALLART TAMMINGHA in Heerstraet non reformatus, postea amotus" (niet gereformeerd, later afgezet) is. Bovendien komen op het register der ledematen nog enkele schoolmeesters uit die dagen voor. Of er onder dezen waren, die „sonder beroepinghe ende commissie" onderwijs gaven, weet ik niet, maar wel, dat „die deutsche schoelmesteren in de schoele ter Ae" den 1sten November 1596 een klacht indienden over drie zulke personen bij den Kerkeraad en dat deze daarvan kennis gaf aan een der scholarchen, die echter acht dagen later (9 Nov.) geruststellend verzekeren kon „angaende de schoelmesteren, als dat se belooven de jeuchte ter kercken tbrengen, twelcke den broederen behaechde, off se alduss Christo mochten ghewonnen worden." Van den genoemden TAMMINGHA eischte de Kerkeraad dan ook (28 Sept. 1597), „dat hij syn belijdenisse solde doen, den Catechismum leeren, Godes woort hooren, de leere van den sacramenten in den Catechismo approberen, de kinderen ter kercken leyden om den Catechismum up te seggen." En dat het den Kerkeraad ernst was, de Kerk te doen dienen door de school, blijkt wel uit zijn besluit, den 15den Maart 1598 genomen, „dat men die praeceptores in Latynschen ende Duytsche schoelen, die niet zijn Ghereformeert, nae luyt der kercken-ordening, niet en solde dulden, maer van haer officio affsetten", welk besluit door den Raad werd goedgekeurd.

Werd door het kerkelijk bestuur, daarin door den Magistraat gesteund, dus gedaan, wat het kon doen tot opbouwing der Gereformeerde Kerk en tot verbreiding harer beginselen, er werd niet minder van den beginne af gewaakt tegen het optreden van de een of andere groep, die tegenover of naast de Gereformeerden zich wilde handhaven. Met een beroep op het Tractaat van Reductie, volgens hetwelk alleen de Gereformeerde religie geëxerceerd mocht worden, had men natuurlijk recht zich tegenover elke andere strooming te verzetten en het

doordringen daarvan tegen te gaan. Maar men had er ook oorzaak toe. De Roomschen zaten niet stil, maar ijverden in het geheim. En de Mennisten trachtten in conventikels elkander te stichten en zwakke Gereformeerden tot zich te trekken. Geen wonder daarom, dat reeds den 23sten Juni 1596, en later herhaalde malen opnieuw, de Kerkeraad zich tot den Raad wendde met het verzoek, „dat die heymelycke byeencomsten der Papisten unde haer private exercitien mochten verstoort ende verboden werden." Daar kwam bij, dat men de Roomschen niet vertrouwde; — men herinnerde zich nog maar al te goed het verraad van den Roomschen RENNENBERG. En dit vertrouwen werd niet gewekt door wat men van sommige Roomschen hoorde, zooals b.v. den 29sten December 1596 „van eenen olden paep offte pastoor in Suydtbroeck int Oltampt, die somtydes te peerde totten viandt reyset." Mettertijd kregen zij wel wat meerdere vrijheid van beweging en werd hun eerst bij oogluiking en later met stille goedkeuring, doch steeds onder protest der Gereformeerden, het hebben van zoogenaamde „kerkhuizen" toegelaten, maar de volle vrijheid brak voor hen eerst aan twee eeuwen na de Reductie, in het jaar 1795, toen de scheiding van kerk en staat werd gedecreteerd. Zoo ook voor de Mennisten. Maar in het laatst der 16de eeuw werden zij evenmin als de Roomschen geduld. Zoo besloot b.v. de Kerkeraad den 4den Augustus 1596, den Raad te verzoeken, de „bijeencomsten der Mennonisten te beletten", waarop deze antwoordde „dat se daerin wilde doen unde voorsien." Die vergaderingen bleven echter doorgaan en werden in 1597 gehouden in de Turftorenstraat. In 1603 hadden zij vier voorgangers of vermaners, namelijk „1. ISAAC WEVER in de Visscherstraet; 2. ZEGER GOLTSMIT in de Botteringhe straet; 3. HYNDRICK CLAESZ in de Botteringhe straet; HYNDRICK EVERTS, leerbereyder by Heerstraet", die den 13den April voor den Kerkeraad werden geciteerd, op last van den Raad, en daar ook

verschenen om zich te verantwoorden over den ban, dien zij hadden uitgesproken over zekeren lepelmaker Pieter Jansen „alleen omdat hy seijde dat hy op een ander fundament der selicheyt bouwede unde steunde dan sij hem gheleert hadden" en die daarom tot de Gereformeerden was overgegaan.

Reeds herhaaldelijk sprak ik van de kerkenordening. Men had al spoedig gevoeld, dat men om orde in de Kerk te brengen en te bewaren, eenige regelen moest ontwerpen, waarnaar de Kerk bestuurd zou worden en naar welke allen, die in die Kerk eenig ambt bekleedden, zich zouden hebben te gedragen. Uit de geschriften van Doede van Amsweer blijkt, dat de leden der regeering van Groningen, die naar Emden gevlucht waren, daar reeds aan Menso Alting opgedragen hadden zulk eene kerkenordening te maken. Ook Willem Lodewijk wijdde terstond daaraan zijne aandacht, gelijk blijkt uit een brief, door hem 6/16 September aan de Staten Generaal gezonden en voorkomende in de correspondentie (in- en uitgaand) van de Staten-Generaal in het jaar 1594, zich bevindende op het Rijks-archief te 's Gravenhage.

Deze brief is geschreven op denzelfden 16den September, op welken eene „Kerkenordnung so in die Stadt Groeningen unde der Stadt jurisdictie to holden" door Burgemeesteren en Raad werd gearresteerd op advies van Willem Lodewijk, die haar ook met zijne handteekening bekrachtigde „dewijlen het eene saecke is van groter importantie". Voor de Ommelanden kon deze kerkenordening, om redenen, uit boven genoemden brief blijkende, niet dienen. Er is dan ook ongeveer een half jaar daarna eene afzonderlijke kerkenordening opgesteld, meer bepaald met het oog op de Ommelanden, hoewel in het hoofd daarvan staat, dat zij dienen moest „om alle desorder voor to comen, und eenicheyt, rust unde vrede in de Gereformeerde Kercke in der Stadt und Omlanden van Groeningen toe mogen onderholden." Zij werd den 27sten

Februari 1595 gearresteerd en is „ghepubliceert ter ordonnantie des wolgebornen Graven und Heeren WILHELM LUDWICH, Graven to Nassou, Stadtholder etc. unde de Gedeputeerde Staten der Stadt unde Omlanden voorscreven".

Wel waren deze beide kerkenordeningen door „enige gelerde ende godtvresende Theologen", namelijk door ALTING, LUBBERTI en LYDIUS, ontworpen, maar de Kerk zelve had daarin niets te zeggen gehad. Wat als regel voor haar inwendig leven gelden zou, was haar eenvoudig opgelegd door hare politieke overheden; zelve was zij er in het minst niet in gekend.

Beide kerkenordeningen komen, wat den inhoud betreft, bijna in alles met elkander overeen. Langzamerhand trad de eerste, die alleen voor de stad en derzelver jurisdictie gold en ook niet in druk verscheen, geheel op den achtergrond, om het volle gezag over te laten aan de tweede, die zoowel voor de stad als voor de Ommelanden van kracht was. Slechts 23 stadspredikanten hebben haar onderteekend, het laatst THOMAS ALBERTHOMA den 28sten Mei 1661. Het blijkt dan ook uit meer dan één artikel, dat deze kerkenordening in zooverre slechts voorloopig was, als men er op rekende, dat er spoedig ook voor de Ommelanden eene gemaakt zou worden. Om slechts één voorbeeld te noemen: in art. 9 wordt gesproken van de classen en bepaald, dat eene daarvan te Groningen zal zijn, „waertoe sollen dese dorpen hoeren, Nordyck, Middelbert, Engelbert, Westerbroeck, Kropswolde, Midlaren & Noordlaren, Haren & Helpen." Daarop volgt dan in het origineele stuk en in de verschillende copieën eene open ruimte na de vermelding: „Die andere classis sal syn to". Men rekende er dus op, dat ook spoedig in de Ommelanden classen gevormd zouden worden.

Op een paar bijzonderheden uit de Stads-kerkenordering, welke in die van de Ommelanden niet voorkomen, meen ik hier te moeten wijzen. Vooreerst werd (art. 1) in het breede gemotiveerd, dat er over de kerken geen „senatus

ecclesiasticus", uit politieke en kerkelijke personen bestaande, gesteld moest worden, en wel om de volgende redenen: 1. het zou in strijd zijn met de kerkenordening, in de andere Geünieerde provinciën aangenomen; 2. het was te vreezen, dat de kerken daardoor onderdrukt zouden worden, omdat allicht de kerken zulk een predikant zouden moeten kiezen als die senatus wilde, zelfs tegen haren zin; was er nu een predikant, die zich kwam te misgaan, en had hij maar een paar vrienden in dien senatus, dan kon hij het misschien „so grof niet maken, dat hy gestraft worde," terwijl omgekeerd, „wan hy in gemelten Senatu een ofte twie vyanden hadde, mocht hy ook so vroom & gelehrt niet wesen, dat hy sich voor den Senatu solde verdedigen konnen;" 3. alle tucht zou door dezen senatus uit de kerken verdreven worden, want als een predikant met de ouderlingen „nae genoechsame vermaninge" iemand excommuniceeren wilde, „solde also balde die beclaechde zyn refugium to dem Senatu nemen undt moste daermede het ampt der sloetelen stille staen"; 4. „compt dit ampt den Politicis nae Godes woort gantsch en gaer niet toe", maar moeten zij zich evenzeer van de regeering der kerk onthouden als een predikant van de politieke regeering, gezwegen nog van het gevaar, „wan onder den Politicis twee ofte drie van vremde ofte valsche Religion weren, wat die voor moeyte & ellend in dese Kercken aenrichten konden"; en eindelyk 5. was deze senatus door alle nationale synoden verboden en zou er slechts heerschappij voeren van den een over den ander uit voortkomen.

Vervolgens werd er in hetzelfde artikel 1 een scherp protest aangeteekend door Burgemeesteren en Raad tegen het *jus patronatus*, „dat sich etlicke na Pauslicke wyse aenmaeten." Het werd geoordeeld te strijden „tegen de ordeninge der geunierten Provincien unde Godes Woort." Het is ook voor onzen tijd niet ondienstig de redenen te kennen, waarom de Raad der stad Groningen in 1594 zich tegen het jus patronatus, of, om het met een woord

te noemen, dat tegenwoordig meer gangbaar is, tegen het collatie-recht verzette. Hij drukt zich aldus uit: „Want Godes Woort & die ordninge der Kercken in den geunieerden Provincien lehren niet, dat een ofte twie ofte drie personen solden erflick recht hebben voor die heele Kercke een dienaer ofte dienaeren tó beroepen, sonder dat der geheelen Gemeynte dat recht toecompt. Daertoe noch wordt hier doer die eenicheit der Religie gebroken, dan een ieder Patron een Dienaer nae syner Religie beroepen worde; unde dewyle alle die, dewelke sich in desem Lande dat recht aenmaeten, niet van eener Religie en syn, worden oock hare Dienaeren van verscheyden Religie wesen moeten, gelyck in onse naebuerlanden buiten dese Unierten Provincien meer als al to waer is. Daer beneven moste die Dienaer also predigen, alse idt synen Patron believete, ofte hy moste wanderen, gelyck oock in den voorgedachten Landen meer als al to gebrucklick is. Verner were to besorgen, dat die Patron ofte syne Naecomelingen dat Kerkengoet verminderen, unde van datselvige dem Pastoor geven, wat hem beliefde, & de rest in ehren sack steken worde, gelyck ook in andere Landen & Koninckrycken dagelix geschiedt. Eindelicken were ock to besorgen, dat die Prediger in synen Carspel op niemant passen werde, als alleen op den Patron, unde wan hy denselvigen toe frunde hadde, konde hem de gantsche Gemeente niet doen, hoe slim hy ock maken mogte; unde henwederom, wan de Patron eenich haet op hem vatede, mochte die gantze Gemeente em voor hoeren Patron niet beschermen, wo vroom & vlietich hij ock waere: gelyck in den voorgedachten Naebuirlanden dagelicks voor oogen is. Omme dese & dergelycke oorsaeken, willen wy, dat der gantsen Gemeente in een ieder Carspel dat *Jus vocandi* togestelt worde, gelyck oock in den geunierten Provincien gebrucklick is."

In verband met deze bepalingen uit eene vóór 1816 nooit officieel afgeschafte kerkenordening, maakt het wel

een eenigszins vreemden indruk, dat Burgemeesteren en Raad van Groningen onder vigeur dezer kerkenordening zelve collatie-rechten hebben uitgeoefend. Zooals bekend is, bezit de stad Groningen nog het collatie-recht te Klooster ter Apel en voor eene der beide predikantsplaatsen te Nieuwe Pekel A.

Maar om tot de kerkenordening van den 27sten Febr. 1595, die, als voor de Stad en de Ommelanden geldig, van algemeene kracht was, terug te keeren, door haar werd de Gereformeerde Kerk in dit gewest voor goed georganiseerd. In 71 artikelen regelde zij de voornaamste zaken. In het kort wil ik den inhoud daarvan opgeven om den lezer in staat te stellen zich van de inrichting der Kerk in die dagen eenigszins eene voorstelling te maken.

Alle priesters en andere geestelijke personen moesten zich voortaan van hunnen dienst onthouden (art. 1). Wilden zij echter het pausdom verlaten, het evangelie „nae den Regell der heilligher Schrifft reyn, louther ende claer predigen, unde den kerckendienst in alles conform der Nederlandschen und Françoischen confession und kercken ordeninghe verrichten", dan moesten zij, indien zij overigens goed van leven waren, eene herroeping hunner voorgaande dwalingen onderteekenen, geëxamineerd worden en, daarna ergens beroepen zijnde, die herroeping openlijk van den kansel voor de gemeente aflezen (art. 2, 3). Wie van hen in leven en leer niet zuiver bevonden werd, mocht tot den dienst niet aangenomen, maar zou bij de Gedeputeerde Staten aanbevolen worden voor een of andere betrekking of voor eenige ondersteuning, mits dat zij „eenen eedt sullen sweeren dat se de provincie trouw wesen, dat Pausdom tegenstaen, unde de heilige reformeerde Religie na haren vermogen bevorderen willen" (art. 5). Zoodra er een genoegzaam aantal predikanten zou zijn, zou het land verdeeld worden in classes, in welker vergaderingen, des zomers elken Maandag en des winters „bywylen" te houden, alle predikanten dier classis

tegenwoordig zijn moesten (art. 6). Bij provisie werden deze classes zoo verdeeld, „dat *Oisterfywelinge* met *Duirswold*, ten *Dam*, *Westerfywelinge* tho *Loppersum*, *Hunsinge*, *Oosterampt*, tho *Middelstum*, *Half ampt* und *Marna*, mit *Obbega* ende *Innerdyck*, tho *Eenrum*, dat *Wester Quartier* tho *Suidhorm* sich konden versamelen" (art. 7.) In de classicale vergaderingen mocht niets anders behandeld worden dan „Kerckelijcke saken, unde dat selvige alleene op Kerckelijcke wijse" (art. 6.), terwijl ook aan de classes was opdragen het afnemen van 't examen ter toelating tot de evangeliebediening (art. 8, 10, 11). In elke classis moest een boek wezen, „waerinne *de confessiones*, *Gallica*, *Belgica*, *Heidelbergensis Cathechismus*, mit der Nederlantsche kercken ordeninghe, mit wat veel schoon pampier tosamen gebonden sijn sullen", om door alle predikanten onderteekend te worden (art. 12, 14). Ook moest ieder predikant aan de overheid een eed doen van trouw in zijn ambt en gehoorzaamheid aan de over hem gestelde macht (art. 15). Minstens alle jaren zou eene synode gehouden worden, die alle zaken, welke in de classes niet afgehandeld hadden kunnen worden, zou beslissen (art. 18). Iedere classis zou tot deze synode, die bij beurten in elke classis gehouden moest worden, twee predikanten en een ouderling zenden (art. 19, 23). Zoowel van de synode als van de classis moest men de acta en „alle denckweerdige saeken" in een afzonderlijk boek aanteekenen, „opdat de naecomelingen moghen weten, wat bij haer Antecessoren gedaen is" (art. 24).

In iedere „welbestelde" kerk zouden drie ambten zijn: predikanten, ouderlingen en diakenen (art. 25). Het ambt der predikanten was, „den volcke met reyner leer und met een vrom levent voort to gaen, dat volck openbaer in der kerken mit predigen tonderwysen, und een yder in zijnnen huyse mit leeren, vragen, vermanen, troosten, straffen, bidden, und woe idt de noot unde stichtingen eischet, tonderrichten" (art. 26). Zondags zou in de

dorpen tweemaal gepredikt worden, 's voormiddags uit „een Evangelische text", 's namiddags uit den Catechismus, en in de week ééénmaal (art. 27). Op de Zondagen moest een ouderling vóór den aanvang van den dienst om 9 uur, „in stede des orgellpijpens, een ofte twee Capittelen wt den Bybel lesen" (art. 28). Lijkpreeken mochten niet gehouden worden, tenzij „dat het tot grooter stichtinge solde denen." Door de Hooge Overheid zouden ook „de heidensche onnutte doot bieren off uutigen" behooren verboden te worden, alsmede de „excessive kinderbieren" (art. 29). Nevens de Zondagen zou men geen feestdagen vieren, dan „alleene de Menschwerdinge, Besnidinge, de Operstandinge, und Hemelvaert Christi, unde Sendinghe des heiligen geestes" (art. 30).

Om de drie maanden moest het Avondmaal gevierd worden, telkens na eene maand te voren aangekondigd te zijn. In dien tusschentijd moesten de predikanten „alle ledematen versuecken und se leeren, vermanen, troosten, straffen unde versoenen, als de noodt, ende tydt eysschet" (art. 31). De namen der communicanten, evenals de acta van den kerkeraad, moesten in een boek worden aangeteekend (art. 32). Vooral de kerkelijke tucht moest, mits niet zonder ernstige vermaningen, streng gehandhaafd worden door den Kerkeraad (art. 33). Met de excommunicatie diende men echter zeer voorzichtig te zijn en niet lichtelijk daartoe over te gaan, „want het een grouwelick warck is, einnen mensch uut de gemeenschap der hilligen te verwarpen, unde een groote sonde is, wen sulckes onrechtveerdich gedaen werdt" (art. 34). Die voor het eerst tot het Avondmaal wenschten aan te gaan, moesten te voren in leer en leven onderzocht worden (art. 35), terwijl die van elders kwamen, attestatie dienden mede te brengen (art. 37).

De namen der gedoopte kinderen moesten de predikanten „vlitich anteecken" eveneens hun geboortedag, „item of se ehelijc, oft onehelijck geboren" waren (art. 38).

De ouders behoorden vermaand te worden hunne kinderen in de Gereformeerde leer op te voeden en te onderwijzen. De predikanten mochten den doop, evenals het Avondmaal, nergens dan in het openbaar voor de gemeente bedienen (art. 39).

De ouderlingen werden gekozen door de predikanten, ouderlingen en diakenen en moesten „eerbare, vrome, ansienlicke luiden, und guedes geruchtes wesen". Op drie Zondagen werden zij van den kansel afgekondigd, „op dat ider man weete, wen der kercken Regieringe bevolen is, unde toe erkennen geven mochte, soe he daer wat op toe seggen hadde" (art. 40). Hun ambt was, opzicht over de gemeente te houden en de predikanten bij te staan in het huisbezoek vóór het Avondmaal (art. 41.)

Op dezelfde wijze als de ouderlingen, werden ook de diakenen gekozen en aan de gemeente voorgesteld (art. 42). Hun werk was, „de aelmoessen in der kercke in tho sammelen, und alle predige wen se gesammelt, opschriven wat se ontvangen hebben, unde alle weken oock eenmaele ordinaris toe samen koemen, unde van allen voorvallenden saecken, den aelmoessen angaende, under sich spreken". Bij deze vergaderingen moest altijd een predikant tegenwoordig zijn om het gebed te doen en hen in hunne zaken zooveel mogelijk te helpen (art. 43). Mochten zij uit de kerkcollecten alleen de arme lidmaten der gemeente bedeelen, zij waren verplicht steeds het advies van den Kerkeraad te vragen, als zij iemand wilden bedeelen, en de bedeelden wekelijks minstens eenmaal in hunne woningen te bezoeken om te zien, of zij ook meer of minder onderstand van noode hadden (art. 44). Ook was hun opgedragen wel toe te zien op de armen, „dat die eene zo wall arbeyde, als die ander". Jaarlijks moesten zij rekening doen van hunne administratie (art. 45). In de gasthuizen en weeshuizen zou „in een yder een from und godtselich gastvader unde weesvader gestellet worden, die de armen, olden ende junge luyden in den

heidelberchsen Catechismo onderwysen, dat se de hooftstucken der Christelijcke Religie leeren mochten. Die gezond waren, moesten ook „vlytich" ter kerke gaan (art. 46). Om eene armenordening zou bij Gedeputeerde Staten aangehouden worden (art. 47.)

De leden van den Kerkeraad hadden op elkander nauwlettend toe te zien en daartoe telkens in de week vóór het Avondmaal censura morum onder elkander te houden. Op zijn beurt moest ieder predikant, ouderling en diaken buiten staan, terwijl er over hem gesproken werd. Zij moesten vooral een goed voorbeeld geven. De zonden, waarom zij „suspendeert ofte affgesettet" moesten worden, waren: „valsche leere, ofte ketterie, openbaer schoermakinge, opentlijck blasphemie, simonie, troulooze verlatinge synes dienstes oft indringinge in eens anderen dienst, meneedicheyt, ehebreken, hoererije, dieverije, dagelijcse dronckenschap, vechterie, vuyl gewin, kortelick alle de sunden, und grove feyten, de den authoer voor de wareld eherloos maken und in een ander gemeen Lidtmaet mit der affsnijdinge gestrafft werden" (art. 48—50). Ook de kerkvisitatie van wege de classes werd aanbevolen. Voor de kerkvisitatoren moest, bij hun bezoek in de gemeente, de predikant in het bijwezen der gemeente eene leerrede houden, „uuth welcke de predigheren ehm examineeren und vernemen sollen, off he ooc vlijtich studere, unde in der leere reyn sy" (art. 51).

De predikanten werden beroepen, onder bidden en vasten, door de collatoren „nevens Oldesten und Diaconen de gemeente representerende." Nadat het beroep door den magistraat geapprobeerd was, werd de beroepene driemaal van den kansel aan de gemeente voorgesteld en daarna, zoo hij van te voren nog niet in dienst der Gereformeerde Kerk geweest was, met oplegging der handen bevestigd (art. 52—54.) „Alle prebenden, vicarien, prostijen, officien ende andere geestelicke beneficien" zouden worden besteed tot „noodwendigen onderholt van goede

lehrers, schoelmeisters, studenten, verplegung der armen ende andere pios usus" (art. 55). De predikanten moesten in den regel tevreden zijn met de opbrengst der pastoriegoederen, „want de pastoren die de landen inde dorpen sulvest bruycken mogen, daer dorch beter huysholden connen als de, die inde Steden woonen" (art. 56).

In ieder karspel moest een schoolmeester zijn, „die Kosterije mede bedienende, die de dorpskinderen schriven und lesen leere, unde die sulvige in den Catechismo onderwyse, unde inder kercken de gesangen aenhevet, van goeden Leven, ende van de gereformeerde Religie" (art. 57).

De vrije prebenden, vroeger niet tot den dienst der Kerk gebruikt, zouden nu dienst doen om jongelieden van 12—25 jaar te laten studeeren in de theologie of in eenige andere faculteit (art. 58), terwijl uit de kloostergoederen onderstand verleend behoorde te worden aan oude en zieke predikanten, die niet langer geschikt waren voor den dienst, en aan de weduwe of weezen van elken predikant, die „niet so vele naeliet, dat syne weduwe ende wesen daervan sich onderholden mochten" (art. 60).

In tijden van nood voor Kerk of Staat zouden vast- en bededagen worden uitgeschreven. Op deze dagen en op de Zondagen zouden „alle wareltlijcke wijnkelneringen" verboden zijn en inzonderheid de kroegen gesloten moeten wezen (art. 62—64).

De huwelijken mochten, nadat zij, die trouwen wilden, „op dree Sondagen opentlick van den predigstoel verkundiget" waren en geene verhindering zich voorgedaan had, „alleen inder kercken voor den ansichte der gemeente" gesloten worden (art. 65). In iedere kerk moest een trouwboek zijn, waarin de namen der gehuwden „toe steedige gedenckenisse" aangeteekend werden (art. 67).

Tot den dienst der scholen, „sy zijn hooch ofte leeg in den lande", mocht niemand toegelaten worden, die niet van te voren, op gelijke wijze als van de predikanten

geeischt werd, „de Reformeerde Religie onder geschreven" had. Bij eede moest daarom ieder schoolmeester, eer hij als zoodanig werd aangenomen, „beloven den kerckendienst na zynen besten vermogen tho bevorderen, unde de denaren in den selvigen tho helpen, so vele hem moghelick is, unde sonderlinghe dat he den kinderen inden Heydelbergschen Catechismo, unde kerckengesanck onderwysinge doen, unde ther kercken leyden will, op dat de kinderen van kindes been an, de fundamenten der Christelicke Religion leeren und inde kercken opseggen und de psalmen te recht singen" (art. 69, 70).

En eindelijk, om te waken tegen de verbreiding van kettersche gevoelens, werd een ieder, en bij name den predikanten en schoolmeesters, geboden, indien zij eenig geschrift wenschten uit te geven, dit vooraf te laten visiteeren door de classis, waaronder zij behoorden, of derzelver gecommitteerden, terwijl ook de boekdrukkers, vóór hun verlof gegeven werd hun bedrijf uit te oefenen, hiermede in kennis gesteld zou worden (art. 71).

Ik zal hier niet in beschouwingen treden over deze kerkenordening. Zij is duidelijk genoeg en is in hoofdzaak van kracht gebleven tot de reorganisatie der kerk in 1816, voorzoover namelijk de beginselen van 1795 hare uitvoering niet onmogelijk maakten.

In hoofdzaak — zeide ik. Sommige bepalingen zijn nooit uitgevoerd, andere door synodale besluiten uitgebreid en daardoor tamelijk gewijzigd, terwijl in den loop der tijden door veranderde omstandigheden nog al eens iets moest vastgesteld worden, waarin door de kerkenordening niet was voorzien. Van daar dat men langzamerhand nevens haar een register kreeg van synodale resolutiën, terwijl ook alle classes nog bovendien hare eigene classicale wetten hadden.

In de eerste synode, die 14—17 Juli 1595 te Groningen gehouden werd onder voorzitting van den Groninger predikant Feico Ruardi of Fridericus Feito, zooals hij

in de acta dier vergadering wordt genoemd, is ook de toen pas gepubliceerde kerkenordening ter sprake gekomen. De commissarissen-politiek, die namens de Gedeputeerde Staten deze synode bijwoonden om toe te zien, dat er niets behandeld werd, wat niet op den weg der Kerk lag, deze commissarissen-politiek, DODO van AMSWEER en PETRUS CORNELII, stelden toen voor, dat de predikanten haar zouden onderteekenen, maar de synode besloot, dat deze zaak eerst in de classicale vergadering rijpelijk overwogen zou worden. Toen een jaar later de synode weer bijeen kwam te Groningen, 11—14 Mei, waarbij ook de Stadhouder zelf tegenwoordig was, hebben alle predikanten uit de Ommelanden de kerkenordening onderteekend en den geeischten eed afgelegd, echter onder zekere bedingen, omdat zij enkele bedenkingen hadden. In den eed stond, dat niemand zijne kerk, waaraan hij zich verbonden had, verlaten mocht. Zij wilden daaronder alleen verstaan, „alle vörlating edder desertie, die indebite, sonder offt tegen de wille siner kercken ende classis geschieth." Zij moesten beloven gehoorzaamheid aan de wetten des lands, maar dit zou „verstanden worden van denen, de nit tegen dat uthgedruckede wordt Gades sint." Daar het nog niet mogelijk was „de orgelpipen aff tho schaffen" en in elk dorp een Kerkeraad aan te stellen, besloot de synode „dat ein jeder dener sin utherste beste dohn sall, dat ijdt geschehn möge", maar, zoolang het laatste niet mogelijk bleek, zou men „ijn twe, dree, 4 oder viff dorpern" eenen Kerkeraad aanstellen en bij beurten in die dorpen het Avondmaal houden „beth so lange de gudige Godt bether gnade vörlehnet." Daar „idt volck landtwerts wanende nit thor kercken kahme", kon er zoo vaak niet in de dorpen gepredikt worden, als de kerkenordening eischte, maar ieder predikant zou zijn best doen om het daartoe te leiden. Ook oordeelde men het wel goed, dat de classes elke week vergaderden, doch omdat daartegen bezwaren bestonden, zou men trachten die weg te nemen,

maar ondertusschen toch „upt minste alle 14 dagen bieinkahmen moeten."

Zoo was dus de Kerk wel georganiseerd, maar nog lang niet wat zij wezen moest. Er ontbraken nog vele predikanten en onder degenen, die er waren, bevond zich meer dan een, die zijne plaats niet met eere bekleedde. Ook waren in vele plaatsen nog Roomsche priesters, die aangenomen wenschten te worden als predikanten der Gereformeerde Kerk. De eerste synoden hebben zich ijverig bezig gehouden, om in de leemten te voorzien en de gebreken weg te nemen. In de synode van 1595 waren, behalve de vijf predikanten uit de stad, nog 31 predikanten van het land tegenwoordig, een bewijs dus, dat men al spoedig na de Reductie begonnen was op vele plaatsen in de Ommelanden voor den dienst des Woords te zorgen. Bovendien waren nog elf voormalige priesters ontboden, die men reeds te Appingadam en te Loppersum in de classis was begonnen te examineeren zonder echter daarmede klaar gekomen te zijn. Zij werden nu in de synode geëxamineerd en toegelaten tot de evangeliebediening. Verder wordt er nog van vier personen melding gemaakt, die nog niet vast in den dienst waren, van welke twee voor goed werden afgezet, namelijk „MARTINUS in Hochkerck et Nijekerck", die niet alleen onbekwaam maar ook een „goddeloos mensch" was, en WICHERUS DEFOLDIANUS, die van diefstal en andere misdaden aangeklaagd was, terwijl de beide anderen, JOANNES ARTOPAEUS en JOHANNES CONRADI, tot het examen werden toegelaten, gelijk ook nog twee niet met name genoemde pastoren uit het Oldambt, na hunne getuigschriften vertoond te hebben.

In de volgende synode (1596), onder voorzitting van den Franeker hoogleeraar MARTINUS LYDIUS gehouden en ook door zijn collega SYBRANDUS LUBBERTI bijgewoond, hield men zich allereerst weer met de predikanten bezig, wier aantal intusschen belangrijk vermeerderd was. Een,

Petrus Mylius, werd „um veler missdaden willen" afgezet; een ander, een zekeren Marten Kuper, werd den dienst ontzegd, hoewel de Gedeputeerde Staten hem tevens 20 daalders beloofden, opdat „he darmede sin kuperampt wederum dohn moge"; terwijl twee anderen, Johannes Arnoldi en Johannes Bartholomaei, wegens ouderdom ontslagen werden met behoud van hunne gewone inkomsten. Verscheidene anderen moesten opnieuw worden geëxamineerd, terwijl van een dezer, Joannes Artopaeus, gezegd werd, dat hij, indien zijn examen niet goed afliep „mith vorwilliging der hernn mith een schoeldienst vörsien" mocht worden. Niet minder dan negen predikanten, waaronder meer dan één vroegere priester, werden wegens „drunckenschop ende andere feilen" voor een of twee maanden geschorst en moesten eene belofte van beterschap afleggen en onderteekenen. Ook meldden zich weer vijf nieuwe predikanten uit het Oldambt, waaronder een, Ludovicus Lohuis, die vroeger priester geweest was, tot het examen aan. Verder werd er ernstig op aangedrongen, dat de examens, die zoowel over het leven als over de leer liepen, niet ter loops, slap of slordig afgenomen zouden worden, maar „ernstlich, flitich ende truwlich" en dat de classes moesten bedenken „dat ydt bether sij, einen man propter defectum doctrinae et morum up tho holden alse eine gantze gemeinte tho bedröven."

De synode droeg dan ook wel degelijk zorg voor de gemeenten, dat alles in haar midden geregeld mocht gaan en alle gebreken, zoowel op zedelijk als op stoffelijk gebied, weggenomen mochten worden. En om haar te bewaren voor schadelijke invloeden van buiten, die de priesters ten platten lande zouden kunnen aanwenden, werd „geresolvirt, dat alle preesteren sonder jemandt uth tho nehmen dör dat gantze landt sullen entboden worden umme den eedt van getruwicheith tho dohn, ijn welchem sie sich vorplichten sölen, dat se sich still und rouwsam holden willen unde nichts noch directe noch indirecte

te attenteren, dat den kerckendienst vörhinderen mochte, ock niet met quade exempelen offte affmaninge des volcks, offte nit met einige gebruick vann papistissche ceremonien etwas tho dohn, dat de Reformerde relligie entjegen wesen mochte, ende so se befunden worden solches gedahn te hebben, dat sie datelick uth dem lande gebannet worden."

Het volgende jaar werd de synode al weer in Groningen gehouden en „van wegen periculen" niet te Appingadam, gelijk in 1596 besloten was. Maar toen zij nu in 1598 te Appingadam samenkwam, had een der afgevaardigden van Groningen, namelijk de ouderling en raadsheer Lambertus Hörenkens, van den Raad der stad last ontvangen haar niet bij te wonen, tenzij zij beloofde het volgende jaar weer en zoo telkens om het andere jaar te Groningen te vergaderen, „dewile de stadt van Gröninngen jummer vor de halve provincie gerespectirett moeth werden." Hij ontving ten antwoord, dat men zich wenschte te houden aan de kerkenordening, waarop alle predikanten den eed gedaan hadden en die bepaalde, dat de synode bij beurten in de verschillende classes gehouden zou worden „opdat geen classes sich eenige prerogatijff annemen moghen." In 1599 vergaderde de synode dan ook te Loppersum, in 1600 te Middelstum en in 1601 te Eenrum, doch in 1602 werd bepaald, dat de synode bij beurten alleen te Groningen en te Appingadam vergaderen zou, zoodat de Raad dan toch ten slotte zijn zin kreeg.

Waren in de eerste jaren ook ouderlingen in de synode tegenwoordig uit elke classis, langzamerhand is hierin verandering gekomen, zoodat al spoedig de synode altijd samengesteld was uit 20 predikanten en één ouderling, want zes classes vaardigden ieder drie predikanten af en alleen de classis van Groningen en 't Goorecht zond twee predikanten en een ouderling. Ook zonden de eene provincie vroeger en de andere later hunne correspondenten tot de synode, die, na de stichting der Hoogeschool, ook bijgewoond werd door een professor in de theologie.

De besluiten der synode werden uitgevoerd door hare deputaten, die ook onder nadere goedkeuring de voorkomende zaken behandelden, als de synode niet vergaderd was. Deze deputaten, allen predikanten, waren eerst zeven in aantal, uit iedere classis een, maar spoedig werd dit getal tot vier teruggebracht, een uit de stad, twee uit de Ommelanden en een uit het Oldambt.

Wij zagen reeds, dat de kerkenordening de provincie in classes verdeelde. De Hooge Overheid beschouwde ze als de „zenuwen der Kerk, waardoor de eenigheid in de leer, als mede de goede rust en welstand der Gemeenten werden onderhouden." Welnu, de tegenwoordige algemeene klacht over „zwakke zenuwen" kon de Kerk dan ook in de eerste jaren na de Reductie wel aanheffen. Met sommige classes toch zag het er treurig uit. Zeven in getal, moeten zij naar rang van zitting in deze volgorde worden genoemd: 1°. Groningen en 't Goorecht, 2°. Appingadam, 3°. Loppersum, 4°. Middelstum, 5°. de Marne, 6°. 't Westerkwartier, en 7°. 't Oldambt en Westerwoldingerland. Hoewel deze classes volgens de kerkenordening geregeld hare vergaderingen moesten houden, en de synode van 1596 besloten had, dat dit ten minste om de 14 dagen behoorde te geschieden, bleek het in de synode van 1597, dat in drie dezer classes, n.l. het Westerkwartier, Groningen en het Oldambt, in 't geheel nog niet zulke vergaderingen gehouden waren. In het Oldambt waren zeker nog maar weinig predikanten. Op de synode van 1595 was er slechts één uit die classis tegenwoordig, namelijk Gerardus Weemhoff van Winschoten. Maar ook hier geldt het, dat vele laatsten de eersten zullen zijn, want tegen het einde van de achttiende eeuw telde deze classis verreweg de meeste predikanten van alle. In 't Westerkwartier had men lang te worstelen met gebrek aan leeraars. In 1598 vermaande Doede van Amsweer in een brief aan Menso Alting dezen, om in het bezorgen van predikanten voor deze provincie

„ook te gedenken aan de verstrooide Kerken, die aan de west-zijde van het Reijdiep waren gelegen." In 1607 waren nog tien gemeenten zonder leeraar, waaronder de groote dorpen Grijpskerk en Noordhorn, die nog nooit een vasten predikant gehad hadden, terwijl in 1609 de klacht inkwam bij de synode, dat de negen kerken van Vredewold alleen door den predikant van Tolbert bediend werden „zo dat de ingezetenen als schapen zonder herder, buiten orde of tucht, er geheel in het wilde liepen." Mettertijd kwam ook echter hierin verbetering, en al bleven er gemeenten, bestaande uit twee of meer gecombineerde dorpen, het duurde toch niet al te lang, of een genoegzaam aantal predikanten was overal gevestigd en de Gereformeerde religie werd overal beleden, al werkten ook de Jezuieten in 't geheim voor de Roomsche kerk en al waren hier en daar gemeenten van de Mennisten, vooral van de oude Vlamingen.

De Reductie had dus niet alleen eene verandering op staatkundig, maar ook op kerkelijk gebied teweeg gebracht, terwijl zij ook menige wijziging en verbetering van de sociale toestanden ten gevolge had. Onder den invloed der Kerk werd de zorg voor de armen meer en beter behartigd, aan het onderwijs der jeugd grooter aandacht gewijd, tegen losbandigheid en uitgelatenheid trouw gewaarschuwd, op ingetogenheid en ijver in het dagelijksch werk ernstig aangedrongen. De Gereformeerde Kerk heeft zich steeds het welzijn en de ontwikkeling der volks aangetrokken en door hare ijverige bemoeiingen is menig kwaad weggenomen, menige nood gelenigd, zeer veel zegen verspreid, al moet volmondig toegegeven worden, dat ook menig gebrek haarzelve aankleefde en zij nog meer had kunnen doen dan zij gedaan heeft.

Maar niet alleen voor deze provincie, ook voor het naburige Drente, is de Reductie van groot belang geweest. Met een enkel woord wil ik daarop nog wijzen, vóór ik eindig, daar de hervorming in Drente in zeer nauw verband staat met de Gereformeerde Kerk van Groningen.

Zooals bekend is, hadden de Staten Generaal den 24sten Augustus 1596 aan WILLEM LODEWIJK ook het stadhouderschap over Drente opgedragen. Het was van hem te verwachten, dat hij doen zou wat hij kon om ook daar de reformatie te bevorderen. Geen wonder dus dat de synode te Groningen den 13den April 1597 besloot „ock mede bij sin Gn. tho vörsoeken, dat de landtschoppen Drente mith reformierde predigern vörsehen, und die papistissche dienst und priestern affgeschaffet unde geremovirt worden". Men weet, dat de Stadhouder den 11den November d. a. v. aan MENSO ALTING schreef, met verzoek om over te komen, ten einde met hem en zijn raad EVERHARD VAN REYD over deze zaak te beraadslagen. Maar wat tot nog toe niet gepubliceerd werd, is hetgeen hoogstwaarschijnlijk de aanleiding tot dit schrijven was. Ik vermoed, dat de Groninger Kerkeraad en inzonderheid een eenvoudige goudsmid, als diaken lid van dien Kerkeraad, den stoot daartoe gegeven heeft. In de Acta van den Kerkeraad van den 9den November, dus twee dagen vóór het schrijven van den bewusten brief, staat het volgende aangeteekend, dat ons tevens den toestand in Drente eenigszins leert kennen: „HYNDRICK MUNTINCK, diaken onser ghemeijnte, stelt den synedrio voor den seer grooten noot om die Lantschap van Drente met ghetrouwe dienaers te versorgen, alss die in desse tyden van oorlooghe unde noch als schaepen sonder herder ghelevet hebben in alle onwetenschap, bijsterije unde wildicheyt, waarop het synedrion hefft goedt unde gheraden ghevonden Zijn Ghenade daeromme te supplieeren unde te versoecken, hetwelcke van den dienaeren binnen Groninghen eendrachtich an Zyn G. is versocht, die beloefft hefft daerinne zyn wterste beste tdoen ende de saecke ter hand te nemen, seggende dat hy nu allrede daer oock up ghedacht hadde". Toen volgde twee dagen later de brief aan MENSO ALTING. Het schijnt, dat deze aan het verzoek des Stadhouders voldaan heeft.

De zaken begonnen nu voortgang te krijgen. Den 9[den] Februari 1598 deelde de Stadhouder aan ALTING mede, dat er in Drente zeven kerspelen waren, die rijkelijk een predikant konden onderhouden, en dat hij, met de reformatie dezer kerspelen beginnende, die van de andere voorloopig uitstellen wilde, totdat de noodige middelen zouden gevonden zijn. Tevens verzocht hij hem voor deze gemeenten eenige bekwame en godzalige mannen uit te zoeken, die haar in het Evangelie zouden kunnen dienen. Hij spoorde hem echter aan, zich voor overhaasting te wachten, met deze woorden: „Wilt doch bequame personen van onstraffelyken leven uitsoeken, ende liever des te langer tyd daartoe nemen, welk raadsamer is, als in haast met onbequame sich te behelpen". De genoemde zeven kerspelen waren: Meppel, Diever, Havelte, Vries, Kolderveen, Anloo en Koevorden. In deze laatste gemeente was, blijkens eene aanteekening in de Acta van den Kerkeraad te Groningen van den 17[den] April 1596, toen reeds een predikant, JOANNES N. [1]). De Kerkeraad stond hem toe te Koevorden wel te blijven prediken, omdat hij te voren reeds in den dienst geweest was, maar het avondmaal mocht hij niet bedienen vóór hij het zelf binnen Groningen genoten zou hebben. Hij bleef dan ook te Koevorden en al spoedig kregen ook de andere zes kerspelen hunne eigene predikanten.

Nu de zaken aldus voorbereid waren, liet de Stadhouder den 10[den] Mei 1598 eene aanschrijving van het Landschaps-bestuur uitgaan, waarin hij beval, als zijnde door de Staten-Generaal gemachtigd om de reformatie ter hand te nemen, dat alle „pastoren, priesters, vicarissen, schoolmeesters ende andere geestelicke, die duslang in den pausdom den kerckendienst in der lantschap Drente voorn: versorcht" hadden, terstond hunne betrekking moesten

---

1) JOANNES DE BEVEREN. Zie: REITSMA en VAN VEEN, *Acta der prov. en partic. synoden, dl.* VIII, *blz.* 1. Gron. 1899.

neerleggen en „binnen drie weken die woeningen ende goederen van den pastorien ende kercken moegen ruymen ende daarvan aftrecken, ende overleveren aen die kerckvoegden ende oldsten van den kerspel". Ter bekwamer tijd zou een dag bepaald worden, waarop zij, die met de Reformatie wenschten mee te gaan, onderzocht zouden worden ten opzichte van hunne „gaeven, leven ende geschiktheid". Die dan geschikt mochten bevonden worden, zouden eene nieuwe beroeping ontvangen. Uit een brief, door den Stadhouder den 15den Mei d. a. v. aan ALTING geschreven, blijkt, dat hij in alle kerspelen had laten informeeren naar de opbrengst der kerkegoederen en die „vast allenthalven temelicke competentz" gevonden had, terwijl de huislieden „willig" waren om aan te vullen hetgeen er ontbrak „an nothwendigen onderholt". Drie predikanten waren er reeds, terwijl „noch vyf of ses in korts" verwacht werden. Alle dezen zouden door twee predikanten te Groningen geëxamineerd worden. Hij deed zijn best om te zorgen, dat zij „altesaemen veterani in der reinen leere und kerckenregiment geoeffende mannen" mochten zijn, opdat zij, zoodra zij maar „ses of seven stark" zouden wezen, „een classen formeeren ende die volgende ministers . . . . examineeren ende beproeven" konden. Zoodra er zulk eene classis was, zou ook het examen der vroegere Roomsche geestelijken plaats hebben. De Stadhouder zou hem nu gaarne tegenwoordig zien bij die classicale vergadering en het examen en verzocht hem ten slotte: „indien u enige bequame ministri mochten voorcommen, die wyst herwaarts".

De bovenbedoelde classis werd eerst den 12den Augustus 1598 te Rolde gehouden. ALTING was niet tegenwoordig, maar wel FEICO RUARDI en JOACHIMUS WERMERUS, benevens FEICO's schoonzoon, de Leeuwarder predikant HERMANUS KOLDE, die op begeerte van den Stadhouder de oude pastoors in Drente zouden examineeren. Verder waren aanwezig EVERARDUS VAN REYD en de Drost COEN-

RAET DE VOS VAN STEENWIJCK, benevens drie reeds bevestigde predikanten uit Drente, SIMON JOANNIS PHILEUS van Meppel, RODTGERUS JOANNIS van Kolderveen en JOANNES DE BEVEREN van Koevorden, benevens nog drie anderen, die wel beroepen, maar niet bevestigd waren, nam. JOANNES ABELI te Diever, ENGBERTUS STOELENUS te Havelte en RODOLPHUS FABRITIUS te Vries. Veel heeft deze vergadering niet uitgericht. Van al de oude pastoors werden slechts drie geëxamineerd, namelijk die van Roswinkel, Schoonebeek en Vledder, met dit gevolg, dat besloten werd hun toe te staan „een text ende wtlegginge van eenen goeden authuer ende den Cathegismum den volcke voor te lesen", maar dat zij zich moesten „ontholden om te predicken ende dije sacramenten te bedienen" en verder „vlytich" studeeren om later voor de classis examen te doen. Nog hadden zich twee personen van elders tot het examen aangegeven, die echter niet toegelaten werden, terwijl eenige schoolmeesters onderwerping aan de kerkenordening beloofden.

Het ging dus niet voorspoedig met het vervullen der predikantsplaatsen. Meer dan eens werden nog vergaderingen der classis gehouden, maar telkens moesten predikanten uit de provincie Groningen daarbij assisteeren. Enkele priesters lieten zich later nog examineeren, maar daartegenover staat, dat over 't algemeen de eerste Gereformeerde predikanten in Drente niet de ware broeders schenen te zijn. Er kwamen twisten en op het leven van meer dan één waren gegronde aanmerkingen te maken. Daardoor ontstond veel wanorde. In 1602 werd er dan ook, op last van den Stadhouder, onder opzicht van twee Heeren Gedeputeerden, eene kerkvisitatie gehouden door vier predikanten uit Groningen en de Ommelanden, met dit gevolg, dat in November in eene classicale vergadering, gehouden in het klooster te Assen, van de 21 predikanten, die toen in Drente waren en van welke drie een beroep naar elders hadden aangenomen, vier voor

een tijd geschorst en twee finaal afgezet werden, terwijl zes op nieuw examen moesten doen. In 't geheel bleven er dus maar zes predikanten in functie.

Oefende de Gereformeerde Kerk van Groningen en de Ommelanden door middel harer predikanten niet weinig invloed op die van de Landschap uit, een korten tijd zijn Groningen en Drente zelfs kerkelijk vereenigd geweest en zonden de classes uit laatstgenoemd gewest hare afgevaardigden tot de gemeenschappelijke synode. In de zooeven reeds genoemde classicale vergadering, den 1sten November 1602 e. v. d. te Assen gehouden onder voorzitting van MENSO ALTING, was Drente in drie classes verdeeld, die van Meppel, Rolde en Emmen, en besloten dat de predikanten zich in alles „na der kerckenordnunge S. G. gubernaments richten" zouden, m. a. w. dat zij zich aan de Groninger Kerkenordening moesten onderwerpen. Het plan van den Stadhouder was, dat deze classes zouden staan onder de Groninger synode, hetgeen slechts tijdelijk gelukte, maar ten slotte door het krachtig verzet van het Landschaps-bestuur mislukte. Ook de Drentsche predikanten waren — misschien wel uit zucht naar zelfbehoud — daarop niet gesteld. Zij wilden, evenals de Gedeputeerde Staten van Drente, hunne eigene synoden, gelijk zij reeds den 3den Mei 1602 eene te Beilen gehouden hadden, en eene speciaal Drentsche Kerkenordening. Deze laatste was door den Stadhouder den 30sten Maart 1602 reeds beslist geweigerd en is ook eerst den 8sten December 1638 tot stand gekomen. Maar in het stuk der synode heeft hij nooit geheel zijn zin gekregen. Wel werd op zijn verzoek en dat van het ministerie van Groningen, den 11den Januari 1603 door den Landdag van Drente besloten „dat de classes deser Landtschap sich conformeeren sullen met den Synodo der Provincie van Stadt Gronningen ende Omblanden, ende enige Gecommitteerden vuith haeren middel aldaer op den naesten Synodo, binnen Gronningen te holden, depu-

teeren, om met deselve onder reversale acte de non praejudicando sich aldaer in te laeten, ende dat voer den tytt van twee yaeren, sonder praejudicie van de Landtschap". Wel verschenen in 1603 op de synode te Groningen en in 1604 op die te Appingadam afgevaardigden uit de Drentsche classes, maar ondertusschen werd tevens in genoemde jaren in Drente eene synode of generale classis gehouden, nl. den 5den September 1603 te Assen en den 3den September 1604 te Beilen, die door de Gedeputeerden uitgeschreven was en door gecommitteerden uit hun midden bijgewoond werd. Toen deze twee jaren voorbij waren, verzocht de Stadhouder wel den toestand, zooals die was, nog vier jaren te bestendigen, maar de Landdag besloot den 15den Februari 1605 hierin niet te treden „soe om de costen te beschoenen als om 't vermyden de consequentie ende andere swaericheyden, die de Landtschap daeruyth bevruchten". WILLEM LODEWIJK moest toen zijn gelietkoosd plan opgeven. „Sedert dezen tijd" — zegt MAGNIN — „hield alle verbinding met- en ondergeschiktheid aan de Groningsche Synode op, en werd het Kerkbestuur, in zijnen geheelen omvang, zuiver Drenthsch"

Of het door „zuiver Drenthsch" te worden ook zuiverder en beter werd, en hoe het werd, behoeft hier niet besproken te worden. Inzoover de Gereformeerde Kerk van Drente met die van Groningen in verband stond, mocht ik echter over haar niet zwijgen.

Slechts enkele punten kon ik in dit opstel aanstippen, maar ik vertrouw, dat het medegedeelde genoeg is om den lezer eenigszins eene voorstelling te geven van de groote beteekenis der Reductie voor het kerkelijk en godsdienstig leven onzer vaderen in de provincie en de stad Groningen.

EENE
DIACONIE IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

(BOUWSTEENEN. XII. 1893.)

EENE DIACONIE IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

In het jaar 1580 viel de stad Groningen, die zich bij de Unie van Utrecht gevoegd had, door het verraad van RENNENBERG in de handen der Spaanschen. Veertien jaren verliepen, vóór zij, na een krachtig beleg door Prins MAURITS, zich aan dezen overgaf, waardoor de stad en de Ommelanden weer met de Geünieerde Provinciën hereenigd werden en de Gereformeerde religie de eenige werd, die daar „geëxerceert" mocht worden.

Nog in datzelfde jaar 1594, den 16den September, stelden Burgemeesteren en Raad der stad Groningen „met advys ende op 't welbehagen" van den Stadhouder WILLEM LODEWIJK „een eeuwighdurende Kercken ende Schoelen Ordnung" vast voor de stad en hare jurisdictie.

In deze kerkenordening handelen de art. 42, 43, 44 en 45 over de diakenen en hunnen arbeid. Zij zijn van den volgenden inhoud:

„*Van de erwehlinge der diaconen.*

42. Die diaconen sullen van gelycken [1]) van dem gantzen kerckenrade gewehlet, ende op drie Sondagen van die stoel afgelesen worden, even op die wyse al te voren van den olderlingen gesegt is.

Ampt der diaconen.

43. Haer ampt is, die almosen in der kercken in te

---

[1]) Nam. evenals de ouderlingen.

samelen, ende op een ieder weeke opschryven wat sie ontfangen hebben, ende alle weeke oock eenmael ordinaris te samen komen ende van alle voorvallende saeken, die almosen aengaende, onder sich spreken. By dese versammelinge sal ock altyt een dienaer wesen, die dat gebedt doet ende sy in haeren saecken so vele mogelick is helpet.

Van dat almosen, so in der kercken versammelt.

44. Die almosen, die de diaken in der kercken sammelen, sullen alleene aen den armen ledematen uitgedeelt worden. Het sollen ock de diaken niemant aennemen te bedienen als met raet des gantzen presbiterii, ende die sie bedienen behoren sie alle weken ten minsten eenmael in haer huisinge besoeken, opdat sie nae gelegentheit der saecken die almosen verminderen ofte vermeerderen mogen.

Van de deelinge der kluften [1]) *onder den diaken ende derselviger reekeninge.*

45. Het sollen ock die diaken haer eygen kluften hebben, opdat alles ordentlick geschee ende die eene so wol arbeyden moete als die andere. Ende oft daer eenige swaricheit in haer bedieninge voorviel, die sie alleene niet konnen te rechte brengen, sollen sie dieselvige aen den gantzen kerckenraet gelangen laeten, opdat met gemeenen rade der prediger, olderlingen ende diaconen daerinne versien worde. Het sollen ock die diaken van haerer administration alle jaeren rekenschap doen ende den dach der rekeninge te voren van den predighstoel afkondigen laeten."

Het kan niet ontkend worden, dat aan de eene zijde het ambt der diakenen, die elke week de bedeelden bezoeken moesten, verre van gemakkelijk was, terwijl

---

[1]) Kluften zijn wijken. Nog in onze dagen spreekt men te Groningen niet van een „wijk", maar van een „kluft."

aan den anderen kant hun zeer weinig zelfstandigheid was toegekend, daar zij geen arme mochten bedeelen zonder advies van den geheelen Kerkeraad, bestaande uit predikanten, ouderlingen en diakenen.

Al zeer spoedig begonnen zij dan ook behoefte te gevoelen aan eene nadere bepaling betreffende hunne werkzaamheden. De kerkenordening sprak immers slechts in 't algemeen van het ambt der diakenen, terwijl er toch ten opzichte van vele zaken nadere regeling getroffen behoorde te worden. Dit kon echter niet door hen op eigen verantwoording geschieden; alles wat zij te doen hadden moest door den Raad hun voorgeschreven of, als zij zelve iets vaststelden, door den Raad goedgekeurd worden. Eene bepaalde „armenordening'' was waarlijk geen overbodige weelde in eene stad, waar drie duizend armen uit de aalmoezen, die de diakenen verzamelden, onderhouden moesten worden. [1]). En dit getal vermeerderde nog aanhoudend, doordat zoovele vreemde armen van buiten zich in de stad kwamen vestigen. De Kerkeraad besloot daarom den 16 December 1607 „om der armen, die wth de Ommelanden hyr inkoemen, wille'' zulk eene armenordening te maken. De Raad had reeds vier personen uit zijn midden daartoe gecommitteerd, de Kerkeraad voegde daar vier zijner leden bij en op hun verzoek verklaarde de predikant JOH. ACRONIUS zich tot hulp bereid. Deze laatste vervaardigde nu een concept, dat den 10 Febr. 1608 in den Kerkeraad gelezen en goedgekeurd werd. Den Raad schijnt dit concept echter niet naar den zin geweest te zijn. Ten minste, hoewel den 21 Mei d. a. v. de Kerkeraad den diakenen last gaf bij den Raad aan te houden op de approbatie dier armenordening, die approbatie volgde maar niet. Den 28sten Augustus klaagden de diakenen al weer over den toeloop van vreemde armen en besloot de Kerkeraad, „an den Rade

[1]) *Acta Consist. Gron. 7 Mei 1600.*

toe versoecken datter in de artykelen van der armenordeninghe wat mach ghedaen werden," maar den 23sten November was er nog niets gedaan en werden de 8 gecommitteerden met Ds. ACRONIUS wederom vermaand, de armenordening nog eens ter hand te nemen. Misschien waren er wel artikelen in, die de Raad niet wilde goedkeuren en waaraan de Kerkeraad groot gewicht hechtte. Alsof er niets gebeurd was, besloot de Kerkeraad echter den 8sten Februari 1609, dat er een armenordening gemaakt zou worden door Ds. ACRONIUS met den boekhouder der diakenen (HENRICK JANSEN), twee diakenen (MARTEN BOECKVERCOOPER en M. JAN APOTHEKER) en een ouderling (den licentiaat EGBERTUS HALBES). Of deze heeren iets gedaan hebben bleek mij niet, maar den 4den October d.a.v. werden de diakenen door den Kerkeraad vermaand om „de quaede ordeninghe der armen te verbeteren unde eenen goeden armenordeningh te maecken bij unde mit consent eenes Ehrb. Rhades." Twee maanden later (6 December) werd op nieuw besloten eene armenordening te vervaardigen en tevens, dat Ds. ACRONIUS die aan den Raad zou voorstellen. Eindelijk kwam nu de zaak in orde. Den 24sten Januari 1600 vertoonde Ds. ACRONIUS aan den kerkeraad weer een concept, dat gelezen en goedgekeurd werd. Op dit concept schijnt nu de approbatie van den Raad gevolgd te wezen, daar Burgemeesteren en Raad den laatsten Februari reeds eene armenordening uitvaardigden, naar welke men in de bediening der armen zich voortaan te regelen zou hebben en die besloten — ik had bijna gezegd bekrachtigd — werd met deze beide Schriftwoorden: Rom. 12 : 8: *Geeft yemandt, soo geve hy eenvoldichlijck. Regeert yemandt, soo sy hy sorchvoldich. Ovet yemandt barmherticheyt, soo doe hy het met lust;* en Hebr. 13 : 16: *Wel te doen ende mede toe deelende vergetet niet, want sulcke offeren behagen Godt wel.*

Ik wensch hier een kort overzicht te geven van deze armenordening, die ons een helderen blik doet slaan op

de inrichting der diaconie, d. i. eigenlijk der armenzorg, in het begin der 17de eeuw. Zij gaat van goede beginselen uit, bevat voortreffelijke bepalingen en geeft ook aan onzen tijd nog wel dezen of genen nuttigen wenk.

De diakenen moesten behooren tot de Gereformeerde religie [1]), van een „onstrafbaren" wandel en „goede huysholders" zijn. Gelijk tot hiertoe regel geweest was, zouden zij ook in het vervolg door het Consistorie gekozen en openlijk voor de gemeente afgekondigd [2]) en

[1]) „Der Reformeerden Religion kundich ende toestendich".

[2]) Dat ook deze afkondiging nog tot verwikkelingen aanleiding geven kon, blijkt uit het volgende, dat ik overneem uit de Acta des Kerkeraads van den 25sten Mei 1654 art. 2: „D'Edele Johann Tammens instaende stelde voor, hoe dat hij tot diacon vercoren ende ter eerster plaetse gestelt wesende volgens d'minuite, daernae d'tweede in ordre was affgecondicht, waerover hij hem vont gegraveert, versoeckende daerin satisfactie. Waertegen gesustineert is, dat d'ordre van condinge altoos in arbitrio [d. w. z. aan het oordeel] des E. ministerii had gestaen ende dat d'gene, die d'meeste stemmen in d'keure hadden gehadt, doorgaens d'eerste in d'proclamatien wierden gestelt, met wijdere. Waerover gedelibereert wesende, is verstaen, dat t'wenschen ware dat dusdane sake alhier niet en wierde voorgebrocht, t'meer also dese ordre van proclamatie alsnu niet wel en can verandert worden. Niet t'min dat men Mons. Tammens voorsz. sal soeken daertoe t'disponeeren om hierin gerust t'zijn, met belofte dat sodane proclamatie tot nadiel off disreputatie van sijn Edele niet en is streckende ende dat sijn naem in d'protocol des E. consistorii, gelijck in d'minuite primo loco [d. w. z. op de eerste plaats] sal gestelt blijven. Twelc hem ingesecht zijnde, heeft naer eenige difficulteeringe geacquiesceert en contentement genomen." Wij krijgen inderdaad geen hoogen dunk van dezen Monsieur Tammens, die boos was omdat zijn naam niet het eerst van den preekstoel was afgelezen. Misschien was er wel eenige jaloerschheid in 't spel. Tegelijk met hem waren gekozen en afgekondigd: Hendrik Timens, die evenals hij „schrijver" was, en de Edele Berent Harmens.

bevestigd worden. Om de drie maanden hadden zij voor den Kerkeraad en alle ingezetenen der stad, die daarbij tegenwoordig wenschten te zijn, rekening en verantwoording te doen van hunne ontvangsten en uitgaven, en tevens een verslag te geven „van den ganschen toestant der armengoeder ende saken." Uit hun midden zou een „hooft-diakon" of boekhouder gekozen worden, die, evenals al de andere diakenen, vier jaren zitting zou hebben „ende langer niet." Zij stonden onder het Consistorie, maar zouden op bepaalde tijden ook hunne eigene afzonderlijke vergaderingen houden, waarbij echter steeds minstens één predikant of ouderling, door het Consistorie daartoe gecommitteert, tegenwoordig zijn en praesideeren moest [1]). Van die vergaderingen zou door een schrijver, door hen daartoe te benoemen, een „goet protocol" gehouden moeten worden, hetgeen echter in de eerste tijden niet geschied is (art. 1).

Alle ontvangsten, voortvloeiende uit giften, renten en inkomsten zoowel als uit de collecten in de kerken, langs de huizen en anderszins, moesten gesteld worden in handen van den hoofddiaken of boekhouder en, voor zoover zij niet tot dadelijke uitdeeling onder de armen aangewezen waren, in eene „armen-kiste" geborgen worden, die met drie sloten gesloten was. Een der sleutels daarvan berustte bij den boekhouder, terwijl twee der oudste diakenen ieder een der beide andere in bewaring hadden. Uit hetgeen in die kist bewaard werd, mochten geene gelden op rente belegd worden dan met advies van den Kerkeraad en van het geheele college van diakenen. De inkoop van rogge, boter of andere goederen, ten dienste der armen, geschiedde door den boekhouder en twee, hem door de diakenen toegevoegde personen, terwijl de

---

[1]) Den 28sten Juli 1666 is de laatste vergadering der diakenen gehouden, waarin een predikant tegenwoordig was en praesideerde.

collecten, die door de geheele stad aan de deuren der burgers gehouden werden, in een bekken geschieden moesten en nooit door één man, maar steeds door twee personen bij elkaêr [1]) behoorden verzameld te worden (art. 2).

Wat de bedeeling zelve betreft, op den voorgrond stond, dat deze moest geschieden „met goeden ende vernuftigen ordel ende discretie", opdat zooveel mogelijk alle reden tot klagen vermeden mocht worden. Daarom werd den diakenen bevolen onderscheid te maken tusschen vreemde armen, die van elders kwamen, en de behoeftigen, welke ingezetenen der stad waren (art. 3).

Nu konden zich onder die vreemde armen zoowel eerlijke, vrome lieden als onnutte landloopers bevinden. Er diende dus ook ten opzichte van deze vreemdelingen nog onderscheid gemaakt te worden. Konden zij goede attestatiën van elders vertoonen, hetzij dat zij waren ballingen om der „ware religie" wil, of verdreven tengevolge van den oorlog, of verarmd door brand, water of andere ongelukken, of ook wel personen „van geringen vermogen", die dus wel iets bezaten, maar niet genoeg om van te leven, dan moesten de diakenen hen helpen, een ieder naar dat hij van noode had, mits met bepaald advies van den Kerkeraad of „dessulven verwandten". Aan deze vreemdelingen was het echter niet vergund, zich in de stad metterwoon te vestigen zonder bepaald verlof van Burgemeesteren en Raad (art. 4).

Vreemde armen echter, die wel geene attestatiën konden inleveren, maar toch den indruk niet gaven van landloopers te zijn, mochten van de diakenen slechts eenmaal eene ondersteuning ontvangen, hoewel niet zonder voorafgaand advies van den een of anderen predikant of van „verwanten des Consistorii". Om echter te voorkomen, dat iemand op bedriegelijke wijze, in strijd met deze ordonnantie meer dan eens zulk eene ondersteuning ontving, moest bedeeling

---

[1]) „van twee thosamende."

van deze armen steeds gaan door de hand van eenen daartoe aangewezen diaken, die dan ook nauwkeurig had toe te zien, dat deze bedeelden binnen een etmaal de stad weer verlieten, en bij overtreding van dit gebod daarvan kennis behoorde te geven aan den stads-schulte. Aan dezen was dan opgedragen hen uit de stad te zetten en, indien zij zich daartegen kantten of weer binnen de stad kwamen, hen in het tuchthuis te brengen (art. 5).

Daarentegen „frembde lantstrijckers, starcke bedelaers, onnutte ledichganghers oft dergelijcke lose gesinde, alsoock de men Heyden noemet", mochten zelfs niet binnen de stad komen. Zoowel de portiers als de burger-hoplieden, die de wacht hadden bij de poorten, moesten daar streng tegen waken. Herbergiers, tappers en slaapsteehouders — zelfs zij, die in de voorsteden woonden, niet uitgezonderd — mochten zulke lieden bij dag noch bij nacht in hunne woningen opnemen, terwijl het den diakenen ten strengste verboden was aan zoodanige personen, „daeronder sich vaken hoeren ende boeven, ja schelme ende verraders mengen", eenige aalmoes te geven. Ook voor deze armen gold, zoo zij zich niet in alles gewillig betoonden, maar het waagden zich te verzetten, de bedreiging met het tuchthuis (art. 6).

Het schijnt nog al eens voorgekomen te zijn, dat zulke landloopers kinderen te vondeling legden of bij hun vertrek moedwillig onverzorgde kinderen achterlieten. En om nu te voorkomen, dat de diaconie belast werd met het onderhoud van deze vondelingen en moedwillig verlaten kinderen, werden zij, die zich schuldig maakten aan genoemde misdrijven, bedreigd met gevangenisstraf en tuchtiging aan den lijve (art. 7).

Natuurlijk, dat men vooral in die dagen ook dacht aan de soldaten, die in den oorlog „ghekrenct, verlamt ofte in armoet geraden" waren, en aan de weduwen en weezen, door soldaten nagelaten. Behoorden zij niet onder de repartitie der provincie, dan moesten de diakenen hen met

een „teerpenninc" zenden naar de plaatsen, waar zij vandaan waren. Hadden zij echter in dienst der provincie gestaan en woonden zij in de stad, dan hadden zij, evengoed als de verarmde ingezetenen, recht op onderstand van de diaconie, mits alleen onder deze voorwaarde, dat de provincie ieder jaar daartoe een subsidie gaf (art. 8).

En nu de armen, die tot de burgers of ingezetenen der stad behoorden. Voor zoovelen zij door de diakenen bedeeld wilden worden, moesten hunne namen op een register aangeteekend worden, onder approbatie van den Kerkeraad. Tweemaal in 't jaar, telkens met Paschen en Michaëlis (29 Sept.), behoorde dit register gerevideerd te worden. Deze revisie werd de „monsteringe der armen" genoemd. Wiens naam nu op dit register niet voorkwam, dien mochten de diakenen geen „ordinayre hulpe wt der armen buydel" verleenen. Om zijn naam daarop geplaatst te krijgen, moest iemand aantoonen, hoe arm hij was en hoe groot zijn huisgezin, voorts in hoeverre hij in zijn eigen onderhoud kon voorzien, en eindelijk of hij „vroom ende onopspraecklijck" van leven was en getrouw de verkondiging van Gods Woord in de kerken bijwoonde. „Dan — zoo wordt gezegd — geene lasteraren Godes ende synes heylighen Woordts ende gheene verachters der christlijcken kercken ende godtlose menschen, als oock hoeren, boeven, dronckaers, dieven, onnutte ledichgangers, sullen de almoessen deser stadt ende ghemeynte moghen ghenieten" (art. 9).

Toch diende ook ten opzichte dezer arme ingezetenen bij de bedeeling onderscheid gemaakt te worden, al naar den toestand, waarin zij verkeerden (art. 10). Oude zwakke lieden, gelijk ook gebrekkigen en zulken, die langen tijd ziek waren, moesten niet alleen van voedsel en kleeding, maar ook van alle andere nooddruft, die zij zich zelven niet verschaffen konden, „goedtlich" voorzien worden en de diakenen dienden „vlytighe opsicht" te hebben, dat al zulke personen „gheboerlijck" verzorgd werden (art. 11).

Wie daarentegen gezond en sterk waren, moesten tot werken aangespoord, ja des noods aan 't werk gezet en in daartoe aangewezen werkplaatsen gebracht worden. Konden zij met hun arbeid dan nog niet genoeg verdienen, dan mocht hetgeen hun ontbrak uit den armenbuidel hun verschaft worden. Alle ondersteuning werd hun echter onthouden, als zij weigerden te arbeiden, terwijl bij volharding in zulk weigeren het tuchthuis zich opende voor dergelijke halsstarrige luiaards (art. 12).

Het zou ook kunnen gebeuren, dat vrome burgers buiten hun schuld tot armoede vervielen, maar zich schaamden de gewone bedeeling van de diaconie te ontvangen. Welnu, in zulk een geval hadden diakenen, mits onder goedkeuring van Burgemeesteren en Raad zoowel als van het Consistorie, vrijheid hun een zeker stuk geld te geven en hen zooveel mogelijk „wedder op de bene" te helpen (art. 13). In buitengewone gevallen mochten zij ook, in overleg met het geheele college van diakenen, voor een tijd buitengewone hulp verleenen (art. 14).

Het spreekt wel van zelf, dat onder hen, die de diakenen te verzorgen hadden, vele kinderen waren. Deze waren terstond reeds aan hunne kleeding kenbaar, daar zij „allesampt deser stadt lyvereye toe een opentlijck afteken dragen" moesten. Het was de plicht der diakenen nauwkeurig toe te zien, dat zij in goede tucht en leering opgebracht werden, geregeld ter kerke gingen en bij daartoe aangestelde schoolmeesters vlijtig het door dezen gegeven onderwijs ontvingen in lezen, schrijven, bidden en de hoofdstukken van den catechismus [1]). Niet alleen

---

[1]) Over de betaling van het schoolgeld melden de Acta van den Kerkeraad van den 4 April 1638 (art. 6) het volgende: „Eenige van de Duitsche schoolmeesteren verthonen sekere registers van arme kinderen, die sij int verleden winter hebben onderwesen sonder eenich schoolgeldt te verhopen, versoeckende dat haer van de diaconen enich recompens daervan mochte

ouderlooze kinderen werden door de diaconie onderhouden en opgevoed, maar de diakenen mochten ook arme burgers, die een talrijk gezin hadden en zulks niet onwaardig waren, te hulp komen door hunne kinderen tot zich te nemen, hen te laten onderwijzen en tot nuttige ambachten op te leiden. Zonder hun weten en toestemming mochten geene burgers of handwerkslieden zulke kinderen, die onder de diaconie stonden, in dienst of in de leer nemen, op straffe van ze anders zelve te moeten onderhouden. Mochten zulke kinderen later, na in goeden doen gekomen te zijn, zonder „lyves erven" sterven, dan verviel het derde deel hunner nalatenschap aan de stad, het tweede derde deel aan „der gemeyne armen buydel" en de rest aan „haren frunden" (art. 15).

Bepaalde de kerkenordening van 1594, dat de diakenen elke week minstens eenmaal de bedeelden in hunne huizen moesten bezoeken, de armenordening van 1610 schreef bovendien nog voor, dat zij alle half-jaren, vóór de revisie van het armen-register, ieder in zijne kluft, de armen bezoeken moesten in gezelschap van eenigen uit het Consistorie, om zich te informeeren naar de omstandigheden, waarin zij verkeerden. Bevonden zij bij dit bezoek, dat iemand zich onbehoorlijk of ergerlijk gedroeg, dan moesten zij zulk een persoon ernstig vermanen, hem zoo noodig in hunne vergadering doen komen en hem „nae ghelegenheyt den lepel swacken ofte toebreken" d. i. de ondersteuning verminderen of ontnemen. Het lag voor de hand, dat de diakenen wel eens onaangename ontmoetingen konden hebben. Daarom geboden Burgemeesteren en Raad met allen ernst, „dat gene armen, so wol ingesetene als uytheymische sick verforderen sullen jeghen de voor-

---

gedaen worden. Resolveert, dat men per D. Joannem Gerh. Besten en D. Albertum Thomae de sake met de boeckhouder en de diaconen sal communiceren en, nae goede informatie, wegen de rechte armen haer te recompenseren."

standeren[1]) onghehoorsaem, moetwillich oft verkeert sick aen te stellen ofte deselve int gheringeste met woorden ofte wercken te injurieren edder[2]) ongebeurlijck te bejegenen." Maakte iemand zich nu, niettegenstaande dit ernstig gebod, toch daaraan schuldig, dan was de stadsschulte verplicht, op aanwijzen van de diakenen, zonder nader bevel af te wachten, den schuldige in het tuchthuis te brengen (art. 16).

Wekelijks hield de diaconie op een vasten dag uitdeeling van boter en brood aan de armen, die hiervoor op een bepaald register aangeteekend waren. Maar zeer beslist was den diakenen verboden iets te geven aan zulke armen, die niet een daartoe bepaald verordend teeken (hoogstwaarschijnlijk een gestempeld loodje[3])) konden overleggen ten bewijze, dat zij in de laatst verloopene week de openbare prediking hadden bijgewoond (art. 17).

Daar men van het beginsel uitging, dat de ware armen behoorlijk verzorgd moesten worden, en dit dan ook geschiedde, was het bedelen in de stad en de voorsteden ten strengste verboden, zoowel aan ingezetenen als aan vreemden, tenzij men een expresse schriftelijke vergunning daartoe van Burgemeesteren en Raad verkregen had. Het toezicht hierop was het werk van de armvoogden[4]), die bij niet nakomen van hunne verplichting in dezen met verlies van hunne betrekking bedreigd werden. Wie bedelde, werd uit de stad gezet. Stoorde men zich hieraan niet, maar kwam men terug en bedelde men weer, dan was natuurlijk het tuchthuis de plaats, waarheen men zulke ongehoorzamen bracht. Om hen daarheen te brengen had de stads-schulte de hulp in te roepen van de

---

1) nl. der armen, dus de diakenen.

2) edder = of.

3) Zulke loodjes zijn er nog vele bewaard gebleven in het Museum te Groningen.

4) Diakonie-dienaars.

hoornwachters, een soort van politie-agenten, die voor elken op deze wijze ingerekenden bedelaar een schelling van den hoofddiaken ontvingen. Zelfs zoogenaamde bedelarijen voor een liefdadig doel waren verboden. Niemand toch mocht zich onderstaan, zonder verlof der diakenen, voor armen, zieken, kraamvrouwen of dergelijken aan de deuren der burgers aalmoezen in te zamelen, „welcke sulcke luyden vaken tot haer eyghen profijt employeren" (art. 18)

Men ging blijkbaar van het goede beginsel uit, dat iedere plaats hare eigene armen onderhouden moest. Wilde men geen bedelarij in de stad toelaten, het was evenzeer verboden, dat armen, in de stad woonachtig, in de dorpen van de Ommelanden, 't Gorecht, Drente of elders zouden bedelen of hunne kinderen uitzenden om te bedelen. Voor de „rechte armen" zou men hier zelf wel behoorlijk zorgen; en anderen zouden het bij elkaêr gebedelde toch maar misbruiken. Wie dit gebod overtrad, dien werd de inwoning en het verblijf in deze stad verder ontzegd (art. 19).

En om nu eindelijk te voorkomen, dat allerlei personen van elders zich in de stad vestigden om misschien weldra aan de diaconie te vervallen, werd ten slotte in de armen-ordening nog eens herinnerd, dat, krachtens vorige edicten, niemand, metterwoon van buiten komende, zich hier mocht nederzetten zonder bepaalde voorkennis en goedkeuring der kluftmeesters; en dat ook niemand van de burgers of inwoners der stad eenige huizen, kamers, kelders of andere woonplaatsen zou mogen verhuren aan of zelfs ter woning bij zich innemen zulke personen, die het vereischte verlof om zich hier te vestigen niet konden vertoonen of geen eerlijke middelen hadden om in hun onderhoud te voorzien (art. 20).

Zooals straks reeds bleek, was de behoefte aan eene armenordening inzonderheid gevoeld door het veelvuldig

inkomen in de stad van armen van elders. Niettegenstaande de telkens herhaalde klachten en de meer dan eens daarop gevolgde placcaten van Burgemeesteren en Raad, kwamen de armen van buiten toch nog maar altijd op de stad los. En in de stad werden steeds menschen gevonden, die, in strijd met de wet, de bedelaars herbergden, en anderen, die, evenzeer tegen de ordonnantiën in, de bedelaars ondersteunden. Natuurlijk leed de diaconie hierdoor in meer dan één opzicht schade. Wat aan de bedelaars gegeven werd, onthield men onwillekeurig aan de diakenen, die het ten behoeve hunner armen zoo goed gebruiken konden, terwijl het rechte medelijden verzwakte, doordat men telkens bedrogen werd. Er werd daarom alles gedaan wat maar mogelijk was om de bedelaars, die hoogstwaarschijnlijk ook al een ongunstigen invloed op de stemming en het gedrag der gewone armen uitoefenden, te weeren. De „ordonnantie over de armen", die den 16 Maart 1650 door Burgemeesteren en Raad gearresteerd werd, was dan ook vooral een gevolg van de herhaalde klachten des Kerkeraads en inzonderheid tegen de bedelarij gericht. De bepalingen, vroeger reeds genomen, werden nog verscherpt.[1])

---

[1]) Tegen het herbergen van bedelaars enz. bepaalde deze Armen-ordening van 1650 in de artikelen 22 en 23 het volgende: „Ende alsoo eenige waerden, waerdinnen, smuckeltappers ende andere, de slapers om gelt holden, de vrembde bedelaers ende vagabonden, hetsy mannen ofte vrouwen, oock te samen met haer kinderen aenholden ende deselve onderwijsen in wat maniere zy alhier sullen gaen bedelen ende hoe zy arme-dienaers ende opsichters sullen entgaen, oock het gebedelde gelt onnuttelick haer helpen verteeren." en „Soo sullen voortaen gene waerden, waerdinnen, smuckel-tappers ende degeene soo slapers om gelt houden eenige vrembde bedelaers, hetsy jonck ofte olt moegen harbargen ofte huysvestinge verlienen by dagen ofte by nachten, weken ofte andere termijnen

Ook de Kerkeraad trad soms op tegen hen, die zulke bedelaars en landloopers aanhielden. Zoo werd b.v. in 1645 [1]) een zekere PIERE L'HERMITE feitelijk van het avondmaal afgehouden, „daerom dat hy noch verscheydene bedelaers anhoudt en herbergt". En meer dan eene vergadering werd in 1656 gewijd aan de zaak van JAN REMMERTS, een door de provincie gesubsidieerd schoolmeester, wonende in de Visscherstraat, die zijn schoolambt verwaarloosde door buiten de stad, tot zelfs in Harderwijk en Amersfoort, met snaren, naalden en spelden te venten. Zijn buurman CLAES EDENS verklaarde pertinent hem te Harderwijk „in bedelaers habijt gesien te hebben bij d' deuren om aelmosen te vergaderen", alsmede dat hij „bij avont ende ontijde altemets met sacken en packen", die blijkbaar hetgeen hij bij elkaêr gebedeld had inhielden, thuis kwam. Hoewel de schoolmeester alles ontkende, vond de Kerkeraad toch, dat het laatste, indien het waar was, „niet veel goets en beduijt". Drie jaren later beschuldigde eene vrouw voor den Kerkeraad haren man JAN FRIDS, een gewezen schoolmeester op het Schuitendiep, van hem geraden, ja gedwongen te wezen tot bedelarij. Waar zulke gevallen zich voordeden, zal het met dit kwaad wel treurig gesteld zijn geweest. De Kerkeraad moest dan ook den 1 Juli 1660 verklaren, dat „'t omlopen der bedelaers so van degene, die in de stadt woonen, als van degene, die van elders komen, dagelicks meerder wert, sodat se den gantschen dach tot in den laten avont de inwoonders voor haren deuren molesteren ende in ende voor den poorten liggen om te bedelen, selfs sich verstouten voor der kercken deuren te comen." En in het volgende jaar (25 Aug. 1661) klaagde hij:

---

op poena van twie gulden voor de eerste, vier gulden voor die twiede, ses gulden voor de derde reyse te verbeuren ende daerenboven arbitrale correctie."

[1]) *Acta Consist. Gron. 15 Juni 1645, art. 4.*

„datter dagelicks eene groote menichte van vremde bedelaers de statt beswaerde, die van alle canten herwaerts te schepe ende te voete overquamen, oock sommige hier bleven." De strenge placcaten en de hooge boeten werkten dus weinig uit.

En dat, terwijl er zoo aanhoudend geklaagd werd over „de menichte der armen". Geen wonder dan ook, dat de diakenen gedurig den achteruitgang van de geldmiddelen der diaconie constateeren moesten. Vooral in het midden der 17de eeuw zag het er, ook al mede ten gevolge van de duurte van het koren, zeer desolaat met de finantiën uit. Van daar dat men telkens geld moest opnemen, waartoe de vergunning van Burgemeesteren en Raad noodig was, en geld schuldig bleef aan het Weeshuis [1]), waarin de diakenen de arme kinderen plaatsen mochten tegen een jaarlijksch subsidie, eerst van *f* 4000.— en later van *f* 3000.—. Gelukkig voor de armen, dat de Stad en de Staten de diaconie soms te hulp kwamen, meer dan eens met aanzienlijke sommen. Hielp het ook al weinig, dat de heeren van den Raad in Februari 1646 [2]), toen de diakenen wegens de „extraordinare en langduerige koude en schrale winter" verzochten „eens voor al een solemnele collecte te doen", besloten tot een subsidie voor de armen eene som van 1000 Car. guldens uit de stadskas te lichten „bij forme van leeninge"; van zeer veel meer beteekenis was de milddadigheid der Staten, die „d'wijle de swaricheden der diaconie ten deele alreets seer groot waren, ten diele noch dagelijx aenwiessen" op den landdag in Februari 1650 „gratieuselijck" de kapitale som van *f* 15000.— tot hulp der diaconie beschikbaar stelden, waardoor de meeste schulden konden worden afgelost [3]). Dit was niet het eenige subsidie, dat zij ver-

---

1) 14 Maart 1652 bedroeg dit omtrent *f* 4500.—.
2) *Acta Consist. Gron. 18 Febr. 1646, art. 3.*
3) *Acta Consist. Gron. 26 Juni 1650, art. 2.*

leenden. In 1664 gaven zij *f* 5000.— en in 1667 weer *f* 3000.—, terwijl de heeren van den Raad „uijt de vercochte provinciale gerechticheden" in 1660 reeds aan de diaconie vereerd hadden *f* 4000.—, tegelijk met *f* 6000.— voor het toen door de diaconie nieuw opgerichte blauwe kinderhuis.

Toch waren deze „liberale giften" nog lang niet voldoende om den achterstand der diaconie te herstellen. Daarbij kwam, dat de diakenen dikwijls heel wat geld uit eigen beurs voorgeschoten hadden en soms zeer dringend op terugbetaling hunner voorschotten aanhielden. Dan moest men wel op buitengewone middelen zinnen om in den nood te voorzien. Zulk een buitengewoon middel was eene extra-ordinaire collecte aan de huizen der ingezetenen, een middel, dat echter zeer weinig in den smaak scheen te vallen van Burgemeesteren en Raad. Ik wees er reeds op, hoe zij in 1646 zulk eene collecte voorkwamen. In het laatst van 1651 was de toestand der diaconie echter zóó treurig, dat zelfs de heeren van den Raad de collecte niet langer weigeren konden. Zij besloten dan ook haar te laten houden op den 1 Maart 1652, nadat de Stadhouder, die hier eenigen tijd vertoefd had, vertrokken zou zijn, en dat in elk vaandel zouden rondgaan de hopman, de luitenant, de vaandrig, een predikant of ouderling, en een diaken. De Kerkeraad vond deze wijze van collecteeren zeer gepast „om dese sake dies t' meer aensien t' maken." Hoe weinig begrip de Kerkeraad evenwel van vrijwillig en blijmoedig geven door andersdenkenden had, moge blijken uit het feit, dat hij den 4[den] Januari goedgevonden had aan den Raad voortestellen, o. a. dat „bij aldien gequalificeerde, insonderheit onder d' Pausgesinde en Mennoniten alt' weijnich toeleggen souden, dat alsdan d'selve bij haer Ed. Mog. een seker summa gesett soude worden." Er is maar ééne eenigszins billijke reden voor dit voorstel te vinden, namelijk dat de diaconie niet, gelijk in andere steden en provinciën, voor de armen

harer eigene religie, maar voor alle behoeftigen zonder onderscheid van godsdienst te zorgen had. Nu, ik veronderstel, dat ook de Roomschen en Doopsgezinden mildelijk geofferd hebben tot deze collecte, die niet minder dan ruim *f* 11000.— opbracht. Er wordt althans over hunne giften geen enkele klacht geuit.

Een vooral in dien tijd eigenaardig middel, dat aangewend werd om aan geld te komen, is dunkt mij wel der vermelding waardig, omdat het ons al weer opnieuw bewijst, dat er niets nieuws is onder de zon, ook niet op het gebied der ware of schijnbare liefdadigheid. Den 21sten November 1638 stelde de boekhouder uit naam der diakenen voor om eenige juweelen, bij legaat aan de armen vermaakt, te gelde te maken door ze te verloten. De Kerkeraad vond ook, dat dit de voordeeligste manier was om ze kwijt te raken en machtigde daarom den boekhouder hierop de goedkeuring van den Raad te verzoeken. Dit geschiedde en de Raad liet een goudsmid komen om de juweelen te tauxeeren en gaf daarna verlof tot de verloting met de bepaling, dat er 355 loten uitgegeven zouden worden voor een rijksdaalder het lot. Dit is, gelijk mij bleek, niet het eenige voorbeeld eener zoogenaamde liefdadigheids-loterij, eene speculatie op de hebzucht der menschen onder de vlag eener christelijke deugd [1]). Bijna zestig jaar later wenschten de diakenen nog een schrede verder te gaan op dit gebied. Den 24 November 1695 stelde de boekhouder COPIUS METTING aan den Kerkeraad het groot verval der Diaconie voor, waardoor de diakenen reeds ongeveer zes duizend gulden aan voorschotten ten achteren waren. Daarom vroeg hij, dat de Kerkeraad aan

---

[1]) Ongeveer eene eeuw vroeger, den 29 Dec. 1539, was de Groote of St. Jacobs-kerk te 's-Gravenhage voor een groot gedeelte verbrand door het inslaan van den bliksem. Het geld voor herstelling werd toen reeds verkregen door het houden eener loterij.

Burgemeesteren en Raad wilde verzoeken „een anstellinge van een loterije tot steuninge van gemelte verval, gelijck dat middel in de benabuirde provintien ten selven eijnde in verscheijdene steden bij der handt genomen wierde". De Kerkeraad „prees de goede voorsorge van de heer boeckhouder, edoch vondt eenige scrupule in het stuck van de loterije en om van dese taefel de voorslach van dien te brengen an de H.Heeren des Raedts. Gaf nochtans de vrijheit an de heer boeckhouder en samentlijcke broederen diaconen om per request 't verval der diaconije te remonstreren an de H.Heeren des Raedts en van Haer Ed. Mog. te versoecken eenich expedient en middel, 't welck beraemt moge worden tot soulaes en support van de tegenwoordige swaere lasten en overgrote uitgaeven der diaconije". Dit request werd ingeleverd en den 19den April 1696 deed de burgemeester Werumeus, die tevens ouderling was, in den Kerkeraad eenige opening van den stand der zaken. Hij deelde mede, dat Burgemeesteren en Raad, nadat zij twee middelen ter voorziening in den nood der diaconie „ondienstich hadden geoordeelt: 1. het opnemen van penningen ten laste van de diaconije, 2. een generale ommegangh te doen voor de deuren; op eene derde waeren gevallen, te wieten het anstellen van een lotterije van hondert duisent gl. met dat oochmerck opdat de diaconije daerbij een somma van seven duisent gl. muchte komen te profiteren. En dat sijn Edt. met sijn H.Heeren Assessoren reedts geoccupeert was om de affaire nae behoiren te schicken en reguleren." Het ging echter niet vlot met deze loterij. Den 4den November 1697 was zij nog niet gehouden, daar op dien datum de toen fungeerende boekhouder, de stadsmuntmeester Egbert Marinus een tweede request bij Burgemeesteren en Raad inleverde, „tenderende tot voortsettinge van de lotterije, die Haer Ed. Mog. hadden gearresteert". Men heeft, vermoed ik, ten slotte toch nog afgezien van het houden dezer loterij. Althans het is mij niet gebleken, dat zij

plaats gehad heeft. Het is echter opmerkelijk, dat reeds in de 17de eeuw door diakenen eener Gereformeerde kerk eene loterij werd gewenscht, die in geen enkel opzicht haast verschilt van de in onze dagen door bijna alle weldenkenden afgekeurde Staats-loterij.

Onwillekeurig komt de vraag op, of de diakenen dan zoovele uitgaven en zoo geringe inkomsten hadden, dat zij herhaaldelijk voor een tekort stonden.

Laat mij daaromtrent het een en ander mogen mededeelen. En dan sta hier allereerst voorop, wat ik straks met een enkel woord reeds aanstipte, dat alle armen zonder onderscheid van religie ten laste der diaconie kwamen. Hoogstwaarschijnlijk waren er onder de dissenters naar evenredigheid meer armen dan onder de Gereformeerden, terwijl er grond voor het vermoeden bestaat, dat met name de Roomschen de diaconie, b. v. bij de collecte aan de huizen, die om de veertien dagen des Dinsdags gehouden werd, niet voldoende steunden, maar hunne eigene armen nog afzonderlijk bedeelden. Anders toch is het niet te verklaren, hoe de kerkeraad den 11den Augustus 1650 kon besluiten, om tot „*verlichtinge van de diaconie*" te trachten met de heeren van den Raad in conferentie te treden over de beide volgende punten: „1. oft niet diaconen der gemeente behooren ontlast t'worden van sodane armen, die buijten d'gemeente zijn oft geen leden van deselve, jae van een ander religie, en sulx volgens d'ordre en practijcke van andere steden in dese vereenichde Nederlanden? 2. dat geen houwlijcks-contracten, testamenten etc. verzegelt werden, daarin legaten tot proffijt van Papiste en Menniste armen werden vermaect, maer dat sulx tot voordeel van d'gemeene armen deser stadt werden geconverteert." Den 9den November 1651 sprak de Kerkeraad wederom, in hetzelfde verband van zaken, den wensch uit, dat alleen die armen, welke „ledematen der gemeente" waren, door de diakenen verzorgd mochten worden; terwijl hij den 25sten Sept. 1653 van oordeel was,

dat het tot redres der diaconie dienen zou, indien „neffens de diaconen, die alleen d'verermde ledematen behooren te besorgen; andere aelmosiniers tot besorginge van d'gemeene armen werden gestelt, volgens d'practijke van d'andere steden en gemeenten in Nederlandt etc." Maar al die wenschen hielpen niet. De diakenen *bleven* belast met de zorg voor alle armen, niettegenstaande de Roomschen toch ook nog in stilte hunne eigene armenverzorgers schenen te hebben. Daarom besloot de kerkeraad den 1sten Juli 1660 Burgemeesteren en Raad wederom te verzoeken, „dewijle uyt 't protocol der legaten blijckt, dat in een ofte ander testament legaten worden gemaeckt besonderlick aen de armen der Papisten, behalven aen de gemeijne armen, daer doch onse diaconie over alle armen sonder onderscheyt gestelt is ende geen besondere versorgers van de Paepsche armen hier connen noch moogen getolereert worden, dat door H. E. M. autoriteijt sulcke legaten mede aen de diaconie moogen worden gekeert ende voortaen belet, dat sodanich onderscheyt in de legaten niet mooge gemaeckt ofte ingenomen worden."

Bij de groote menigte der armen was het soms wel eens noodig de uitgaven wat in te krimpen, wilde men niet al te hard achteruitgaan. In den winter van 1649 op 1650 bedroegen de wekelijksche uitgaven 406 gulden en 6 stuivers, 294 brooden en 147¼ pond boter. Na de monstering in April was dit wel verminderd tot 356 gulden en 13 stuivers, 221 brooden en 111¼ pond boter, maar men rekende de wekelijksche ontvangst in den aanstaanden zomer slechts op ongeveer 225 gulden, zoodat men vreesde nog meer te zullen moeten bezuinigen.

Om eenigszins te laten zien, wat de diakonie ontving en uitgaf, laat ik hier volgen de rekening van den boekhouder, die 26 Juni 1650, dus juist in het midden der 17de eeuw, door den Kerkeraad werd goedgekeurd en waarin onder de extra-ordinaire ontvangsten het subsidie der Staten ten bedrage van *f* 15000.— is verantwoord.

„Ontvangh:

		guldens.	stuivers.	plakken.
1.	t Resultans van verleden jaer	17	5	1
2.	Collecten ind' kercken ende op d' kerckhoven	18161	9	0
3.	Collecten van d' twaelff borger vaendelen [1])	4034	10	2
4.	Landhuijren ende grondpachten	516	2	0
5.	Geldrenten	3258	15	0
6.	Legaten en donatien	1937	0	0
7.	Bussegelden	723	1	4
8.	Breucken [2])	557	0	0
9.	Gildegelden	899	13	4
10.	Ontvangh van het Diaconie-breijdhuijs	1891	16	0
	Extra-ordinaris	19936	7	4
	Summa totalis	51932	19	7

Uytgave hiertegen:

1.	Meerder uijtgave als ontvangh	34	pro memoria.	
2.	D'wekelijcke uijtgave aen d' diaconen	14946	0	0
3.	Rogge ende boter	8134	17	0
4.	Ordinaris uijtgaende lasten	3320	3	0
5.	Belegt gelt		memoria	
6.	Linnen, wollen, hosen, schoen, torff	7414	3	4
7.	Uijtgave van 't diaconie breijd-huijs	1077	1	2
8.	Extra-ordinaris uijtgave	12242	4	6
	summa totalis	47134	6	4
	affgetogen van	51932	19	7
	blijft	4798	13	4.”

[1]) Collecte om de 14 dagen Dinsdags.

[2]) Breucken = boeten.

Het is noodig, dat wij bij deze ontvangsten en uitgaven een oogenblik stilstaan om alzoo de inrichting der diaconie des te beter te leeren kennen.

Allereerst dan worden de collecten in de kerken en op de kerkhoven genoemd. In de kerken werd bij alle godsdienstoefeningen, ook bij die der Waalsche gemeente, die geen afzonderlijke diakenen had [1]), door de diakenen gecollecteerd, behalve bij de vroegpredicatie. De collecte bij deze laatste beurt werd eerst in 1663 ingevoerd. Een diaken, die zijn beurt verzuimde, kreeg eene boete van 12 stuivers. Ook bij het avondmaal, dat alle vierendeeljaars op twee achtereenvolgende Zondagen gevierd werd in het koor der Martini- en in dat der A-kerk, stond, onder toezicht der diakenen, die de beurt hadden, een bekken, waarin giften voor de armen verzameld werden, gelijk dat ook het geval was bij de avondmaalsviering in de Waalsche gemeente. Evenzoo stonden bij beurten de diakenen met een bekken, zoowel in de kerken bij de sluiting van huwelijken en het begraven van dooden als op de beide gemeente-kerkhoven, wanneer daar personen begraven werden, en bij de poorten, indien dooden naar

[1]) De Waalsche gemeente had tot 1689 geen eigen diakenen. Tot zoolang werden hare armen door de diakenen der Ned. Gereformeerde bedeeld. In de Acta Consist. 21 April 1689 art. IV staat aangaande de stichting eener „eijgen diaconije der Fransen" het volgende opgeteekend: „Is ingedient een extract uit de resolutien der Ed. Mog. H.Heeren Gecommitteerde tot de grote vergaederinge, genomineert in dato d. 22 Martius jongst, bij welcke de Franse gemeinte alhijr wort geauthoriseert haer eijgen diaconen an te stellen en de penningen so in gemelte gemeinte worden gegeven an haer armen weder uit te keeren. Is dese notificatie hijr angenomen onder wel expressen bedinge, dat dan oock onse boeckhouder neffens de respective diaconen sich sullen hebben te ontslaen van alle last so der doortreckende Fransen als mede dergener, die haer alhijr met der woon hebben nedergeslagen."

elders vervoerd werden om daar bijgezet te worden. Zij mochten dit werk niet overlaten aan een der vier diaconie-dienaren, op verbeurte van 12 stuivers. De opbrengst van al deze collecten werd elke week onder de diakenen verdeeld, om daarvan hunne gewone uitgaven te doen. Om het kwartaal deden zij rekening en werd hetgeen zij voorgeschoten hadden hun door den boekhouder uit de andere inkomsten terugbetaald.

De rekening van 1650 maakt vervolgens melding van de collecten van de *twaalf* burger-vendelen. Volgens de „generale ordre van de diaconie der gemeynte Jesu Christi in Groningen," den 26sten Augustus 1660 door den Kerkeraad vastgesteld en den 3den November d.a.v. door Burgemeesteren en Raad goedgekeurd en gearresteerd, geschiedden deze collecten alle veertien dagen in de *achttien* borger-vendels. Aan den boekhouder was de zorg opgedragen, „dat alle veertien dagen 's Maendaegs naemiddaegs de beckens door de dienaers by tijts in een yegelick veendel werden gebracht ende so vele doenlick aen fatsoenlicke borgers ende inwoonders, met versoeck om 's volgenden daegs de collecte voor de armen te doen voor aller inwoonders deuren, niet van een man alleen, maer van twee ofte drie tsamen." De opbrengst dezer collecten levert ons het bewijs, dat het toen ook al ging als thans: ieder geeft zijn vaste gift en laat zich daarvan in den regel niet afbrengen. Merkwaardig toch is de gelijkheid der opbrengst over eenige jaren. Ik heb voor mij liggen een lijstje over 1641—1650. De gezamenlijke opbrengst is *f* 39381—18. De gemiddelde som per jaar bedraagt dus *f* 3938—3—6. En wat toont nu dit lijstje? Dat de collecte in 1641 het hoogst was, namelijk *f* 4089—6—7, en het laagst in 1647, namelijk *f* 3721—7—6. Deze sommen wijzen ons op een geven uit gewoonte en naar vasten maatstaf.

Over de landhuren en grondpachten kan ik maar weinig mededeelen. De boekhouder moest er „neerstich" op letten, dat zij op tijd en ten volle inkwamen en nauwkeurig

acht geven „op de overdrachten of het versterven van de meyers, om der armen interesse niet te versuymen." Tot de nieuwe inhuringen en de overdrachten moest hij telkens gecommitteerden van den Raad verzoeken en de huurcedullen door hen laten teekenen.

En wat nu de geldrenten betreft, de diaconie-ordre schreef voor: „Indien de Heere de diaconie beliefde te segenen, sal de boeckhouder goede sorge dragen, dat die penningen, die overich zijn, met den eersten op dese Stadt of Provincie moogen belegt worden, om in de renten dies te vaster te gaen, ofte by sodane personen, daeraen geen twijfel en is; alles met advijs des consistorie."

Het woord „renten" in verband met den volgenden post op de rekening „legaten en donatien," doet mij onwillekeurig denken aan lijfrenten, tot wier uitbetaling de diaconie zich menigmaal verplichtte. De diaconie-ordre van 1660 schreef voor, dat, indien iemand gelden aan de diaconie wilde geven tegen genot van eene lijfrente, de boekhouder deze niet aannemen mocht dan na voorgaand advies van den Kerkeraad en met toestemming van den Raad en „niet hooger als tien ten hondert." Deze verplichting was wel noodig, omdat het voorgekomen was, dat men, door geldnood gedrongen, om toch maar geld om handen te hebben, een hooger procent gegeven had. Zoo was bijvoorbeeld om die reden in Dec. 1649 eene som van *f* 1300.— tegen 12 pCt. aangenomen van eene zekere Salome Loduwijx, weduwe van Mr. Jan Rouwart. Toen echter in Nov. 1651 Mons. Fransen eenige kamers aan de diaconie aanbood tegen eene lijfrente van *f* 80.—, liet de kerkeraad zich niet door den nood der tijden verleiden dit voorstel aan te nemen, „nadien d'persone noch sterk, maer d'cameren swack" waren. Om diezelfde reden kwam er ook niets van zijn aanbod, in Febr. 1653 gedaan, om tegen eene lijfrente van 100 Embder guldens 22 kamers af te staan.

Legaten en donatiën zonder eenige bezwarende bepa-

lingen ontving de diaconie zeer dikwijls. De boekhouder moest dan ook alle maanden uit de stads-secretarie het legaatboek lichten en daaruit in een bijzonder boek aanteekenen alles wat maar eenigszins op de diaconie betrekking kon hebben, zooals „legaten aen gemeene armen, diaconie-armen, armen deser stadt ofte gemeynte, Catholicke armen ofte diergelijcke." In dit door hem aangelegde boek moest hij „dickwijls lesen ende sich vlijtich op de stervende of die al verstorven zijn informeren." Vele erfgenamen toch betaalden de legaten niet uit, als zij er niet om aangesproken werden; daarom was het „met alle neersticheyt innen" hem ten zeerste aanbevolen. En wat de donatiën betreft, „so wanneer yemant — zegt de diaconie-ordre — yets aen den boeckhouder brengt als een donatie tot best van de diaconie, sal hy tselve blydelick ontfangen, al is het cleyn, ende soo 't schulden zijn, deselve nae behooren inmaenen." Men was terecht van oordeel: „wie 't kleine niet eert, is 't groote niet weerd." Gedurende de jaren 1641—1650 ontving men dan ook aan zulke, meest kleine, legaten en donatiën niet minder dan *f* 8732—6—4.

Maar de groote beteekenis der kleine dingen bleek nog meer uit de som der „bussegelden", die in die jaren verzameld werd, namelijk *f* 6741—3—4. Vooreerst had ieder gilde eene armen-bus, waarin zij naar voorgeschreven regelen, bij betaling van rekeningen en andere gelegenheden, zekere penningen storten moesten. Daaruit kunnen wij het ook verklaren, dat den 10den September 1646 sommige schippers in de vergadering van den Kerkeraad kwamen en het verzoek deden, „dat de vremde schippers, hier varende, so wel als sy en andere, die hier wonen, tot profijt der armen mochten in de arme-busse contribueeren volgens haer gilderolle, ende dat men haer daerin de handt wilde bieden." Verder hingen zulke bussen in de gerichtkamers, comptoiren, herbergen, enz. Aan den boekhouder was de zorg opgedragen om het getal dier bussen „te vermeerderen, ter plaetse daer hy oordeelt,

dat eenich voordeel te doen is." De gildebussen werden op vastgestelde tijden geledigd, de andere bussen „in de maent April, eer de lieden vervaren". Deze lichting moest geschieden door den boekhouder in praesentie van twee diakenen, „sonder de minste verteeringe tot last vanden armen."

Ook uit de breuken of boeten trok de diaconie een belangrijk profijt, bijv. in de jaren 1641—50 de som van *f* 4157—11—2. Het zou der moeite waard zijn de placcaten eens na te gaan, om te zien, waarop al niet boeten gesteld waren ten voordeele der armen. Vooral bij begravenissen kwamen nog al dikwijls boeten voor [1]). Bracht men een doode te laat op 't kerkhof; liet men een lijk over den vijfden dag boven aarde staan; gebruikte men over de lijkkist een ander laken dan wat men kon huren van de diaconie; men was beboetbaar. Ook bij huwelijken kon men zich licht eene boete op den hals halen [2]). Het

---

[1]) Ik laat hier enkele voorbeelden volgen: Volgens resolutie van den 27sten Januari 1662 werd ieder, die een kind, dat overleden was, anders dan op den gewonen tijd en wijze begraven liet, beboet met 100 gulden. Bij resolutie van den 16den Maart 1667 werd eene boete van 50 gulden gesteld op het over den gezetten tijd en buiten het gewone uur buiten de poort brengen en ter aarde bestellen van een „ouden doode". Het placcaat van den 8sten Dec. 1673 eischte voor het bij avond begraven of uitbrengen van een „ouden doode" 50 gulden, en van een „jongen doode" 25 gulden, terwijl er als het van den 1sten November tot den 1sten April na half negen of van den 1sten April tot den 1sten November na tien uur geschiedde, bovendien nog 6 gulden boete bij kwam. Noodigde men tot zulk eene avondbegravenis meer dan zes paar manspersonen om het lijk te volgen, dan werd men voor ieder paar meer nog weer met 6 gulden beboet, enz.

[2]) Vooral op het trouwen buiten de stad stonden zware boeten. De diaconie leed daardoor immers schade, omdat er dan natuurlijk niet gecollecteerd werd voor hare armen. Daarom

was al voldoende om een „breucke" te beloopen, als men na den klokslag in de kerk kwam. Nu, zulk soort van boeten zal men gaarne betaald hebben; en bovendien, boeten ten bate der armen hadden in het doel, waartoe zij dienden, reeds iets vertroostends.

Zoo zal men ook in den regel „de gildegelden" met genoegen gegeven hebben. En dat de opbrengst daarvan nog al iets beteekende, moge weder uit de cijfers blijken. De diaconie trok in de jaren 1641—50 hieruit nog meer dan uit de boeten, namelijk *f* 6645—18. Men moest betalen aan de armen, als men een leerjongen nam; als men als gildebroeder wenschte ingeschreven te worden; als men van het eene gilde tot het andere overging; als men met eens gildebroeders weduwe of dochter trouwde en aan haar de gilde betrouwde; ja wanneer al niet! Niet altijd waren de bijdragen voor de armen gelijk, niet voor alle gilden ook even groot. Volgens de resolutie van den 10den Maart 1684 moesten alle jonge gildebroeders in de

---

besloot de kerkeraad den 17den Juli 1650: „Aengesien van wegen d'copulatien van veel voorneme personen buijten dese stadt d'diaconie veel incomen ontgaet, so sullen d'boeckhouder en diaconen aen d'heeren van d'Raadt versoecken, dat d'gene, die buiten willen trouwen, mogen gestelt worden op een sekere summe aen d'armen deser stadt t'geven so wanneer sij d'attestatie van haer proclamatien halen." Deze boete bedroeg in 1666 de som van 30 gulden; in 1719 daarentegen 24 gulden. Officieren, die elders in garnizoen lagen, waren hiervan vrijgesteld, terwijl in 1674 (31 Jan.) ook eene gelijke vrijstelling verleend werd, indien een der gehuwden elders zijn of haar domicilie had en het huwelijk daar voltrokken werd. — Wie onder het trouwen zich oneerbiedig gedroeg, verbeurde, volgens placcaat van den 4den Februari 1660, eene som van 6 gulden. — Blijkens apostille van 13 Januari 1696 stond er 12 gulden op het trouwen op Zondag, welke boete, blijkens een request van 22 Augustus 1699, ook betaald moest worden voor het trouwen op den 2den Paaschdag of den 2den Pinksterdag, enz.

respectieve gilden betalen *f* 12.— en mochten zij niet bij olderman en heuvelingen worden ingeschreven dan na vertoon van de quitantie van den boekhouder. Wilde iemand het bakkers-gilde winnen, dan kostte hem dat *f* 22—10—0. Wie eens gildebroeders weduwe of dochter trouwde was, evenals hij die van het eene gilde tot het andere overging, *f* 6.— schuldig. Wij kunnen begrijpen, dat in eene stad als Groningen deze gilde-gelden nog al iets opbrachten.

Maar grooter nog was de opbrengst der extra-ordinaire ontvangsten. Deze bedroegen in 1641—50 niet minder dan *f* 47454—10—2. Tot verklaring dezer groote som dient, dat daaronder begrepen waren zoowel buitengewone subsidiën, b.v. dat van *f* 15000.— in 1650, als opgenomen gelden, die, hoewel op de credit-zijde geboekt, toch eigenlijk tot het debet behoorden. Tot die ontvangsten behoorden voorts de huur van de lijklakens, die bij de kosters der beide hoofdkerken [1]) bewaard werden. Volgens Kerkeraads-besluit van den 26sten Augustus 1640 inden deze beide beambten die gelden en deden daarvan om de drie maanden rekening en verantwoording aan den boekhouder der diaconie. In 1658 betaalde men voor een fijn laken *f* 3.— en voor een grof 16 stuivers. Voor kinder-lakens was men den halven prijs verschuldigd. Verkoos iemand een eigen laken te gebruiken, dan werd dit na 't gebruik verbeurd verklaard, maar het was inlosbaar tegen betaling van *f* 6.—, of als 't een kinderlaken was *f* 3.—.

Het was natuurlijk de taak van den boekhouder om te zorgen, dat de inkomsten zooveel mogelijk toenamen, en dus ook toe te zien of er hier of daar extra-ordinaire ontvangsten te verkrijgen waren. Daartoe kon gerekend worden de opbrengst van den verkoop der goederen, nagelaten door hen, die van de diaconie onderhouden of wier kinderen door de diaconie aangenomen waren, en

[1]) Martini-kerk en A-Kerk.

evenzoo de nalatenschap van zulke personen, die door de diaconie grootgebracht en, later in goeden doen gekomen, zonder „lijfs-erven" kwamen te overlijden. Zelfs de kermissen konden zulke buitengewone ontvangsten in de kas der diaconie doen vloeien. De diaconie-ordre van 1660 eischte immers beslist: „de boeckhouder sal, insonderheyt tegen de merckten, den heer praesiderenden borgemeester versoecken, dat geen operateurs, vertooningen etc. oyt worden toegelaten, tenzy dat daervoor een recognitie aen d'armen worde bedongen ende promptelick betaelt, gelijck in andere steden." En wat nu eindelijk het opnemen van gelden betreft, dezelfde diaconie-ordre schreef voor: „Indien d'ontfang so kleyn ofte d'uytgave so groot mocht zijn, datter eenige penningen nootwendich moesten versocht ofte genegotieert worden, sal de boeckhouder daerin niet moogen doen voor ende alleer hy daervan speciale openinge aen 't gantsche consistorium heeft gedaen ende, tselve aldaer noodich bevonden zijnde, daertoe consent van den Raet heeft versocht ende verkregen."

Dit artikel brengt ons onwillekeurig over tot de uitgaven der diaconie en daardoor meer tot de speciale armenzorg.

Deze zorg bestond, volgens de diaconie-ordre van 1660[1]), hierin, „dat d'oprecht-nootdruftige armen, weduwen, weesen, in gesontheyt met goet boter[2]) ende broot, met wekentlick gelt, oock somtijts met cleedinge in linnen ende wollen, ende tegen den winter met torf versorgt; de kraemvrouwen, krancke ende gebrecklicke daerenboven

---

[1]) Cap. V art. II.

[2]) In de tweede druk van deze diaconie-ordre, die in 1692 verscheen, is van boter geen sprake meer. Het voorbericht, wijzende op enkele veranderingen en weglatingen, zegt daaromtrent: „De *nalatinge* van *boter* uyt te deelen. 't Welck nu al vele jaren opgehouden heeft. Oversulcx is overal, daer van boter vermeldt wordt, 't selve uytgedaen."

met extra-ordinarisse hulpe versien, door chirurgijns bedient; ende de geheel oude ofte crancke of jonge kinderen wel besteedt worden."

Een diaken mocht maar niet op zijn eigen gezag armen in de bedeeling opnemen. Behoeftigen, die onderstand begeerden, moesten zich eerst in de vergadering der diakenen aanmelden. Vervolgens stelden de beide diakenen der kluft, waarin de behoeftigen woonden, een onderzoek in en brachten daarover advies uit, „opdat se also openbaerlick met gemeyn goetvinden aengenomen, verbetert ende versorgt worden" mochten. Alleen kousen, schoenen „ende diergelijcke minutésen" konden de diakenen der kluft, zonder nader overleg met hunne collega's, uitreiken.

Er waren echter bepaalde vereischten, waaraan men moest kunnen voldoen, om de gewone wekelijksche bedeeling te mogen ontvangen. Zulk een vereischte was, dat men te Groningen geboren of, den tijd van tien jaren daar gewoond hebbende, in dien tijd tot armoede vervallen was. Eene uitzondering werd hierop toegelaten voor hen, die met goede getuigenissen konden bewijzen, dat zij „door vervolginge van de ware religie, oorlog, gemeene brant, watervloeden ende diergelijcke lantplagen" in hun eigen land zich het noodige onderhoud niet hadden kunnen verschaffen en nu, hier gekomen, hun best deden om zich „eerlick te erneeren" en zich daarbij „stil ende eerlick" gedroegen. Zij behoefden geen tien jaren te wachten, maar mochten terstond geholpen worden.

Ook was van de gewone bedeeling ieder uitgesloten, die eenige toelage van de provincie of uit de middelen van een gasthuis of een ander „publijck subsidium" genoot, tenzij wat hij op die wijze kreeg zeer gering en „sijne noot so groot ware, dat hy meerder onderstant moeste hebben."

Aan de diakenen was een zeer nauwkeurig toezicht op de bedeelden aanbevolen. Niet alleen moesten zij „neerstich" informeeren en laten informeeren naar hunne armen,

maar ook „meermaels haer in hare huysen visiteeren ende goede achtinge geven op hare noot, daerover sy clagen, item op haer leven ende wandel ende hoe sy de aelmoosen gebruycken, item op haer vertrecken of versterven; om telckens in de vergaderinge daervan behoorlick rapport te doen, de vertrockene ende verstorvene van 't cedel [1]) af te doen, de recht-nootlijdende dies te gewilliger te helpen, oock nae eysch te verbeteren, de min-behoeftige so niet geheel doch des somers te verminderen ende de niet-behoeftige ende ongeregelde af te snijden."

Ten einde den diakenen deze huisbezoeken zoo gemakkelijk mogelijk te maken, moesten de bedeelden „so vele doenlick" blijven wonen in de kluften, op welker register zij gesteld waren, en mochten zij niet naar eene andere kluft verhuizen „sonder der diaconen voorweten ende consent."

Een goede maatregel mocht het ongetwijfeld heeten, dat den diakenen voorgeschreven was, steeds naarstig onderzoek te doen, of zij, die de bedeeling genoten, niet op eene andere wijze onderhouden konden worden zonder de diaconie daarmede te bezwaren. Voor oude burgers der stad of de weduwen derzulken moesten zij trachten een subsidie uit een der vele gasthuizen of een plaats daarin te verkrijgen [2]). Zij hadden te onderzoeken, of de

---

1) De lijst der gewone bedeelden.

2) Een voorbeeld hiervan vind ik in de Acta Consist. 22 Febr. 1663 art. 3: „Jan Jurjens, potverkooper, clagende over syn verdruckinge ende armoet, is van de diaconie geaccordeert eenich wekentlick subsidium tot dienst van sijn familie, ende van twee presente vooghden van 't H. G. Gasthuijs eene vereeringe tot reddinge van sijn schip." Deze „vereeringe" van de gasthuis-voogden schijnt echter niet voldoende geweest te zijn. Althans in de Acta Consist. 20 Maart 1664 art. 7 lees ik: „Jan Jurjens, potverkoper, versoeckt hulpe tot betaelinge van sijn schip, doch is geexcuseert, dewijle hij al assistentie van de diaconie genoot (siet 1663, 22 Febr.) en sodane betalinge by de diaconie niet practicabel was."

bedeelden geen familieleden hadden, die in staat en naar recht verplicht waren hen te onderhouden; of ze niet tot eenig gilde behoorden, dat hen, zoo al niet geheel dan toch ten deele, kon verzorgen; of ze niet — en dat gold voor personen, die zelf soldaat geweest waren of wier mannen of ouders nog soldaat waren — eenige ondersteuning van den lande konden verkrijgen. En wat betreft „malle ende simpele personen", voor wier onderhoud de diaconie anders hun leven lang zoude moeten zorg dragen, de diakenen moesten nagaan, of niet „eenich ander middel conde gevonden ende by de heeren des Raets verkregen worden."

Een zeer belangrijk onderdeel van de armenzorg was het onderhoud der weezen en der andere kinderen, die aan de diaconie vervallen waren, doordat hunne ouders hen niet langer verzorgen konden. Zeer jonge kinderen werden tot hun vijfde of zesde jaar bij „goede eerlicke gereformeerde lieden" besteed. Daarna werden zij geplaatst in het burger- of roode weeshuis, zoo hunne ouders het stadsburgerrecht bezeten hadden, of in het groene weeshuis, indien van de zeventig plaatsen, waarover de diaconie te beschikken had tegen een jaarlijksch subsidie van *f* 3000.—, een of meer vacant was, of anders in het nieuwe Diaconie-Kinderhuis, gewoonlijk het Blauwe Kinderhuis genoemd. Besteedden de diakenen, buiten voorkennis van den Kerkeraad en zonder approbatie van den Raad, kinderen ergens anders uit, dan moesten zij dit uit hun eigen beurs bekostigen.

Wij hebben zooeven gezien, waarin de zorg voor de armen bestond en wat hun gegeven werd. Beschouwen wij dit echter wat meer van nabij.

Elke week des Maandags kwamen de diakenen der verschillende kluften in de Groote- of Martini-kerk bijeen tot de uitdeeling van boter, brood en geld. In den zomer geschiedde dit des morgens om acht uur, in de maanden November, December en Januari evenwel om half negen.

Men ging van het beginsel uit, dat wat men gaf, van goede kwaliteit moest zijn. De diakenen moesten daarom iedere keer er op letten, of het brood „wel gebacken ende wichtich" en of de boter goed was en, ingeval zij klachten daarover hadden, terstond den boekhouder waarschuwen, opdat deze verbetering aanbrengen mocht.

Aan den boekhouder was ook opgedragen om zooveel mogelijk de waren, die de diaconie noodig had voor hare armen, als rogge, boter, laken enz., in voorraad te koopen. Men achtte het wenschelijk dat dit, als het maar eenigszins kon, geschiedde van „vrome litmaten der gemeynte". Bij den inkoop van rogge en boter moest hij zich ter zijde laten staan door twee diakenen, die van zulke waren de meeste kennis hadden, en met hunne goedkeuring alleen mocht hij het noodige koopen. Zelve mochten deze drie personen geene leveranties doen, noch ook hunne familieleden, die hen in den bloede of in zwagerschap bestonden, en zulks „om alle quade suspicien ende lasteringen voor te komen." Aan den boekhouder was inzonderheid opgedragen toe te zien, dat „goede waren ende op den bequaemsten prijs" gekocht werden. Het kwam soms echter voor, dat de rogge zoo duur en de diaconie zoo slecht bij kas was, dat men onmogelijk zuiver roggebrood uitdeelen kon. Dan werden er boonen onder de rogge gemengd. Zoo deelde b.v. de boekhouder den 27sten November 1698 aan den Kerkeraad mede, dat door de diakenen „geresolveert was voortaen het broodt, 't welck an de arme uitgedielt wort, te maecken uit twe darde parten rogge en een darde part bonen, ter oorsaeck van de tegenwoordige schaersheit van rogge." De rogge was in die dagen en in het volgende jaar zoo duur, dat de boekhouder den 27sten Augustus 1699 bij den Kerkeraad zich beklaagde over het toenemend „verval van sijn cassa", terwijl hij alle weken tusschen de drie honderd en vier honderd gulden alleen aan rogge moest uitgeven.

Liet men vroeger het brood bakken bij daartoe aangewezen bakkers in de stad, in November 1641 besloten de diakenen, onder goedkeuring van den Kerkeraad en met verlof van Burgemeesteren en Raad, een eigen oven te laten maken om daarin door een eigen bakker het brood voor de armen en het weitenbrood ten dienste van het H. Avondmaal te laten bakken. Deze bakker werd door boekhouder en diakenen benoemd en moest zijn „een lidmat van de religie, van vromicheyt, nuchterheyt, getrouwicheyt ende neersticheyt bekent, ende die neerstich den rogge ende het backen der Diaconie waerneme". Hij stond onder zeer strenge controle. Geen rogge mocht op den graanzolder gebracht of daarvan afgehaald worden dan in tegenwoordigheid van den boekhouder of een der diakenen. De sleutels van den zolder berustten bij een diaken. Elke week moest de bakker aan den boekhouder opgeven, hoevele brooden hij van de hem toebedeelde rogge gebakken had, en minstens éénmaal in de drie maanden werd de overgeblevene rogge op den zolder nagemeten.

Dat de bedeeling in geld bij de groote menigte der armen niet ruim kon zijn, spreekt wel van zelf. Eene weduwe, die behalve brood en boter wekelijks 12 stuivers ontving, kon (in 1660) wegens haar zeer groote armoede slechts met een verhooging van 3 stuivers per week vertroost worden. Maar vele kleintjes maken een groote. In het reeds meermalen door mij genoemde tiental jaren (1641—1650) werden alleen aan wekelijksche uitkeeringen in geld niet minder dan *f* 129627.00 uitgegeven. Gedurende dienzelfden tijd betaalde men voor rogge en boter *f* 53882—2—2 en gaf men voor linnen, kousen, schoenen en turf *f* 43536—2—5 uit, terwijl de extra-ordinaire uitgaven nog *f* 43029—13—6 bedroegen.

De diakenen hielden op bepaalde tijden ook uitdeeling van kleederen. De boekhouder had het recht alle veertien dagen een vasten dag daarvoor aan te wijzen. Reeds bij Raadsresolutie van den 15den Juni 1638 was bepaald, dat

de diakenen op eigen autoriteit geen kleeding uitdeelen mochten, maar daartoe vooraf het advies hunner medediakenen inwinnen en de toestemming van den boekhouder verkrijgen moesten, op straffe van anders zelf te moeten betalen wat zij uitgedeeld zouden hebben. Werden deze kleederen alleen gegeven aan oude lieden en hunne kinderen en aan de kinderen, die door de diaconie werden uitbesteed, ten opzichte der schoenen werd zestig jaar later, bij Raadsresolutie van den 13den Januari 1698, bepaald dat deze alleen aan de uitbesteede kinderen en aan „oude lamme personen" verstrekt mochten worden. De uit te deelen kleeding bestond zoowel uit onder- als bovenkleederen, die door speciaal daarvoor aangewezen kleermakers gemaakt werden. De diaconie leverde echter alles wat die kleermakers noodig hadden. Tweemaal in 't jaar moest de boekhouder linnen koopen, met advies van twee diakenen, waarna het terstond aan de verschillende diakenen werd uitgedeeld naar de grootte hunner kluften en het getal der daarin wonende bedeelden. Met gelijk advies moest hij het laken en de voering koopen, zooveel mogelijk uit de eerste hand en onbereid, om het daarna te laten bereiden en verven. „De cleynere percelen tot de kleedinge — zoo schreef de diaconie-ordre voor — als knoopen, haken, oesen [1]) etc. sal de Boeckhouder int gros kopen, om by gelegenheyt te gebruycken". Ook de weezen, die door de diakenen in 't kinderhuis geplaatst waren, werden op kosten der diaconie gekleed. Wel was aan de voogden van genoemd huis opgedragen, om de kleeren der kinderen „in te koopen, maken te laten, uyt te deelen ende te doen herstellen, na haer oordeel, tot de meeste mesnage", maar „de betalinge van de materialen ende van 't arbeytsloon" moest door den boekkouder der armen (archidiaken) geschieden. Naar de gewoonte dier tijden was het aan de kleeding reeds te zien, of iemand die van de diaconie

---

[1]) Oesen = oogen.

had ontvangen. Men had daar redenen voor van practischen aard. Er diende toezicht geoefend te kunnen worden op de bedeelden. De verpleegden uit het Kinderhuis waren allen in 't blauw, die uit het Groene Weeshuis in 't groen gekleed, terwijl de oude lieden en de kinderen, die met hunne ouders bedeeld of bij anderen uitbesteed werden, een kleeding droegen, van boven rood en van onderen donker grauw of blauw. Al zeer spoedig, waarschijnlijk na de vereeniging van het Groene Weeshuis en het Blauwe Kinderhuis in 1673, is in deze kleuren verandering gekomen [1]). De verpleegden uit het gecombineerde Kinderhuis werden toen gekleed in groen en blauw, al de anderen in grauw of blauw, terwijl bij Raadsresolutie van den 21sten Febr. 1716 bepaald werd, dat allen, die onderhoud van de diaconie ontvingen (nl. buiten het Kinderhuis) voortaan met een groen teeken aan hunne kleeding onderscheiden zouden worden.

Af en toe hadden sommige armen ook nog wel eens een buitenkansje ten opzichte der kleeding. Als er, gelijk ik hiervoren reeds mededeelde dat soms geschiedde, lijklakens verbeurd verklaard werden ten voordeele der diaconie en de kosters der beide hoofdkerken reeds genoeg in voorraad hadden om ze ten profijte der armen te verhuren, dan had de boekhouder te zorgen, dat de overtollige „aen vroome nootlijdende personen behoorlick werden uytgedeelt."

Werd er zoo voor de gezonden gezorgd, dat zij voedsel en kleeding hadden, ook aan de zieken wijdde men de noodige aandacht, terwijl men aan de gestorvenen alle

[1]) Vroeger had reeds de armen-ordening van 1650 (art. 12) bepaald: „Ende om te weten wat arme kinderen van de diaconye subsidie trecken, sullen deselve met doncker grauw ofte blauw laken gekleet worden, sullende op haer lincker arm een letter D genaeyt worden tot een teecken van dat sy van diaconye gesubsidieert worden."

eere bewees. De gewone behandeling der zieken was opgedragen aan chirurgijns. In 1684 werd echter nevens hen een Medicinae Doctor benoemd, en daarom het tractement van ieder der chirurgijns verminderd met 50 Gulden. Den 15den Juni 1699 werden er zelfs drie doctoren aangesteld. Dat een doctors-rekening in die dagen echter niet zoo hoog liep als thans soms het geval is, blijkt wel uit het feit, dat toen de Heer TOELAST den 10den Januari 1696 tot diaconie-medicus werd benoemd, men het er over eens werd, dat hij voor elke visite genieten zou drie stuivers.

Stierf een der bedeelden, dan moesten de beide diakenen der kluft, waarin de gestorvene gewoond had, zorgen voor eene „eerlijke" begravenis. Daartoe was hun opgedragen een doodkist van vuren hout te bestellen bij den timmerman of kuiper, die bij de aanbesteding van de doodkisten leverancier geworden was, het graf te laten maken, voor een zwart lijklaken te zorgen en de gezamenlijke diakenen tot de begrafenis uit te noodigen. Zelve waren zij verplicht beide bij de begrafenis tegenwoordig te zijn, uitgezonderd wanneer zij wettige redenen van verhindering konden doen gelden. Bleven zij anders nalatig, dan werden zij, wanneer een volwassene begraven werd, met vier en, was de gestorvene nog maar een kind, met twee stuivers beboet [1]).

Moest iemand op het register der behoeftigen aangeteekend staan om de gewone wekelijksche bedeeling te

---

[1]) In de „Onderlinge Ordre van boekhouder en diaconen in Groningen" door Burgem. en Raad geapprobeerd den 19den Febr. 1757 luidt art. LVIII aldus: „By het afleggen van een oude dode sal door diaconen an de nabuiren gegeven mogen worden $\frac{1}{8}$ ton bier, en by het afleggen van een jonge dode een oort jenever, sonder meer" enz. Ik vermoed, dat deze of eene dergelijke bepaling niet bepaald achttiende-eeuwsch zal zijn geweest, maar ook wel in de zeventiende bestaan zal hebben. Om die reden deel ik haar hier mede.

kunnen ontvangen, dit sloot de mogelijkheid niet buiten, dat er in buitengewone gevallen ook buitengewone hulp verleend werd. „So in eenige kluft — aldus schreef de diaconie-ordre (cap. V, art. 8) voor — tusschen de sessien [1]) eenige swaricheyt voorviele door kranckheyt, kramen, versterven ofte anders, die terstont moeste geholpen worden, sullen de twee diaconen van de kluft met onderlinge communicatie deselve nae discretie soecken te redden, doch in de naestvolgende sessie bekent maken om nae behooren geapprobeert te worden." Zulke personen werden terecht niet als bedeelden beschouwd. Zij verkeerden niet in een toestand van armoede; zij waren alleen maar tijdelijk hulpbehoevend [2]). Mij dunkt, onze vaderen, althans te Groningen, hadden een juister opvatting van de quaestie, wie bedeelden waren, dan wij in onze dagen, die daartoe rekenen allen, die van eenig burgerlijk of kerkelijk armbestuur iets, al is het ook slechts voor éénmaal en al is 't ook nog zoo weinig, ontvangen. De kerk ontneemt thans het stemrecht aan hem, die in het jongstverloopen burgerlijk jaar ook maar een kleinigheid in buitengewonen nood van diaconie of burgerlijk armbestuur ontvangen heeft. Neen, zei men in de 17de eeuw, zoo iemand is geen bedeelde, zoo iemand plaatsen wij niet op de lijst der bedeelden: „alle degene, die alleen door kranckheyt, kramen ofte eenige droevige toevallen voor eenen tijt eenich subsidium van nooden hebben, sullen extraordinarie van den diaconen in de kluft, met advijs ende voorweten der samtlicken diaconen, geholpen

---

[1]) d. w. z. tusschen twee vergaderingen der diakenen in.

[2]) Ten opzichte van zulke hulpbehoevenden besloten de diakenen den 10den Nov. 1668: „Diegeene welke bevonden wordt eenig onderstant nodig te hebben, zal eerder met brood en boter als met gelt gesoulageert worden." Men had zeker ook al meer dan eens ervaren, dat giften in geld niet altijd besteed werden ter voorziening in de ware behoeften.

worden, *sonder deselve op den ordinaris cedel te brengen,*" [1]) (Diac. ordre 1660, cap. V art. 9). Het komt mij voor, dat deze bepaling van meer kieschheid getuigt en meer het eergevoel van den buiten eigen schuld tijdelijk hulpbehoevende eerbiedigt, dan de in meer dan één opzicht kwetsende beschouwing, die op dit gebied thans gehuldigd wordt in de reglementen van de Kerk.

Hoe werd er daarentegen gehandeld met lieden, die door eigen schuld in armoede kwamen? Ik geloof, dat wij ook in dit opzicht iets van onze vaderen leeren kunnen. Men gevoelde, dat zulke personen en hunne huisgezinnen niet aan ellende ten prooi gelaten mochten worden. Daarom, men wilde hen helpen en men hielp hen ook. Maar, niet zonder dat zij streng gewaarschuwd werden. Zij moesten gevoelen, dat zij kwaad gedaan hadden, en straf ontvangen voor de ellende, die zij over zich zelven en de hunnen hadden gebracht. Hunne zonde tegen de maatschappij moest de maatschappij zelve hen laten boeten om alzoo zich zelve te behouden en, zoo mogelijk, hen te redden. „So yemant — dus schreef de diaconie-ordre (cap. V, art. 14) voor — sijne goederen door ledichganck, dronckenschap, hoererye etc. heeft verquist of nog verquist ende godtlooslick ende oneerbaerlick leeft ende nochtans voor hemselven ofte de sijnen de hulpe der diaconie comt versocht te worden, sullen de diaconen door den boeckhouder sulcks eerst aen den Raet bekent maken, opdat *vigoreuse* resolutien tegen sodane moogen genomen, sy *exemplaerlick* gestraft, ende nae behooren daerover mach gedisponeert worden". Als dit artikel in onze dagen nog nageleefd *kon* worden, ik geloof, dat er niet weinig armoede voorkomen zou worden. Eene „vigoreuse" resolutie, krachtens welke „exemplaerlicke" straffen opgelegd konden worden aan hen, die des zomers hunne dikwijls groote verdiensten doorbrengen,

[1]) Ik cursiveer.

meestal aan sterken drank, en daarom 's winters moeten leven van hetgeen diaconie en armbestuur en goedhartige menschen hun toe doen komen, zou, naar het mij voorkomt, in menig geval zeer heilzaam werken.

Behalve de armen in de stad, waren er nog andere personen, die eene kleine ondersteuning van de diaconie mochten vragen. Er trokken dagelijks door de stad personen, die, als 't ware van den eenen dag op den anderen levende, overal waar zij kwamen hulp noodig hadden. Deze doortrekkende personen, passanten genaamd, waaronder niet zelden ballingen om der religie wil, waren in de diaconie-ordre niet vergeten [1]). De boekhouder was namelijk verplicht elken dag, des morgens van 7 tot 8 en des middags van 1 tot 2 uur, zitting te houden om deze passanten te „depescheren" en hen voort te helpen, een ieder „nae dat sijn qualiteyt, staet of noot vereyscht". De „stoute bedelaers", die zich hoogstwaarschijnlijk in grooten getale onder deze passanten bevonden zullen hebben, hadden echter op geen ondersteuning te rekenen, maar werden terstond de stad uitgezet. Natuurlijk kon er door deze passanten heel wat bedrog en misleiding gepleegd worden; daarom werd „in dit poinct singulier-

---

[1]) Ten opzichte der Lutherschen gold hierop — althans later — eene uitzondering. Dit blijkt uit de *Acta Consist. 9 Juni 1697 art. 7*, waar ik het volgende aangaande de „Luther.armen" lees: „D. Zaunslijpher vraechde om raedt, of oock cedultjens soude geven an sodaene Luheranen, die sich veelmaelen menchden onder de Hoochduitsche ballingen en deselve quaemen versoecken. Is goedtgevonden, dat sijn Eerw sulxs niet en hadde te doen, dewijl verhaelt wierde, dat de H. Heeren des Raedts ter oorsaeck van eenige klachten, bij onse diaconie ingebracht, over het moeten geven an sekere arme, die Luthersch gesint was, verstaen hadden, dat de Luthersche haer eijgene armen hadden te onderhouden of dat bij ontstentenisse van dien de deuren van hare kercke souden worden toegesloten".

lick den boeckhouder voorsichticheyt ende mesnage gerecommendeert".

Slechts in bijzondere gevallen bemoeide de Kerkeraad zich met het hulp verleenen aan bepaalde personen, gewoonlijk echter in overleg met de diakenen. In den regel betrof het dan vreemde predikanten of personen, die uit de Roomsche kerk tot de Reformatie overgegaan waren en nu aan vervolging bloot stonden. Een paar voorbeelden daarvan mogen hier eene plaats vinden.

Den 23sten Mei 1638 verzocht ROBERTUS LANDUS, een Engelsch predikant, die om „sijne standtvasticheyt tegen de nieuwe bisschoplyke ceremonien" uit zijn vaderland verdreven was en nu met zes kinderen te Groningen vertoefde, van den Kerkeraad eenige ondersteuning. In overleg met de diakenen werd hem toen uit de diaconiebeurs 12 gulden toegelegd, en de belofte gedaan dat men zijne zaak in de Synode en elders zou recommandeeren.

Den 6den October 1641 is „aen sekeren vremdt predicant, om redenen, uijt de diaconije geordineert een summa van ses rijxdalers".

Den 28sten October 1655 verscheen voor den Kerkeraad JOHANNES CREMERUS, die uit het klooster van Kempen vertrokken en van het Pausdom tot de Gereformeerde religie overgegaan was. Zoowel mondeling als schriftelijk verzocht hij eenige geldelijke ondersteuning, terwijl hij het bewijs overlegde, dat hij elders belijdenis des geloofs had afgelegd. De Kerkeraad besloot, „also sijn sprake wat hooch valt ende hij weijnich dienst alhier doen can," dat men hem wel een tijdlang ondersteunen zou, maar dat men hem tevens zou aanraden van hier te vertrekken, terwijl men hem daartoe een reisgeld beloofde, 't welk de diakenen hem op zijn verzoek geven zouden. Den 18den November was hij echter nog niet vertrokken, naar 't schijnt.

Veel moeite deed de Kerkeraad in 1657 en 1658 voor ANASTASIUS SORGFREY, die ongeveer 12 jaar lang monnik

in het Franciscanerklooster te Keulen geweest was. Na langdurig onderzoek was hij gekomen tot de kennis van de ware Gereformeerde religie en „niet sonder groot perijckel" over Holland te Groningen gekomen, waar hij den 26sten April 1657 in de vergadering van den Kerkeraad „protectie en assistentie" verzocht. Vooral op voorspraak van zijn voormaligen kloosterbroeder MICHAËL RUCKERT, die hier in September 1653 op belijdenis des geloofs tot het avondmaal was toegelaten, trok zich de Kerkeraad zijner aan. Men wist te bewerken, dat Prof. MARESIUS hem onder zijne leiding nam en de Curatoren der Academie hem een gift in eens van 100 daalders gaven en een jaarlijksche toelage van 100 gulden beloofden. In September 1657 werd, volgens het register der lidmaten, „ANASTHASIUS SORCHVREIJ in Broerstraet" tot het avondmaal toegelaten, nadat hij, blijkens de Acta van den Kerkeraad (7 Sept. art. 3) „in allen poincten orthodox bevonden" was. Hij bereidde zich nu voor tot den dienst des Woords in de Gereformeerde kerk, maar daar „sijn tale in dese provincie onbequaem" was, besloot de Kerkeraad in Febr. 1658 hem aan den Coetus van Emden aan te bevelen om daar of elders gepromoveerd te worden. En ten einde hem nu te ontlasten van zijne schulden, lei de Kerkeraad hem den 25sten April d. a. v. een voorschot toe uit de kas der diaconie, ten bedrage van *f* 50.—, dat uit zijn bovengenoemde jaarlijksche toelage terugbetaald moest worden. Ook toen hij later te Emden en te Hamburg was, ontving hij meer dan eens door bemiddeling van den Kerkeraad ondersteuning.

Ook voor andere doeleinden beschikte de Kerkeraad wel eens over de kas der diaconie. Bijvoorbeeld, den 25sten Augustus 1641, toen gecommitteerde broeders der kerk van Delfzijl eenige ondersteuning vroegen om het rantsoen te kunnen betalen voor een man, die bij de Turken gevangen zat, besloot de Kerkeraad, „dat men, nae eijsch van derselven noodt, ijeets uijt der diaconen

buidel ordineren" zou. Dat dit besluit toch niet uitgevoerd werd, kwam alleen hieruit voort, dat men het niet meer noodig achtte, toen de heeren van den Raad „uijt de gasthuisen en anders" 50 Car. guldens toegezegd hadden. Maar toen den 12den April 1668 „ENGELTIEN WILLEMS versochte voor haer man WILLEM EVERTS, borger deser stadt, nu binnen Algiers gevangen sittende en geschatt op 500 Rd., een collecte door de stadt en tot dien fine een kondiginge van de predickstoel", oordeelde de Kerkeraad wel, dat zulks niet gebruikelijk was en ook zonder toestemming van Burgemeesteren en Raad niet geschieden kon, maar gaf haar toch 8 ducatons uit de kas der diaconie.

Een wel wat vreemden indruk echter maakt het, als wij lezen, dat de Kerkeraad den 17den Mei 1667 twintig rijksdaalders van de diaconie gaf aan Ds. HENRICUS FROON voor den wederopbouw van de kerk en pastorie te Losser, die geheel verwoest waren „door de biscoplike volkeren", en dat de boekhouder, op verzoek van den Kerkeraad in het volgende jaar [1]) 40 Car. guldens schonk aan de gemeente te Wedde, wier pastorie en kosterswoning „in de Munstersche oorlogh waren neergeworpen." Dat deze noodlijdende gemeenten geholpen werden, was noodig, maar of de diaconie eener vreemde stad tot het verleenen van hulp de aangewezene corporatie was, mag op zijn minst betwijfeld worden.

Van ouds hadden ook de predikanten eenig recht van meespreken in de bedeeling van sommige armen. Zij konden bepaalde armen bij den boekhouder aanbevelen om met een gift geholpen te worden, en schijnen hiervan nog al een ruim gebruik gemaakt te hebben. Althans den 6den Augustus 1645 besloot de Kerkeraad, dat zij voortaan zouden recommandeeren „aen d'E. boeckhouder door hare handt niet dan predicanten ofte diergelyke vremde

---

[1]) *Acta Consist. 1 Oct. 1668, art. 7; 8 Nov. 1668, art. 7.*

personen". Maar langzamerhand breidde hunne bevoegdheid zich al weer verder uit en gaven zij aan allerlei passanten briefjes van aanbeveling, terwijl de boekhouder geen recht had aan de aldus aanbevolenen de door de predikanten aangevraagde ondersteuning te weigeren. Dit gaf in 1659 aanleiding tot een hevig verschil tusschen de gezamenlijke predikanten en den toen pas in functie getreden boekhouder WILHELM VAN JULSINGA. De eersten beklaagden zich den 31sten Juli van dat jaar bij den Kerkeraad over den boekhouder, „dat haer cedullen, den armen passanten medegedeelt, ter presentie van deselve bij hem ontstucken gescheurt ende sij met schampere redenen geaffronteert wierden". De Kerkeraad nam dit den boekhouder zeer kwalijk en besloot, hem in een extra-ordinaire vergadering te ontbieden en dan deze zaak te behandelen. Acht dagen later (7 Aug.) had die buitengewone vergadering van den Kerkeraad plaats. Er kwam toen echter nog eene nieuwe klacht bij. VAN JULSINGA had namelijk juist op dien dag, waarop de predikanten hunne doleantie over hem indienden, op dezelfde wijze gehandeld met een „cedulle, uijt name van d' geheele kerkenraet aen hem gesonden". Tot zijne verdediging voerde hij drie verontschuldigingen aan: 1°. dat de predikanten niet alleen de passanten aan hem recommandeerden, maar ook voorschreven hoeveel hij aan hen geven moest, hetgeen zij aan hem behoorden over te laten, omdat hij anders geen boekhouder behoefde te wezen; 2°. dat de passanten hem dikwijls kwalijk bejegenden en hem het hoofd warm maakten, daar zij niet met minder tevreden waren dan met de som, die de predikanten voorgeschreven hadden; en 3°. dat zij soms, gelijk voor 8 dagen geschied was, op Zondag kwamen en hij niet gezind was zich op dien dag met hen bezig te houden. De Kerkeraad vond deze redenen „frivool" en niet in 't minste voldoende, om daarom de predikanten kwalijk te bejegenen en hunne cedullen te verscheuren, en eischte dat de boekhouder

schuld bekennen zou en beloven voortaan, evenals zijne voorgangers gedaan hadden, met de predikanten bij zulke gelegenheden „niet anders als vredelijck ende vriendelijck t' willen correspondeeren". Het volgende jaar werd dan ook in de diaconie-ordre het volgende artikel (cap. 3 art. 36) opgenomen, dat duidelijk genoeg het recht der prekanten en de verplichting van den boekhouder uitdrukt: „So wanneer by yemant van den predigeren deser gemeynte uyt last ofte name des consistorii ofte ministerii ofte uyt aendringende noot in sijn kluft, 't zy by monde 't zy met cedullen, eenich subsidium wort versocht voor nootlijdende familien of personen deser stadt om deselve stillejens te ontsetten ofte voor doorreysende ballingen ofte andere personen, sal de boeckhouder geene betaelinge difficulteren. Doch indien hy sich in 't een of ander beswaert vindt ofte merckt, dat de praedicanten geabuseert zijn, sal hy daerover selve ofte met dien praedicant alleen, die de cedulle getekent heeft, ofte met 't geheele ministerium in vriendelicke conferentie treden ende sijne swarigheyt bekent maken". Mij dunkt, in het slot van dit artikel spreekt nog duidelijk de herinnering aan het gebeurde met VAN JULSINGA en ligt eene heenwijzing naar het „vredelijck en vriendelijck", dat van hem geeischt werd.

Het boekhouderschap was eene betrekking, die in den regel bekleed werd door aanzienlijke leden der gemeente. Men moest er den tijd voor hebben, omdat er nog al vele bezigheden aan verbonden waren. Ook gingen er soms nog al kosten mee gepaard. In 1697 bestond, blijkbaar al sedert lang, de gewoonte dat de boekhouder bij het doen van zijne jaarlijksche rekening een maaltijd gaf aan de diakenen of op eene andere wijze hen onthaalde. En wie nu weet, hoe er bij dergelijke maaltijden gegeten en gedronken werd, kan nagaan dat de boekhouder bij zulk eene gelegenheid diep in de beurs tasten moest. Burgemeesteren en Raad waren dan ook van oordeel, „dat sulcks tot grote belastinge van de bedieninge van het

boeckhouderschap streckende" was en namen daarom den 19den Juni 1697 eene resolutie: „dat de boeckhouder der gemeene armen voortaen bij het innemen van de jaerlijcke rekeninge of anders geen maeltijdt of eenich tractament sal hebben te geven, maer sich daervan moeten onthouden". Bovendien gaven deze maaltijden ook maar al te vaak aanleiding tot het houden van „conventiculen" onder de diakenen, waar men afspraak maakte aangaande het vergeven van postjes. Bij genoemde resolutie van den 19den Juni 1697 werden daarom dan ook zulke conventiculen verboden. Dat men deze resolutie echter al spoedig vergeten schijnt te hebben, blijkt uit het genotuleerde in de Acta van den Kerkeraad van den 28sten April 1700 art. 2 en 3: „De vier afgaende broederen diaconen lanchden een geschrift in, waerin vertoonden, dat EPPE TJAEKEN, een diacon-dienaer [1]), voor vijf of ses weken overleden was en dat van de heer boeckhouder het verkiesen van een nieuwen dienaer tot duslanck uitgestelt was contrarie de ordre van de diaconije c. 7. art. 2, sprekende van de dienaers der diaconen in uitgedruckte termen: *Dese dienaers sullen gekoren worden so haest daer een ontbreeckt;* en gaeven daerop an de Eerw. vergaderinge in bedencken, of niet dese vacante plaetse, bij haren tijdt opengevallen, oock in haer tijdt behoirde vergeven te worden, overmits sijluiden, de last hebbende gedraegen, oock behoirden gerechticht te sijn tot het verkiesen van een dienaer. De heer boeckhouder, over dit voorval verstaen, verklaerde de redenen, die hem hadden gemoveert tot het opschorten van de keure, ten diele dewijl hij bij dat middel wilde eenichsins soulageren de behoeftige staet van de naegelatene weduwe, daertoe versocht sijnde; maer principalijck dewijl ter kennisse was gekomen, dat, gelijck in het voorlede jaer tijn broederen diaconen sich hadden eens gemaeckt en effective verkoren tot een dienaer een

[1]) Zie over de diakonie-dienaars hierachter, blz. 158 enz.

man, die droncksoet was en van welcke de diaconije kleijne dienst kon trecken, sij also op een nieuw sich wederom hadden verbonden en in een seker hof met malkanderen briefjens hadden getrocken in dier voegen, dat degene, die het getekende briefjen toeviel, soude mogen kiesen de man, die hij hadde voorgestelt ende gedraegen, en dat het lot toegevallen was an de broeder HINDRICK OTTENS [1]), die dan oock reedts een dienaer effective hadde verkoren. De vier afgaende broederen gevraecht, of het verhaelde van haer so was gepleecht, bekenden van jae, voegende tot rechtveerdiginge van hare conduite bij, dat oock de boeckhouder de broederen diaconen in sijn huis op een glaesjen bier hadde laeten nodigen. Waerop de heer boeckhouder antwoordede, dat hij niet afsonderlijck sommige, maer de gehele broederschap had laeten nodigen en sulxs tot dat eijnde om met malkander praeallablement overslach te maecken, in wat voegen en hoe op de vreedsamenste maniere de anstaende keure te mogen doen. Boeckhouder en diaconen versocht buiten te staen, is de gantsche saecke in omvraege gebracht a D. praeside en verstaen, dat de vier afgaende broederen sich niet konden fonderen op de geallegeerde articul als die deselve in andere hare dielen selfs hadden overtreden, dewijl deselve in terminis licht, *dat dese dienaers sullen verkoren worden so haest daer een ontbreeckt in een ordinaris sessie der diaconen van den predicant, die daerin praesideert, ende den boeckhouder ende de samentlijcke diaconen, die alsdan tegenwoordich sijn;* welcke laetste dingen alle van de broederen waeren genegligeert. Daerbeneven dat de broederen directelijck hadden gecontravenieert de resolutie des raedts in dato d. 19 Jun. 1697, onse consistoriale boeck inverlijft art. 2 der acten van den 20 Jun. dessel-

---

[1]) Hij was een der vier aftredende diakenen en schijnt dus nog gebruik te hebben willen maken van het hem door het lot toegevallen voorrecht.

ven jaers, verbiedende *de diaconen der gemeene armen deser stadt onbehoirlijcke conventiculen op te richten om also in de nominatie of verkiesinge van d' eene of d' andere bedieninge, so bij het consistorie wort gedaen, te praevaleren.* Behalve dat door sulck een doen het gebedt, tot Godt te storten voor de keur, ende de tsamenkomste tot een keur tot een bespottinge soude worden gemaeckt, met wijderen. En sijn om dese begaene informaliteiten de afgaende broederen verklaert ongefondeert in haren eijsch en onbevoecht om de keure te doen. — Ter dier gelegentheit wierde gemoveert, of de ses overige broederen diaconen, mede begrepen in deselve schult, oock souden van de macht van stemmen in de anstaende keur van een dienaer worden gesuspendeert. Is goedgevonden om voorkominge van inconvenienten deselve tot het stemmen toe te laeten, doch onder dese expresse bedingens, dat men haer in de naeste vergaederinge doe verstaen, dat sulck een oprichten van onbehoirlijcke conventiculen ten hoochsten misprijslijck is, en haer daerhenen brenge om belijdenisse te doen van hare begaene misslach in desen en belofte van te willen afstaen van alle sodaene angegaene verbintenisse."

Maar om tot het boekhouderschap terug te keeren, het was ook een post van grooten invloed. Men kwam met zeer vele personen in aanraking, men kon niet weinig goeds bevorderen en, wat misschien voor leden van aanzienlijke familiën niet van belang ontbloot was en voor de jonge leden inzonderheid eene voorbereiding heeten kon voor hun later zitten in veelal heerschende regeeringscollege's, men had gelegenheid macht uit te oefenen, men mocht over zekere personen bevelen.

Meer speciaal toch onder den boekhouder stonden de dienaren der diaconie, die natuurlijk in hem als hoofd der diaconie hun onmiddellijken chef erkend zullen hebben en op wie en door middel van wie hij veel invloed kon doen gelden.

Deze dienaren der diaconie namen eene eigenaardige plaats in, zooals wij die in onze dagen niet meer kennen. Zij waren deels behulpsels der diakenen bij hunnen arbeid, deels in zekeren zin agenten van politie onder de leiding van den boekhouder. Vier in getal, werden zij benoemd door het college van diakenen en waren, zoo zij zich wel gedroegen in alles, onafzetbaar. Niemand was als zoodanig benoembaar, tenzij hij lidmaat der gemeente was, „bekent van getrouwicheyt ende godtsalich, nuchteren ende onergerlick van leven ende wandel". In 't algemeen was hun werk den boekhouder, de diakenen en den geheelen Kerkeraad ten dienste te staan in alle zaken, die de diaconie betroffen, en daarom ook in buitengewone dingen, die in 't belang der diaconie ondernomen werden, zulke personen, als daartoe door den Kerkeraad aangewezen werden, te helpen, „doch met kennisse des boeckhouders". Tot particuliere diensten, die hen in hun werk hinderen zouden, mocht niemand hen gebruiken, terwijl zij ook nevens hun dienaarschap geen handwerk uitoefenen of eenig werk doen mochten, tenzij — zoo staat er in de diaconieordre — „tenzy dat de boeckhouder hen sulcks besonderlick consenteere, die doch daertoe niet lichtelick sal verstaen". Alle vier moesten zij zich elken dag, 's morgens om 7 en 's middags om 1 uur, precies op tijd, ten huize van den boekhouder aanmelden om zijne bevelen te ontvangen. Wie zonder verlof van den boekhouder dit naliet, werd voor elken keer, dat hij wegbleef, met drie stuivers beboet. „Alle den anderen tijt des daegs, van 's morgens tot den avont, jae in den avont — zoo luidt cap. VII art. 7 van de diaconie-ordre — sullen se alle vier (tenzy dat yemant van wege de diaconie yets anders te doen heeft) sich door de stadt verdeelen ende in allen straten, met houwers ende rottingen gewapent zijnde, omgaen ende op alle de armen, die ontrent de poorten ende kerckendeuren of by eenige deuren der inwoonders d' almoosen bidden, oock tot dien eynde lesen,

singen, pijpen, spelen of diergelijcke, neerstich letten; degene, die hier woonachtich zijn ende noot lijden tot den diaconen in de kluft doen gaen om geholpen te worden, maer de lopers d' eerstemael met dreygen t'huys senden, de tweedemael, soo se op de diaconie staen, aen de respective diaconen bekent maken, opdat se van denselven berispt ende, so sy daerby volherden, met lepelbrekinge ofte anders moogen gestraft worden. Maer vreemde, die sy so biddende bevinden, soo sy arm zijn, sullen se by den boeckhouder brengen, opdat se met een teerpennick voortgeholpen worden; de lantlopers, bedelaers, leproosen ende andere, die tegen hare waerschouwinge hier continueren, ofte selve ofte met hulpe van des scholten dienaers ter stadt uytleyden; ende alle stoute, die sich tegen stellen, tzy inwoonders tzy vreemde, brengen ter plaetse daertoe geordineert. Sulcks dat sy sich in alles houden nae d' ordre van den Raet, meermaels over de bedelaers gestelt, met niemant door de vingeren sien noch sich laten bekoopen". Om dit alles goed te kunnen uitvoeren, moesten zij toezien, dat de poortiers geen bedelaars binnen de stad lieten, en er wel op letten in welke huizen zulke bedelende vagabonden aangehouden werden, om daarvan dan aan den boekhouder kennis te geven. Van de acht kluften, waarin de stad in 1660 naar het aantal predikanten verdeeld was, had ieder diaconiedienaar twee voor zijne rekening om daarop te passen en de armen daarin te beter te leeren kennen, ten einde den diakenen van elke kluft de noodige informatiën over alle armen te kunnen geven.

Wie nu meent, dat zij niets anders te doen hadden dan elken dag van 's morgens vroeg tot 's avonds laat langs de straten te loopen en op de armen toe te zien, vergist zich. Van alle vergaderingen der diakenen en van die van den grooten Kerkeraad, waartoe ook de diakenen behoorden, moesten zij tijdig aanzegging doen, ieder van hen aan de diakenen, die woonachtig waren

in de beide hem aangewezen kluften, terwijl zij ook alle vier, of, zoo de boekhouder het noodig oordeelde dat de anderen op straat bleven, slechts een of twee van hen, bij de sessiën der diaconie buiten de deur der vergaderplaats de wacht moesten houden. Ook was hun opgedragen aan de diakenen kennis te geven, in welke kerken deze moesten collecteeren, en dan in de kerk te zijn om op te passen „offer nae de praedicatie yets voor haer te doen voorviel". Ook bij trouwen en begraven hadden zij hunne werkzaamheden. Bij elke trouw en bij iedere begrafenis werd, gelijk wij boven reeds zagen, voor de armen gecollecteerd. Zij moesten de dienstdoende diakenen waarschuwen, wanneer er getrouwd werd, bij het huwelijk het bekken voor de collecte plaatsen en onder toezicht van een diaken bewaren, er op letten of de bruidegoms en bruiden wel op tijd in de kerk kwamen en alle ongeregeldheden, die helaas voor en tijdens de copulatie maar al te veel voorkwamen, helpen weren. Wat het waarschuwen en de collecte aangaat, hadden zij bij de begrafenissen gelijke taak, terwijl zij verder onderzoeken moesten of de lijken ook te lang boven aarde gestaan hadden en of zij ook te laat op het kerkhof gebracht werden. Bij de viering van het avondmaal moesten zij — twee voor de Martini- en twee voor de A-kerk — den wijn halen en brengen, het bekken voor de collecte plaatsen, bij de deuren van het koor, waar het avondmaal gehouden werd, oppassen om alle onorde te weeren en na het gebruik alles weer in orde brengen en reinigen. Het was hun, als zij den wijn uit het wijnhuis haalden, ten strengste verboden daar eenige „verteeringe te doen ofte te genieten, die den armen soude te rekeninge gebracht worden" [1]). Ook Saturdagsmorgens, als de diake-

---

[1]) Den 22sten Maart 1662 werden HARMEN LUBBERTS en HINDRICK HARMENS beschuldigd, dat zij — vooral HARMEN met zijne vrouw — misbruik gemaakt hadden van den wijn,

nen samenkwamen om het in de week gecollecteerde geld te tellen en te verdeelen, moesten de vier dienaren tegenwoordig zijn, „doch — zoo luidt het zeer beslist — niemant van haer sal eenich gelt mogen tellen ofte ontfangen ofte opsluyten, hetwelcke het amt is van de diaconen alleen". Zij mochten en moesten alleen toezien, dat de consistorie-kamer, waar de diakenen samenkwamen, en eveneens de „spinde", waarin men het geld borg, „nae behooren gesloten ende bewaert werde". Ook bij de wekelijksche uitdeeling van boter en brood werd elken Maandagmorgen hun aller aanwezigheid vereischt, om de brooden uit te zetten, de boter te spanen en te wegen, de schotels schoon te maken en de diakenen bij de uitdeeling behulpzaam te zijn. En als tegen den winter de uitdeeling van turf plaats had, hadden zij, ieder in zijn twee kluften, daarbij te assisteeren naar de voorschriften, die de diakenen hun gaven. Zij mochten bij die uitdeeling „geensins nae haer eygen believen of gonst handelen, vele min van yemant der armen eenich, oock niet het minste gelt daervoor eysschen of ontfangen".

Gelijk de diaconie-dienaar door het college van diakenen aangesteld werd, zoo kon hij ook door hen gestraft en afgezet worden, indien hij „sich tegen den boeckhouder ofte yemant der diaconen mochte opstellen ofte in sijn leven niet nae behooren wandelen ofte in sijnen dienst traegh, suymachtich, ... ongehoorsaem ofte ontrouw bevonden"

---

die na het gebruik des Avondsmaals overgebleven was. Het was de gewoonte, dat de overgebleven wijn onder de predikanten verdeeld en door de diaconie-dienaars rondgebracht werd. Bij zulk eene gelegenheid had dat misbruik plaats gehad. Ook bekenden toen de gezamenlijke diaconie-dienaren, dat zij gewoon waren geweest bij het terugbrengen van de kannen op het wijnhuis „tsamen een quaert wijns te drincken of in plaetse van tselve eenigen anderen dranck te eijsschen, doch nu een tijtlang niet, naedat sulcks door de diaconie-ordre [1660] was afgeschaft".

werd. En om hen nu hunne roeping goed te doen kennen, moesten zij niet alleen bij de aanvaarding van hun ambt met „hanttastinge” beloven, dat zij het „getrouwlick” zouden waarnemen, maar werden zij ook alle jaren in eene bepaalde sessie der diaconie „besonderlick” vermaand om hun taak „met allen vlijt ende yver waer te nemen ende in 't werck te stellen”.

Wat deze diaconie-dienaars verdienden, kan ik niet mededeelen. Wel weet ik, dat, naar mate zij hun plicht trouwer vervulden, hunne emolumenten ook grooter werden. Van de boeten, die door hunne goede zorg sommigen opgelegd werden, kregen zij vaak een deel. Zoo werd bij placcaat van den 26sten Juli 1666 hun gelast om op te passen dat niemand, van wat stand hij ook zijn mocht, onder de predikatie, het voorlezen of het zingen, in de kerk of in de omgangen daarvan heen en weer liep. Van de boete, welke de overtreders beliepen en die twee daalders bedroeg, kwam de helft aan de armen en kreeg de diaconie-dienaar, die de overtreding aanbracht, de andere helft. Ook van verkoopingen ten voordeele der diaconie schijnen zij iets genoten te hebben; althans in 1709 ontvingen zij van elken boedel van een overleden bedeelde, mits deze meer dan 20 gulden opbracht, 12 stuivers. Of zij ook in de 17de eeuw reeds vrij waren van sommige lasten, kan ik niet met zekerheid zeggen, maar bij Raads-apostille van 4 April 1732 werden zij geëxcuseerd van personeele wacht en het betalen van wachtgeld. In elk geval was de betrekking niet onvoordeelig en waren er steeds bij elke vacature liefhebbers in overvloed.

Natuurlijk vergiste men zich wel eens bij de keuze. Mannen van vertrouwen had men noodig, omdat zij gelegenheid genoeg hadden om, zelfs bij de beste controle, oneerlijk te zijn. Het gebeurde dan ook maar al te vaak, dat zij zich schuldig maakten aan dingen, die niet goed waren. In 1633 werd Claes Jansen, die hem „grofflick

verlopen" had, afgezet en van het avondmaal afgehouden. In 1665 werd Harmen Lubberts afgezet, omdat hij overtuigd was, „benevens vele lanckduirige quade suspicien", dat hij vele boeten geïnd, doch niet verantwoord en dikwijls de collecten op de Zuider-begraafplaats verzwegen en voor zich zelven behouden had. Reeds in het volgende jaar werd zijn collega Hindrick Harmens „als een overtuigde dief van de armepenningen behalven andere lelike crimes gedeporteerd" en daarna door den Kerkeraad, nadat hij eerst nog getracht had alles te loochenen, van het Avondmaal geweerd [1]).

Ook voor het niet-nakomen van hunne verplichtingen

[1]) Dit werd — en zoo iets geschiedde te Groningen alleen bij hooge uitzondering — van den kansel bekend gemaakt in de volgende bewoordingen: „Wordt de christelike gemeinte wegens 't E. consistorium aengedient, hoe dat Hindrick Harmens, gewesene armedienaer, benevens andere lelike sonden, sich seer schandelijck heeft verlopen door het onderslaen en bestelen van de armepenningen ende almoesen. Waervan hy dienvolgens so van de br. diaconen int besonder als oock van d'E. kerckenraedt int gemein eerst getrouwelijck gewaerschouwt en eindelijck ten vollen overtuight is geworden, sodat hij sulx openbaerlijck heeft moeten bekennen met verklaringe van sijn leetwesen. So ist dat het E. consistorium (om wijdere blame en ergernisse af te weren) genootdrongen is genoemde Hindrick Harmens als een ergerlick litmaet en nu gedeporteert zijnde van sijn dienst, volgens de christelike ordre, het gebruick des H. Avondtmaels met desen opentlijck te ontseggen en te verbieden. Vermanende alle ware leden der gemeinte J. C., dat sij haer niet alleen voor alle verleidingen des satans sorgvuldich wachten, maer dat sij oock om de bevorderinge van de oprechte boete en bekeringe deses gevallenen sondaers met medogende herten vierichlyck tot den Here suchten en bidden, of hij noch te sijner tijt met stichtinge der gemeinte, dien hij nu geergert heeft, wederom gewonnen en opgenomen mochte worden. Waertoe de Here sijn segen wil verlenen. Amen." (*Acta Consist.* 5 *Dec.* 1666, *art.* 5).

werden de diaconie-dienaars soms zeer zwaar gestraft. Zoo werd Wybe Jacobs, die nagelaten had bij een huwelijk of eene begrafenis het bekken voor de collecte te zetten, den 24sten April 1670 voor dat verzuim gestraft met eene boete van *f* 25.—, terwijl Klaas Simons daarentegen, die eene boete wel geïnd maar verduisterd had, veroordeeld werd om het ondergeslagen geld te restitueeren en bovendien nog 6 gulden en 6 stuivers boete te betalen.

Om geheel onpartijdig te zijn, moet ik echter mededeelen, dat er af en toe ook nog wel eens wat aan te merken viel op de diakenen zelve, althans op enkelen hunner. Zoo werd den 20sten Januari 1661 in den Kerkeraad „met droefheyt, bekent gemaeckt, dat seker huys bij de West-Indische timmerwerf nu van eenen Geert Douwes wierde bewoont, die zeer oneerlick huyshielt, so dat vele ongeregelde menschen sich aldaer lieten vinden; dat oock onder anderen de Luytenant Johan Brants, medediacon, aldaer was geweest tusschen Vrijdach ende Saterdach voor Nieuwjaer 's nachts, sodat hij 's Saterdaegs morgens te 7 uijr gantsch droncken daeruijt was gekomen ende niet verre van daer op de strate in de modder was gevallen, alwaer hem een lidtmaet der gemeynte hadde gevonden, opgeholpen ende int naeste huijs gebracht; met meerderen". In eene volgende vergadering kwam nog eene andere beschuldiging, in verband met een algemeen erkend slecht vrouwspersoon, tegen hem in. Brants ontkende alles, behalve zijne dronkenschap en het vallen in de modder. De Kerkeraad betreurde dit en suspendeerde hem voorloopig van het Avondmaal en van zijn diakenschap. Reeds den 24sten Maart werd hij, hoewel hij bij zijne ontkenning bleef volharden, weer tot het Avondmaal toegelaten en zijne schorsing als diaken opgeheven. — Twee jaar laten, den 25sten Januari 1663 werd Jan van Emmen, die wegens het deelnemen aan een oproer van al zijne burgerlijke ambten en waardigheden was ontzet, door den Kerkeraad ook als diaken ontslagen.

— Den 20sten Maart 1687 klaagde de diaken ERNST GALAMA zijn collega JOHAN WILS, een schoonzoon van Ds. STEGNERUS, van ontrouw in zijne bediening aan, waarop deze zich verdedigde met te zeggen dat deze beschuldiging voortkwam uit wrok, dat GALAMA zelf niet eerlijk met de diaconiepenningen omging en onlangs in de kerk hem met een mes had willen steken. De geheele diaconie nam echter de beschuldiging van GALAMA over en leverde bij monde van den boekhouder de volgende aanklacht tegen WILS in: „1. dat hij doorgaens de minste was geweest in 't angeven van de bij hem gecollecteerde penningen, niettegenstaende bij hem waeren ingehouden twe posten van collecte, volgens tourbeurten andere broederen toekomende; 2. dat hij, boeckschulden hebbende over sekeren barbier JOHANNES OLINGIUS, denselven een arm mensche hadde anbesteedt, wiens quaele doch ongeneeslijck was, en hem daeran vijf en dertich gl. laeten verdienen, daar sulxs buiten alle extra-ordinarische onkosten hadde konnen worden gedaen bij de barbiers, die voor alle voorvallende accidenten der armen jaerlijx worden gesalariseert; 3. dat hij in somerquartalen meerder had uitgegeven dan sijn confrater WILLEM VAN BUNEN in winter-quartaelen; 4. dat hij de arme hoger hadde gestelt op sijn cedull van uitgaef dan sij waeren overgegeven op de cedull van sijn confrater VAN BUINEN en hoger dan sij in effect van hem hadden genoten, gelijck dan deselve, ontboden voor 't collegie der diaconen, hooft voor hooft mondelincks hadden verklaert". Na een nauwkeurig en langdurig onderzoek, waarin de verregaande ontrouw van WILS duidelijk bleek, werd hij bij sententie van den 26sten Juni „niet alleen van 't Avondmael gesuspendeert, maer oock van den buidel geexcuseert". Kort daarna stierf hij [1]. — Het ergerlijkste

[1]) Verschillende pamfletten pro et contra zijn over deze zaak van WILS, van den Kerkeraad en van de weduwe WILS in het licht verschenen.

echter van alles was het ontuchtig en zeer geruchtmakend gedrag van den diaken LAMBERT ELVERING, die den 10den Mei 1696 door den Kerkeraad „als een onweerdich confrater" werd „uitgeworpen uit het collegie der broederen diaconen".

Herhaaldelijk kwamen er ook klachten over nalatigheden in den dienst. Om niet te uitvoerig te worden wil ik slechts een paar voorbeelden uit de vele, die te noemen zijn, aanhalen. Den 21sten Februari 1634 werden door den Kerkeraad „die diaconen vermanet, dat sie hare armen wat beter willen visiteren". Den 7den October 1666 werd geklaagd, dat er somtijds geen diakenen bij de begrafenissen present waren. Den 7den Juli 1667 klaagde de Kerkeraad, niet voor de eerste maal, dat er meermalen in de kerken, en zelfs in de Groote kerk, gecollecteerd werd door één diaken in plaats van door twee, gelijk toch voorgeschreven was. En terwijl er meer dan eens aanmerking gemaakt was op het verzuimen door de diakenen van de vergaderingen van den breeden Kerkeraad, bleek het den 4den December 1667, dat er toen, behalve den boekhouder, slechts één diaken tegenwoordig was van de achttien, die er zijn moesten.

Zoo zou ik meer kunnen noemen, maar ik wil niet met klachten eindigen, waar zooveel te prijzen valt.

Er valt inderdaad zeer veel te prijzen in hetgeen onze vaderen deden ten behoeve der armen, en in de wijze, waarop zij de belangen der armen behartigden, is nog wel het een en ander, dat onze aandacht en onze navolging verdient. Wie mij tot hiertoe met eenige belangstelling gevolgd heeft, zal dat, dunkt mij, moeten toestemmen.

Is het niet beschamend voor ons, als wij eene vergelijking maken tusschen de collecten in de kerken en op de kerkhoven in de 17de en die in de 19de eeuw. In 1650 bedroeg de opbrengst daarvan, gelijk wij zagen, ruim

achttien duizend gulden en thans, ongeveer 250 jaren later, terwijl het aantal dergenen, die tot de Gereformeerde kerk behooren, nagenoeg verdubbeld is, zijn de diakenen al blij, als de totale som dier collecten het derde deel van die van toen bedraagt. In zooverre ook de collecten geacht mogen worden de hoogte aan te geven, waarop het gemeentelijk leven en de liefde tot de broederen staan, moeten wij erkennen, dat wij zeer verre achterstaan bij onze vaderen en haast niet waardig zijn hunne kinderen genoemd te worden.

Ik wil in het minst geen kwaad spreken van onze diakenen. Integendeel, ik erken gaarne, dat er onder hen mannen zijn, die met warme toewijding hunnen vaak zeer moeilijken en nog vaker uiterst ondankbaren arbeid verrichten. Maar het is niet te loochenen, dat er in de 17[de] eeuw meer zorg aan de armen besteed werd dan thans. Er werd meer gelet op alles wat hun aanging. Men zag nauwkeuriger op hen toe. Zij stonden onder strenger controle. En door het een en ander kon de armenzorg toen beter zijn dan thans. Is het waar, dat men toen meer doen kon aan het persoonlijk bezoeken van de armen, omdat de gemeente zooveel kleiner was dan nu, men zal dan moeten afkeuren, dat het getal der diakenen even groot is gebleven als het toen was, terwijl de gemeente tweemaal zoo talrijk is.

Maar wat inzonderheid ons treft, zijn de uitnemende beginselen, die zoowel in de armen-ordeningen van 1610 en 1650 als in de diaconie-ordre van 1660 uitgesproken worden, en waarmede de kerkelijke en burgerlijke armbesturen tegenwoordig soms wel eens wat meer rekening mochten houden.

Geen arme werd bedeeld, dan nadat er een nauwkeurig persoonlijk onderzoek naar hem ingesteld was, terwijl telkens weer nagegaan werd, mede door middel van persoonlijk bezoek, of hij de tot hiertoe verleende hulp nog langer noodig had of niet. Als men daaraan nog streng

de hand hield, vooral aan het bezoeken der armen, er zou ongetwijfeld veel geld, dat nu noodeloos weggeworpen wordt, bespaard en aan anderen beter besteed kunnen worden.

Op die wijze zou ook beter aangedrongen kunnen worden bij sommige armen, dat zij met eerlijken arbeid hun eigen brood zochten te verdienen. Een straf te bepalen tegen hen, die niet *willen* werken, gelijk vroeger geschiedde, zou ook nu zeer zeker aan te bevelen zijn. Zoo zou er ook veel armoede *voorkomen* worden, iets, waarop men in de 17de eeuw zeer nauwkeurig lette.

Gelukte het onzen vaderen niet altijd alle bedelarij tegen te gaan, de maatregelen, door hen genomen, waren uitnemend en werkten zeer veel goeds uit. In onzen tijd woekert de bedelarij, niettegenstaande de wet haar verbiedt, maar ongehinderd voort. Het aantal zoogenaamd gepatenteerde bedelaars, die zeer weinig van landloopers verschillen, maar door een mandje met een paar pakjes lucifers tegen de wet zijn gedekt, is legio. En men laat ze begaan.

Zoolang het Elberfeldsche stelsel niet algemeen ook in ons vaderland wordt ingevoerd, geloof ik niet, dat er, vooral in onze groote steden, met eenige kracht tegen de steeds toenemende armoede en het evenzeer toenemend bedrog, kan opgetreden worden. Er is in wat onze vaderen deden niet weinig, dat ons aan het genoemde stelsel doet denken. Ik noem slechts het persoonlijk bezoeken der armen, het aandringen bij hen op en het desnoods zoeken voor hen van passenden arbeid, en het met tuchthuisstraf bedreigen van hen, die niet werken willen.

Zoolang er echter tot die invoering niet overgegaan wordt, misschien wel omdat er geen personeel genoeg beschikbaar is, bereid om door persoonlijk bezoek en trouwe bemoeiing de armen te dienen, geloof ik, dat de vraag overweging verdient, of het niet wenschelijk is, dat men zoowel van wege de diaconie als vanwege het bur-

gerlijk armbestuur overga tot de aanstelling van personen, wier eenig werk bestaat in het toezien op de reeds bedeelde armen en het onderzoek doen naar hen, die bedeeling begeeren. Zulke mannen hadden onze vaderen in hunne „diaconie-dienaars" en het komt mij voor, dat zij ook thans, onder goede leiding, evenals vroeger zeer nuttig werkzaam zouden kunnen zijn.

Maar ten slotte, de armenzorg is liefdedienst. Tot dezen dienst zijn wij allen geroepen. En ook voor ons nog gelden de woorden der Heilige Schrift, waarmede de armenordening van 1610 werd besloten en waarmede ik dit opstel ook eindig:

„Die uitdeelt, [doe het] in eenvoudigheid; die een voorstander is, in naarstigheid; die barmhartigheid doet, in blijmoedigheid" (Rom. 12 : 8); en

„Vergeet de weldadigheid en de mededeelzaamheid niet, want aan zoodanige offeranden heeft God een welbehagen". (Hebr. 13 : 16).

EEN WEESHUIS IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW.

(DE TIJDSPIEGEL 1892).[1])

---

[1]) Wat den vorm betreft is dit opstel hier aanmerkelijk gewijzigd.

EEN WEESHUIS IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW.

In het jaar 1621 — vroeger was er in 't geheel niets, dat aan een weeshuis deed denken, — in 't jaar 1621 dan deden de diakenen der Gereformeerde kerk te Groningen aan de stadsregeering het verzoek, dat hun een gedeelte van de oude Jacobijnerkerk in de Oude Ebbingestraat, die toch niet meer gebruikt werd, mocht worden afgestaan, om dat in te richten tot eén tehuis voor arme weezen, die onder de zorg der diaconie stonden, opdat zij eene betere verpleging mochten ontvangen, dan tot hiertoe hun deel was. Die kinderen werden tot op dat oogenblik namelijk uitbesteed bij allerlei menschen, die vaak òf geen genoegzaam toezicht op hen uitoefenden òf hen geheel en al verkeerd opvoedden. De regeering stond dit verzoek toe en zoo kwam in genoemd jaar het „armen-kinderhuis" tot stand, dat al spoedig het „Groene Weeshuis" genoemd werd, omdat de daarin verpleegde kinderen een groen bovenkleed droegen. Burgemeesteren der stad benoemden nu drie voogden en voogdessen, terwijl de administratie aan de diaconie werd opgedragen.

Dit laatste bleef echter niet lang zoo. Reeds in 1631 stond dit huis onder het opperbestuur van den Magistraat en den Kerkeraad. Daar niet alle kinderen, die in de termen daartoe vielen, in dit weeshuis opgenomen konden worden wegens gebrek aan ruimte, werden nog altijd vele weezen bij particulieren uitbesteed. Maar dat ging, zooals het ging. De kinderen ontvingen in 't geheel geen onderwijs of niet voldoende. Vandaar dan ook, dat al spoedig de behoefte aan eene nieuwe stichting gevoeld werd. In 1638 kwam deze tot stand onder den naam

van het „Breidehuis". De stedelijke regeering stond hiervoor af het voormalige Jezuïetenhuis in de Popkenstraat. Dit breidehuis was eene school, waar behoeftige, verlatene en vooral ouderlooze kinderen onderwijs ontvingen in lezen, schrijven en breiën van een schoolmeester, die echter gewoonlijk breidemeester genoemd werd. Het stond onder toezicht van voogden, die uit diakenen der Gereformeerde kerk gekozen werden.

Het ging echter met deze stichting niet geheel naar wensch. En geen wonder! De kinderen woonden niet in het breidehuis, maar waren uitbesteed. De breidemeester had dus herhaaldelijk te klagen over schoolverzuim en ongehoorzaamheid . . . en vooral over tegenwerking van de zijde dergenen, bij wie de kinderen besteed waren en die hen dikwijls tot hun eigen voordeel exploiteerden. Zoo raakten de zaken van het breidehuis langzamerhand in verval. Men besloot daarom in 1658 in dezen toestand verandering te brengen en een nieuw huis te stichten, waarin de kinderen „heiliglijk en stichtelijk" zouden worden opgevoed. Er werd gedelibereerd en geconfereerd, vooral onder de leiding van den uitnemenden predikant JOHANNES MARTINUS[1]), en den 16den November 1660 werd het „Blauw Kinderhuis" ingewijd. Door vereende krachten van provincie, stadsregeering en kerkelijke gemeente was dit huis tot stand gekomen. De heeren Staten van Stad en Lande hadden een gedeelte van het Jacobijnerklooster, dat later tot tuchthuis en provinciaal werkhuis voor bedelaars gebezigd, maar sedert eenigen tijd buiten gebruik was, voor dit doel afgestaan. In plaats van geld erbij, gaven zij de oude Jacobijnerkerk, die, voor afbraak verkocht, met den daarbij behoorenden grond *f* 9118 en 5 stuivers opbracht. De stadsregeering gaf eerst in 1661 eene subsidie

---

[1]) Eene levensschets van hem komt voor op blz. 236—244 van mijn *Uit drie eeuwen*, dat in 1894 bij den Uitgever dezes het licht zag.

van *f* 6000; vervolgens in 1662 eene som van *f* 1000; de Staten der provincie schonken in laatstgenoemd jaar nog *f* 3000; en eene collecte, langs de huizen der ingezetenen gehouden, bracht niet minder dan 4807 gulden, 2 stuivers en 5 plakken op. Zoo kon dan het oude werkhuis afgebroken en een nieuw gebouw opgetrokken worden. Volgens het oudste reglement dezer stichting was dit huis opgericht ten dienste van arme diaconie-kinderen in Groningen (cap. I, art. 1); zou het staan onder 't opzicht van den geheelen Kerkeraad (cap. II, art. 1), en zou de voogdij bestaan uit vijf leden van den Kerkeraad, namelijk een predikant, een ouderling en drie diaconen, waarvan één boekhouder moest zijn, benevens twee mannen, door Burgemeesteren en Raad gekozen, die als vaste of continueerende voogden dienst zouden doen. Zoo had de gemeente dus nu twee weeshuizen voor hare arme kinderen.

Op den duur schijnt men twee zulke huizen niet te hebben te kunnen onderhouden. Ten minste, men begon al heel spoedig in te zien, dat de diaconie, die wekelijks eene belangrijke som tot onderhoud dezer stichtingen had bij te dragen, er belangrijk voordeel van hebben zou, indien zij vereenigd werden. Dat ging bovendien zeer gemakkelijk, omdat beide weeshuizen onmiddellijk aan elkander grensden en in het blauwe kinderhuis genoegzame ruimte was, om de kinderen uit het groene huis ook nog te bergen, indien er enkele kleine vertimmeringen plaats gehad zouden hebben. Eindelijk kwam in 1673 die vereeniging tot stand. Zij had plaats den 13den November, zooals ik aangeteekend vind, „des morgens op acht uiren, gaende 75 kinderen uijt het groene huijs terstont naer boven op de school, alwaer Meester PIETER ADRIAENS haer terstont onder de Blaeuwe kinderen gerangeert heeft, om nu een corps te sijn. Waernae de Voogden en Buijten Moeders [voogdessen] t' samentlijck aldaer sijn verschenen, en is een ijverich gebedt gedaen tot Godt om sijn segen over het huijs. Sijn oock de kinderen nae proeve van

haer wetenschap in lesen, catechiseeren, schrijven, tot liefde en eendracht vermaent." Waren tot nog toe de kinderen van het groene huis in 't groen en die van 't blauwe in 't blauw gekleed, men zou nadat zij de kleeren, die zij nog hadden, afgedragen zouden hebben, de jongens van het gecombineerde groene en blauwe kinderhuis, gelijk men deze stichting voortaan noemde, kleeden „in een groen wambuijs, een blaeuwe broek en hoosen" en de meisjes in „een groene rock, blaeuwe rock en hoossen." De schoolmeester van 't groene kinderhuis werd nu ontslagen, maar zou zijn traktement zoolang behouden, totdat hij eene betere betrekking zou hebben verkregen, terwijl PIETER ADRIAENS, die tot nog toe schoolmeester was in 't blauwe huis, in functie zou blijven met eene jaarlijksche traktements-verhooging van 50 guldens wegens vermeerdering van werkzaamheden. Ook werden JAN DIEMER, die „weesvaer", en AELTIEN CLAESSEN, die „kockmoer" in het groene huis waren, ontslagen met een jaarlijks pensioen van 50 caroli guldens, terwijl de binnenvader en binnenmoeder van het blauwe huis, CLAES JURRIENS en LAMMECHIEN, deze diensten voortaan zouden blijven waarnemen, ieder eveneens met 50 caroli guldens loonsverhooging per jaar.

Aan het hoofd van het weeshuis stonden de weesvader of binnenvader en de kockmoer of binnenmoeder. De naam weesvaer is natuurlijk duidelijk genoeg; kockmoer heette de weesmoeder, omdat aan haar mede de zorg voor de keuken was opgedragen. De namen binnenvader en binnenmoeder werden, omdat zij binnen het huis woonden, gebruikt ter onderscheiding van de voogden, die geacht werden vaders der weezen te zijn, en van de vooghdessen, vier in getal, die men altijd buitenmoeders noemde. Zij moesten zijn gehuwde lieden zonder kinderen en buiten apparentie van nog kinderen te zullen krijgen. Eene enkele maal werd hierop wel eens eene uitzondering toegelaten. Voor het eerst gebeurde dat in 1681. Toen

was de binnenmoeder gestorven en de voogdij stelde eene vreemde vrouw in hare plaats aan op een traktement van *f* 150 boven kost en inwoning. De binnenvader mocht uit hoofde van de goede diensten, door hem aan het huis bewezen, in functie blijven, maar met *f* 150 minder traktement, zoodat hij slechts *f* 200 per jaar overhield. Misschien vond hij dat te schadelijk, want twee jaar later verzocht hij aan de voogdij verlof, om weer te mogen trouwen. Ook dit werd hem toegestaan, maar onder eene bezwarende voorwaarde. Kregen de jonggehuwden een kind, dan zouden zij daarvoor kostgeld aan het weeshuis moeten betalen [1]). Werd hun huwelijk echter met twee of meer kinderen gezegend, dan zouden zij, desnoods, als vader en moeder ontslagen kunnen worden. Men zou denken, dat de vader aan tweehonderd gulden in 't jaar boven kost en inwoning ook wel genoeg had, en dus om de financieele schade toch niet behoefde te hertrouwen. Doch men vergete niet, dat Pieter Dercks, want zoo heette de man, wel tweehonderd gulden per jaar kreeg, maar dat daar ook nog al wat afging. Men was namelijk meestal gewoon geweest een kleermaker tot vader aan te stellen. Dan kreeg men de kleeren in 't weeshuis goedkoop gemaakt. Toen nu onze Pieter Dercks in 1679 was aangesteld, verkeerde men in een lastig geval. Hij was geen kleermaker, maar schoolmeester te Tolbert. Gaf men hem nu het volle traktement, dan leed het weeshuis schade, omdat hij geen „snijdersdienst" kon verrichten. Men besloot daarom, dat hij wel het gewone traktement zou ontvangen, maar op eigen kosten een kleermaker moest huren en verzorgen. Zoo wordt

---

[1]) In 1686 werd hun een kind geboren en den 14den Mei 1688 besloot de voogdij, dat voor dit kind tot zijn achtste jaar 30 gulden kostgeld in 't jaar betaald moest worden. Later zou men dan nader accordeeren. Maar toen het kind zijn achtste jaar bereikt had, was de vader reeds gestorven.

het begrijpelijk, dat *f* 150 vermindering van inkomen voor hem een heele slag was.

De binnenvader en binnenmoeder werden aangesteld door de voogdij, maar de Kerkeraad moest de gedane keuze approbeeren. Daarna legde de binnenvader zijn eed, „om getrouw te sullen sijn voor het huis", af in handen van Burgemeesteren en Raad als „oppervoogden" van het huis. Eindelijk werden zij dan geïnstalleerd, nadat de vader bij den boekhouder eene borgstelling ten bedrage van *f* 500 gestort had wegens het ontvangen van de door de weeskinderen, die op een ambacht gingen, verdiende gelden, die hij innen moest.

Zulk eene installatie had gewoonlijk met groote plechtigheid plaats. In de notulen van de vergaderingen der voogdij wordt eene installatie eenmaal zeer nauwkeurig beschreven en het is der moeite wel waard eens te hooren, wat en hoe er bij zulk eene gelegenheid tot de nieuwbenoemden en tot de weeskinderen gesproken werd. Toen in December 1701 JAN DE RIJCKE en zijne vrouw MARTHA GRIFFETH, wegens wandevoir in hunne administratie van het huis, waren afgezet, werden in hunne plaats tot binnenvader en binnenmoeder benoemd EGBERT RIJCKENS, gewezen diaconie-dienaar, en zijne echtgenoote MARIA STEENBARGEN. Den 26sten December van genoemd jaar had hunne installatie plaats door de voogdij, „in 't bijwesen van verscheiden andere personen uit de Borgeren en Inwoonders, die dit geerne wilden horen en sien". Ds. JOHANNES à SELBACH sprak, in zijn qualiteit als predikant van het huis en voorzittend voogd, hen aldus aan:

„Het eene geslachte gaet, het andere koomt, als de Prediker seit. 't Is hijr mede also. Nadat de vorige vader en moeder uit dit Huis sijn uitgegaen, soo sijn wederom een nieuwe vader en moeder gekozen, welcke daerom heden alhijr worden voorgestelt. Nadat ghij als dienaer der Diaconie wel gedient hebt, soo verkrijgt ghij u selven een goeden opgang in dit Diaconie-Kinderhuis,

wordende daerom als vader en moeder ingevoert. Siet dan wel toe, dat ghij die bedieninge, die ghij angenomen hebt, vervult in den Heere. Ghij moogt te voren oock gedacht hebben om weesen wel te doen (want de suivere en onbevlekte godtsdienst is het oock weesen te besoeken en te besorgen) maer ghij hebt die gelegenheit niet gehadt, die ghij nu hebt. Laat dan dese gelegentheit, die u nu voorkomt, alle genegenheit om an haer wel te doen in u verwecken. Dat alle uwe dingen in de liefde geschieden, en gelijck die liefde haer selven niet soeckt, soo bewijst an dit huis de bewijsinge uwer liefde. Hebt een vaderlijck en moederlijck herte tot dese kinderen; verweckt haer noijt tot toorne sonder redenen; voed se op in de leeringe en vermaninge des Heeren. Doet het werck van vader en moeder gelijck ghij desselvs naeme voert. Maeckt, dat men van uwen dienst ten volle versekert sij. De geboorte heeft u over u eijgen kinders gestelt, maer u beroep, ambt en eed stelt u over alle dese kinderen tot vader en moeder. Sijt dan alle deze nooddruftige tot vader en moeder, als Mordichai an Esther en Job an den behoeftigen was. Ghij koomt hijr in de grootste huishoudinge, die in dese gehele stadt is; weest dan als de getrouwe en voorsigtige, om een iegelijck van de kinderen deses huises sijn bescheiden deel voedsel te geven. Laet hijr de eene niet te veel, de ander niet te weinig ontvangen. Beschowt de gangen deses huises en eetet het brood der luijheit niet. Doet dese kinderen goet en geen quaed alle de dagen uwes levents; hebt een horende oore om de klagte der kinderen te horen, als de swacke over de sterke, de onnosele over de boose claegen; hebt een siende ooge om alle ongeregeltheden, die ghij siet, en het boose weg te doen; en als ghij genoodsaeckt wordt om enige te tuchtigen, verheft u siele niet om iemand te seer te quetsen of te doden. Gaet haer voor in alles met een goed exempel, opdat ghij seggen kondt: ghij wiet hoe men ons behoort na te volgen, want wij hebben

ons niet ongeregelt gedragen onder u. En gelijck ghij over dese kinderen gesag ontvangt, so staet ghij selver onder 't gesag van de praedicant, voogden en voogdessen (als sijnd vrouwen buitenmoeders) deses huises. Weest dan die in alles onderdanig; vraegt en volgt haeren raad en ordres, die sij u geven; weest niet eijgensinnig, wandt die na raed hoord is wijs".

Nadat de voorzitter hen nu gevraagd had, „of sij niet van voornemen waeren om sich door Godts genade in alles na desen geschicktelijck te dragen", en zij zulks „volveerdelijck" hadden beloofd, werden de weeskinderen door hem tot hun plicht vermaand met de volgende woorden:

„Een kind, dat sich selven gelaten is, beschaemt sijn ouderen. 't Is dan nodig, dat kinderen, die sich selvs niet konnen regeren, sich van andere laeten regeren; daerom wordt ghij dan de regeringe van dese vader en moeder anbevolen. Sijt dan geen ongehoorsame belialskinderen, niet stout of wedersprekende, want de jonge moet niet stoud sijn tegen de oude, de veragte niet tegen de eerlijcke, opdat in onsen lande eere woone. De oge, die de vader veragt of moeder bespottet, dien sullen de rave der beecke uitbicken. Weest dan niet wedersprekende of tegenstrevende; rockt maelkanderen niet op door onderlinge wederspannigheit. Hoort dan, ghij kinderen, de tucht des vaders. Ghij hebt 't ongeluck, dat ghij meestendeel sonder vader en moeder sijt, maer 't is u geluck, dat ghij dese tot binnenvader en moeder ontvangt en in dit huis kont onderwesen worden in de religie, lezen en schrijven, oock tot ambagten gebragt worden, 't gene vele uwer ouderen voor u niet hadden konnen besorgen door haer onvermogen. Sijt dan geseggelijck in alles, gehoorsaem als u ieets bevolen wort, leersaem wanneer ghij onderwesen wort, en buigsaem indien ghij u tot ieeds schicken moet; en leert, grijpt de tucht an en laet niet af, bewaert se, want sij is u leven. Wanneer

ghij gecasteidet wort om nalatigheid en ongebondenheit soo onderwerpt u de castidingen; sijt geen bastaerden maer soonen, want wat soone is 't, dien den vader niet castidet; 't quaed is an 't herte der jongens gebonden, de roede der tugt moet dit verre van haer doen. Ghij oudere gaat de jongere, ghij grote de kleijne voor, soo met eere die eene de andere voorgaende. Gelievt wordend, toont veel wederliefde; sijt niet naeuwe in uwe ingewanden, wordet oock uitgebreidet. Volgt het kind Jesus na, 't welk sijn pleegvader Joseph soo wel als sijn natuirlijcke moeder Maria onderdanig is geweest. In summa, verblijdet ghij ons alle, wanneer ghij kinderen sijt, die in de waerheit wandelt".

Hierop werd aan alle kinderen, zoowel aan de jongens als aan de meisjes gevraagd, „of sij beloovden de nieuwe vader en moeder, haer voorgestelt, te gehoorsaemen en met eere en ontsag in alles na behoren te bejegenen? waerop sij, oock sommige tranen stortende, antwoordeden met ja". En hiermede was de plechtigheid ten einde, die nu besloten werd met het zingen van het vijfde vers van den honderd-negentienden psalm, naar de berijming van Datheen:

„Hoe sal een jonghman onstraffelick gaen
In sijn wegen? Als hy hem recht sal dragen
  Na u gebodt en Goddelick vermaen.
Ick soeck u, Heer, met een neerstigh navragen,
  Dies van uwer wet en laet mij doch niet
Afwijcken, nu, noch oock tot geenen dagen".

Men ziet hieruit, dat die installatie wel eenvoudig, maar toch zeer plechtig was; en mij dunkt, dat vooral het woord, tot den nieuwen vader en de nieuwe moeder gesproken, een modelwoord mag heeten. Al zouden wij in onze dagen ons eenigszins anders uitdrukken, beter dan Ds. à Selbach het deed, zouden wij al moeielijk hen op

hunne verplichtingen en het gewicht van hun ambt kunnen wijzen.

Onwillekeurig komt de vraag op, hoe het ging, als de vader of moeder overleed en de overblijvende niet in functie kon of mocht blijven en of deze dan ook pensioen kreeg. Niet steeds werd de overledene gepensioneerd, maar hij kreeg toch altijd wat. Het was gewoonte, dat, als de binnenvader stierf, de binnenmoeder ook aftrad. Zij kreeg dan echter van de voogdij, bij wijze van douceur, eene gift in eens van 50 car. guldens. Een bepaald pensioen ten laste van het weeshuis werd echter nooit uitgekeerd. Toch wist men meestal zulke schikkingen te treffen, dat iemand, die wèl gediend had, niet verlegen bleef zitten. Zoo stierf bij voorbeeld in 1694 de binnenmoeder. De voogdij wilde nu niet gaarne weer een vreemde naast den binnenvader aanstellen, maar zag beide betrekkingen gaarne door een paar gehuwde lieden vervuld. Zij besloot daarom, dat de binnenvader JURJEN COOLMEJER zijn ontslag zou nemen, maar wegens zijn ouderdom en de goede diensten, die hij bewezen had, zou hij levenslang een jaarlijksch pensioen van *f* 120 ontvangen. Dit pensioen zou genomen worden van het traktement der nieuw benoemden, die dus tot COOLMEJER's dood slechts *f* 230 per jaar zouden ontvangen, maar daarna het volle salaris van *f* 350. Zoo beloonde dus de voogdij hare vroegere dienaren ten koste van hare tegenwoordige bedienden. En dat deed zij meer. Toen in 1724 de schoolmeester van het weeshuis, AREND TIAERDS HUISEMA, emeritus werd, kreeg hij *f* 200 pensioen, maar ten koste van den nieuwen onderwijzer, HECTOR NOVE, die datzelfde bedrag minder kreeg en, zoolang HUISEMA nog leefde, zijn werk voor *f* 250 per jaar verrichten moest. Op die manier was het heel gemakkelijk te pensionneeren.

Een lastig geval deed zich voor, dat ook vaak schadelijk voor de goede verstandhouding was, indien vader en moeder geene gehuwde lieden waren. Allerlei gekibbel

had er dan soms plaats. Bij man en vrouw kwam zoo iets ook wel eens voor, maar tusschen hen werd alles natuurlijk eerder weer geschikt, althans voor 't uiterlijke, dan tusschen vreemden, die zich onder de suppoosten ieder een aanhang zochten te verwerven. In 1733 liepen de twisten tusschen vader en moeder zoo hoog, dat de voogdij er zich mede bemoeien moest. Zij bepaalde toen, dat wie van beiden den twist begon, eene boete van zes gulden zou moeten betalen. Werd de twist voortgezet, dan vervielen zij beiden in die boete. Dat schijnt geholpen te hebben, want het is mij niet gebleken, dat deze boete ooit toegepast is. Misschien was het de goede uitwerking van dit besluit, dat de voogdij ertoe bracht, om in het volgende jaar eene gelijke boete te bepalen voor de suppoosten, wier onderling getwist velen stof tot ergernis gaf.

Wij spraken reeds een paar keer van den schoolmeester. Met de combinatie van de beide weeshuizen, en misschien reeds vroeger, schijnt de schoolmeester ontheven te zijn geworden van het onderwijs in het breiën. Ten minste in 1674, dus een jaar na de genoemde vereeniging, gingen de kinderen reeds bij verschillende meesters in de stad het breiën leeren, want toen werd erover geklaagd, dat zij bij het gaan naar die meesters langs de straten veel moedwil pleegden en bovendien met het heen en weer loopen veel tijd en schoenen versleten. De voogdij besloot daarom, ten einde aan die klachten een einde te maken, in het huis zelf eene „breidekamer" in te richten, om daar de jongens — de meisjes schenen het niet noodig te hebben — het breiën te laten leeren. Claes Hendricks, die reeds vele jongens van het huis in dit nuttig handwerk onderwees, werd nu bij provisie voor één jaar tot breidemeester aangesteld op de volgende voorwaarden: 1°. hij moest het doodgraven gratis verrichten — men dient namelijk te weten, dat het weeshuis een eigen kerkhof had; 2°. hij was verplicht wekelijks één gulden te geven ten behoeve van het weeshuis; 3°. hij verbond

zich het hoogste wekelijksche loon, dat een ander aan zijne breidejongens gaf, door de kinderen te laten verdienen, en 4°. hij moest PIETER ADRIAENS, den schoolmeester van het huis, als borg stellen. Al was het ook slechts zijdelings, er bleef dus toch nog eenige betrekking tusschen schoolmeester en breidemeester.

In welke vakken had de meester nu onderwijs te geven? Wie mocht meenen, dat zijn programma ook maar eenigszins leek op een uit onze tegenwoordige scholen, die zou zich deerlijk vergissen. Is er in onze dagen misschien wel eenig gevaar voor overlading, dat was toen niet het geval. Maar met zóó weinig, als men toen gaf, zou men thans toch niet kunnen volstaan. Het onderwijs werd namelijk gegeven in lezen, schrijven, rekenen, de historie, — wel te weten de Bijbelsche — de gronden der religie, der Gereformeerde natuurlijk, en, wat bovenal niet mag vergeten worden, het zingen, voornamelijk van psalmen.

In den regel had er, als een nieuwe meester benoemd moest worden, een vergelijkend examen plaats van enkele sollicitanten, die door de voogdij op de voordracht geplaatst waren. Met hoe weinig men toen volstaan kon, om aan het hoofd eener school geplaatst te worden, moge blijken uit een kort verslag van zulk een examen. In 1724 waren er tien sollicitanten, van welke vijf gekozen werden om aan het examen deel te nemen. Nadat de vergadering der voogdij met gebed geopend was, werden de vijf heeren in de eetzaal van het weeshuis geroepen en de voorwaarden, waaronder de benoeming plaats zou hebben, hun voorgesteld. Vervolgens werden vijf briefjes in een hoed gedaan, geteekend met de nummers 1—5. Op ieder dezer briefjes was geschreven, welk gedeelte der Schrift hij, die dat briefje trok, moest lezen en welke psalmverzen hij zingen moest. Dit lezen en zingen had plaats „in het openbaar in de eetsaale ter anhooringe van een jeder, die daar genegentheit toe hadden". Om te laten oordeelen over de vraag, of men voor dit examen

nog al moeielijke hoofdstukken en lastige wijzen koos, deel ik hier mede, wat aan de sollicitanten opgegeven werd. Meester BOUWE JANS, die n°. 1 getrokken had, moest lezen Rom. 16 : 1—16 en zingen Ps. 22 : 1 en Ps. 59 : 1; ANDRIAAN ANDRIES RUPSINA trok n°. 2 en las Rom. 16 : 16—27 en zong Ps. 4 : 1 en Ps. 48 : 1; n°. 3, JAN EKENHORST, had weer Rom. 16 : 1—16, maar daarbij Ps. 27 : 1 en Ps. 102 : 1; HECTOR NOVE, schoolmeester te Veendam, die na afloop van het examen met algemeene stemmen benoemd werd, was n°. 4 en las Rom. 16 : 16—27 en zong Ps. 49 : 1 en Ps. 145 : 1; terwijl eindelijk CLAAS SUIJNINK, schoolmeester op De Leek, zijne vaardigheid moest toonen, door 1 Cor. 1 : 1—17 te lezen en Ps. 130 : 1 benevens het eerste vers van den lofzang van Zacharias te zingen. Hiermede was het eerste gedeelte van het examen afgeloopen. Nu werden aan ieder van hen twee rekenkunstige vraagstukken opgegeven, die zij uitwerken en met hun naam onderteekenen moesten. Ook hadden zij onder die sommen nog te schrijven „een of andere schriftuirplaatse". Misschien verwondert men zich en vraagt, waartoe zulks noodig was. Dit diende ter contrôle. Zij hadden namelijk van te voren reeds bij de voogdij ingeleverd proeven van hun schrijven „met verscheijden handen". Het zou kunnen zijn, dat zij die door anderen hadden laten maken; uit de door hen, in tegenwoordigheid der voogdij, geschreven „schriftuirplaatse" zou men nu kunnen zien, of de ingeleverde proeven eigen werk waren of niet. Eindelijk werden zij allen, één voor één, in tegenwoordigheid van de geheele voogdij, door den voorzitter, Ds. SICCO ABBRING, ondervraagd „in en over de gronden onser christelijcke religie." Na afloop hiervan werd het examen met dankzegging gesloten.

Het tractement van den schoolmeester was niet steeds hetzelfde. PIETER ADRIAENS, die bij de combinatie der beide huizen (1673) deze betrekking reeds bekleedde, had

jaarlijks een traktement van *f* 450 benevens eenige emolumenten, zooals een vierendeel van een beest, dat wil zeggen van een os of eene koe, een half varken, acht mudden rogge, maandelijks een halve ton bier, benevens enkele kleinigheden. Deze emolumenten werden niet toegestaan aan zijn opvolger AREND TJAERTS, omdat het weeshuis ten tijde zijner benoeming (1699) in zeer ongunstige financieele omstandigheden verkeerde wegens de „dierte van den leeftocht" in die dagen. Hij moest zich dus tevredenstellen met een salaris van *f* 450 per jaar, waarvan *f* 150 door de Staten van Stad en Lande, *f* 75 door de heeren scholarchen en het overige door het gesticht betaald werd. Wel diende hij reeds het volgende jaar een verzoek bij de voogdij in, om ook die emolumenten te mogen ontvangen, maar deze weigerde zulks zeer beslist, vooreerst omdat hij daarop niet benoemd was, maar inzonderheid „daer het huis door de voorgaende dierte enige duisenden hadde opgebroocken", zoodat de financiën het niet toelieten. Bovendien oordeelde men, „dat het tractament des schoelmeesters sodanich waer, dat verscheiden praedicanten in de Provincie niet meer voor haeren dienst genoten, en behoorde [hij] daerom met hetselve vergenoegt te sijn." Nog eenmaal, in 1708, trachtte hij deze emolumenten te verkrijgen, maar toen ook dit, zelfs in 't hoogste ressort bij den Magistraat, mislukte, schijnt hij tevreden geworden te zijn. Althans, hij nam nu zijne betrekking op het vastgestelde traktement waar, totdat hij in 1724 emeritus werd. Zijn opvolger, HECTOR NOVE, had het in elk geval minder dan hij, want deze kreeg maar *f* 250 per jaar, met belofte, dat na den dood van den rustenden onderwijzer zijne belooning verhoogd zou worden tot *f* 400. Of meeeter HUISEMA nog lang geleefd heeft, zoodat NOVE die verhooging niet of eerst laat kreeg, dan wel of deze met *f* 400 niet toe kon, weet ik niet, maar wel weet ik, dat hij in 1738 in geldsgebrek verkeerde. Zóó erg zelfs, dat hij zijne toevlucht

nam tot zeer verkeerde praktijken en niet alleen eene som van 318 gulden en 12 stuivers, die hij voor den boekhouder innen moest, verduisterde, maar zelfs op drie valsche quitanties 148 gulden en 12 stuivers van het provinciaal comptoir wist machtig te worden. Natuurlijk, dat hij, die bovendien zijn plicht op de school ook verwaarloosde en daarom reeds eenmaal door de voogden veroordeeld was tot eene boete van *f* 50, welke zij hem echter op zijn verzoek weer hadden kwijtgescholden, nu ontslagen werd. Dit geschiedde in het begin van 1739. Misschien dat het gebeurde met NOVE de voogdij er wel toe gebracht heeft, om het traktement van den nieuwen schoolmeester, JAN VAN OLM, weer te verhoogen want zij benoemde dezen op een salaris van *f* 414 plus nog *f* 50 per jaar „voor catechisatiën, zo lange het de vergaderinge goed vind", gelijk bij zijne benoeming wordt aangeteekend.

De meester zal, naar ik gis, want nergens vind ik daaromtrent eene opgave, zoo ongeveer 100 à 120 kinderen op school hebben gehad. En dat was voor één persoon wel wat veel. Hij had dan ook altijd verscheiden ondermeesters. Sommigen der verstgevorderde leerlingen werden daarvoor genomen. Wisten dezen zich wat op de school te oefenen, vooral als zij goed psalmen konden zingen, dan verzochten zij na verloop van eenigen tijd aan de heeren schoolarchen eene akte, om overal als onderwijzer werkzaam te mogen zijn; en op voorspraak der voogdij werd die akte ook steeds verleend. Daar nog al dikwijls de een of andere heer van een dorp of een predikant uit de provincie zich tot de voogdij wendde met het verzoek om een „bekwaem sujet", ten einde den schooldienst waar te nemen, was er voor de ondermeesters uit het weeshuis in den regel wel uitzicht op promotie. Zoo was meester HUISEMA zelf een weesjongen, die ondermeester in 't huis was geweest. Dat had hem bij zijne benoeming nog al geholpen, want de voogdij achtte hem bijzonder geschikt voor het weeshuis, omdat hij „desselvs ordres en mannier

van onderwijsen in de schole allerbest kende." Gewoonlijk beteekende zoo'n ondermeester echter niet veel. Zoo werd bij voorbeeld in 1713 deze betrekking bekleed door CLAES CLAESEN. Toen in dat jaar de heer van Ulrum zich tot de voogdij wendde met het verzoek om een van de „bequaemste kinderen in singen, leesen en schrijven", om provisioneel den schooldienst te Bafloo waar te nemen, werd CLAES CLAESEN daartoe aangewezen. Weldra werd hij definitief aldaar benoemd. Spoedig daarna echter zond hij aan de voogdij een schrijven, dat hij daar niet kon bestaan. Dit schrijven noemde zij „een sleghte brief in 't boekstaven" — wij zouden zeggen eene cacographie — en zij besloot den meester uit het huis daarover eens aan te spreken, omdat zulks niet pleitte voor zijn onderwijs. Nu, meester AREND moest erkennen, dat er vele fouten waren in dat schrijven, dat zelfs de spelling „slordig en onverschoonlijk" was, maar tot verontschuldiging voerde hij aan, dat CLAES CLAESEN's „verstant altijd duf en sijn gesontheit maer paslijk" geweest was. En zoo iemand maakte men onderwijzer, al was 't dan ook *onder*meester, in 't weeshuis. Trouwens, het onderwijs stond ook niet op een hoog peil. Dat is van elders genoeg bekend. Toch kan het niet ontkend worden, dat de voogdij haar best deed, om het onderwijs, zooals zij dat noodig achtte, zooveel mogelijk te bevorderen. Jaarlijks werd een examen gehouden op den verjaardag der stichting van het huis of een paar dagen vroeger of later. Dan werden tevens ernstige vermaningen tot de kinderen gericht.

Wat aangaande zulk een examen in de notulen der voogdij van het jaar 1725 staat aangeteekend, zal eenigszins een denkbeeld geven van den geest en het doel van het onderwijs in het weeshuis. Letterlijk lezen wij daar het volgende:

„Den 23sten November, Vrijdag.

Is de verjaardag van de stigting van dit huijs gehouden.

Alle de heeren Voogden en Juffrn tegenwoordig zynde op de school.

1. Het aangezicht van den Heere gezogt in gebede en dankzegginge, en de weezen gelegd voor de genadethroon, dat de Heere haar door syn Geest leere, heylige en zegene, en dit werk nu ook kroone met syne goedgunstigheid.

2. Alle de weezen zyn onderzogt: 1 in het leezen, 2 haar schrivten naagezien en met die [van] het voorgaande jaar vergeleeken, 3 onderzogt van de kleinste tot de grootste in de grond-waarheden.

3. Zyn vervolgens de kinderen vermaand: 1 haar lighaams en ziels welstand met ernst en ijver te behartigen, 2 allen, die over haar gesteld zyn, te lieven, eeren, gehoorzaam zyn, 3 beleevd elk te groeten, 4 haar zeedig in het huys en buyten hetzelve te gedragen, 5 alle kwade gezelschappen te vermijden en malkanderen in het goede vermaanen en voor te gaan, 6 genade te zoeken, opdat tot onze blydschap kinderen uyt het huys gaan, die Godt tot haar vader in Christus hebben, 7 en onder indruk te leven, wat al aan haar word aangewend, waarvan sy eens zullen moeten rekenschap geven.

4. Geeindigd met den gebede".

Men ziet, de maatschappelijke kundigheden, waarin de kinderen werden onderwezen, waren toen niet zoovele als in onze dagen; de kennis van de Gereformeerde religie werd hun wel aangebracht, zoodat de school zelfs voor een groot gedeelte catechisatie was, en de opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden werd waarlijk niet vergeten.

Die opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden had echter dikwijls nog al hardhandig plaats. Ruimschoots werden lichamelijke kastijdingen toegediend. Men ging namelijk van de overtuiging uit, dat de Spreukendichter gelijk had, toen hij zeide: „De dwaasheid is in het hart des jongens gebonden; de roede der tucht zal ze verre van hem wegdoen", en: Weer de tucht van den jongen niet; als gij hem met de roede zult slaan, zal hij

niet sterven. Gij zult hem met de roede slaan en zijne ziel van de hel redden". Ik geloof, dat menigeen in onze dagen, tot schade zijner kinderen, deze wijze waarschuwingen vergeet en in den wind slaat; maar ik geloof ook, dat men vroeger op dit gebied wel eens overdreef. De straf werd soms met zoo barbaarsche hand toegediend, dat van het vaderlijk hart niets meer te zien of te voelen was. Ten gevolge daarvan was dikwijls verbittering de vrucht, waar men op verbetering had gehoopt.

Natuurlijk had de schoolmeester ook het recht, om aan den lijve te straffen, wie op school zich niet wel gedroegen. Hij mocht daartoe gebruik maken van de bullepees, de plak en de roede. Nu, dat deed hij dan ook niet zelden. Bij de minste gelegenheid werden zij voor den dag gehaald. Zelfs gebeurde het meer dan eens, dat de schoolmeester zijne rechten te buiten ging en kinderen in het blok sloot of in de „tuchtkamer", de cellulaire gevangenis van het weeshuis, bracht. Herhaaldelijk waarschuwde de voogdij daartegen, en zij stond alleen toe tot die strenge maatregelen over te gaan, indien er vrees voor ontvluchting mocht bestaan, in welk geval echter van die opsluiting terstond kennis gegeven moest worden op de eerstvolgende wekelijksche vergadering der voogdij.

Het behoeft ons echter niet te verwonderen, dat de schoolmeester soms buiten zijn boekje ging. Het straffen kan zulk eene gewoonte worden, dat men er niet meer buiten kan. En het werd nog al eens aan den onderwijzer opgedragen, straffen uit te deelen voor vergrijpen, buiten de school gepleegd. Zoo werd hem bij voorbeeld den 28sten October 1709 gelast, om twee jongens, HARMEN HARMENS en FOCCO SYMONS geheeten, *op de school* met de pees te kastijden. Hadden deze jongens zich dan op de school misschien misdragen? Neen, zij hadden een anderen jongen, JURJEN POUWELS, zóó geslagen, dat zijn oog gekwetst was. 't Was geen gewone jongensvechterij geweest, maar eene wraakoefening. JURJEN had hun den vorigen Zondag

eene poets gebakken. Hij was toen namelijk aangewezen, om in de kerk op de jongens toe te zien en wie niet stilzat of den een of anderen streek uithaalde, aan te teekenen in het „klappersboekien". En dat had hij hen gedaan. Vandaar de slagen, die hij van hen opliep. En vandaar weer de slagen, die zij van den meester kregen. Een ander voorbeeld wil ik hier nog bijvoegen. Enkele malen in het jaar gingen al de weeskinderen een dag naar buiten. Soms gebeurde er dan wel eens iets, dat niet in den haak was. De jongens pleegden baldadigheid en liepen in den herberg of de meisjes gingen hier of daar dansen voor de vedel. Dat mocht de voogdij natuurlijk niet toelaten. Toen nu in Juni 1718 bij zulk een uitgang naar buiten een zekere weesjongen, JURJEN DOMINE, die zijn naam weinig eer aandeed, zich dronken dronk, daarbij nog „een schrikkelijk rumoer tegens den breijdemester verwekkende, alsof die hem half dood geslagen had", werd den schoolmeester gelast hem in tegenwoordigheid der voogden en voogdessen te tuchtigen.

't Spreekt wel vanzelf, dat de meester er streng op letten moest, dat de kinderen geregeld de school bezochten. Over schoolverzuim werd dan ook niet veel geklaagd. Eens echter, toen op een Vrijdag tien jongens van de school waren weggebleven, had er op last der voogdij eene plechtige strafoefening plaats. Vooreerst werden zij in tegenwoordigheid der voogden met de bullepees gestraft; daarna moesten zij allen op de knieën gaan liggen en in deze houding aanhooren, hoe er een gebed tot hunne bekeering voor hen gedaan werd; en eindelijk ontvingen zij, nog steeds op de knieën liggende, een ernstige vermaning tot verbetering huns levens.

Was de meester de aangewezen man, om school te houden en kastijdingen toe te dienen, er rustten ook nog andere verplichtingen op hem. Zoo schreef art. 17 van zijne instructie voor, „dat hij een goet ooge sal houden op de kinderen, insonderheit in de kercke". Dat schijnt

wel eens tot moeielijkheden aanleiding gegeven te hebben, daar de schoolmeester wel alles wilde doen, om de goede orde onder de kinderen in de kerk te bevorderen, maar niet verkoos in de kerk naast den binnenvader te gaan zitten, om, als 't noodig was, de slapenden wakker te maken en de druktemakers tot rust te brengen. In 1724 werd echter nog eene nieuwe bepaling aan zijne instructie toegevoegd. De meester zou namelijk verplicht zijn telkens, wanneer de kinderen naar de kerk gingen, zoowel des voor- als des namiddags, met den binnenvader hen uit het huis naar de kerk en weder uit de kerk naar huis te geleiden en toe te zien, dat zulks met de meeste orde zonder ergernis voor de gemeente geschiedde. Een andere plicht, waaraan hij zich niet onttrekken mocht, was het werkzaam deelnemen aan sommige begrafenisplechtigheden. Bij voorbeeld, als een binnenvader of eene binnenmoeder stierf, dan gingen de kinderen, psalmen zingende langs den weg, mede ter begrafenis. Het ligt voor de hand, dat de meester daarbij moest zijn, om het gezang te leiden. Ook particulieren spraken soms den wensch uit, om onder geleide van zingende weezen naar hunne laatste rustplaats gebracht te worden, en dan moest de meester weer mee, om te zorgen, dat er toch vooral goed gezongen werd, want over slecht zingen was men al spoedig zeer ontsticht. Zóó erg was dat zelfs, dat toen meester AREND verzocht, dat de weeskinderen zingende het lijk zijner overleden vrouw mochten volgen, de voogdij hem dat wel toestond, maar onder verplichting, dat hij dan vooraf de kinderen goed in 't zingen oefenen zou, omdat de burgerij bij de kort te voren plaats gehad hebbende begrafenis der binnenmoeder over 't gezang der weezen geklaagd had.

De meester in 't weeshuis had dus nog al wat te doen. Hij moest 's morgens, 's middags en meestal ook nog 's avonds schoolhouden. En als het soms eens voorkwam, dat de vader ziek was of wat heel „slap", namelijk in

't orde houden, dan droeg de voogdij hem, als met den vader in rang gelijkstaande, ook nog op, om tijdelijk diens plaats te vervullen. Geregelde vacanties waren er niet, als men dat woord ten minste opvat in den zin, dien wij er tegenwoordig aan hechten. Wel hadden de kinderen enkele vrije dagen in 't jaar, die men „speeldagen" noemde. Dan was de meester natuurlijk ook vrij, van 't schoolhouden ten minste, want ook dan moest hij toezicht op de kinderen blijven houden. Als zulke „speeldagen" waren reeds in 1667 vastgesteld: 1°. op de drie jaarmarkten in elke week één dag, maar op de vrijmarkt, die twee weken duurde, twee dagen; 2°. op Paaschfeest, Pinksterfeest en Kerstfeest telkens drie dagen, namelijk de beide feestdagen en „daerenboven noch een tot vermaek"; 3°. de jaardag van de stichting van het huis; 4°. bij begrafenis van kinderen uit het weeshuis, en 5°. bij andere extraordinaire gelegenheden, mits alleen met volle toestemming van de voogden. Die buitengewone gelegenheden deden zich nog al een enkelen keer voor. Maar daarover spreken wij later, als wij het huiselijk leven behandelen.

Aan het weeshuis waren nog andere personen in loontrekkenden dienst verbonden. Zoo had het niet alleen een eigen breidemeester, eene speldenwerkster, een kleermaker en eene ziekenoppasseres, maar ook een vasten dokter, en twee chirurgijns. Verder was er geen ambacht of bedrijf bijna denkbaar, of het huis had daarvoor personen benoemd. In de notulen van de vergaderingen der voogdij wordt dan ook telkens melding gemaakt van de benoeming van bakkers, brouwers, mulders, leveranciers van melk en „suipen" (karnemelk), schoenmakers, schoenlappers, lakenververs, glazenmakers, korfmakers, hoedenmakers, smeden, slachters, kramers, gortmakers, leveranciers van tinnen waren, enz. enz.

Over den breidemeester spraken wij reeds. In zekeren zin was hij pachter van de arbeidskracht der kleinere jongens, terwijl hij hun leermeester heette. Hij ontving geen traktement, maar betaalde loon aan de kinderen en bovendien nog wekelijks een gulden aan het huis. Van dien gulden werd hij reeds in 1674, dus één jaar na zijne aanstelling, vrijgesteld, mits hij de kinderen wat meer loon gaf en zelf de verlichting van het lokaal, waarin hij werkte, betaalde. Natuurlijk was het zijn voordeel, dat de jongens hard werkten. Hij spoorde hen in den regel daartoe dan ook krachtig aan, hetgeen vaak ten gevolge had, dat zij een ander ambacht zochten, terwijl andere jongens in zijn tijd voor zichzelven breiden. Dit laatste werd, op des breidemeesters klacht, in 1686 verboden en bij die gelegenheid tevens, om het eerste tegen te gaan, besloten, dat in den regel slechts éénmaal in de drie maanden jongens van de breischool op een ambacht geplaatst zouden worden. Later werd den breidemeester, toen hij klaagde over achteruitgang van zaken, vrij vuur en licht verleend; en om steeds voor een voldoend aantal jongens te zorgen, bepaalde de voogdij in 1723, dat alle kinderen, die in 't weeshuis gebracht werden en nog niet op een ambacht waren, naar de breidekamer moesten gaan en niet eerder een ambacht mochten leeren, vóórdat zij goed konden breiën en in staat waren zichzelven een paar kousen te maken.

Men had blijkbaar al zeer spoedig ingezien, hoe goed het was, dat men een eigen breidekamer had, zoodat de jongens nu niet meer naar verschillende meesters behoefden te loopen. Iets dergelijks bracht men in 1675 ook voor de meisjes tot stand, die het speldenwerk leerden. Ook zij waren tot nog toe bij verschillende leervrouwen op de winkels, maar dienden voortaan gezamenlijk, onder door de voogdij gesteld toezicht, werkzaam te zijn. Naast de poort van het weeshuis stond een huis, dat gewoonlijk verhuurd werd. Deze woning werd nu tot genoemd doel

bestemd, in huur gegeven aan PETERTJEN weduwe MASMANS, die daarvoor jaarlijks *f* 30 zou betalen en de speldenwerksters op dezelfde wijze in haar dienst zou hebben als de breidemeester de jongens, hoewel er voorloopig nog 33 of 34 meisjes zouden blijven op den winkel van JANTIEN in de Nieuwe Ebbingestraat.

Werden de breidemeester en de speldenwerksters-vrouw aangesteld, om met behulp der weeskinderen voor eigen rekening te arbeiden, zoodat ik aangaande hunne verdiensten niets mededeelen kan, de kleermaker moest werken voor het huis en trok dan ook een vast loon, indien hij namelijk niet tevens binnenvader was. Verstond de binnenvader dit ambacht niet, dan benoemde de voogdij een kleermaker geheel of grootendeels op zijne kosten. Veel verdiende de „snijder", die overvloed van werk had, om de kleeren van alle kinderen te maken, echter niet. ROELOF JOCHUMS bij voorbeeld, die in 't weeshuis grootgebracht was, werd den 22sten November 1697 tot kleermaker gekozen. Hij moest wonen in het weeshuis, zou bij den binnenvader en de binnenmoeder aan tafel eten en jaarlijks van den vader genieten eene som van vijftig gulden benevens „de gewoonlijke uytsettinge in kledinge".

Dat was wel geen hoog loon, maar men moet in 't oog houden, dat de loonen in dien tijd over 't algemeen veel lager waren dan tegenwoordig. Ook andere personen, die aan 't weeshuis verbonden waren, verdienden niet veel. Zoo hadden bijv. de dokter en de beide chirurgijns niet te klagen over te groote bezoldigingen.

Misschien vindt men één dokter en twee chirurgijns wat te veel voor een liefdadigheidsgesticht, maar twee dingen moeten niet worden vergeten. Vooreerst, dat het weeshuis eene zeer talrijke bevolking had. In 1675 was het aantal weezen, die hier verpleegd werden, reeds geklommen tot driehonderd. En vervolgens, die dokter — er waren een tijdlang zelfs twee dokters — en die chirurgijns hadden nog meer te doen, dan alleen de patiënten in het wees-

huis te bezoeken. Zij hadden ook hunne gewone praktijk. Bovendien waren de laatste beiden niet gelijktijdig in functie, maar wisselden om het halfjaar elkander af.

Men meene echter niet, dat zij het weeshuis op hooge kosten joegen. Wij zeiden reeds: zij hadden geen hoog traktement. In het eerst, bij de stichting van het blauwe kinderhuis, kregen zij zelfs in 't geheel geen geldelijke belooning. Het was hun eene eere, om Godswil het huis van dienst te mogen zijn. ANTONIUS BARCKHUYS bood toen aan, als medicinae doctor „dit huys te vergeefs getrouwlick te willen bedienen". Dit werd met dankbaarheid aangenomen door de voogdij. „Oock heeft hij't — zoo lees ik — „met ijver gedaen, ende de Heere heeft sijnen segen mercklick daertoe gegeven". Nog twee andere dokters boden kort daarna gratis hun dienst aan, de een, „omdat sijn vader ende schoonvader ouderlingen waren", en de ander, omdat hijzelf de betrekking van diaken bekleedde. Toen de combinatie der beide weeshuizen had plaats gehad, verklaarde Dr. N. NOORTDIJCK, die tot hiertoe het groene weeshuis „uijt liefde" bediend had, zich bereid nevens Dr. BARCKHUYS de patiënten te bezoeken. Dit aanbod werd dankbaar aanvaard, maar men scheen elkander toch niet goed begrepen te hebben. NOORTDIJCK klaagde daarover namelijk in 1679 en verzocht, dat men hem, daar hij „van 't groene huis vier ducatons [*f* 12.60] tot eene recognitie voor sijne diensten jaerlijcks hadde genoten", voortaan eene gelijke som per jaar betalen zou. Lang profiteerde hij daarvan niet, want reeds in het volgende jaar overleed hij. Na zijn dood nam Dr. TOELAST negen jaar lang de praktijk waar, zonder daarvoor ook maar één plak te genieten. Toen deze evenwel in 1689 meende, dat hij nu ook wel iets mocht verdienen, en daarom een jaarlijksch traktement verzocht, vonden de voogden zulks alleszins billijk en werd door hen besloten, dat hem „voor dit loopende jaer, beginnende van den 1 Meij, tot een recognitie voor sijn werck

veertich gld. souden worden gegeven, aengesien dit jaer wegens d' omgaende sieckten wat vele visiten waren voorgevallen. En soude het alle jaren in de vrije dispositie der voogden verblijven, sooveel tot een recognitie toe te leggen als nae gelegenheit van de moeijte, in dat jaer genomen, bevonden sal worden in billickheit te bestaen". Sedert dien tijd bleef de dokter in het genot van traktement.

Toen Dr. BARCKHUYS in 1660 zijn dienst gratis aanbood, bleven ook de chirurgijns niet achter. Meester EBBING LANT beloofde toen „dit huijs met scheren ende pleijsters te leggen ende alle chirurgijnskonst, die noodich is, te vergeefs te bedienen tien jaeren lang, dies dat alleen de medicinen betaelt werden; ende indien de Heere dit huijs mochte comen te besoecken met de droevige pestilentie, hij daervan mochte geëxcuseert zijn om de veelheyt ende voortreflickheyt van andere personen, die hij bedient, dewelcke daerin niet souden consenteren". Te gelijk bood de chirurgijn CHRISTOFFER RADIJS zijn dienst aan, zoo dikwijls Meester LANT niet thuis zou zijn of wanneer het dezen te zwaar mocht vallen. 't Spreekt vanzelf, dat de voogdij ook deze aanbiedingen dankbaar aannam. Niet lang echter had de gratis-bediening van het weeshuis plaats, want in het begin van 1674 werd nevens den chirurgijn GERHARDUS WESTERBORCH als zoodanig ook JAN WEDDA aangenomen en besloten, dat zij ieder een jaarlijksch traktement van *f* 50 genieten zouden. Dit traktement werd spoedig verlaagd, en een der chirurgijns was daar zelf de oorzaak van. Toen namelijk WESTERBORCH in 1675 overleed, wilde de schoonzoon van diens collega, PETER IDEMA genaamd, graag òf met zijn schoonvader JAN WEDDA, òf geheel alleen het weeshuis bedienen. Hij bood daarom den 2den Augustus van genoemd jaar, mede uit naam van WEDDA, aan, om alleen of gezamenlijk al het chirurgijnswerk te verrichten voor tachtig gulden. Dit zou twintig gulden voordeel voor het huis geweest zijn, maar de voogdij wees zijn aanbod van de hand. Zij begreep nu echter,

dat het goedkooper kon dan voor honderd gulden, en benoemde daarom den 29sten November nevens JAN WEDDA tot chirurgijn of barbier PIETER HILL. Bij deze gelegenheid werd tevens eene instructie vastgesteld, die lang van kracht gebleven is, daar zij in 1742 nog weer aan de toenmalige chirurgijns voorgelegd werd". Zij was van den volgenden inhoud:

„Reglement voor de chirurgijns.

1. Neffens beide doctoren Medicine sullen voortaen twee chirurgijns dit huijs bedienen, gelijck altoos 't sedert de combinatie der huijsen is geschiet.

2. Deselve worden bij provisie aengenomen voor de tijd van een jaer, ende sullen ordinaris elck een half jaer in emplooij zijn, d'een van Midwinter tot Midsomer, d'ander van Midsomer tot Midwinter, beiden op Jansdag, genietende elck voor desen dienst een jaerlicks salaris van veertich Car. guld.

3. Die van beiden aen de beurt is, sal alle dagen 's morgens om 7 uren 't huijs visiteren om plaesters te leggen, seere hoofden te verbinden, ende voorts alles te doen wat een goet chirurgijn toestaet.

4. In cas van sware accidenten sal d'een d'ander assisteren, ende de noot sulcks vereischende sal een medicus daertoe versocht worden.

5. Indien eenige vierige sieckte in 'thuijs mochte ontsteken, dat Godt verhoede, sullen sy haren dienst niet onttrecken, maer 't huijs getrouwelick bijstaen; edoch d'eene meester, die in emplooij is, sijnen confrater so veel mogelick verschonende ter tijt toe, dat het half jaar expirére.

6. Alle vierendeel jaers sullen sy beide met hunne knechten eenen dag in dit huijs vaceren om alle de jongens, ten overstaen van de opsienders, het haijr te scheren: namelick in Junius en December op St.-Jansdag [1]) bij de

[1]) De beide Sint-Jansdagen waren 24 Juni (Johannes de Dooper) en 27 December (Johannes de Evangelist).

overleveringe der patienten en der bedieninge ende eens tusschen beiden in Martius en September".

De heeren verdienden hun loon dus niet al te gemakkelijk. Elken morgen behoorden zij toch maar present te zijn, of er wat te doen was of niet. En te veel verdienden zij ook al niet. Voor een halfjaar dienst *f* 40, dat is ongeveer 4 stuivers en 3 plakken per dag. Daarvoor moesten zij dan ook nog al de medicamenten, die noodig waren, gratis leveren. En er was soms niet weinig noodig. Één ding, in de instructie reeds genoemd, gaf hun soms zeer veel te doen; ik bedoel het „quaed seer op de hoofden", zooals men het noemde, iets, wat in dien tijd, vooral in ons weeshuis, zeer algemeen schijnt geweest te zijn. Er wordt althans herhaaldelijk melding van gemaakt en gedurig boden zich lieden aan, die beweerden een middel te hebben, om dit kwaad te genezen. Geen wonder, dat de voogdij tot zulke middelen wel eens de toevlucht nam. Want als er soms wat veel patiënten waren, die aan dit kwaad leden, dan verzochten de chirurgijns daarvoor telkens eene bijzondere belooning. En dat kwam hun ook toe, want zij hadden er veel werk mee. De voogdij gaf dan ook dat extra-honorarium wel, bij voorbeeld in 1678 en 1683 beide keeren aan ieder 3 ducatons (1 ducaton = *f* 3.15), maar dat verveelde haar. Zij wilde dit kwaad graag geheel uitgeroeid zien. Toen zich nu in 1685 eene zekere Lijsbeth Janszen aanbood, om deze kinderen te genezen „op een makkelijke en evenwel beproefde maniere", ging de voogdij met haar het volgende akkoord aan, „1. dat sij aan alle kinderen met dat quaad beladen de proeve sal doen; 2. die wel uitvallende de raad en maniere van hantteeringe aan den binnenvader leeren, onder dien voorwaerde dat (also sij met meesteren sich erneert) hij aan niemand ter wereld deselve sal mededeelen, alleen in cas van versterf een opstellingje vooraf voor een volgende vader late, opdat dit huis daarvan gedient kan zijn".

Lukte het middel van Lijsbeth, dan zou zij tot eene belooning ontvangen den eigendom van twee kamers in de Sledemennersstraat, waarvan de eene reeds ingestort was en de andere dreigde in te storten. Mislukte echter hare poging, dan zou zij voor die kamers 18 caroli guldens betalen. Heel leuk wordt in de notulen der voogdij aan dit besluit toegevoegd: „Waartoe te eerder is geresolveert, omdat het kinderhuis noit eenige huure daarvan heeft genoten ende altijd ijemand voor niet in woonde". Nu, de kinderen waren weldra genezen, de geheime remedie werd aan den vader bekend gemaakt en Lijsbeth, die met meesteren zich „erneerde", kreeg de beide bouwvallige kamers. Of nu de vader vergeten heeft vóór zijn dood het bewuste opstelletje te maken, zoodat bij zijn sterven het geheim verloren ging, of dat het middel op den duur toch niet proefhoudend bleek, ik weet het niet; maar na verloop van eenigen tijd openbaarde het „quaed seer" zich opnieuw. In 1719 bood Henricus Akkerman, wonende achter de Oosterpoort, zich aan, om dit malheur te genezen: „Goed of geen gelt". Acht kinderen wilde hij behandelen voor *f* 25. Hij was zóó zeker van zijne zaak, dat hij wel een jaar en zes weken op de betaling wilde wachten. Vijf en twintig gulden voor acht kinderen vond de voogdij echter te veel; zij bood hem een rijksdaalder per persoon. Maar dat vond Akkerman weer te weinig, en zoo bleven de kinderen overgelaten aan de zorg der beide barbiers, die blijkbaar geen middel tot genezing kenden.

Aangaande de verpleging der zieken kan ik helaas maar weinig mededeelen. Men had in 't huis natuurlijk aparte ziekenkamers. In Maart 1677 werd namelijk aan Berent Westerhof het maken van twee nieuwe ziekenkamers besteed voor eene som van 400 gulden. Zeventien jaar later (24 April 1694) werd besloten, twee nieuwe ziekenkamers te maken, eene voor jongens en eene voor meisjes, van elkaêr gescheiden door een daartusschen

gelegen vertrekje ten dienste der ziekenoppasseres. Met het oog op mogelijke besmettelijke ziekten werd daarvoor eene plaats gekozen, die wat van het huis afgezonderd was, namelijk de galerij in het oude klooster. In 1721 bleek echter, dat de groote jongens en meisjes bij ziekte in hetzelfde vertrek werden verpleegd. Men vond dat, zeer te recht, toen „niet al te voeglijk en niet oorbaar" en door het timmeren van eene nieuwe kamer werd daarin voorzien.

De zorg voor de zieken was opgedragen aan eene vrouw, die, als er geene patiënten waren, om opgepast te worden, dienst deed in de keuken. Tegenwoordig gaat men van het beginsel uit, dat voor de ziekenverpleging de beste krachten, die men maar krijgen kan, gebruikt dienen te worden. Zoo schijnt men er toen echter niet over gedacht te hebben. Anders zou men in 1682 Bouwe Jurjens, eene vrouw, die „wegens de swakheid harer oogen, van blindheit weinig verschillende", den kost niet kon verdienen, niet hebben aangesteld om de zieken op te passen. Wel had zij dat vroeger ook reeds in het weeshuis gedaan, maar eene bijna blinde ziekenverpleegster zal wel wat te wenschen hebben overgelaten. Zij kreeg geen traktement en moest zelve zorgen voor hare wollen kleederen, hoewel de voogdij haar hoop gaf, dat ook deze haar zouden verstrekt worden, indien zij zich loffelijk kweet van haar werk. Haar gedrag bleek echter weldra niet loffelijk te zijn, want in 1684 werd zij wegens gepleegde onzedelijkheid met een weesjongen, die kort geleden om dieverij uit het weeshuis gejaagd was, „voor eeuwig als een scandaleuse hoer uit dit huis gesett en haar desselfs dorpel te betreden voor eeuwig verbooden". Na haar vertrek schijnt er vooreerst niet weer eene ziekenverpleegster benoemd te zijn, maar dat had dan ook ten gevolge, dat er voor en na allerlei ongeregeldheden in de ziekenkamer plaats vonden. De voogdij achtte het daarom den 14den Januari 1689 dienstig en noodig, uit

te zien naar eene oude, arme vrouw uit de door de diakenen onderhoudenen, om haar te belasten met het opzicht over en de bediening van de patiënten. Men benoemde vervolgens zulk eene vrouw, wier zoontje nu in het kinderhuis werd opgenomen en met wie de voogdessen alles nader regelen zouden. Sedert dien tijd schijnt er geregeld iemand in het huis geweest te zijn, belast met de verzorging der zieken.

Er zijn in zulk eene groote inrichting natuurlijk ook velen gestorven. Wij zagen reeds, dat het weeshuis eene eigene begraafplaats had; vlak bij het huis, en dat de eerste breidemeester tevens doodgraver was. Toen deze den 5den Mei 1679 zijn ontslag als breidemeester nam, verzocht hij doodgraver te mogen blijven. Daar hij nog eenige schuld aan het weeshuis had, wilde hij deze op die manier afdoen. Was de schuld afgedaan, dan zou hij voor elk graf van twee of drie verdiepingen, dat hij maakte, gaarne twee schellingen ontvangen. De voogdij schold den man, die in zeer soberen staat verkeerde, zijne schuld kwijt, maar besloot tevens, dat bij voorkomende gelegenheden de grootere jongens de graven zouden maken. Een enkele keer maakten deze jeugdige doodgravers wel eens een graf van vier verdiepingen, dat is een, waarin vier kisten boven elkander geplaatst konden worden, maar de voogden verboden dat strengelijk, omdat de onderste kist dan in het water kwam te staan. In 1684 werd over het maken van doodkisten een akkoord getroffen met ALBERT ROELOFS, die zijn bedrijf als kuiper uitoefende in eene aan het weeshuis behoorende woning, welke aan het gesticht verbonden was. Hij werd in dat jaar, als opvolger van zijn vader, kuiper van het weeshuis en zou als zoodanig de doodkisten leveren voor kinderen beneden den leeftijd van 16 jaar tot den prijs van 32 stuivers en voor kinderen boven de 16 jaar voor 44 stuivers het stuk.

Vanouds af werden de weezen met eene zekere plechtigheid begraven. Onder het luiden van het klokje, dat

boven op het huis was, volgden alle kinderen het lijk, dat eerst op de plaats rondgedragen en daarna in het graf neergelaten werd. Dat noemde men „publijk begraven". Toen in 1667 de pest in de stad heerschte en vele kinderen stierven, liet men dat plechtig begraven na, maar den 5den November van dat jaar, toen deze vreeselijke ziekte geweken was, besloot de voogdij, dat de overleden weezen voortaan weer publiek begraven zouden worden en de kinderen dan des namiddags speeldag zouden hebben en getrakteerd zouden worden op melk en wegge. Onder dit voorbehoud echter, „dat indien ter maent meer dan twe muchten sterven, de overige in 't heimelijk sullen begraeven worden, opdat de speeldagen niet te seer muchten vermenichvuldicht worden". Later, wanneer echter bleek mij niet, werd bepaald, dat ook de kleine kinderen, beneden de 16 jaar, „heimelijk", dat is zonder eenige plechtigheid, ten grave gebracht zouden worden; maar de voogdij hief, zeer te recht, den 9den Maart 1716 deze beperkende bepaling weer op en stelde kleinen en grooten na hun dood volkomen gelijk. Bij de begrafenis van een vader of eene moeder kregen de kinderen eveneens een speeldag, maar in plaats van op melk en wegge werden zij dan meestal onthaald op rijstebrij en „puffen" (krentenbrooden).

Een enkele keer gebeurde het, dat op het kerkhof der weezen iemand begraven werd, die tot het weeshuis in geenerlei betrekking stond. Een zekere schoolmeester, wonende in de Pelsterstraat en Willem Beudeker genaamd, had voor zichzelven dit verlangen. Daarom vereerde hij den 18den Maart 1691 aan het weeshuis eene gift van honderd caroli guldens onder akkoord, dat hij op het kerkhof van het huis een ledig, d. w. z. een nog ongebruikt, graf mocht uitkiezen, dit op zijn naam laten brengen en vijftig jaar als eigendom behouden. Verder moesten de kinderen bij zijn versterven zijn doode lichaam met gezang mogen begeleiden naar het graf en alsdan

speeldag hebben en rijstebrij eten. Daarenboven had hij aan Ds. ALBERTHOMA en aan andere voogden beloofd, het weeshuis in zijn testament te zullen gedenken, gelijk hij, blijkens het legaatboek dezer stichting, in 1699 ook gedaan heeft.

Het blauwe kinderhuis had, evenals het groene weeshuis, vóór de combinatie dezer beide stichtingen een eigen bakker. Niet in dien zin, dat deze in het huis woonde en niets anders te doen had, dan brood te bakken voor de weezen of andere werkzaamheden voor het huis te verrichten. Evenmin bedoel ik daarmede, dat het brood, dat in deze stichting gebruikt werd, altijd door een en denzelfden bakker geleverd werd. In beide gevallen zou men kunnen spreken van een eigen of vasten bakker. Het was echter in het weeshuis anders. Er werd namelijk in het gesticht zelf, in het zoogenaamde bakhuis, onder strenge contrôle van de voogdij, gebakken door een bakker uit de stad, die het op zijne verantwoording ook door een knecht mocht laten doen. Die bakker ontving daarvoor dan een zeker bedrag per week als loon. Die uit het blauwe kinderhuis, DERK ABELS, kreeg eerst maar een daalder per week, benevens den kost ten tijde, dat hij in het weeshuis werkzaam was. Den 19den April 1669 echter verzocht hij, dat zijn loon verhoogd mocht worden tot twee gulden per week. De voogdij stond hem dit verzoek toe, onder voorwaarde, dat hij voortaan ook zorgen zou, dat het koren boven op de zolders „wel geschooten en bearbeijdt" werd. Naarmate het getal kinderen aanwies, werd er ook meer brood gegeten en nam dus ook zijn werk toe. Om die reden vroeg hij den 24sten Januari 1671 alweer om een opslag van tien stuivers, die hem ook verleend werd, maar onder akkoord, dat hij dan zijn eigen kost zou houden. Bij de combinatie der

beide huizen werd ook TONNES ROELEFS, de bakker van het groene weeshuis, in zijne betrekking gecontinueerd en bepaald, dat de beide bakkers bij beurten de werkzaamheden verrichten en voor iedere mudde rogge, die zij verbakten, vijf stuivers genieten zouden. Zij hadden te zorgen, dat het brood gebakken werd acht dagen, voordat het gebruikt moest worden; dat geene weeskinderen in het bakhuis kwamen; dat er geen brood gebakken werd dan alleen ten dienste van het weeshuis; dat de beste turf voor 't bakken gebruikt en afgezonderd van de andere turf, die ten behoeve van het huis was opgeslagen, op den zolder gelegd werd; dat niemand anders dan zijzelven de turf van den zolder haalde; en dat er voor de kolen, die overbleven van de turf, goede zorg werd gedragen.

Uit al deze bepalingen spreekt, dunkt mij, een zeker wantrouwen. Wien gold dat, den bakkers, den weeskinderen of anderen? En was er reden voor zulk een wantrouwen? Er zal zeker wel oorzaak geweest zijn, waarom de voogdij, reeds den 28sten September 1674, dus nog niet één vol jaar na de combinatie, zulk een besluit nam. Uit de bepaling, dat geene weeskinderen in het bakhuis mochten komen, spreekt wantrouwen tegen hen. Misschien was er wel eens een brood zoekgeraakt en terechtgekomen in de maag der kinderen op andere tijden, dan waarop het hun toegedeelde brood genuttigd werd. Ten minste, ruim twee maanden later, den 7den December, werd den bakkers door de voogdij gelast, dat zij het brood bij 't getal, en dus niet, gelijk vroeger wellicht geschiedde, bij 't gewicht, moesten leveren. Tijdig hadden zij den binnenvader op te geven, hoevele brooden er in den oven waren. Was het brood gaar, dan moest het den vader worden toegeteld, en deze had vervolgens zorg te dragen, dat de brooden door niemand anders dan door de keukenmeiden uit het bakhuis in de keuken werden gebracht. Ik vrees echter, dat er reden tot wan-

trouwen bleef bestaan. De kinderen mochten wel niet in de bakkerij komen, maar misschien deden zij toch, wat hun verboden was. En dat moest voorkomen worden. Daarom ordonneerde de voogdij den 1sten Maart 1675, dat „tot versekering van 't backhuijs" een grendel voor de deur en eene „horde" voor 't venster gemaakt zouden worden. Bij diezelfde gelegenheid besloot zij echter, dat voortaan het brood op 't gewicht geboekt moest worden, hetgeen vermoeden doet, dat zij de bakkers, die, als het brood bij 't getal geleverd werd, gemakkelijk knoeien konden, niet volkomen vertrouwde. Maar, wie ook aanleiding gegeven had tot alzulke maatregelen, geen verbod, om in 't bakhuis te komen, en geen grendel voor de deur en geene horde voor 't venster verhinderden jongens met grage magen brood te kapen uit de bakkerij, als zij het begrepen hadden. Ook vroeger waren de jongens vindingrijk, wanneer het erop aankwam den een of anderen streek uit te halen. Laat mij daarvan een voorbeeld noemen. In Januari 1703 hadden verscheidene jongens een zekeren JAN WILLEMS geholpen, om door de turfpijp op den zolder te komen, vanwaar hij toegang wist te krijgen tot de bakkerij. Daar zijnde, had hij door het gat in de voordeur aan de andere jongens, die daarop stonden te wachten, niet minder dan negentien brooden toegereikt, die zij „voor en nae onder malkanderen verdeelt ende opgegeten hebben".

Misschien vraagt deze of gene, of die jongens dan geen eten genoeg kregen, zoodat zij van honger brood stelen moesten? Nu, daaromtrent kan men gerust zijn. De kinderen kregen eten in overvloed. De voogdij echter begreep ook, dat dit door anderen gedacht zou worden, en daarom nam zij deze daad zeer ernstig op en wijdde er zelfs eene buitengewone vergadering aan. Immers, zij was van oordeel, dat dit eene zaak was, „seer hatelick in sich selve ende die een quade opsprake bij anderen konde verwecken, als wierden de kinderen niet genoeg-

saem versorght". Zij had het geluk, uit de groote jongens de meest schuldigen te ontdekken. Twee daarvan waren, zeker uit vrees voor straf, weggeloopen, van welke echter één weer teruggebracht of uit zichzelven teruggekeerd was. Deze, WILLEM BERENTS geheeten, werd veroordeeld, om in de school met de roede gegeeseld te worden, terwijl twee andere jongens, de knoopenmaker JANNES HINDRICKS en de schoenmaker HINDRICK HANSEN, in de school met de pees gestraft zouden worden, na eerst een nacht op den rooster gelegen te hebben.

De verontwaardiging der voogdij, als zij dacht aan het vermoeden van sommigen, alsof de weezen niet genoeg te eten zouden krijgen, was volkomen gewettigd. Zij kregen waarlijk genoeg. Zij mochten zooveel eten, als hun lustte en zij noodig hadden. De grootere jongens, die zwaar werk moesten doen, kregen dubbele „bruggen" (boterhammen); 's middags was er overvloed van erwten, boonen of gort op tafel, en 's avonds kregen de kinderen geregeld „suipen" (karnemelkspap). In den herfst werden er gewoonlijk naar omstandigheden tusschen de twintig en dertig vette ossen en eenige vette varkens geslacht, terwijl voor en na de kinderen onthaald werden op schapengebraad of ander vleesch. Zoo werd b.v. den 15den Maart 1688 door den heer PELS, omdat hij tot lid van den Raad gekozen was, eene gift van 200 car. guldens aan het weeshuis geschonken, om de kinderen daarvoor te trakteeren met kalfsgebraden, hutspot, wittebrood „en daerbij een dronck wijn". Een waar feestmaal dus voor de weezen. 't Ware te wenschen, dat men zoo iets tegenwoordig ook nog eens deed! Natuurlijk werd er wel eens geklaagd. Waar zijn geene ontevredenen? En ook in het eten en drinken dient maat gehouden te worden. Bovendien handelden de weezen zelf niet altijd goed ten opzichte van het eten. Een jongen, die 18 stuivers in de week verdiende, beriep zich daarop, om zijn recht op „dubbele bruggen" aan te toonen. Maar het gebeurde niet zelden,

dat men de boterhammen meenam uit het huis, om ze te verkoopen of weg te geven. Daarom besloot de voogdij in 1717, dat ieder zijne „bruggen" in huis moest opeten of ze laten staan. Vele kinderen waren ook al te kieskeurig op het eten. Als er erwten of boonen op tafel kwamen, dan verschenen zij doodeenvoudig niet ter maaltijd, maar lieten den vader naar zich zoeken. Dat stond der voogdij gansch niet aan en den 26sten Mei 1721 gelastte zij, „dat de sodanige, die haar hieran schuldigh maken, nogtans haar an den tafel sullen laten vinden, ende so haar dese spijse niet en lustet, alsdan niets sullen hebben ter tijd als deselvige dese spijse sal smaken".

Wat zij kregen, was steeds van het beste. Het brood werd gebakken van zuivere rogge. Alleen een paar maal vind ik vermeld, dat er ook boonen voor werden gebruikt. Zoo liet de voogdij in 1675, toen de prijs van de rogge 7 gulden per mud was en nog hooger dreigde te stijgen, onder iedere mudde rogge een kwart mud boonen „kneden". En in December 1698, toen de rogge weer zoo duur werd, besloot men, naar 't voorbeeld der diaconie, brood te bakken van half rogge en half boonen, „'t welck dan geschiet sijnde, is bequaem tot onderhoud bevonden, gelijck oock geen clagte daerover in 't nuttigen desselvs van de kinderen gehoort is". Moeielijker werd het voor 't weeshuis in Februari van het volgende jaar, toen de rogge 9 gulden en 9 stuivers per mud kostte en er bijna geene goede boonen meer te krijgen waren. Toen moest men wel weer brood van zuivere rogge bakken, en daar voor ieder baksel 10 mud noodig was, kan men begrijpen, dat het huishouden in die dagen duur was. Bijzonder ingenomen was men dan ook met het geschenk van den Hoogleeraar in de rechten WESSELUS BERTLING, die zes mud rogge aan het weeshuis vereerde en zelfs de vracht ervan nog voor zijne rekening nam. Dat was een verschil met eenige jaren geleden (1686), toen men eene partij rogge van 274 mud kocht voor 38 stuivers het mud".

Zoover ik mij herinneren kan, is het maar éénmaal gebleken, dat een leverancier bedrog pleegde tegenover het weeshuis. Het geval, dat ik bedoel, werd in 1710 ontdekt en de beide bedriegers waren de melkboeren van 't weeshuis. Deze woonden te Helpen, een gehucht even buiten de wallen der stad, en waren gewoon, het huis van zoete en van gekarnde melk te voorzien. Uit het feit, dat men bij de geleverde karnemelk altijd een emmer water moest doen en er dan nog maar ternauwernood genoeg was voor de kinderen, had de boekhouder vermoeden van bedrog gekregen. Op een goeden dag liet hij daarom de karnemelk eerst door den binnenvader nameten en daarna nog eens door de melkboeren zelf, en toen bleek, dat er op elke $22^1/_2$ kan bijna 5 kan te kort kwam. En de eene boer had dat reeds 8 jaar en de andere 7 jaar volgehouden. Daardoor was aan het weeshuis belangrijke schade toegebracht. Volgens eene nauwkeurige berekening, door den schoolmeester gemaakt, hadden zij ieder *f* 39 per jaar te veel ontvangen. Dat maakte over 7 en 8 jaar de som van *f* 585. Natuurlijk kon de voogdij de zaak zoo niet laten passeeren. Wel beweerden de schuldigen, dat zij niet geweten hadden, dat hunne maat te klein was, daar zij die overgenomen hadden van hunne voorgangers, maar dit laatste werd bewezen gelogen te zijn. De voogdij liet hun nu de keuze: zij zouden het te veel ontvangene restitueeren of de zaak zou gebracht worden, waar zij behoorde, namelijk voor het gerecht. Daar de leveranciers hier geen genoegen mede namen, kwam de zaak voor burgemeesteren en assessoren, die hen veroordeelden, om een vierdepart van de gepretendeerde som te betalen.

Ik sprak zooeven van $22^1/_2$ kan, omdat de karnemelk per vat verkocht en in het weeshuis per anderhalf vat opgenomen werd. Een vat was 15 kan en eene kan bevatte vijf „quaerten". In 1710 betaalde men algemeen voor de kan één stuiver. — Bij de „suipen" behoorde

gort en het weeshuis had een vasten „gortmaker" tot leverancier, met wien ieder jaar weer een nieuw contract gemaakt werd. De prijs was afwisselend, maar door elkaêr ongeveer zeven stuivers voor de „garstengorte" en zes stuivers voor de „haverengorte", alles per spint berekend.

De inkoop der verschillende benoodigdheden geschiedde door commissiën uit de voogdij. In 1674 werd bepaald, dat de predikant zou zorgen voor den inkoop der benoodigde boeken; twee voogden voor rogge, erwten, boonen, enz.; twee andere voor garst, hop en turf; de boekhouder en een vijfde voogd voor boter, spek, zout, zeep, wol, enz., en de voogdessen voor gort, linnen, vlas, etc. Natuurlijk kwam hierin wel eens eene wijziging, behalve wat den predikant betreft, die altijd voor de boeken zorgde; maar de regeling zelve bleef bestaan.

Behalve voedsel, was er natuurlijk ook kleeding noodig. Wij zagen al, hoe de kinderen gekleed gingen en dat de kleermaker van het huis met behulp van eenige der grootste jongens, die 't snijdersambacht leerden, hunne kleeren maakte. Reeds aan de kleur hunner kleedij was te zien, dat zij behoorden tot het gecombineerde blauwe en groene kinderhuis. Daardoor waren zij kenbaar voor allen en kon er ook buiten 't huis gemakkelijk contrôle over hen geoefend worden. Maar die gelijke kleur van kleeding voor alle kinderen had ook een bezwaar. Men raakte daardoor wel eens in de war; het was bij het een of ander kleedingstuk soms moeielijk uit te maken, wien het toebehoorde. Dat gaf onder de kinderen „dickwijls groote confusie". Daarom vond de voogdij den 29sten Juni 1674 goed, dat, „volgens de maniere van 't weeshuijs tot Amsterdam", voortaan ieder kind een eigen nummer zou hebben en dat hunne kleederen met hun nummer geteekend zouden worden.

Vroeger droegen de kinderen in 't blauwe weeshuis meest allen witte, gebreide hozen. Den 21sten December 1669 verbood de voogdij deze dracht. Zij had daar twee

redenen voor. Ten eerste: het was eene dure dracht, want door het veelvuldig wasschen ervan werd er veel zeep gebruikt en sleten de hozen te sterk. Bovendien: vele burgers ergerden zich eraan, dat de kinderen uit een weeshuis, dat door de liefdadigheid der gemeente bestond, witte, gebreide kousen droegen; dat was te deftig, 't kon met wat minder wel toe. Nu, dat vond de voogdij ook en daarom schafte zij ze af. Onnoodige uitgaven mochten niet gedaan worden. Maar als iets noodig was en om gezondheidsredenen of uit andere oorzaken vereischt werd, dan zag men tegen vermeerdering van uitgaven, ook tegen meerder verbruik van zeep, niet op. Dat bleek den 3den April 1693. Toen besloot de voogdij in het belang der weezen, ten einde hen „meer aenteleiden tot reinigheit en tegen ongedierte te wapenen", dat zij voortaan alle weken verschooning van linnen zouden hebben. Tot nog toe had die verschooning zoo vaak niet plaats gehad. Nu diende echter ook de linnenkast meer gevuld te worden, en daarom werd tevens bepaald, dat voor ieder kind een nieuw hemd zou worden gemaakt.

Van de kousen, waarover wij zoo even spraken, komen wij gemakkelijk tot de schoenen. Die waren er heel wat noodig in een jaar en vorderden eene groote uitgave. Gelukkig, dat zij toen niet zoo duur waren als tegenwoordig. Ieder kind had een paar Zondagsche en een paar daagsche schoenen. De Zondagsche werden 's Maandags weer opgeborgen en mochten door de week niet anders gedragen worden, dan wanneer de daagsche gerepareerd werden. Er was echter streng toezicht noodig. Toen bij de combinatie der beide huizen zoowel de schoenmaker van het blauwe als die van het groene weeshuis in zijn dienst werd gecontinueerd, werd er geklaagd bij die gelegenheid, „dat de kinderen doorgaens seer slordig in de schoenen waeren en daerbij dickwijls lange moesten wachten eer sij nieuwe schoenen crijgen conden". Om die reden werd er nog een derde schoenmaker bij aangenomen en het

drietal in last gegeven, dat ieder van hen eenige paren schoenen in voorraad maken zou, om, als de kinderen nieuwe noodig hadden, hen dadelijk te kunnen helpen. Deze drie schoenmakers leverden alleen maar nieuwe schoenen; voor het repareeren der oude had het weeshuis een eigen schoenlapper. Voor het lapwerk gaf men een vasten prijs. Toen in 1681 de schoenlapper van 't huis was overleden, werd den 9den Mei Bartelt Jans in zijne plaats aangesteld en met hem een akkoord gemaakt, dat hij voor ieder paar schoenen, dat hij repareerde, groot en klein door elkaêr gerekend, vier en een halven stuiver ontvangen zou. Dat lijkt niet veel, maar in verhouding tot den prijs, die voor de nieuwe schoenen betaald werd, ging het nog al. Immers den 31sten Mei 1686 werden de drie schoenmakers in de vergadering der voogdij ontboden, om te spreken over het verminderen van den prijs der schoenen. Tot dusver had men voor „schoenen van één steeck", zooals de weezen meestal droegen, 19 stuivers per paar betaald. Men werd het nu eens, dat men voortaan daarvoor zou geven 16 stuivers „en soo vervolgens na advenant". De schoenmakers zouden echter verhooging mogen vragen, als de huiden duurder werden en het leer dus steeg in prijs, in welk geval de voogdij naar billijkheid zou handelen. In later tijd ging men over tot een anderen maatregel, namelijk tot aanbesteding. Dit geschiedde den 23sten October 1719 voor het eerst. Wij laten hier volgen de conditiën waarop, volgens de notulen van de voogdij, die aanbesteding den 1sten October 1722 plaats had.

„Conditien, waarop de voogden van dit huijs hebben besteet de leverancie van het maaken ende onderhouden der kinderschoenen voor den tijd van drie jaaren, anvangende op den eersten November 1722 tot op den eersten November 1725.

1. Het getal, de naamen en ouderdom der kinderen, die de schoenen draagen, sullen opgeschreven worden, en

het versterf en de nieuwe ingekoomene sullen volgens het prothocol naa de tijd gerekent worden.

2. Sullen de nieuwe schoenen, die in de provisiekaamer staan, opgeschreven worden eer zij uijtgelanght worden, benevens de halfgesletene, die tegenwoordigh gedraagen worden, ten profijte van den annemers komen, mits in het eijnde van de jaaren een gelijk getal van nieuwe en halfsletene weder te leveren en an het huijs laaten.

3. Ieder kind sal in het jaar twee paar nieuwe schoenen gelevert worden, de afgaande en inkoomende naa proportie van de tijd te reekenen, gelijk art. 1 vermelt.

4. Van dese twee paar schoenen sullen de beste des Maandaaghs opgeslooten worden.

5. Het repareeren en bequaam onderhouden van dese schoenen, alsmede de riemen in deselve, sullen geduirende dese drie jaaren tot last van de anneemers koomen, en sullen de anneemers (benevens de bedienden van het huijs) alle weeken of soo dikwijls het noodigh is de schoenen visiteeren om de noodige te lappen.

6. En opdat de kinderen, terwijl het lappen gedaan word, niet behoeven in het huijs te blijven, sullen zij de andere soo lange moogen draagen, gelijk zij gewoon zijn op Sondagen en andere speeldaagen.

7. De schoenen van de vader, moeder, mester ROELEF[1]), en soo de keuckenmeijden en twee arbeijdsjongens meer als twee paar van noden hebben, sullen hierin niet gerekent worden, alsmede het opgelt, dat tot last van de groote kinderen verblijft.

8. Alle groote maagden, die houten hacken willen draagen, sullen telckens als er nieuwe hackstukken onder gemaakt worden, de helfte selfs betaalen, zijnde gerekent op een blanck, ende de ander helfte sal in dit besteck tot last van de anneemers verblijven.

9. De anneemers sullen tot de schoenen en het repa-

---

[1]) De kleermaker, die in het huis woonde.

reeren van dien goet ende bequaam leder leveren en geene het minste Friesche leder, dat men met naamen warm leder koomt te noemen, en deswegen sal het geleverde leder altoos de keure ofte proeve van de Olderman en Hoovelingen van de schoenmakersgilde onderworpen zijn, soo dikwijls als het de voogden sullen goetvinden die daartoe te versoeken.

10. Indien er twee mogten zijn, die eens in het anneemen waaren, soo sullen de anneemers jeder de helfte der schoenen voor het huijs leveren.

11. De voogden behouden an haar een half uijre in beraat.

12. Soo tegen vermoeden de anneemers hierin mancqueerden en verschil mogte ontstaan, sullen deselve genoegsaame borge moeten stellen, gelijk dese anneemers haar als borge den eenen voor den anderen in desen inlaten".

Op deze conditiën werden CORNELIS JACOBS en JAN ROELOFS aanneemers voor twee caroli guldens en zes stuivers voor ieder paar schoenen, dat zij zouden maken, terwijl de reparatiën, onder voorbehoud van het in art. 7 en 8 bepaalde, gratis zouden worden verricht. Nu ik van de schoenen gesproken heb, wil ik ook iets — 't is wel niet veel maar toch iets — vertellen aangaande den prijs der hoeden, die de jongens droegen. Toen JAN FRANCK, de hoedenmaker van het weeshuis, die eene uitzondering maakte op den regel, dat alle leveranciers „van de religie", namelijk van de Gereformeerde religie, waren, in 1677 overleed, werden twee nieuwe hoedenmakers aangenomen, die zich verbonden de hoeden te leveren tegen achttien stuivers het stuk, terwijl zij ook voor denzelfden prijs zouden geven de hoeden voor de jongens, die eervol ontslagen werden, hoewel deze wat grooter en van betere qualiteit moesten zijn dan die, welke de kinderen droegen, zoolang zij nog in 't weeshuis waren. Deze prijs bleef zoo tot 1688 en er schijnt nog al op verdiend te zijn.

In genoemd jaar toch bood iemand, die zijne collega's trachtte te onderkruipen, der voogdij aan, dat hij de hoeden even goed wilde maken en leveren voor twaalf stuivers het stuk. Nu, dat vond men wel wat heel kras; en de beide leveranciers waren dan ook niet bereid, een derde te laten vallen op den prijs van iederen hoed. Men werd het echter eens, dat zij voortaan 15 stuivers in plaats van 18 stuivers zouden ontvangen. Het pleit voor de voogdij, dat zij de hoeden liever tot dien prijs nam van hare gewone hoedenmakers dan voor drie stuivers minder van den onderkruiper. Later, in 1697, toen „door de ongelegentheyt des oorlochs" de wol, waarvan de hoeden gemaakt werden, duurder was geworden dan te voren, werd de prijs met een stuiver verhoogd. Men schijnt op deze leverantie echter nog al gesteld geweest te zijn om der verdiensten wil. Anders had, dunkt mij, JAN TER MUNTE, toen hij in 1712 de halve leverantie begeerde, die hem trouwens ook toegestaan werd, niet aangeboden de eerste partij hoeden, die hij zou moeten leveren, tegen den halven prijs te zullen berekenen, „versekerende daerenboven dat hij altyd tot genoegen der voogden sou goede waeren leveren".

Het ligt in den aard der zaak, dat kinderen van allerlei leeftijd in het huis werden gebracht. De meesten kwamen erin tusschen de 8 en 15 jaren. Het is echter verwonderlijk, dat men soms jongens en meisjes opnam, die, naar hun leeftijd te oordeelen, al voor zichzelven hadden moeten kunnen zorgen. Daar het „memoriaal" van het groene weeshuis gedurende den tijd, dat het zelfstandig bestond (1621—1673), bewaard gebleven is en daarin al de namen der opgenomen kinderen, meestal met opgave van hun leeftijd en de ambachten, die zij geleerd hebben, aangeteekend zijn, zouden wij desnoods al de weezen kunnen

noemen, die in dien tijd in het weeshuis hun verblijf hebben gehad. Natuurlijk doen wij dat niet. Maar dit willen wij toch mededeelen, — en dan krijgt men eenigszins een kijkje in het weeshuis, toen het pas was opgericht, — dat in het eerste jaar van zijn bestaan, 12 Nov. 1621—12 Nov. 1622, daarin zijn opgenomen tachtig kinderen, namelijk 48 jongens en 32 meisjes. Van 15 jongens en 15 meisjes wordt de leeftijd niet opgegeven, maar uit de aanteekeningen bij hunne namen schijnt te blijken, dat geen van hen jonger dan tien jaar was. Van de overige vijftig kinderen waren: 1 jongen 9, 1 meisje 10, 4 jongens en 1 meisje 11, 2 jongens en 2 meisjes 12, 4 jongens 13, 4 jongens en 3 meisjes 14, 6 jongens en 3 meisjes 15, 6 jongens en 2 meisjes 16, 2 jongens en 2 meisjes 17, 2 jongens en 1 meisje 18, 1 jongen en 1 meisje 19 en 1 jongen en 1 meisje 20 jaar. Nu vind ik negentien en twintig jaar wel wat heel oud, vooral voor meisjes, om dan nog opgenomen te worden in een weeshuis. Maar de voogdij scheen dat niet te vinden, en die moest het weten. Het jongste kind, dat in dien tijd werd opgenomen, was, voor zoover mij bleek, een driejarig knaapje, OTTO WOELLESIUS, zoontje van een boekdrukker te Groningen en kleinkind van LAMBERTUS WOELLESIUS, predikant te Cantens, dat den 18den Februari 1663 werd opgenomen, maar aan wien de voogdij weinig genoegen beleefde, daar hij in den zomer van 1671, dus nog maar twaalf jaar oud, stilletjes uit het weeshuis wegliep, zonder daarin ooit terug te keeren.

Misschien wekt het eenige verwondering, dat een kind uit eene predikants-familie in een diaconie-weeshuis opgenomen werd. Die dominé van Cantens heeft zeker niet veel geld nagelaten aan zijne kinderen, dat zijn kleinzoon in 't weeshuis moest. Dat zal inderdaad ook het geval niet geweest zijn. Wij hebben immers reeds gezien, dat een schoolmeester in 't weeshuis, die waarlijk zoo heel geleerd niet behoefde te zijn, want men werd dikwijls van kleermaker

of schoenmaker of huisknecht zoo maar in eens ergens schoolmeester, meer traktement had dan menige predikant in de provincie. Kleinkinderen van predikanten werden meer dan eens in 't weeshuis opgenomen. Om een sterk sprekend voorbeeld te noemen: den 26sten November 1644 werd LUBBYEN WILLEMS, eene kleindochter van Ds. GERHARDUS GANSEVOORT te Westerwytwerd, in 't weeshuis opgenomen, niettegenstaande haar grootvader nog in leven was, ja ook zelfs haar vader. Maar deze was in Oost-Indië en nam haar, toen hij in 1669 vandaar terugkeerde, weer tot zich. 't Schijnt wel, alsof zij, die op 7- à 8-jarigen leeftijd in 't weeshuis kwam, hier dus 25 jaar bewaard is, en de vraag komt op, of er in de pastorie van haar grootvader in 1644 geene plaats voor haar was.

Ook kinderen van predikanten werden soms opgenomen. Ds. ASSUERUS FABER, predikant te Onderwierum, was reeds in 1656 overleden, maar zijn zoon PIETER kreeg eerst den 13den April 1661 op twaalfjärigen leeftijd eene plaats in het weeshuis, dat hij den 16den Mei 1670 verliet, daar hij toen meende als kleermaker „selver sijn kost te konen verdienen". Of TOMAS CASPARES, die den 8sten Mei 1641 als vijftienjarige knaap in het weeshuis kwam, ook een predikantszoon was, weet ik niet, maar wel, dat ALBERTUS THOMAE, predikant te Groningen, de stamvader van het geslacht der ALBERTHOMA'S, een volle broeder van zijn vader was. Het maakt een vreemden indruk, den oom te zien als een hooggeacht leeraar derzelfde gemeente, in wier „armekinderhuis" de neef onder allerlei kinderen van soldaten en mindere burgers eene plaats vond. Toch zal zijne verwantschap met den predikant onzen THOMAS geene schade gedaan hebben. Ten minste, ik lees achter zijn naam in het genoemde memoriaal de woorden: „Is tot de latijnsche schoole verordineert". Dat kan best aan ooms invloed te danken zijn geweest. Maar neef schijnt daarop niet den rechten prijs gesteld te hebben, want anders zou er niet op gevolgd zijn: „doch

niet gecontinueerd". Hoewel hij dus de studie opgaf, is hij toch nog terechtgekomen in eene fatsoenlijke betrekking, blijkens de daaronder staande aanteekening: „THOMAS CASPAERS is den laesten Juli 1646, met dancksegginge an de vooghden gedaen, uth dat kinderhuis gegaen ende is tot Northoorn schoolmeister geworden". Ik kan mij zeer wel verklaren, door wiens invloed deze jongen in het groene kinderhuis kwam, maar hoe LISABETH SCHAANS, die te gelijk met hem werd opgenomen, in het weeshuis te Groningen onder zoovele arme kinderen terechtkwam, is haast onbegrijpelijk, als wij weten, dat haar vader burgemeester geweest was te Cüsselt bij Zweibrücken".

Het was gewoonte en regel, dat de kinderen, om opgenomen te kunnen worden, uit Groninger ouders geboren moesten zijn.

Maar op elken regel worden gewoonlijk wel eens uitzonderingen toegelaten. En die uitzonderingen waren hier nog al talrijk. Kinderen van soldaten, die uit Duitschland, Frankrijk, Schotland of andere landen afkomstig waren, maar meestal onder Groninger kapiteins gediend hadden, kregen, wellicht door voorspraak dier kapiteins, vaak eene plaats in 't weeshuis. Soms gaven Burgemeesteren en Raad eenvoudig last, dat een elders geboren kind opgenomen *moest* worden, zooals bij voorbeeld den 8sten Augustus 1732 geschiedde ten opzichte van den twaalfjarigen JOHANNES NIKLAAS, die te Zwolle geboren was. Van de wetenschap, dat de magistraat toch altijd de opneming gelasten kon, werd wel eens misbruik gemaakt door personen, die wisten, dat zij bij den magistraat invloed konden oefenen. Zoo wendde zich de raadsheer BOTTENIUS in 1699 tot de voogdij met het verzoek, dat zij een veertienjarigen knaap, JACOB JACOBS geheeten en te Luik geboren, in het weeshuis opnemen zou, hetgeen door haar geweigerd werd. Toen de raadsheer echter sterk bleef aandringen en zelfs begon te dreigen, „dat hij het anders bij de Heeren van de Raedt wel soude wieten uit te wercken", begreep de

voogdij zeer goed, dat zij in dat geval toch zou moeten toegeven. Zij stond dus eindelijk het verzoek toe, maar niet dan nadat de heer BOTTENIUS, die blijkbaar veel belang in dezen knaap stelde, beloofd had, hem na verloop van twee jaren tot knecht te zullen aannemen „en 't huis also te verlichten".

De overheid kon dus gelasten, kinderen op te nemen, en deed het ook zeer dikwijls. Zij was namelijk in die dagen haast almachtig en bemoeide zich vaak met dingen, die haar eigenlijk in 't geheel niet aangingen. Vooral op het gebied van de kerk — en de verpleging der arme kinderen was toch de zaak der kerk — stak zij haar neus graag in alles. Het recht, kinderen in het huis te plaatsen, berustte overigens bij de voogdij. Zij nam de kinderen op, die door de diakenen aan haar werden voorgesteld. Over ééne plaats in het kinderhuis had zij echter niet te beschikken. De vergeving daarvan kwam toe aan de familie van IJSSELMUIDEN. Den 29sten November 1628 hadden namelijk Jonker GEERT VAN IJSSELMUIDEN en zijne echtgenoote ANNA VAN IJSSELMUIDEN aan het groene weeshuis eene dotatie van 1000 car. guldens vereerd onder conditie, dat zij altijd één kind, dat ten laste van de diaconie te Farmsum was, in het gesticht zouden mogen plaatsen. Dit recht schijnt ook op hunne erfgenamen te zijn overgegaan, daar het èn in 1667 èn in 1678 uitgeoefend werd door hunne dochter ANNA HELENA VAN IJSSELMUIDEN, weduwe RIPPERDA VAN FARMSUM.

Wij hebben reeds gehoord, dat kinderen opgenomen werden, wier vader nog leefde. Ook halve weezen vonden dus in het weeshuis eene plaats. Doch niet alleen halve weezen, maar soms ook kinderen, wier ouders beiden nog in leven waren. Reeds in 't begin van 1622 werd een meisje, 18 jaar oud nog wel, opgenomen, wier vader schoenmaker was en met hare moeder in de stad woonde. En zoo gebeurde het later wel meer. Dikwijls deed zich het geval voor, dat ouders hun kind verlaten hadden

en dit dan in het weeshuis geplaatst werd door de diakenen. Maar het aantal halve weezen, dat opgenomen werd, is legio. Velen van hen waren kinderen van ouders, die het burgerrecht hadden. Zoolang echter vader of moeder nog leefde, was voor zulke kinderen geene plaats in het burgerweeshuis, dat ter onderscheiding van het groene gewoonlijk het roode weeshuis genoemd werd. Was nu slechts een van beiden overleden, dan werden de kinderen vaak in het groene weeshuis geborgen zoolang, totdat ook de ander stierf, waarna zij in het burgerweeshuis overgingen. Het eerste geval van dezen aard, voor zoover ik mij herinner, had plaats den 16den Januari 1639, toen NANNE EVERTS, een „borger kind" van 8 jaar, welks moeder nog in leven was, in het groene kinderhuis geplaatst werd. Gedurende de gansche 17de en 18de eeuw werd er dikwijls zoo gehandeld.

Vele halve weezen, zeer vele zelfs, waren kinderen van soldaten, wier vader of moeder overleden was of wier vader in een ander deel van het land in garnizoen lag. Hun getal was in de zeventiende eeuw soms zoo groot, dat de Kerkeraad het meermalen noodig achtte daartegen op te treden. Zoo besloot hij den 4den Maart 1685, dat zulke halve weezen niet meer opgenomen zouden mogen worden. Maar men hield zich doodeenvoudig daar niet aan. Althans, den 22sten Mei 1698 nam de Kerkeraad een nieuw besluit, om de diakenen te verzoeken, dat zij zoo weinig mogelijk soldatenkinderen, wier vaders elders in garnizoen lagen, in het weeshuis zouden zenden. Dat schijnt een poosje geholpen te hebben. Maar de diaconie droeg er den last van. Nu moest zij die kinderen onderhouden en op den duur werd haar dat te bezwaarlijk. Daarom wendde zij zich den 25sten Mei 1704 tot Burgemeesteren en Raad, als oppervoogden van het huis, met het verzoek, dat zulke kinderen, tot ontlasting der diaconie, in het huis mochten opgenomen worden, hetgeen dan ook bij provisie werd toegestaan. Natuurlijk was dat een

groot bezwaar voor de voogdij, want alle kinderen werden gewoonlijk gratis opgenomen.

Gewoonlijk zeggen wij; want dat was niet altijd het geval.

Als men wist, dat de kinderen of hunne familie geld bezaten, dan stelde men wel eens als voorwaarde tot opneming de betaling van een zeker bedrag. Zoo werden den 31sten November 1665 WIGBOLD en SYBILLA CNOTTE, kinderen van den overleden vaandrig CNOTTE, opgenomen tegen betaling van 400 gulden; moest IJDEIJEN FRERICKX hij hare opname, den 29sten December 1666, honderd gulden betalen en werd de oom van PIETER CLAESSEN, toen deze jongen den 1sten Juni 1667 in het weeshuis kwam, verplicht om tweehonderd gulden te storten „tot een recompense". Dit zijn maar weinige voorbeelden uit vele. Eene enkele maal gebeurde het ook wel, dat er kinderen in het weeshuis kwamen tegen betaling van kostgeld of dat iemand een kind erin plaatste tegen verplichting een anderen jongen daarvoor in ruil tot zich te nemen, om dien een ambacht te leeren. Maar zulke gevallen waren zeer zeldzaam.

Natuurlijk behoorden al die kinderen tot de Gereformeerde kerk, want het weeshuis was eene stichting der Gereformeerden. Slechts éénmaal, voor zoover ik heb kunnen nagaan, werd daarop eene uitzondering toegelaten. Het was den 7den November 1735, toen, op last van Burgemeesteren en Raad, een door zijn ouders verlaten tienjarig kind van een Lutherschen vader en eene Doopsgezinde moeder werd opgenomen. Het kind was echter nog ongedoopt, en daarom — zoo werd door de voogdij besloten — „zal het na voorgaande nodige onderwijzinge gedoopt worden". Dit was geene proselieten-makerij, want men had dit kind niet gezocht; het was aan de voogdij opgedrongen door de overheid, maar de orde van het huis eischte nu ook, dat het met de andere kinderen in alles meeging. Daargelaten nog het recht, dat men had, om alleen kinderen van de

Gereformeerde religie op te nemen, zou het tamelijk lastig zijn geweest, wanneer er kinderen van verschillende gezindten in het huis waren. Om maar iets te noemen: het zou moeielijk zijn te zorgen, dat alle kinderen des Zondags geregeld hun eigen kerkgebouw of vergaderplaats bezochten en zich daar ordelijk gedroegen. Nu had men er vaak al werk genoeg mee, dat zij allen naar een en hetzelfde kerkgebouw gingen. Als de jongens het maar eenigszins doen konden, bleven zij thuis en gingen zij spelen. Natuurlijk werden zij dan gestraft, maar als de straf geleden was, was daarom de gezindheid niet altijd veranderd. De straf was anders zwaar genoeg soms. Zoo werd JOCHUM HINDRICS, die den 11den December 1718 niet in de kerk was geweest, maar op het kerkhof en den wal den tijd met spelen had doorgebracht, veroordeeld, om drie malen met de bullepees gestraft te worden en twee Zondagen, met een blok aan 't been geketend, naar de kerk te gaan. Van dit laatste kwamen de veertig jongens vrij, die op Nieuwjaarsmorgen van het jaar 1733 uit het huis uitgebroken en uit de kerk weggebleven waren. De voogdij zal zooveel blokken niet bezeten hebben, vermoed ik; maar zij kregen eene niet minder exemplaire straf. Vooreerst werden zij allen met de bullepees gekastijd en vervolgens kregen zij drie dagen achtereen niets te eten dan 's middags en 's avonds eene boterham met een dronk water.

Ongemerkt zijn wij op het onderwerp der straffen gekomen. Laat mij eerst zeggen, welke straffen gewoonlijk werden gegeven. De gewone straffen, die toegepast werden, al naar de misdaad was, waaraan de patiënt zich had schuldig gemaakt, waren: opsluiting in de „tuchtkamer", plaatsing op den rooster, opsluiting op water en brood, vastlegging aan het blok of dragen van blok, te

pronk staan met het corpus delicti, kastijding met de roede of met de bullepees, wegjaging uit het weeshuis.

Die „tuchtkamer" werd in het jaar 1687 gemaakt en de reden daarvan blijkt uit de notulen der voogdij van den 6den Juni van dat jaar. „Nademael" — zoo lees ik daar — „nademael veel moeijlickheijt voorvalt met het wechloopen der kinderen, die wegens luijheijt of uijt moetwil ten huijse uijtloopen, is goetgevonden, dat seker kamer op d'achterplaets, die doch ledich staet, daertoe geapproprieert en' met hout van binnen beschoten sal worden, alsmede een afgeschoten kamertje met een houten rooster, om sulcx tot dien eijnde te gebruijken." Die rooster nu, moet men weten, nam de plaats in van een houten vloer. Vierkante latten, op eenigen afstand van elkaêr gelegd en met de scherpe hoeken naar boven geplaatst, vormden dezen rooster. Die daarop, soms barrevoets, staan of liggen moest, kon juist niet roemen op een zacht rustbed. 't Zal zeer pijnlijk geweest zijn, op dien rooster twee of meer dagen verblijf te moeten houden. En dat kwam niet zelden voor. Maar men moest dan ook zich schuldig gemaakt hebben aan een feit, dat gestrenge straf verdiende. Aan zulk een feit maakte IJLE HENDRIKS in October 1706 zich schuldig, toen hij niet alleen ongehoorzaam was aan den binnenvader en tegen dezen opstond, maar ook „grote beroerte onder alle kinderen op het eetsael" veroorzaakte. Voogden en voogdessen veroordeelden hem dan ook „eenparichlijk" om tot den volgenden dag op den rooster gelegd te worden en daar niets anders te mogen genieten dan water en brood. Wij vinden thans zulk een „leggen op den rooster" wel ietwat barbaarsch, hoewel toen ook de dames-voogdessen met volle gerustheid meewerkten tot het straffen op deze wijze. Maar daar men den rooster gemaakt had, om ernstige vergrijpen te straffen, lag het voor de hand, dat men er ook gebruik van maakte. Jongens als HERMANNUS FRANSEN, die sedert Mei 1707 driemaal, en MARTINUS SIJMONS, die sedert

dien tijd tweemaal weggeloopen was, hadden het wel verdiend, dat de voogdij hen den 22sten Augustus 1707 veroordeelde tot een etmaal op den rooster en openlijke geeseling met de roede, terwijl zij daarna nog een week het blok zouden moeten dragen. Van wel verdiend gesproken: dat noem ik de straf, die den 20sten October 1732 werd toegediend aan Reucke Gosses, omdat hij had „baldaadigheid gepleegt aan een Jood". De voogdij, die blijkbaar geen aanleg had tot „Judenhetze" vond zijn „misdaad" zoo zwaar, dat zij hem veroordeelde, om met de bullepees gestraft te worden en twee dagen op den rooster te zitten.

Zooals zoo even uit de notulen der voogdij bleek, was de tuchtkamer voornamelijk gemaakt, om daarin op te sluiten de kinderen, die hetzij wegens luiheid hetzij uit moedwil wegliepen uit het huis. Dit was van den beginne af geen ongewoon verschijnsel. Telkens lezen wij achter de namen der weeskinderen de stereotiepe uitdrukking: „Is uth het kinderhuijs weggeloopen". Er zijn voorbeelden van, dat jongens zes of zeven malen wegliepen, telkens teruggehaald en gestraft werden en ten slotte toch nog voorgoed verdwenen. Soms kwamen zulke wegloopers berouwvol terug, als zij buiten het huis geen bestaan konden vinden. Gewoonlijk werden zij dan ook in genade weer aangenomen. Zoo was in Mei 1696 eene zekere Sophia Pouwels, eene meid van 24 jaar, weggeloopen uit het huis. Zij schijnt te lui geweest te zijn om te werken. Toen zij nu den 4den Januari 1697 terugkeerde met de bede, om weer aangenomen te mogen worden, maakte de voogdij eerst wel bezwaar wegens haar ouderdom, maar besloot toch eindelijk haar verzoek in te willigen. Zulk eene groote meid kon, dat begreep de voogdij ook wel, moeielijk met de roede gegeeseld worden. Toch diende zij eene ernstige waarschuwing te hebben en daarom werd haar aangezegd, dat zij, indien zij weer mocht wegloopen of als er klachten over luiheid of traagheid inkwamen, „alsdan in het Provinciale tucht-

huys soude gebracht worden". Minder genadig kwam in 1737 JAN PETTJES eraf. Wegens zijn „veelvoudig weglopen en schoojen" wendde de voogdij zich per request tot Burgemeesteren en Raad, dat hij „door de dienaar van de Schout opentlijk op de eetsale met de peeze streng gestraft" mocht worden. Dit verzoek werd toegestaan; de strafoefening had plaats en de delinquent werd bovendien nog veroordeeld, om 8 dagen te zitten op brood en water.

De voogdij moest tegen zulk wegloopen wel streng zijn en allerlei middelen beramen, om het tegen te gaan. Te meer, daar er personen waren in de stad, die de kinderen tot wegloopen verleidden en hen daarbij hielpen. Dit gaf in 1695 aanleiding, dat de voogdij zich wendde tot den magistraat met verzoek maatregelen daartegen te nemen. Op dit verzoek volgde een placcaat, waarvan in de vergadering van den 8sten April 1695 voorlezing gedaan werd en dat van den volgenden inhoud was:

„Borgemeesteren ende Raedt in Groeningen
Doen te weten.

Alsoo ons klachten zijn voorgekomen, dat eenige borgeren en ingesetene deser Stadt haer onderstaen, om kinderen uijt het blaeuwe en groene gecombineerde diaconie kinderhuijs, als deselve wel met klederen, linnen of andere nootwendicheden nae behooren zijn versorcht, buijten kennisse en consent van de voochden van voorschreven kinderhuijs of die daertoe anders zijn gestelt, komen aen te houden en voor een tijdt onderhoudt geven, oock in alle ongebondenheijt en dartelheijt opvoeden. Bovendien is ons mede sekerlijk bericht, als deselve nae verloop van tijden van alles wederom zijn ontbloot, naekt aen geseijde kinderhuijs terugge worden gesonden, streckende niet alleen tot merkelijk verderf der kinderen maer oock tot groote naedeel van het diaconie kinderhuijs. Soo ist, dat wij tot voortkominge van sulks daertegens willende versien, interdiceren en verbieden alle borgeren en ingesetenen

deser Stadt, van wat staet of conditie deselve oock mogen zijn, om geene deser kinderen op soodaene wijse aen te houden, bij poena dat degene, welke desen mochten contravenieren, gehouden sullen zijn deselve op haer eijgen kosten op te voeden en groot te maeken.

H. Cluivinge vt.

Ter ordinantie der H. Heeren voors.

S. Tammen Secret." "

Ik betwijfel zeer, of dit placcaat den gewenschten invloed heeft geoefend. De lieden, die kinderen verleidden om weg te loopen en daardoor gelegenheid zochten zichzelven te bevoordeelen, zullen er alleen wat voorzichtiger door geworden zijn. Mij is ten minste geen enkel geval bekend geworden, waarin iemand zulk een weggeloopen wees op eigen kosten moest onderhouden en opvoeden. Bovendien vrees ik, dat eene opvoeding door zulke lieden niet zoo heel goede vruchten zou hebben afgeworpen. Het wegloopen bleef dan ook een kwaad, waartegen de voogdij ook later nog telkens op hare hoede moest zijn.

Erkenden de wegloopers de voogdij niet als boven hen staande, er waren ook andere weezen, die dat soms evenmin deden. Natuurlijk mocht zoo iets niet geduld worden en het ligt voor de hand, dat zij, die iets belangrijks deden zonder consent van de voogdij, gestraft moesten worden. Soms was er in die straf iets comisch. Zoo herinner ik mij het geval van een bruidegom, die op last der voogden slagen kreeg met de bullepees, als ware hij nog een klein kind. Dat geschiedde in November 1687. Een zekere Harmen Folkerts, die bij het zadelmaken was, had zich namelijk stilletjes verloofd niet alleen, maar ook gingen de huwelijksgeboden reeds. Dit kwam der voogdij ter ooren. Zoo iets was ongehoord. Terstond wendde zij zich tot den president-burgemeester met verzoek, dat er in dit geval voorzien mocht worden. Deze nam dit verzoek gunstig op en zond terstond den stads-

schulte naar het huis van de bruid, „om haer in te seggen, dat se sich van desen jongen soud' hebben te onthouden en hij van haer, of dat anders tot haer beijder leetwesen daerin voorsien soude worden". Nu kon er van het huwelijk niets komen. Harmen werd terstond in huis gehaald, in de vergadering gebracht, daar ernstig bestraft, „oock met de bolle-pese gecastigeert ende voorts tot beter gedachten vermaent". Dat was iets anders dan maar stilletjes in het huwelijksbootje te stappen en buiten weten der voogdij onder zeil te gaan. Nu, of de slagen geholpen hebben, dan of het aan de vermaning te danken was, dat weet ik niet, maar onze zadelmaker is, „na afbiddinge van sijn misdaet ende belofte van beterschap, weder in genaden aengenomen".

Een kleine vijftig jaar later deed zich een dergelijk geval voor. Maar toen werd de bruid gestraft, daar men over den bruidegom niets te zeggen had. In Januari 1735 had namelijk Immechien Wolters, die in November 1734 bij het jaarlijksch examen op de school nog een prijs gekregen had voor het beste lezen, schrijven en catechiseeren, zich in ondertrouw laten opnemen met een zekeren soldaat, Jan Christoffer Schrader. Toen nu het bruidspaar bij monde van den bruidegom ontslag uit het huis verzocht voor de bruid, toonde zich de voogdij, die van deze ondertrouw geheel onkundig was, daarover zoo ontstemd, dat zij „tot voorkominge van meer onheijl" besloot de bruid aan 't blok te sluiten. Veertien dagen moest zij zoo gevangenzitten. Eindelijk gaf de voogdij toch in Maart hare toestemming tot de voltrekking van het huwelijk, maar toen Schrader in April brutaalweg vroeg, dat zijne bruid nog vóór den trouwdag het huis zou mogen verlaten, werd zulks, „als onbetamelijk en anstotelijk", beslist geweigerd en tevens besloten, dat niemand der kinderen zich zou mogen „onderstaan op den trouwdag, schoon genodigt, derwaarts te gaan" tot de bruiloft.

Wat hier gezegd is over huwelijken van weezen, brengt ons onwillekeurig tot de vraag, hoe het met de zedelijkheid stond in het weeshuis. Wij weten, dat men in dien tijd dikwijls nog al heel wat vrijheid toeliet in den omgang tusschen de beide seksen. En te Groningen moet dat soms al vrij erg geweest zijn. Wie bijv. de handelingen van den Gereformeerden Kerkeraad doorleest, zal er verwonderd over staan, hoe dikwijls echtparen, zelfs uit de deftigste familiën, voor den Kerkeraad geroepen werden om zich te verantwoorden wegens hetgeen men in dien tijd „praemature conversatie" noemde. Als men nu zelfs in aanzienlijke kringen zoo weinig acht gaf op de eischen der zedelijkheid, dan zou het toch zeker geen verbazing wekken, indien er in een weeshuis, waarin zulk eene talrijke gemengde bevolking samenwoonde, vaak uit de minste standen der maatschappij, nog al eens iets voorviel, dat niet in den haak was.

En toch vergist men zich dan. Het heeft mij verwonderd bij het doorlezen van de notulen der voogdij, waarin tot de kleinste bijzonderheden toe alles, wat maar eenigszins met het gedrag der weezen in verband stond, aangeteekend werd, dat er zoo bijzonder weinig feiten van onzedelijkheid in vermeld zijn. En dat liet men niet uit kieschheid. Men durfde in dien tijd nog al wat op papier zetten. Uitdrukkingen, die tegenwoordig geen fatsoenlijk mensch meer op de lippen zal nemen, werden klakkeloos neergeschreven, en in kerkelijke acta zelfs werden, bij de behandeling van tuchtzaken, de meest onkuische dingen zoo onomwonden te boek gesteld, dat men bij de lezing ervan onwillekeurig bloost. Maar dat was eene eigenaardigheid van dien tijd. Men zag er geen kwaad in, want men bedoelde er niets kwaads mee. Er is dus staat op te maken, dat de voogdij in hare notulen niets uit kieschheid verzwegen heeft. En dan moet ik zeggen, dat de standaard der zedelijkheid over 't algemeen in 't weeshuis hoog gehouden werd. Behalve het geval met de bijna blinde

ziekenoppasseres herinner ik mij slechts eenmaal iets gevonden te hebben van eene oneerbare verstandhouding tusschen verplegers en verpleegden, namelijk een geval tusschen een twintigjarig weesmeisje, dat uit vrees voor ontdekking wegliep, en den breidemeester, die om de met haar gepleegde onzedelijkheid ontslagen werd. Dat geschiedde in 1717. Ook slechts zeer enkele malen wordt melding gemaakt van onzedelijken omgang tusschen weesjongens en weesmeisjes. In Februari 1687 werd zulk een geval ontdekt. De beide schuldigen werden streng ondervraagd. Zij bekenden hunne zonde en verzochten ootmoedig om genade. De voogdij besloot, dat er met hen niet „nae rigeur" gehandeld zou worden, maar dat het huwelijk hun toegestaan zou worden, „mits dat se in de eetsale haer opentlick sullen vernederen en pardon versoecken. 't Welck dan alsoo geschiet is, en is haer voorts noch eenige uytsettinge gegeven." Minder genadig kwamen ruim vijftig jaar later, in 1739, een andere jongen en meisje, die zich aan hetzelfde kwaad hadden schuldig gemaakt, eraf. Zij werden terstond het huis uitgezet, zonder er ooit weer in te mogen komen, en ontvingen in 't geheel geen uitzet.

Over oneerbaarheid vielen dus niet vele klachten. Maar hoe was het met de oneerlijkheid? Als ik enkele feiten uitzonder, die eigenlijk meer kwajongensstreken waren dan dieverijen, zooals het stelen van brood uit het bakhuis, waarover ik vroeger reeds sprak, en het stelen van appelen uit een of anderen boomgaard buiten de poorten, waaraan zich wel eens een enkele jongen schuldig maakte, dan was er ook in dit opzicht weinig reden tot klagen. Het gebeurde hoogst zelden, dat er iets door de weezen gestolen werd. Daartoe werkte zeer zeker mee het feit, dat een dief het in het weeshuis niet uit kon houden. Zoodra het bekend werd van een jongen, dat hij gestolen had, werd hij door de anderen geschuwd en geslagen. Wij kunnen dat zeer goed begrijpen. Maar de voogdij

kon dat zoo maar niet laten gaan. Zij alleen had het recht van straffen. Daarom achtte zij zich verplicht, de kwaaddoeners te beschermen tegen de handtastelijkheden van anderen. Zoo lees ik in de notulen van den 15den April 1720 het volgende: „Is geresolveert, dat dog alle de kinderen sig vooral en vooral wagten voor alle soorte van dieverije en ongeregtigeit, of dat se, anderen ten exempel, sullen worden gestraft; dog dat niemant van de weeskinderen het herte hebben om sulk een jonge, die gestolen heeft, eenigsins te slaan of eenig quaad an te doen." Het doet goed, te zien dat de voogdij zelfs de verkeerden beschermde. De strengheid in het kastijden had dan ook niet plaats uit lust tot slaan, maar naar het beginsel, dat de kastijding den jongen beter maakt, al achten wij ook, dat men dit overdreef. Toch kwam de voogdij wel degelijk ertegen op, dat anderen het overdreven. Zulks was bij voorbeeld den 9den September 1700 wel noodig en de voogdij gaf door de wijze, waarop zij dit deed, blijk van zeer goeden zin. Maar laat mij hier mogen overnemen, wat aangaande het geval, dat ik bedoel, in de notulen is aangeteekend. Het geeft meteen een niet onaardig kijkje op het leven in een weeshuis. Wij lezen daar dan het volgende: „Stond binnen GRIETIEN ALBARTS, clagende an de voogden en opsienders nevens de vrouwen buitenmoeders, dat de vader JAN DE RIJCKE haer, om een cleine of geen reden, soo hart hadde geslaegen met de bolle-peese, dat sij om haer schouderplad seer blaew en bloedich waer geweest, waerom sij anstonts na de ontvangene slagen na de boeckhouder BLOEMERT gegaen waer en an denselven hadde vertoont, hoe sij onthaelt waer. De vader, daerover geroepen en verstaen sijnde, seide, dat voornoemde GRIETIEN ALBARTS (als sij ieets niet na haer sinlijckheit konde bekomen) seer kranckhoofdich waer en dan met schreijen, ja krijten, alsof haer groot ongelijck geschach, haer moet koelde, waerover hij haer menichmael hadde gewaerschowt en gedreigt, dat

hij sulcks niet meer soude verdragen, dieswegen hij haer, wanneer sij alsvorens gelijcke hevicheit betoonde, enige slagen met de bolle-pese gegeven, maer niet wetende, dat sij alleen een borstrok sonder onderklederen an hadde, soo waeren de slagen dieper doorgedrongen, die dese blaeuwicheit dan hadden veroorsaeckt. De opsienderen met de vrouwen buitenmoeders, soo veele daer voor de tijdt tegenwoordig waren, hebben den vaeder tot voorsichticheit en maticheit in 't oefenen der discipline vermaent en geoordeelt, dat wanneer de kuecken-maegden ieets bedrijven, 't geene swaerder straffe soude verdienen, de vader 't selve bevorens an de opsienders des huises bekent sal maeken, opdat alsdan na 't goedtvinden derselver daerin voorsien en discipline, doch met discretie en maticheit, geoefent worde. Oock wierde Grietien Albarts geseit, dat sij over 't gepasseerde geen geroep of gepraet bij de kinderen en andere in de stadt behoorde gemaekt te hebben voor en aleer sij daervan kennenisse an de boeckhouder en voogden hadde gegeven, gelijck dan sulcks van haer geschiet waer. En heeft de vader Jan de Rijcke angenomen, sich inkomstich na het voorgeschrevene, hem bekent gemaeckt, te reguleren."

Over 't algemeen schijnen de vaders van 't weeshuis nog al streng geweest te zijn en eene harde hand gehad te hebben. Nu, 't was wel te begrijpen, dat zij soms zichzelven vergaten. Er viel wat te doen, om orde en tucht te houden onder zoovele kinderen, die vaak, vóórdat zij in 't huis kwamen, verwaarloosd waren. De voogdij schijnt daarmede dan ook wel rekening gehouden te hebben, want als de vader eens aan „de gramschap, een quaet raetsman sijnde", had toegegeven, werd hij in den regel niet al te streng daarover onderhouden. De voogdij ondervond het zelve ook dagelijks, o. a. met het besteden der kinderen, hoe moeilijk het vaak viel hen te regeeren.

De voogdij had natuurlijk niet alleen te zorgen, dat de kinderen eene goede voeding en opvoeding kregen, maar

ook, dat zij zich later in de maatschappij zouden kunnen redden, om hun eigen brood te verdienen. Als de jongens de school doorloopen hadden, werden zij op een ambacht gedaan. Waren zij echter wat achterlijk in 't leeren geweest, dan werd er wel eens de bepaling bij gemaakt, dat zij een zeker deel van den dag, bij voorbeeld van 10 tot 1 uur, niet op het werk behoefden te komen, om zich dan gedurende dien tijd nog te kunnen oefenen in het lezen en schrijven. De meisjes hielpen, als zij daarvoor geschikt waren, bij beurten in de keuken; anderen gingen hier en daar uit naaien; nog anderen waren aan het werk bij particulieren, hetzij bij zijdespinners of bij kantwerksters; terwijl sommigen ook als dienstbode het huis verlieten.

Er waren tal van ambachten, waarbij de jongens besteed konden worden. Een paar daarvan werden in het weeshuis uitgeoefend met behulp van jongens. Zoo konden er geregeld wel zes à zeven jongens bij den kleermaker werk vinden, terwijl er in de bakkerij en eveneens in de brouwerij — want men brouwde in 't weeshuis zelf bier — gewoonlijk ook een paar jongens geplaatst werden. De anderen gingen naar bazen in de stad, bij wie zij in den regel eerst voor den tijd van drie of vier jaren, de zoogenaamde leerjaren, besteed werden. Gedurende dien tijd sliepen en aten zij nog in het weeshuis, maar met den baas werd haast altijd het akkoord gemaakt, dat de jongen het „drincken vrij" zou hebben. Daarmede werd bedoeld, dat de patroon in zijn huis den leerling van den gewonen drank, bier of water, zou voorzien gedurende den tijd, dat hij bij hem op 't werk was. Op ééne zaak werd steeds door de voogdij streng gelet, want zij besteedde de jongens; dat mochten dezen zelven niet doen. Die zaak was, dat de weezen niet kwamen bij zulke meesters, die niet van de religie, namelijk van de Gereformeerde religie, waren. Een enkelen keer gebeurde het, dat een jongen zelf eene plaats zocht. Dan kreeg hij wel eene berisping, maar meestal liet men den jongen zijn gang gaan.

Maar had hij zich bij een Roomsche verhuurd, dan werd daar eenvoudig een stokje voor gestoken. Zoo bleek, om een paar voorbeelden te noemen, den 23sten November 1674, dat een jongen, ALEF HARMENS genaamd, zich zonder voorkennis der voogden in Drente had verhuurd bij een Roomschen jonker, ONNO VAN EUWSUM. Om daarheen te kunnen gaan en fatsoenlijk voor den dag te komen, verzocht hij nog eenige kleeding van de voogdij. Deze stond dat niet alleen niet toe, maar oordeelde het beter, dat hij nog eenigen tijd in 't huis bleef, „om noch wat beter in lesen en schrijven ende in de fondamenten van de religie onderwesen te worden". Een dergelijk verzoek, als ALEF HARMENS deed, was vier weken van te voren ook gedaan door een weesmeisje, met name AELLE ALBERTS, die zich, zonder weten der voogdessen, als dienstbode besteed had bij een „Paeps weert". Zij werd nu vermaand en gewaarschuwd, terwijl besloten werd den mijpenning (huur-penning) aan den waard terug te zenden en AELLE nog wat in 't huis te houden „tot beter gelegenheit"."

Wat zulk eene dienstbode gewoonlijk verdiende, hing natuurlijk af van allerlei omstandigheden. In 1628 ging een meisje van 15 jaar dienen bij een adellijk heer, onder bepaling, dat zij in 't halfjaar zou verdienen vier daalders, drie el linnen, twee paar schoenen en een schorteldoek. Een meisje van denzelfden leeftijd, in het volgende jaar besteed bij een burgerman, zou per halfjaar verdienen drie daalders, een hemd en een paar schoenen. Te gelijk met haar werd een twintigjarig meisje verhuurd bij eene zekere WILLEMTIJEN COEP tegen drie daalders, een hemd, een paar klichers (klompen) en een schorteldoek in 't halfjaar; terwijl 6 maanden later een meisje van 17 jaar in dienst ging bij een bandeliermaker tegen een halfjaarlijksch loon van vier daalders, een hemd en een paar schoenen. Natuurlijk werden mettertijd de loonen wat hooger. Niet onbelangrijk is het ook, het een en ander mede te deelen

aangaande de verdiensten der ambachtsjongens. Wij zijn in staat dat te doen en willen daarom hiervan enkele voorbeelden aanhalen. Een jongen van 17 jaar, die in 1626 voor twee jaren besteed werd bij het schoenmaken, om dat ambacht te leeren, zou vrij gebruik van gereedschap hebben en tevens van schoenen verzorgd worden door zijn baas, die hem „mede tusschen tyden drincken toegeven" moest. Ook behoefde de jongen 's morgens tusschen tien en één niet op 't werk te komen, opdat hij zich dan in lezen en schrijven zou kunnen oefenen. Toen de leerjaren om waren, verdiende hij het eerste jaar 10 stuivers in de week en vrij schoenen en het volgende jaar 18 stuivers per week en vrij schoenen. Na verloop van dit laatste jaar kon hij zijn kost verdienen en werd hij uit het weeshuis ontslagen. — Een boekbindersleerling verdiende terzelfder tijd gedurende zijne drie leerjaren in de eerste beide jaren niets, in het derde jaar 6 stuivers per week. Dat klom in het vierde jaar tot zestien en in het vijfde tot vier en twintig stuivers in de week. Toen kon hij in het zesde jaar, bij zijn ontslag uit het huis, zichzelven redden. — Een jongen, die twee jaar het kuipen geleerd had en gedurende dien tijd niets, maar in de beide volgende jaren totaal 35 car. guldens verdiende, werd gedurende het vijfde jaar bij eene kuipersweduwe besteed „met sulcke conditie, dat dese jonge sal geduerende dit jaer de vreij dis hebben ende een neij hemtrock met een onderbroeck hebben ende des Sondages te kercken gaen". — Een andere jongen, die, zijne leerjaren meegerekend, vier jaren bij dit ambacht geweest was, voer, terzelfder tijd ongeveer, als onderkuiper op een schip naar West-Indië tegen eene maandelijksche gage van zeven caroli guldens.

Een veertig jaar later, omstreeks 1670, was er in deze loonen nog maar weinig verbetering gekomen. Een schoenmaker verdiende toen, gedurende zijn beide leerjaren, 20 gulden, een schorteldoek, vrij schoenen en drinken, terwijl hij tevens vrij gebruik had van de gereedschappen.

Vervolgens had hij één jaar 30 gulden met dezelfde vrijheden en daarna nog een jaar met 10 gulden opslag, hoewel hem daarop 3 gulden en 16 stuivers gekort werd voor gereedschappen. Toen dat jaar om was, werd hij uit het weeshuis ontslagen en kwam hij bij zijn baas in huis. — Een letterzetter had vier leerjaren, maar verdiende dan toch per jaar 10 gulden. Twee en een half jaar diende hij vervolgens tegen 40 gulden per jaar, daarna een jaar voor 50 gulden en eindelijk nog een jaar voor 60 gulden, waarna hij eervol ontslagen werd uit het weeshuis. — Een best vak schijnt het zadelmaken geweest te zijn. Wel verdiende een leerling gedurende zijne twee leerjaren niets, maar daarna genoot hij ook, bij opklimming van jaar tot jaar, 15 stuivers per week, 24 stuivers per week, 74 gulden in 't jaar en 80 gulden in 't jaar. In het laatste jaar kreeg hij bovendien nog twee stuivers per week extra voor zichzelven. Deze mocht hij gebruiken voor zakgeld. Het loon zelf, dat door de weezen verdiend werd, kwam natuurlijk het weeshuis ten goede, dat hun voedsel en kleeding en woning verschafte en, als zij het huis verlieten, voor een goeden uitzet zorgde.

Er hadden nog al eens knoeierijen met het loon plaats door de jongens of hunne meesters. De jongens kwamen daartoe in verleiding door de begeerte naar eenig zakgeld, terwijl de patroons, om goede vrienden met hunne jongens te blijven, hen daarbij hielpen. Zoo lees ik dienaangaande in de notulen der voogdij het volgende: „4 Junij 1669 is geklaeght, dat de kinderen met gelt speelen, koopen snoeperijen, jae ook te drinken gaen, 't welk geoordeelt zijnde, dat voornaemlijk sijn oorspronk neemt uit het overloon, 't welk de meesters aen de kinders sich gewennen te geven. Waerop is geresolveert: 1. dat men door een stad of klufts dienaer sal laeten aenseggen die lieden, die de kinderen ophouden of verleijden, dat se sich daervan onthouden, of daer sal verder in voorsien worden; 2. dat geen meesters sullen vermogen enich overloon voor de

kinderen in 't besonder te geven sonder kennisse van de vooghden, of dat de kinderen van sodaene meesters sullen genomen worden; 3. dat voortaen de verdiensten der kinderen niet op weeken sullen betaelt worden, maer op vierendeel jaers, waeraen niet sal mogen gekortet worden, tensij de meester het versuim tijdelijks aen de Heeren vooghden sal bekent gemaekt hebben of op de dach van rekeninge de handt van eene der vooghden toont, dat sodane kindt met consent van de winkel is gebleven, 't welk in rekeninge mede sal gevalideert worden."

Was het geven van overloon nu verboden, ik wil volstrekt niet beweren, dat het ook niet meer geschiedde. Ook toen was der menschen en dus ook der weezen hart arglistig, meer dan eenig ding, en de voogdij niet alwetend. Maar wat meer dan eens gebeurde, was, dat het loon werd ondergeslagen, d. w. z.: de jongens brachten het door hen verdiende geld niet in bij den vader, maar brachten het op de eene of andere wijze zoek. Dit noodzaakte de voogdij eindelijk, in 1694, tot het besluit, dat de weezen niet meer zelven hun loon zouden beuren, maar dat de vader het elke twee weken bij hunne meesters zou ophalen. De verdiensten der kinderen behoorden aan het huis en waren belangrijk genoeg, om op het geregeld inkomen ervan streng te doen letten. Van den 4den Mei 1700 tot den 5den Mei 1701 bedroegen zij 1448 gulden, 2 stuivers en 6 plakken. En vijftig jaar later, van 1 Januari tot 31 December, was er bij eene weeshuisbevolking van 181 kinderen, waarvan 31 van twaalf jaar en daaronder, door de weezen 1352 gulden, 1 stuiver en 3 plakken verdiend. Nu moet men niet meenen, dat dit geld alleen door de ambachtsjongens verdiend werd; een belangrijk deel ervan kreeg het weeshuis door den arbeid der meisjes, die uit naaien gingen of kantwerk vervaardigden. Wij kunnen dan ook zeer goed begrijpen, welk eene schade het huis leed door het besluit van den 19den Mei 1688, door de heeren Staten van Stad en Lande

genomen, dat gedurende drie jaren „aen sekeren JAN BRIOT zijdewercker, zijnde een Fransman van Tours, souden uijt dit kinderhuijs moeten gelevert worden 21 meijsjes om tot het zijde-spinnen, scheijden, weven etc. gebruijckt te worden, sonder dat hij daervoor eenich gelt soude geven". Wel beloofden de Staten, het weeshuis „hiervoor nae redelickheijt te gemoet te komen", maar daarvan kwam niets, zelfs niet na herhaald request van de voogdij. Monsieur BRIOT begreep zeer goed, dat de voogdij weinig gesticht was over deze zaak en dat hij, wilde hij na verloop der drie jaren de meisjes behouden, wel iets mocht doen, waardoor hij haar aan zich verbond. In Mei 1690 maakte hij daarom bekend, „dat hij yeder meijsjen twee fluwele mouwtjes wilde geven met silveren knoopjes daeraen, om haer hierdoor te meer aen te moedigen tot neersticheijt". Natuurlijk vond de voogdij deze dracht minder in overeenstemming met de gewone kleedij der weezen, waarom zij verklaarde, dat „men liever soude sien, dat yeder met een silveren oorijser of yets diergelijcx mochte worden versien. Ondertusschen wierd dese beleeftheijt aengemerckt als een middel om de voogden tot het leveren van andere 21 kinderen voor de drie volgende jaren te gewilliger te maken". Maar hierin vergiste zich Monsieur BRIOT. Nauwelijks waren de drie jaren om, of de voogdij hield de meisjes, die bovendien „seer onwillich waeren om sulk werk verders te doen", te huis. Alleen op zijn dringend verzoek, zoowel mondeling als schriftelijk gedaan, om, daar hij nu groote schade leed door het plotseling wegblijven der kinderen, nog enkele meisjes tegen een wekelijksch loon te mogen houden, stond de voogdij toe, dat vier meisjes nog zes of acht weken bij hem zouden mogen blijven werken, mits hij aan ieder van haar wekelijks een schelling zou geven.

De meisjes waren bovendien onwillig, om weer naar BRIOT te gaan, misschien omdat zij niets bij hem verdienden, maar toch zeker ook, omdat zij een afkeer hadden van

het spinnen, het mocht dan zijdespinnen of wolspinnen zijn. Het was vreemd, maar het is waar: de wolspinsters en wolspinners werden altijd door de andere kinderen uitgelachen en bespot, zoodat het inderdaad geen wonder was, dat zij van dit ambacht afkeerig werden. In 1674 meende een zekere drappier (wolspinner), Hendrik Wijverman geheeten, een middel gevonden te hebben, om hieraan een einde te maken. Hij bood der voogdij namelijk aan, jaarlijks 500 á 600 gulden aan het weeshuis te zullen geven, indien men alle kinderen, die nog niets verdienden, bij hem op het wolspinnen wilde besteden en . . . hem de leverantie van het laken voor de kleeren der kinderen opdragen. Nu, dat wilden de voogden niet, maar zij gaven hem ten antwoord, „dat men sal afkloppen over taeffel, dat al wie de drappiers molesteert, arbitraellick sal worden gecorrigeert en selfs bij de draperije gedaen".

De jongens schijnen bij elk ambacht te hebben mogen gaan, dat zij maar verkozen. Er is ten minste geen ambacht denkbaar, dat te Groningen uitgeoefend werd, waarbij geene weesjongens geplaatst zijn. In 1675 echter werd er met één ambacht eene uitzondering gemaakt, om eene reden, die zeker niet pleitte voor de toenmalige weezen. In de notulen van den 3den Mei van genoemd jaar staat namelijk het volgende aangeteekend: „Seker slotemaker een leerjonge versoekende, is sulcks geweigert, met een generale ordre van geene onser jongens bij dat ampt te doen, opdat d'eene van den anderen de kunst van sloten te openen, tot nadeel van dit huijs en tot haer eigen verderf, niet en leere".

Maar als er nu eens jongens waren, die geen lust hadden, om een ambacht te leeren, en gaarne wat hooger op wilden, bestond er voor hen dan ook gelegenheid, dat hunne wenschen ingewilligd werden? Wij spraken reeds van een jongen, die de Latijnsche school bezocht. Men zou kunnen denken, dat er met hem misschien eene uitzondering werd gemaakt, omdat zijn oom predikant te Groningen

was. Dit is echter geenszins het geval, want reeds zeer spoedig na de stichting van het groene weeshuis werd een jongen op de Latijnsche school gedaan en achter den naam van dezen jongen, RICKERT MARTENS geheeten, die in 1628 in 't weeshuis kwam, lees ik: „Uth kinderhuis op de Ackedemija." Later werden meerdere jongens op de Latijnsche school besteld. En toen dat in 1683 geschiedde met drie jongens, die na voorafgaand onderzoek de bekwaamsten uit het weeshuis bleken te zijn, had dit plaats „in achtervolge een oude usantie van 't groene huis". Met deze drie jongens, JAN ABRAHAMS TER HORST, LUCAS ROELOFS GROOTHUIS en DERCK HINDRIKS GROENHUIS geheeten, legde de voogdij al even weinig eer in als met PHILIPPUS HÜNCHEN, een jongen, die, toen hij in 't weeshuis opgenomen werd, reeds leerling van de Latijnsche school was. Toen de drie eerstgenoemde jongens in Januari 1689 tot de rectorsklasse waren opgeklommen, verzochten zij, — en de voogdij stond het gaarne toe — „om nu wijders met mantels ende couleerde kleederen voorsien te mogen worden, te meer alsoo de Rector selfs sulx mede begeerde." Den 21sten November 1690, toen twee van hen reeds student waren en de derde het weldra worden zou, kwamen er klachten in over hun leegloopen, over ongehoorzaamheid en verzuim in 't college-houden. De voogdij vermaande hen tot naarstig studeeren en godvruchtig leven, onder bedreiging, dat zij anders de hand van hen aftrekken zou, terwijl zij, om hun des te beter gelegenheid tot werken te geven, twee kamertjes voor hen liet maken op den kleerzolder. Maar dat hielp niets. De student GROOTHUIS liet zich in April 1691 met een dollen kop aanwerven als soldaat. Door de voogdij op zijn verzoek weer vrijgemaakt en weer bij de studie gedaan, werd hij in Juli d. a. v. reeds uit het weeshuis ontslagen. Hij meende, dat hij door „private institutiën" zichzelf wel zou kunnen redden. Er kwam echter niets van hem terecht. Ook GROENHUIS en TER HORST gedroegen zich

slecht. In Januari 1692 werden zij door de voogdij schuldig bevonden aan „luiheid, slordigheit, dronkenschap, boekverkopen of versetten etc.". Een paar dagen daarna liep GROENHUIS, wiens gedrag vooral „schandlijk" was, stilletjes weg, en een paar maanden later volgde TER HORST, die eerst plechtig beterschap beloofd had, zijn voorbeeld. Ook van deze beiden kwam niets terecht. En HÜNCHEN? Toen hij nog op de Latijnsche school was, moest hij reeds bestraft worden „om sijn veel leeglopen". Toch bracht hij het tot student in de theologie. Reeds was hij „met weijnich lof uijt de schoolen tot de academie gekomen", maar toen het nu ook nog bleek, dat hij „gantsch traech en van geen verwachtinge waer", verbood de voogdij hem in Mei 1698 de verdere studie en gelastte hem een ambacht te kiezen. Daar hij niet wist, wat hij kiezen zou, kozen de voogden voor hem en zou de gewezen student weldra raswerkersleerling worden. Maar men kon geen baas voor hem vinden. Eindelijk vond men iets voor hem en werd hij . . . knecht op het wijnhuis bij meester CLAES FOLCKERS. Hij was dus ook mislukt evenals de drie vorigen. Misschien heeft dit de voogdij voorgoed afgeschrikt, want ik heb niet gevonden, dat er ooit weer jongens uit het weeshuis tot de studiën zijn afgezonderd geworden.

Meerderen gingen echter als soldaat onder dienst. Jongens, die geen lust hadden tot een ambacht, lieten zich gaarne aannemen onder den een of anderen kapitein. Ook gebeurde het maar al te vaak, dat er verkeerde middelen aangewend werden, om jongens te werven. Zoo was in Maart 1701 een der ondermeesters uit het weeshuis dronken gemaakt, nog wel ten huize van den kapitein, en in dronkenschap had hij zich tot den dienst verbonden. Daar dat zonder voorkennis der voogdij was geschied en JACOBUS BLIJENBEEK, de persoon in quaestie, in 't geheel geen trek had, om soldaat te worden, werd het handgeld terugbezorgd en de ondermeester bleef in 't weeshuis. Derge-

lijke gevallen kwamen zeer dikwijls voor en om dat te beletten, besloot de voogdij zich te wenden om hulp tot Burgemeesteren en Raad, die toen bij plakkaat van den 6den Februari 1708 aan alle soldaten den toegang tot het weeshuis verboden. De voogdij had de hoop, dat daardoor eene der aanleidingen tot die ongewenschte wervingen weggenomen zou worden. Soms gaf zij evenwel toestemming om onder dienst te gaan, als het namelijk bleek, dat er anders toch niets met de jongens te beginnen was. Den 4den December 1700 gaf zij aan vier jongens verlof, om soldaat te worden, omdat zij dat gaarne wilden, „te meer omdat het huis soo vol kinderen waar, dat er naewlijcks voor dese alle slaep en verblijv plaetse meer overig was". Het handgeld, dat zulke jongens kregen, was niet groot. Zestien gulden slechts kreeg JAN GERRITS, die in December 1736 zich verbond, om acht jaren lang te dienen onder de compagnie van Kapitein SCHUILENBORG. Dit geld nam de voogdij in bewaring onder belofte, dat hem vier jaar lang jaarlijks vier gulden zou worden uitgekeerd.

Het weeshuis was van zulke jongens, die soldaat werden, terstond geheel af. Overigens bleven de weezen in het huis tot den dag van hun ontslag.

Op welken leeftijd zij ontslagen werden, hing natuurlijk van allerlei omstandigheden af. Waren zij, zooals wel eens een enkelen keer voorkwam, gebrekkig of idioot, zoodat zij hun eigen kost niet konden verdienen, dan bleven zij hun leven lang in 't weeshuis. Zoo werden bij voorbeeld in 1750 onder de „kinderen", die in 't weeshuis waren, vermeld drie vrouwen, die respectievelijk 66, 47 en 40 jaar waren, en een man van 43 jaar. Maar de gewone leeftijd van ontslag was ongeveer 25 jaar. Doch ook dit hing van verschillende omstandigheden af. Den 5den November 1667 werden de volgende voorwaarden vastgesteld, waaronder kinderen uit het blauwe kinderhuis eervol ontslagen konden worden. Vooreerst moesten zij goed kunnen

lezen en schrijven; vervolgens „haer ordinarise gebeden en enige gronden van de gereformeerde leere weten"; en eindelijk moesten zij twee jaren lang het huis eenige verdienste aangebracht hebben, de jongens, nadat hunne leerjaren voorbij waren, en de meisjes door arbeid in de keuken. Waren al deze dingen in orde bevonden, dan werden zij door de voogdij ergens op een ambacht of in een dienst besteed. „Andersints" — zoo volgt daarop — „andersints sullen aen haer noch klederen noch enige andere voordelen gegeven worden, tensij de Heeren Voochden om enige extraordinaire reden anders muchten goetvinden". Wat nu die kleederen betreft, een vol uitzet, hetwelk alleen zij kregen, die met consent der voogden het huis verlieten, was, volgens besluit van den 13^den^ September 1670, voor de jongens: een pak donkerbruine kleeren, om op Zondag te dragen; een lichtgekleurde rok en broek voor daags, een hoed, kousen en schoenen, 4 hemden en 6 beffen; en voor de meisjes: een zwartlaken borstrok, een zwartsaaien schort, een gekleurde borstrok, twee blauwe rokken (een oude en een nieuwe), 4 hemden, $2^1/_4$ el linnen voor neusdoeken, een paar kousen en schoenen en twee blauwe „schuijden" (boezelaars). Drie jaren later, in 1673, toen men nog verkeerde onder den druk van de gevolgen der in het vorige jaar plaats gehad hebbende belegering der stad, werd besloten „bij dese droevige conjunctuire van tijden die kinderen, die uijt het huijs gaen, maer een pack kleederen te geven". Doch dit was gelukkig slechts tijdelijk. Reeds in 1675 was men weer tot de oude gewoonte teruggekeerd, ja, men gaf er zelfs nog een Nieuw Testament met psalmboek, samen in één band gebonden, bij.

Konden zij, die het weeshuis wenschten te verlaten, echter niet lezen en schrijven en verstonden zij de gronden der religie niet, dan werden zij, indien men hen althans niet langer in het huis houden kon, wel ontslagen, maar zij ontvingen slechts een half uitzet. Dat werd hun

gewoonlijk van te voren nog eens herinnerd en soms droeg men den schoolmeester nog wel eens expresselijk op, om de achterlijken eenigen tijd van te voren dagelijks één uur te onderwijzen in de gronden der religie. Dat nu juist niet van hen geëischt werd, dat zij volleerde theologen zouden zijn, blijkt wel hieruit, dat de voogdij in 1731 wilde, dat zij „de vraegjes van HELLENBROEK" zouden „verstaen".

Was nu de tijd van ontslag, dat gewoonlijk tegen den 1sten Mei werd verleend, gekomen, dan moesten zij voor de voogden en voogdessen verschijnen, om geëxamineerd te worden in het lezen en schrijven en in de religie. Liep dit goed af, dan werden zij door den voorzitter ontslagen met eene toespraak, waarin hij hen vermaande tot eerlijkheid, arbeidzaamheid en godsvrucht. Tevens moesten zij dan eene belofte onderteekenen, dat zij, indien het hun voorspoedig ging in de wereld, altijd aan het weeshuis gedenken zouden, om dat te steunen.

't Is natuurlijk onmogelijk, om uit te maken, of allen deze belofte ook nakwamen, maar het blijkt uit het legaatboek van het weeshuis, dat velen er wel degelijk aan dachten, ja, dat soms de kinderen van hen, die in 't weeshuis grootgebracht waren, de belofte hunner ouders vervulden. Een aandoenlijk voorbeeld van dit laatste is wel, dat het weeshuis den 31sten Maart 1710 eene som van 50 car. guldens erfde, „heercomende van een viswijf, in de gemeine wandel TAMKEMOI genaemt, en dat tot een recognitie, dat haer moeder in dit huis was grootgemaekt". — Dat hij nog dacht aan het weeshuis en aan de kinderen, die daarin werden verzorgd, bewees in 1694 een soldaat, JAN TOBIAS, een gewezen weesjongen, die zijne geheele bezitting, ongeveer 275 gulden bedragende, aan het weeshuis vermaakte, onder bepaling, dat de kinderen, hem ter eere, een speeldag hebben en dan rijstebrij eten zouden. — Zelfs vele jaren wischten bij sommigen de dankbaarheid niet uit. In datzelfde jaar 1694, waarin

JAN TOBIAS uit zijne nalatenschap de kinderen op rijstebrij onthalen liet, was een andere jongen, MENNO JACOBS geheeten, in het weeshuis opgenomen. Hij bleef er zes jaar in en werd toen door zijn oom JOHANNES KISINGA, predikant te Batavia, tot zich genomen. Van dien tijd af ging het hem bijzonder voorspoedig en als chirurgijn schijnt hij rijkelijk geld verdiend te hebben. Toen hij eindelijk rust ging nemen en zich te Franeker vestigde, wilde hij ook eene schuld der dankbaarheid aflossen. Den 2[den] Juni 1738 verscheen hij persoonlijk in de vergadering der voogdij, om een geschenk in geld, groot 600 gulden en één stuiver, te brengen als „een dankbare erkentenisse aan den Heere en dit huis." De voogdij was hier zeer verblijd over en toonde die blijdschap ook, door den volgenden Saturdag den kinderen een speeldag te geven en hen te onthalen op rijstebrij en poffen. — In datzelfde jaar, slechts vier maanden later, ontving het weeshuis weer een bewijs van dankbaarheid. Eene eenvoudige vrouw, wonende in de kleine Butjesstraat, GEPKE HINDRIKS genaamd, die vroeger zestien jaar in het weeshuis was geweest, lag op haar sterfbed. Zij liet nu een der voogden bij zich roepen en stelde dezen 300 car. guldens ter hand ten behoeve van het weeshuis, waaraan zij zich nog zóó verbonden gevoelde, dat zij tevens verzocht, dat, wanneer zij gestorven zou zijn, de weeskinderen hare begrafenis bijwonen en bij die gelegenheid speeldag met rijstebrij en poffen hebben mochten. Gaarne stond de voogdij dit toe en hartelijk werd GEPKE voor hare gift bedankt.

Ik zou nog tal van zulke voorbeelden kunnen noemen, maar mij dunkt, dat het medegedeelde genoeg is. Men kan begrijpen, dat zulke geschenken zeer welkom waren, want, al bezat het huis wel eenige fondsen en vaste inkomsten, eene groote huishouding als die van het weeshuis kostte niet weinig.

Ten slotte willen wij nog, aan de hand van een paar oude rekeningen, namelijk die van 1 Mei 1700—1 Mei 1701 en die van 1 Jan.—31 Dec. 1750, een kijkje nemen in de huishouding van het weeshuis. Wij willen eerst wijzen op de jaarlijksche uitgaven, om te doen zien, wat er zoo al noodig was. Ik heb voor mij liggen de rekening van 1700—1701. Er waren toen juist zoovele kinderen in het huis, dat men bijna geene slaapplaats en verblijf voor hen allen vinden kon.

Als eerste uitgave wordt in rekening gebracht het nadeelig saldo van het vorige jaar, bedragende *f* 255 — 19 stuivers — 4 plakken. Het tweede caput (hoofdstuk) handelt over de traktementen. Hierbij wordt ook vermeld hetgeen de molenaar voor 't malen van het meel en de bakker voor 't bakken van het brood kreeg. Te zamen bedroegen deze traktementen eene som van *f* 1035—17 —:— Volgens het derde hoofdstuk werd voor 387 mud rogge uitgegeven *f* 1331—12—:, voor weit *f* 139.—, voor 100 mud boonen *f* 242—10—:, voor gort *f* 212—12—:, voor wortelen en kool *f* 48—19—:, voor 15 zak zout *f* 54, voor $^1/_2$ okshoofd azijn *f* 10 en voor zeep *f* 39—16:, te zamen dus *f* 2078—9—:.— Caput 4 bevat de uitgaven, aan melk en suipen, boter, rundvleesch en spek, tot een gezamenlijk bedrag van *f* 3226—11—:, aldus gespecificeerd: voor zoetemelk en karnemelk *f* 646—4—:, voor 15 halve tonnen boter met 109 pond overwicht *f* 535—12—:, voor 21 vette ossen en 1 vette koe *f* 1900—10—: en voor 't slachten van deze beesten en van een varken *f* 44, voor één varken *f* 22 en voor 611 pond spek *f* 79—5—:—. In caput 5 wordt verantwoord alles, wat behoorde tot de brouwerij, die in 't weeshuis was, waar het bier voor eigen gebruik gebrouwen werd en waar ook anderen tegen betaling hun bier mochten laten brouwen. Voor 36 mud hop komt in de rekening voor *f* 20—14—:, voor 133 mud garst *f* 322, voor brouwloon *f* 66—15—:, voor watermennen *f* 28—4—: en voor reparatie aan de brouw-

kuip *f* 10—, te zamen dus *f* 447—13—:—. Het zesde hoofdstuk geeft aan, dat uitgegeven is voor linnen, laken, wol, enz. *f* 1092—3—:, voor kousen *f* 166—14—:, voor hoeden *f* 92—10—:, voor nieuwe schoenen *f* 527, voor het repareeren van oude schoenen *f* 221—5—:, voor kremerswaren *f* 308—8—:, totaal *f* 2408.—. In hoofdstuk 7 worden vermeld de uitgaven voor turf, *f* 227—19—:—. In caput 8 wordt verantwoord *f* 109—3—: voor huisraad. Voor boeken, papier, pennen en inkt wordt in hoofdstuk 9 de som van *f* 163—16—: in rekening gebracht en in hoofdstuk 10 die van *f* 232—7—: voor onderhoud en schoonhouden van 't huis. Betaalde lijfrenten ten bedrage van *f* 6—5—: worden in caput 11 vermeld en in caput 12 de belegging van eene som, groot *f* 1000, bij testament aan 't huis vermaakt, terwijl in hoofdstuk 13 de uitgaven voorkomen, die van week tot week door vader en moeder ten behoeve van het huis gedaan zijn tot een bedrag van *f* 307—4—:—. Onder de buitengewone uitgaven worden in caput 14 verantwoord: eene reparatie aan de boerderij te Doezum *f* 44—19—:, de chirurgijns- en dokterstraktementen *f* 80 en de geleverde medicijnen *f* 430, waarop dan eindelijk nog volgt de vermelding van eenige uitgaven, die niet door quitantiën gedekt zijn, tot een gezamenlijk bedrag van *f* 60.—. Als men nu al deze sommen te zamen telt, dan blijkt, dat in genoemd jaar ten behoeve van het weeshuis is uitgegeven *f* 12114—2—4, 't welk verminderd kan worden met de *f* 1000, die belegd zijn.

Het weeshuis had natuurlijk vele vaste inkomsten. Vooreerst bezat het, volgens de rekening van 1700—1701, aan rentegevende brieven een kapitaal, groot *f* 77400, dat ten deele 5 en ten deele 4½ of 4 procent deed. Verder had het enkele huizen in de stad, hoewel van zoo geringe waarde, dat, als alle huren binnenkwamen, zij te zamen maar *f* 203 opbrachten. Aan landhuren trok het *f* 151. Dan kwamen daarbij de verdiensten der

kinderen, waarvan het bedrag boven (blz. 236) reeds genoemd is. Verder werd er om de drie maanden eene collecte in de stad langs de huizen gehouden, die in 1700—1701 opbracht *f* 896.—, maar natuurlijk aan zeer groote wisseling onderhevig was.

De diaconie, die zoovele kinderen in 't weeshuis plaatste, steunde deze stichting natuurlijk ook financiëel. Eerst gaf zij wekelijks 80 gulden als kostgeld voor de door haar gezonden kinderen. Toen echter in 1692 hare financiën zeer ongunstig stonden, verzocht zij den Kerkeraad, dat dit bedrag tot 40 gulden verminderd mocht worden. Na vele debatten werd dit verzoek van de hand gewezen, daar ook het weeshuis zelf groote geldelijke schade geleden had. Toch moest het in 1694 op last van Burgemeesteren en Raad der diaconie te hulp komen met eene som van *f* 2000, terwijl op gelijken last in 1698 de wekelijksche bijdrage teruggebracht werd tot zestig gulden, zonder dat de voogdij daarover geraadpleegd was. Vooral dit laatste was een zware slag. 't Weeshuis leed daardoor een verlies van ruim 1000 gulden per jaar. En 't was toen, zooals men zich herinneren zal, juist zulk een dure tijd. De prijs van rogge en boter was zeer gestegen. En daarbij, men ging den winter te gemoet. Men had geen graan, geen boter, geen laken, geen linnen meer in voorraad. Alles was op en geld in kas had men ook niet. Men rekende, dat er tegen de jaarlijksche inkomsten van *f* 11400 in dat jaar wel 15 à 16 duizend gulden voor uitgaven noodig zou zijn. En nu juist nog dat verlies van *f* 1000 per jaar. 't Was haast om wanhopig te worden. De voogden zagen geene kans meer, om de zaken gaande te houden. Er was geen andere uitweg, dan zich met een request te wenden tot Burgemeesteren en Raad. Dat deden zij dan ook den 10den October 1698. De voogden „nemen dieswegen" — zoo eindigden zij dit request — „haer toevlugt tot UEd. Mogend., ten einde deselve door haer wijsheit en goedtdadicheit willen ge-

lieven niet alleen de voorgaende 80 in plaetse van 60 gulden toe te staen, maer oock verder deselve met haer raedt en daedlijcke hulpe op 't spoedigste te dienen, ten eijnde dit huis ('t welcke nu an de viertig jaeren gelukkelijck gestaen heeft en waerin somwilen an de vierdehalf hondert zielen van arme wesen in de religie en goede handtwercken opgequeeckt worden en daerdoor van boosheit en ledicheit afgetrocken worden) niet behoeve te vervallen". Het eenige antwoord, 't welk men op dit request ontving, was, dat Burgemeesteren en Raad aan de voogdij verlof gaven, om het vaste kapitaal van het weeshuis aan te spreken tot een bedrag van *f* 4000. Daar men nog de betaling van *f* 1000 verwachtte, die de kerk te Uitwierde aan het weeshuis schuldig was, maakte men slechts *f* 3000 aan rentebrieven te gelde, maar in December van het volgende jaar moest men alweer *f* 2500.— losmaken, „opdat daermede de ingekochte waren konden betaelt en de leveranciers gecontanteert worden". Dat hielp natuurlijk wel in den tijdelijken nood, maar de jaarlijksche inkomsten werden daardoor geringer. Doch langzamerhand nam het vaste kapitaal ook weer toe, zoodat het in 1750 reeds *f* 109560,— bedroeg, terwijl toen, tegenover eene kleine vermindering van huishuren, de landhuren reeds gestegen waren tot *f* 404—5—:.

Hoofdzakelijk door giften en legaten was het vaste kapitaal toegenomen. Wel had het weeshuis nog enkele inkomsten, waarop het, hoewel tot een onzeker bedrag, vast kon rekenen, maar als de goede burgers dezer stad het niet op allerlei wijze reeds bij hun leven en in hun testament bedacht hadden, dan zou het onmogelijk hebben kunnen blijven bestaan.

Tot die vaste inkomsten behoorden vooreerst de bijdragen tot het schoolmeesterstraktement, die uit het provinciaal comptoir betaald werden en te zamen *f* 225 bedroegen. Vervolgens werden alle jaren de huiden verkocht van de geslachte beesten. Deze brachten b. v. in

1700 op *f* 228—4—6, daar namelijk 21 ossehuiden verkocht werden voor 10 gulden en $9^{3}/_{4}$ stuiver het stuk en eene koehuid voor *f* 8. Dan maakte men enkele stukken van de slacht, de „schieren, builen, tongen etc.", gewoonlijk te gelde, waarvoor men in 1700 ontving *f* 142—2—6. Verder had men in het weeshuis eene eigen brouwerij. Bier verkocht men wel niet, maar toch gist. Dit bracht in 1700 nog *f* 32—2—2 op. Ook mochten particulieren in 't weeshuis hun bier tegen brouwloon laten brouwen. Vooral in de eerste jaren smeet dat nog al een aardig sommetje af. Later verminderde dat echter, zoo zelfs, dat er dikwijls jaren voorbijgingen, zonder dat men daarmede iets verdiende. Tot de inkomsten behoorde ook nog het surplus uit de leenbank, dat over 1699 de belangrijke som van *f* 347—15—6 bedroeg. Ook de bussen, die in het weeshuis en binnen en buiten de stad in herbergen en schepen hingen, brachten jaarlijks nog al iets op. In de rekening van 1700—1701 wordt daarvoor verantwoord *f* 144—19—4 en in die van 1750 niet minder dan *f* 252—9—:. En eindelijk kwamen aan het weeshuis vaak nog ten goede sommige boeten, die door verschillende rechters werden opgelegd aan personen, die voor hen terechtstonden. Ook keerden de gilden hunne boeten wel eens geheel of ten deele aan het weeshuis uit. Dat die boeten of breuken, zooals men ze toen noemde, somtijds nog al heel wat beliepen, blijkt hieruit, dat van 27 Augustus 1660—30 Juni 1666 daaraan ontvangen werd *f* 3045—15—:. Daaronder was de grootste breuke eene van 1000 caroli guldens, welke door Schotto Tamminga, heer van Bellingweer en Rottumeroog, ten voordeele van het weeshuis was opgelegd aan „sekeren wreveligen huijsman van Cloosterburen".

Maar nu de legaten en giften. Wat men onzen vaderen ook verwijten kan, want ook zij waren niet volmaakt, — het zal wel bij niemand, die iets van 't verleden kent, opkomen te beweren, dat zij gierig waren. Ik wil nu de

beweegredenen van hunne weldadigheid niet beoordeelen; die zullen ook niet altijd zuiver zijn geweest; maar mild waren zij en zeer mild ook. Reeds bij de stichting van het blauwe kinderhuis bleek dat. Ik heb boven reeds genoemd de belangrijke giften, die ontvangen werden van de Staten der provincie en van de Stad, alsmede het aanzienlijk bedrag der collecte, die langs de huizen gehouden werd. Maar er werd nog veel meer gegeven. Vooral de gilden lieten zich niet onbetuigd, behalve de schippers, die wegens schulden niets geven *konden*, en de timmerlieden, metselaars, steenhouwers en leidekkers, die samen één gilde vormden en niets geven *wilden*. Van de 18 stadsgilden, de 21 raadsgilden en 8 knechtegilden kwam aan geld de kapitale som van *f* 1406—8—2 in. Het molenaarsgilde, dat veertien leden telde, beloofde veertien maanden gratis voor 't huis te zullen malen. De meesters van het stoel- en wieldraaiersgilde gaven 20 stoelen, 7 wielen, een mangelbord en twee mangelstoelen; terwijl 94 personen van het brouwersgilde in 1660 en 1661 successievelijk, al naar er behoefte was, aan het huis vereerden honderd twee en twintig en een halve ton bier. Achter de vermelding van deze giften in bier staat in het memoriën-boek geschreven: „De Heere vergelde 't haer in genaden”.

Er is bijna niets te bedenken, waarvan niet iets aan het weeshuis gegeven werd. Linnen en laken, beddegoed en huisraad, spijs en drank, turf en zeep, van alles bracht men in de eerste jaren, en in zeer milde mate. De eene burger scheen te wedijveren met den ander, wie maar het meeste geven zou. En hielden de giften, in naturalia bestaande, langzamerhand grootendeels op, men bleef voortgaan het huis te gedenken met donatiën in geld en rentebrieven. Onder de milde gevers mogen vooral ook genoemd worden de elkander opvolgende stadhouders. Zij gaven jaarlijks eene contributie, die nooit beneden de 40 gulden daalde. Geen wonder daarom, dat, toen bij

voorbeeld de Prins in 1736 te Groningen kwam, de weezen zich ook niet onbetuigd lieten. Het was op den dag zijner inhaling feest in de stad, evenals 7 jaren vroeger. Ook nu kregen de oudste weezen verlof, tot 's avonds twaalf uur uit te blijven, terwijl het weeshuis zelf versierd was. Een en twintig kinderen hadden, ter eere van den Prins, kronen en kransen gemaakt. Dat deed den Prins goed en hij vereerde aan het huis de som van *f* 100. De voogdij besloot, dat de 21 „kroonemaakers" daarvan ieder $3^1/_2$ gulden zouden ontvangen, om een Bijbel of stichtelijk boek te koopen, terwijl voor het overige aan alle kinderen een maaltijd en speeldag gegeven zou worden.

Onder de andere giften, die 't weeshuis ontving, waren sommige, die ook nu nog der vermelding wel waardig zijn. Ik heb voor mij liggen het „Memorien-boeck van het Diaconie-Kinderhuys", waarin tal van donatiën staan aangeteekend. Zoo bijv. op blz. 22 lees ik: „1661. 4 Febr. Also de salige Heer Prof. PASOR aen eenen Silesischen van Adel CAERL FREDRICH ZEBISCH in sijn groote elende alhier voor eenige jaren verschoten hadde 98 rijcksdaelders, vergadert van goede lieden ende van den Heer Professor in cas van betaelinge aen d' armen belooft; ende nu de betaelinge was gesonden, heeft (in afwesen van des saligen Heer Professors erfgenamen) d'Edele JAN JANSEN met goetvinden van den Raet en d'Academia, deselve aen ons getelt *f* 245.—." Als wij het boek verder doorbladeren, vinden wij vele andere voorbeelden. Mevrouw ALDRINGA, de echtgenoote van een burgemeester, gaf den 15^den^ Januari 1664 „uyt de craem gaende, tot rijs ende brije 4 ducatons", dat is *f* 12.60. Den 1sten Juli vereerde een zekere N. N. aan 't huis een dukaton „van wegen beterschap sijner gesontheit". Acht dagen later (9 Juli) schonk de bode van 't Westindische huis, EGBERT geheeten, 5 gulden en één stuiver, „bij 't versterf van sijn soon in Oost-Indien". En tegen 't einde van 't jaar (23 Dec.) heeft „MAYKE N., wegen promotie van haer

neve tot een hooftmans dienaer, op ordre van de Heer Borgemeester WICHERS vrouw, aen dit huys vereert" 50 gulden en 8 stuivers, d. i. zestien dukatons. — Op een andere plaats vindt men den 30sten Januari 1665 een dukaton verantwoord „van een sekere vrouw in de N. Bottr. str. wegen eenige ongelegenheit in haer huys" en den 12den Maart van N. N. „tot danckbaerheit voor sekere weldaden van den Heere 50 ducatons" (*f* 157.50). Den 3den Mei zendt „DERCK JANSEN van Wirdum, nu rustmeester onder Cap. JAN MANNINGA, wegen sijn promotie" acht dukatons (*f* 25.20), en op Oudejaarsdag brengt MARTEN KROUS een rijksdaalder, dien hij „op zee zynde belooft" heeft. Eene andere verrassing ontving het weeshuis op den volgenden Oudejaarsdag (1666); toen werd namelijk door „een klein jonghjen 's avonts om 8 uir gebracht een sakjen met gelt, waerop een brief gelackt waer, daerin bevonden 300 gulden tot nieuwjaer aen 't Kinderhuys vereert",

Ook in latere tijden hielden zulke giften niet op. Vaak werden echter voorwaarden daaraan verbonden of werd bij testament het een of ander voorwaardelijk aan het weeshuis vermaakt. Zeer dikwijls werd het weeshuis universeel erfgenaam gemaakt, mits dat er bij het overlijden der erflaters geene wettige kinderen of kindskinderen van hen meer in leven zouden zijn. Maar zeer dikwijls ook kreeg het weeshuis van zulke erfenissen geene enkele plak zelfs. Soms werd ook wel in het testament eene bepaling opgenomen, dat de langstlevende der beide echtgenooten in geval van hertrouwen eene gift aan 't weeshuis moest schenken. En wat de voorwaarden betreft, die men maakte bij het geven van geld aan 't weeshuis, deze waren over 't algemeen niet zeer bezwarend. Ook daarvan wil ik nog een paar gevallen noemen. Den 29sten Maart 1737 werd een zekere KARS VELTMAN begraven. Zijn lijk werd gevolgd o. a. door tien jongens uit het burgerweeshuis en door tien jongens uit het diaconieweeshuis. Mits dat dit geschiedde, had hij aan beide stichtingen

ieder 100 car. guldens vermaakt. Ruim drie maanden daarna werden door een onbekenden gever 50 dukatons aan het weeshuis vereerd, „met versoek, dat de kinderen een dag speeldag gegeven worde met rijstebrij en ijder kind een bolle, en na den eeten de 67 psalm van hen gesongen worde". Natuurlijk werd dit verzoek gaarne ingewilligd.

Het weeshuis was eene stichting der Gereformeerden; de giften en legaten zullen dus ook wel voornamelijk van den kant der Gereformeerden gekomen zijn. Maar er kwam toch ook meermalen iets in van personen, die niet „van de religie" waren. Om slechts één voorbeeld te noemen: den 27sten Juli 1733 gaf een Israëliet, GOUDSMID geheeten, drie gouden dukaten (*f* 15.75) aan het huis, die besteed werden, om de kinderen te onthalen.

Nog één vraag doet zich voor, namelijk, of al die giften en legaten in de huishouding verbruikt mochten worden of dat men ze moest beleggen? Welnu, giften tot een bedrag van *f* 100 kon men, indien het noodig was, direct gebruiken. Waren zij grooter, dan moesten zij worden belegd.

Nu ik toch over de administratie spreek, wil ik hier ten slotte nog eenige bepalingen dienaangaande mededeelen, die den 10den Februari 1681 door Burgemeesteren en Raad werden vastgesteld. Zij zijn van den volgenden inhoud:

„1. Dat de boeckhouder van het gemelte kinderhuis niet sal vermogen in te copen ofte te verkopen eenige waeren ofte behoeften tot 't selve huis, als met bijwesen en ten overstaen van de andere voochden ofte derselver gecommitteerden.

2. Dat geene reeckeninge van de leveranciers door de boeckhouder sal worden gesloten ofte betaelt als ter presentie ende ten overstaen van deselve medevoochden, door welcke de reeckeningen eerst mede sullen worden geteyckent voordat op deselve betaelinge sal worden gedaen.

3. Sullende tot dien eijnde de predicant, tot het kinderhuis gestelt, benevens de boeckholder en de andere voochden, alle weecken op seecker dach en uire, bij haer te kiesen ende vast te stellen, bij malkanderen moeten vergaederen, bij seecker breuck voor den afwesenden, so mede onder haer daerop sal worden gestelt.

4. In welcke vergaederplaetse een busse sal worden gestelt, om, alsdan de betaelinge van eenige leveranciers geschiedende, aldaer in te werpen 't gene van deselve muchte worden afgedongen ofte door haer voor ontfangh der penningen vrijwillich daerin gegeven.

5. Dat voorts gene leverantie ofte vercopinge van waeren an 't geseijde kinderhuis door den boeckholder, de andere voochden ofte oock derselver respectijve naeverwanten sal mogen worden gedaen.

6. Dat de reeckeninge verners niet sal worden gedaen met restanten in deselve te stellen, maer dat alle posten van de jaerlijksche revenues voor ontfangh sullen worden gebracht ende uitgetrocken, werdende de restanten alleen achter de reeckeninge bijgevoecht, alles in conformite bij andere Rendanten wort gedaen."

Men ziet hieruit, dat de administratie zoo sekuur mogelijk plaats had. Nu, de voogdij en vooral de boekhouder, op wiens schouders het meeste werk rustte, gelijk ook thans nog het geval is, deed steeds alles, wat mogelijk was, om den bloei van het weeshuis te bevorderen. En wat ik hier verhaald heb, zal, hoop ik, den lezer overtuigd hebben, dat onze vaderen een hart hadden voor arme, hulpbehoevende kinderen, al hadden zij ook op het gebied der weezenverpleging het volmaakte nog niet gegrepen. En al willen wij het vele goede, dat in onzen tijd voor de weezen geschiedt, niet geringachten, wij zullen ook van de ouden zeker nog wel iets kunnen leeren.

IETS NAAR AANLEIDING VAN DE COMEDIËN TE GRONINGEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

(GRONINGSCHE VOLKSALMANAK 1894).

IETS NAAR AANLEIDING VAN DE COMEDIËN TE GRONINGEN IN DE 17de EEUW.

In den Groningschen Volksalmanak van 1893 deelde Dr. J. A. Worp eenige belangrijke bijzonderheden mede betreffende „een vorstelijk huwelijk", namelijk dat, 't welk den 6den Juli 1659 te Groningen werd voltrokken tusschen Johan Georg II, vorst van Anhalt-Dessau, en Henriette Katharina, dochter van Prins Frederik Hendrik.

Dat er vele feestelijkheden waren bij die gelegenheid, kan den lezer blijken uit genoemde bijdrage. Ik wensch hier echter een en ander mede te deelen aangaande eene feestelijkheid, die plaats zou hebben maar door tusschenkomst van den Kerkeraad der Gereformeerde gemeente verhinderd werd.

Er was namelijk besloten, dat er eene tooneel-voorstelling gegeven zou worden op het Stadhouderlijk Hof, hoogstwaarschijnlijk des avonds vóór den dag, waarop het huwelijk bepaald was. Burgemeesteren en Raad hadden, hoe zij anders ook tegen het spelen van comediën waren, daartoe voor dit maal verlof gegeven. Zij hadden het dan ook moeilijk kunnen weigeren, want niemand minder dan de Stadhouder zelf had het verzoek daartoe gedaan. Ja zelfs liep het gerucht, dat zij hunne toestemming niet terstond, maar eerst „opt aenhouden van sijn Vorstlijke Genade", verleend hadden.

Dit kwam den Kerkeraad ter ooren, die ook nu, gelijk vroeger meermalen, meende te moeten protesteeren tegen

deze vermakelijkheden. In de vergadering van Zondag den 3den Juli kwam de zaak ter sprake en werd o.a. ook medegedeeld, dat, naar men vernomen had, reeds zekere „comedianten" uit den Haag hier aangekomen waren om de bedoelde tooneelvoorstelling te geven. Na eenige deliberatiën besloot de Kerkeraad, dat de predikanten JOHANNES MARTINUS, als praeses der vergadering, en GUALTHERUS PICARDUS, met den ouderling Dr. WESSELUS POMPEJI zich begeven zouden naar Burgemeesteren en Raad om „met haer Ed. Mog. t' spreken ende uijt naem des geheelen kerckenraets t' versoeken met behoorlijcke eerbiedicheijt, dat dusdane ijdelheijt in dese seer bedroefde tijden mochte geweert ende verboden worden".[1])

Reeds den volgenden dag was de Kerkeraad weer bijeen om het rapport harer gecommitteerden in deze zaak, die inmiddels bij Burgemeesteren en Raad in hunne vergadering geweest waren, te hooren en, indien het noodig mocht blijken, verdere maatregelen te nemen om het comedie-spelen tegen te gaan. De gecommitteerden deelden mede, dat zij, na eenige deliberatiën, tot antwoord ontvangen hadden, „dat haer Ed. Mog. voor haer personen tot comedien ende andere diergelijke ijdelheden gansch geen genegentheijt en hadden, ooc diegene waren, d' welcke de comedien tot verscheijden reijsen hadden geweijrt, doch op het versoek van sijn Vorstlijke Genade bij dese gelegenheijt en voor ditmael hadden geconsenteert; belovende nochtans hiervoor sorge te willen dragen, dat d' selve comedien nergens in d' stadt en sullen gespeeld werden, en dat sijn Vorstlijke Genade, genegen zijnde om de tegenwoordige vorstlijke personagien hiermede eenichsins te vermaken, d' selve op sijn eijgen Hoff conde spelen laten."

De Kerkeraad verblijdde zich over de gezindheid van de heeren van den Raad. Had hij misschien gevreesd,

---

[1]) *Acta Consist.* 3 Juli 1659, art. 9.

dat de comedianten, na op het Hof gespeeld te hebben, hier en daar in de stad ook voorstellingen geven zouden of dat anderen, uit het aan hen gegeven verlof aanleiding zouden nemen om de burgers op hun spel te onthalen, in dit opzicht was hij gerustgesteld. Er was alleen maar, hoewel nog niet eens van harte, een gunst toegestaan aan den Stadhouder. Men had zijn verzoek niet willen of niet durven weigeren.

Nu zat er dus voor den Kerkeraad niets anders op dan zich tot den Stadhouder zelven te wenden. Want het spelen van comediën achtte men, uit volle overtuiging, zondig als in strijd met Gods woord. Daarom vond de Kerkeraad het „nodich . . . . met d' persone van sijn Vorstlijke Genade desen aengaende ooc selve t' spreken" en vaardigde hij daartoe af den oudsten predikant Rudolphus Ovingh, die het vorstelijk huwelijk des Woensdags daaraanvolgende zou inzegenen, en den schrijver Gassingh.[1])

Wat deze heeren met den Stadhouder besproken hebben, blijkt niet in bijzonderheden, maar wel, dat hunne commissie niet te vergeefs is geweest. In de vergadering des Kerkeraads, den 31sten Juli d. a. v. gehouden, deelden zij namelijk mede, „dat geroerde Vorst geantwoort hadde voor sijn persone daertoe[2]) niet genegen t' zijn, als dat haer Hoocheijt sijn Vrouw-Moeder daervan ooc gedeguteert was ende niet toelaten soude, dat jemant van d' haare daer soude verschijnen; oversulx dat sijn Genade wel conde gedogen, dat d' sake geheel nagelaten wierde".[3])

„'t Welc geschiet is"; volgt terstont daarop in de acta van den Kerkeraad. De comedie ging dus niet door en

---

[1]) *Acta Consist.* 4 Juli 1659, eenig art.

[2]) N.l. tot de comedie. Vgl. hiermede echter Dr. J. A. Worp t. a. p. blz. 100, waar blijkt dat de Stadhouder er toch geen bezwaar tegen gehad heeft kort daarna te Amsterdam in den schouwburg eenige vertooningen bij te wonen.

[3]) *Acta Consist.* 31 Juli 1659, art. 3.

de comedianten konden onverrichter zake weer terugkeeren naar den Haag. Nu, het mooie was er dan ook al af. De Stadhouder, die zelf niet van de comedie hield, had vergunning moeten vragen aan den Raad, had op het verkrijgen van die vergunning zelfs moeten „aenhouden"; en toen het consent verleend was, bleek het dat zijne moeder er zoo erg tegen was, dat zij aan hare hofhouding verbood de voorstelling bij te wonen. Toen kwam de Kerkeraad nog met zijne vermaning en de man, door wiens mond die vermaning ging, zou over een paar dagen het huwelijk, ter eere waarvan de comedie zijn zou, kerkelijk sluiten. Het ging wel eenigszins moeilijk hem anders dan zeer welwillend te behandelen. Inderdaad, wij kunnen begrijpen, dat de Stadhouder toegaf. Of hij dat ook gedaan zou hebben, als hij zelf een liefhebber van comediën geweest was en zijne Vrouw-Moeder er zich niet zoo sterk tegen gekant had, mag op zijn minst betwijfeld worden. In elk geval verdient het waardeering, dat de Kerkeraad niet schroomde om ook zelfs tegen den Stadhouder op te treden, waar het gold iets, dat naar kerkelijke beschouwing zeer beslist als zonde gebrandmerkt moest worden. De Gereformeerde kerk in Nederland heeft steeds de comediën, batementspelen [1]) en dergelijke dingen afgekeurd en de gemeente daartegen gewaarschuwd. De Kerkeraad te Groningen bleef hierin niet achter, maar was steeds waakzaam en verzette zich, zoodra er zich in de stad comedianten vertoonden, altijd tegen hun optreden.

Laat mij hier enkele staaltjes daarvan mogen bijbrengen.

Toen in October 1645 eenige Engelsche comedianten bij de heeren van den Raad aanhielden, „om hier te mogen ageren", achtte de Kerkeraad deze zaak van zoo groot belang, dat hij den 22sten dier maand eenig en alleen om deze zaak extra-ordinair te samen kwam, om — zoo heet het — „sulx in tydts en gevoeglijk voor te comen."

---

[1]) Batement (oud-fransch) = tooneelvoorstelling.

Nu was dat eigenlijk wel niet noodig geweest, want op de vergadering zelve werd medegedeeld, dat het verzoek der comedianten reeds was geweigerd, maar niettemin werd door den Kerkeraad „nodich geacht en geresolveert haer E. E. per D. OVINGIUM en d'heer BARNDA [1]) dieswegen te bedancken en voorts nomine consistorii [2]) an te houden om bij voorschr. goede resolutie vast te blijven. [3])"

Acht jaar later werd in de vergadering van den 25sten Mei 1653 melding gemaakt van geruchten, die liepen, dat er comedie gespeeld was ten huize van den stads-pander PETER GEERTS, die in het Kruithuis woonde. [4]) Men besloot nader onderzoek daarnaar te doen en er verder op te letten. In de volgende vergadering [5]) werd medegedeeld, dat er onder die comedianten ook lidmaten der gemeente waren, en besloten met hen en met PETER GEERTS verder te handelen. Den 31sten Juli verscheen deze laatste, na daar geciteerd te zijn, voor den Kerkeraad. Naar de zaak van het comedie-spelen gevraagd, beriep hij zich „op d' ordre van den heer president [6]), tot het spelen van comedien in sijn behuijsinge gegeven." De Kerkeraad, dit gehoord hebbende, besloot dat twee uit zijn midden, namelijk de praeses Ds. WESSELUS EMMIUS en Ds. PICCARDUS daarover met den genoemden president zelven spreken zouden. [7]) Deze laatste rapporteerde den 28sten Augustus, „dat d' heere praesident WIJFFRINCK wel geconsenteert heeft, dat weijnige personen, sonder jemants daerin t' laten, eenmael sonder meer, eenige oefeningen onder malcanderen hebben mochten, maer dat hij, horende van eenige meerdere vergaderinge, die gehouden was,

---

[1]) De raadsheer WILHELM BARNDA, als ouderling.

[2]) Uit naam van den Kerkeraad.

[3]) *Acta Consist.* 22 Oct. 1645, eenig art.

[4]) *Acta Consist.* 25 Mei 1653, art. 7.

[5]) *Acta Consist.* 8 Juni 1653, art. 6.

[6]) President-burgemeester.

[7]) *Acta Consist.* 31 Juli 1653, art. 1.

sulx door den schoute uijt naem van d' geheele Raadt hadde verboden, en dat d' tweede mael niemant uijt d' Raadt daerin verwillicht heeft". Dit klonk al heel wat minder absoluut dan de mededeeling van PETER GEERTS. Deze werd dan ook weer voor den Kerkeraad geroepen en ondervraagd. Nu erkende hij, dat de president de eerste maal verlof gegeven had, maar, zeide hij, de acteurs hadden ook de tweede maal voorgegeven consent te hebben, waarvan hij echter niets geweten had, maar door den schout was „hem noijt eenich verbodt gedaen". De Kerkeraad oordeelde wel, dat de acteurs eerst den heer president hadden „geimponeert" en daarna PETER GEERTS „geabuseert", maar vond het toch ook noodig, dat deze laatste over zijn „onvoorsichticheijt" gecensureerd en voorts gewaarschuwd werd om in 't vervolg voorzichtiger te zijn en, indien zulke dingen hem weer mochten voorkomen, daarvan eerst kennis te geven aan den predikant, in wiens kluft hij woonde [1]. En hiermede was deze zaak afgedaan.

In November bleek het echter, dat er al weer comediën gespeeld waren, maar er wordt niet gemeld waar. Alleen zou er nader naar geïnformeerd worden en de scriba zou Burgemeesteren en Raad verzoeken „volgens voorgaende resolutien daerin t' voorsien". [2] Dit schijnt ook gedaan te zijn, ten minste de acta zwijgen verder over deze zaak.

Dit zwijgen duurde echter niet lang. In het najaar van 1655 werden er comediën gespeeld op Noorder-Hoogebrug, terwijl de biljetten daarvan in de stad werden verspreid. De Kerkeraad besloot, dat hiertegen „gearbeit" zou worden zoowel bij den president van den Raad als „bij den E. joncker ter plaetse" en wel door den praeses Ds. ALBERTUS THOMAE en Ds. PICCARDUS. [3]) Dezen voldeden aan den hun opgedragen last, maar zonder dat er van hooger hand iets gedaan werd. „Edoch" — zoo

1) *Acta Consist.* 28 Aug. 1653, art. 5.
2) *Acta Consist.* 25 Nov. 1653, art. 4.
3) *Acta Consist.* 5 Sept. 1655, art. 9.

werd nog geen veertien dagen later verklaard — „edoch verdwijnt van selve" [1]).

Trachtte vier jaar later, gelijk ik boven verhaalde, de comedie weer te voorschijn te komen nergens minder dan op het Stadhouderlijk Hof, deze poging mislukte echter, zooals wij zagen.

In het begin van 1662 moest de Kerkeraad echter al weder optreden. Er werd namelijk in de vergadering van den 19den Januari medegedeeld, dat den vorigen Vrijdag tegen den avond eenige studenten en andere jonggezellen gegaan waren buiten de Heerepoort en daar in eene schuur „naest de Baer" comedie gespeeld hadden, waartoe zij van te voren ook andere jongelingen en jonge dochters hadden uitgenoodigd. Ook was bij die gelegenheid besloten „dat wederom te hervatten." De Kerkeraad oordeelde „sulcks zeer qualick gedaen te zijn ende te strecken tot een occasie van allerley ongeregeltheyt ende debauche" en besloot daarom pogingen in het werk te stellen, dat de heeren van den Raad dit „publica autoritate" mochten weeren. Verder zou men onderzoeken, wie aan dit comediespelen zich schuldig gemaakt hadden om dan „degene, die litmaten mochten zijn, daerover te bestraffen" [2]). Ik vermoed, dat er geen lidmaten bij zijn geweest, omdat er kort daarna, „Godtlof, sonder swaricheyt" censura morum voor het avondmaal gehouden werd [3]) en verder van deze zaak in 't geheel geen melding meer wordt gemaakt.

Jaren gingen nu voorbij, zonder dat er in den Kerkeraad over de comediën gesproken schijnt te zijn. Of er daarom ook niet comedie gespeeld is, mag betwijfeld worden. Maar in 1683 kwam de zaak weer ter tafel,

---

1) *Acta Consist.* 16 Sept. 1655, art. 1.
2) *Acta Consist.* 19 Jan. 1662, art. 5.
3) *Acta Consist.* 16 Febr. 1662, art. 1.

doch op eene wijze, die aan den Kerkeraad zelven onaangenaamheid berokkende en voor ons niet onbelangrijk is, omdat ons daardoor een blik gegund wordt op de eigenaardige verhoudingen tusschen kerk en staat en tevens op eigenaardige beschouwingen van den Kerkeraad over de comediën.

In den loop van het genoemde jaar was er bij Burgemeesteren en Raad een verzoek van eenige tooneelspelers ingekomen om voorstellingen te mogen geven. Niet alleen dat dit verzoek geweigerd was, maar bij publiek placcaat was den burgers dezer stad zelfs onder breuke verboden die voorstellingen, die toch onder Zuidwolde gegeven werden, bij te wonen. Verscheidene inwoners en onder hen ook lidmaten der Gereformeerde kerk stoorden zich aan dit verbod niet, maar gingen de comediën zien in ongehoorzaamheid aan hunne wettige overheden en niettegenstaande „de getrouwe waerschouwingen van den predickstoel" aan hen gedaan. In eene expresselijk over deze zaak belegde vergadering van den Kerkeraad werd medegedeeld, dat „verscheijdene leden haer in de comediën hadden laten vinden, die oock daerover aengeteeckent waeren," en de vraag gesteld, met het oog op het aanstaande Avondmaal, of men tegen dezulken ook iets behoorde te doen. Tegelijk werd opgemerkt, „dat verscheijdene vrouwspersonen seer ergelijck gecleedt en met ontblootede leden haer praesenteren aen de tafel des Heeren J. C. tot groote ergernisse der swacke." De Kerkeraad besloot een concept van waarschuwing te stellen en dat na de predicatie van den kansel te laten aflezen. Voor hen, die de comediën bezocht hadden, zou het moeten dienen: „tot overtuijginge dat die nae het formulier des H. Avontmaels haere overheden ongehoorsaem zijn, tot hetselve onbequaem zijn en sich derhalven wel beproeven, indien tselve haer voornemen." Ook de genoemde „vrouwspersonen" zouden „scherpelijck mede gedreijgt" worden en „met eenen alle hartneckige voor-

gestelt, dat de E. kerckenraedt tegens de ongehoorsame kerckelijck nae de disciplijn sal procederen." [1])

De bedoelde waarschuwing werd Saturdag den 1sten September na afloop der predikatie voor de gemeente afgelezen, zijnde van den volgenden inhoud: [2])

„De E. kerckenraadt der gemeente J. Christi alhier, bemerckende, dat al van de tijden der reformatie af de voorige leeraars en regeerders der kercke genauwe sorge en toeversigt hebben gedragen, dat de schouwspelen en comoedien alhier mochten werden geweert; oordelende nae het woordt des waaragtigen Godts, dat alle ijdelheijt der oogen en begeerlijckheijt des vleeschs niet uijt de Vader maar uijt de werelt is en dat alle sot geclap of geckerije niet betaamt. Dat de oorspronck der comoedien sij uijt de heijdenen, waarom oock de outvaders in de eerste kercke Christi diegeene, die het christelijcke geloof aennamen, dusdanig satansspel en pompe des werelts hebben doen verloochenen, als zijnde het onmogelijck volgens Pauli, dat men een ander jock kan aantrecken met d' ongelovige of dat de geregtigheijt mede deel soude hebben met de ongeregtigheijt mede deel soude hebben met de ongeregtigheijt, ligt met duijsternisse, Christus met Belial, 2 Cor. 6. Dat oock in die tijden neerstelijck zijn aengemerckt de schrickelijcke exempelen van Godts rechtveerdige straffen te exempel van andere over die personen, die in schouwspelen praesent geweest waren. Dat voorts alle de uijtvlugten en voorspraecken voor deselve niet anders zijn als bestrijdingen van de waarheijt van Godts woordt en bepleijtingen voor de verleijdinge der sonde. Dat oock in de voorige tijden verscheijdene kerckelijcke vergaderingen en synoden daertegens verbodtsregulen hebben gestelt ende de Christenen diestijdts tegens haere beschuldigers in hare verantwoordingen dit uijtdruckelijck

---

[1]) *Acta Consist.* 30 Aug. 1683, eenig art.

[2]) *Acta Consist.* 18 Nov. 1683, art. 5.

hebben geschreven: *Wij onthouden ons van alle wellusten en speelen, als welcker oorspronck wij weeten dat uijt de afgoden is.* Dat oock dieswegen de regenten in Nederlant in hare placcaten in verscheijdene tijden deselve hebben gestelt als hooggaende end' krijtende sonden des lants. Dierhalven de Ed. Mog. H. H. Borgemesteren en Raedt seer loflijck noch onlangs het versoeck der toneelspeelers niet alleen heeft ontseijt, maer oock door publijcq placcaat de borgeren en ingesetenen deser stadt onder breuck derwaarts te gaan heeft verboden. Soo heeft de E. kerckenraadt eevenwel met groote droefheijt vernomen, dat veele van dese stadt, selve leeden der gemeente, hebben stoutelijck sich durven ondernemen, tegens het uijtgedruckte bevel van haer wettelijcke overheden en tegens alle getrouwe en heijlsame vermaningen der predicanten in hare predicatien, derwaarts te gaan en hare oogen en herten in die ijdelheden te weijden, tergende aldus Godt Almagtig om in dese seer becommerlijcke tijden sijn toorn verder te ontsteecken. En daar men sich tegens het gebruijck des H. A. behoorlijck hadde te bereijden om Christi cruijcinge, die een schouwspel Gode, d' Engelen en menschen geweest is, met droefheijt over onse sonden, met geloove om in hem gerechtveerdigt te werden, te aanschouwen, die menschen Christum J. hebben onteert, sijn H. G. bedroeft, de vroome geërgert ende een laster op het Christendoom geleijt. Daarom dan de E. kerckenraadt genootsaackt is geworden, dese lieden op het serieuste te waarschouwen, dat sij in haar selve gaan en haar herte op hare wegen stellen, of sij wel mede souden durven aantreden aan de tafel onses H. J. C., of sij wel bequaam zijn, haer nu hebbende besoetelt met de werelt ende desselfs ijdelheijt, om te onderscheijden het lichaam onses Heeren J. C., dat sij toch gedencken mochten aen Pauli woorden: indien wij ons selve oordeelden, wij souden niet geoordeelt worden. Dat doch die lieden mochten bedencken, hoe smadelijck sij Godts woordt

hebben verworpen en hertneckelijck het formulier des H. A., daaruijt genomen twelck uijtdruckelijck ontseijt het H. A. allen, die haare overheden ongehoorsaam zijn, hebben veragt, opdat sij het oordeel des Heeren over haar niet mogten veroorsaacken. Ende naedien de hoovaardije in kleederen in deese bedroefde tijden seer steijgert, soodat verscheijdene selfs bij de actie van het H. A. daarmede niet alleen zijn belemmert, maar haar daardoor in die heijlige actie bijnae verhinderen, en dat veele met de ontblootede leden voor de alsiende oogen Godts durven vertoonen alsof sij de eerbaerheijt der natuire en die zeedigheijt, het gereformeerde Christendoom betaamlijck, hadden versaackt, wil mede de gemelte kerckenraadt deselve ernstlijck hebben vermaent om in sulcken Godt tergenden gewaat ende met die ergerlijcke ontblootinge der leeden aldaar niet te verschijnen maar met ootmoedigheijt en eerbaarheijt. En doet hiermede de E. kerckenraadt wel uijtdruckelijck notificeren, dat sij op dese waarschouwinge aan alle hertneckige de kerckelijcke discipline nae de instellinge van de H. Jesus, tot vermijdinge van Godts toorn en weeringe van alle ergenissen, oeffenen sal".

Wie had kunnen denken, dat deze waarschuwing, waardoor de Kerkeraad gansch niet trad in de rechten der overheid maar geheel en al bleef op zijn eigen terrein, op het stadhuis aanstoot geven zou? En toch was dit het geval, al duurde het ook wel wat lang eer men daarvan blijk gaf. Den 11den November namelijk verscheen uit naam van Burgemeesteren en Raad de secretaris LUDOLPHI in de vergadering des Kerkeraads, overlangende het volgende extract uit het resolutieboek der stad Groningen van den 11den October 1683: [1])

„Ter vergaderinge van Borgemesteren ende Raadt gelesen ende geexamineert zijnde seeckere geschrifte op de naam van de E. kerckenraadt ingestelt en vervolgens in

[1]) *Acta Consist.* 11 Nov. 1683, art. 2; 18 Nov. 1683, art. 5.

de kercken alhier opentlijck van de predigstoel afgelesen, behelsende een serieuse waarschouwinge aen de ledematen der gemeijnte J. Christi, dewelcke sich onlangs souden verstouwt hebben om tegens 't uijtgedruckte bevel van haere wettelijcke overheden en alle heijlsame en getrouwe vermaninge der praedicanten in hare praedicatien gedaen, de jongstgehoudene comedien onder Suijdtwolde te aenschouwen en haere oogen en herten in die ijdelheden te weijden, om in haerselven in te gaen en haere herten op haere wegen te stellen, off sij wel mede souden derven aentreden aen de tafel onses Heeren J. Christi, oock aengetrocken de hovaerdije in kleederen alsmede de ontblootinge der naeckte leden; met die notificatie dat de kerckenraadt op dese waarschouwinge aen alle hertneckige de kerckelijcke discipline nae de instellinge J. C. tot vermijdinge van Godes toorn en weeringe van alle ergernissen soude oeffenen. Waarover gedelibereert zijnde, wat in desen tot maintien van de regeeringe en politijcque autoriteijt in het toecomende diende gedaan te worden, is goetgevonden ende geresolveert de secretaris te committeren en te gelasten om sich in het consistorium ter eerster vergaderinge te vervoegen en aldaar uijt de naem en bevel van Borgemesteren en Raadt bekent te maacken dat haer E. Edd. M. verstaan en oordelen gemelte publicatie niet soo seer te strecken tot opbouw en stichtinge van Godes kercke als wel tot desselfs ontstichtinge en confusie in de politijcque regeeringe, al waarom ten hoogsten vreem[t] is voorgecomen soo ten reguard van de materie als waarin geprocedeert wordt tot bedreiginge van een executie op een waarschouwinge, gemaackt van sodane poincten, de niet mere ecclesiasticq [1]) maer met eenige politie waeren vermengt en waartegens reedes gedeelts bij publijcq placcaat van de hooge overheijt was voorsien, soo door dese kundinge ten uijttersten verkleijnt

---

[1]) zuiver kerkelijk.

ende verworpen wordt, alsmede ten aensien van de forme ende maniere van doen, ter oorsaack in desen voortgevaren is sonder de minste kennisse van de magistraat en, sonder met deselve te houden de minste correspondentie, de executie aenstonts gevoegt bij de waarschouwinge sonder denunciatie off particulier gehoor van diegeene, tegens dewelcke de kerckelijcke discipline werdt geintenteert, waardoor groote disordre en scandael bij uijtvoeringe van sodane notificatie soude zijn veroorsaackt geweest in sulcke, dewelcke van het E. consistorium, misschien niet wel geinformeert zijnde, wierden gemeijnt en echter, in haer conscientie wel gerust, sich tot den taeffel des Heeren quamen te voegen. Om welcke en meer andere redenen en consideratien de heeren Borgemesteren en Raadt de gedane publicatie ten hoogsten improberen en geen contentement nemen, offschoon op deselfde niet is gevolgt. Willen derhalven de E. kerkenraadt voortaen gewaarschouwt hebben om in consistorio over sulcke en diergelijcke saacken niet meer te resolveren off door publicatie ijeets in het werck te stellen buijten kennisse en aveue van den Raadt en sulcks conform resolutie van den 5den Martii 1622, doenmaels in consistorio mede voorgehouden, en daerbij ingesecht om met de magistraat in alles te houden goede en nauwe correspondentiën gelijck sulcks van den eersten aff plagh te geschieden en beter als in de saacke doenmaals en tegenswoordig wederom is gepractiseert. Alle hetwelcke het E. consistorium sal werden geinsinueert onder expresse verclaringe, dat de magistraat hiermede niet gesint is de kerckenraadt in de ecclesiastijcque discipline (voor sooverre deselve is streckende) te turberen, maar alleen opdat alles debito loco, ordine et modo [1]) mach geschieden, waermede de ontstichtinge van Godts kercke en vilipendentie van den politijc-

---

[1]) ter plaatse waar, in de orde en op de wijze als het behoort.

que regeeringe en confusie in deselve mooge werden geeviteert en geweert.

Onderstont
Collat. accord[t]
S. LUDOLPHI.

De Kerkeraad achtte het noodig daarop „beleefdelijck" te antwoorden en droeg aan de predikanten PETRUS ALBERTHOMA, ANT. MATTHAEUS, SICCO ABBRINGH en WILH. VELINGIUS op, zulk een antwoord te stellen. [1]) In de vergadering van den 18[den] November leverden zij een concept in, dat voorgelezen en goedgekeurd werd en waaromtrent men besloot, dat het op den volgenden Donderdag door Ds. WILHELMUS VAN DER SCHUUR en den gezworen WILHELM BAURMESTER, als ouderling, aan den Raad zou worden overgegeven. Het luidde aldus:

Edele Mogende H. Heeren Borgemesteren
ende Raadt in Groningen.

Het heeft UEd. Mog. belieft op den XI Octob. te nemen en den XI Nov. mondeling en schriftelijck door den heer Secretarius den E. consistorio bekent te maacken seeckere resolutie ten hoogsten improberende onse afgelesene waarschouwinge van den 31[sten] Aug. deses jaars, gedaan aen die ledematen der gemeente, die haere oogen en herten hadden besmett met het aanschouwen van de ijdelheden der comoedien, alsmede die sich schuldich bevonden aen de schaamteloosheijt in het ontblooten der naeckte leden. Wij hoorden doenmaals met grootte beroeringe der ingewanden eene bestraffinge, die ons sulcken smertte aandoet, dat wij sodane waarlijck zijnde, nauwlijcks, indien eenigsins waardig zijn in de bedieninge gestelt te

---

[1]) *Acta Consist.* 11 Nov. 1683, art. 2.

worden. Ed. Mog. H. Heeren! wij vinden ons geparst, voorbehoudens het hooge gesach, respect en onderdanigheijt, die wij UEd. Mog. om der conscientie wille alsins hebben opgedragen, opdragen en voortaan opdragen sullen, om ons te bedienen van hetgeene den minsten onderdaan gegunt wordt, om een overste door lanckmoedigheijt te overreden en van sijne onschult nader te informeren. Wij konden overvloedig roemen van die macht, die de Heere sijn kercke gegeven heeft tot stichtinge en niet tot nederwerpinge, het was ons ligt uijt de gronden van Jesu souverain doch geestelijck coningrijck te toonen, dat staat en kercke haere verscheijdene wetten en wijse van regeeringe hebben, daerbinnen de eene soowel als d' ander bepaalt en beperckt is, t' en ware dit was de uijtgedruckte taal van onse kerckenordre: „*Dan gelijck een prediger sich der politischen regeerung ontholden sal, alsoo is het oock behoorlijck, dat sich de politici der kerekenregeerung ontholden.*" In het overige bidden wij dat UEd. Mog. nae haere bescheijdentheijt ons kortelijck gelieven te hooren. Wij zijn verschrickt geworden, vindende ons beschuldigt en veroordeelt wegens „ontstichtinge van Godts kercke, confusie in de politijcque regeering, vilipendentie van UEd. Mog. en vercleijninge ten uijttersten en verwerpinge van UEd. Mog. placcaat." Godt zij ons genadig, indien wij sulcx gedaan hebben! Maar tot ons geluck, wij hebben in desen een onergelijcke conscientie voor Godt en voor de menschen, wij weeten dat Godt geen Godt is van verwerringe, dat alles eerlijck en met ordre moet geschieden, dat wij noijt moeten lijden als die sich met een anders doen bemoeijen, dat alle ziele de machten over haar gestelt moet onderdanig zijn. Geerne geven wij den keijser dat des keijsers is, maer laeten niet nae voor Gode te eijsschen dat Godes is. Wij seggen met de kerckenraadt van Geneve in een geval, het onse niet seer ongelijck: *Tantum absumus a libidine minuendi juris vestri, ut assidue potius Dominum pro Reipub. vestrae*

salute precemur [1]); en met Tertulliaan: *Wij bidden voor alle gebiedende overheden een lang leeven, een geruste regeering, een bevestigt huijs, dappere heijrlegers, getrouwe raaden, een deuchtsaam volck en bevreedigde werelt.* UEd. Mog. mishaagt ende de materie ende de forme van ons geschrift en stelt die beijde tot gronden van geseijde swaare beschuldingen. Wij meenden dat se soo seeckerlijck UEd. Mog. beijde souden hebben behaagt, als wij in conscientie vertrouwen, dat se die Hooger is, de Hooge, behaagt hebben. Immers zijn de materie: comoediën, hovaardije in kleederen, onbetamelijck ontblooten eeniger leden, doch van 't eerste in 't besonder sulcke comoedien, die tot Zuijdtwolde, in weerwil van UEd. Mog., van desselfs onderdanen zijn bijgewoont. Edele Mog. H.H.! wij hebben de comoedien aengemerckt sooals de kercke alle tijdt van die geoordeelt heeft en sooals in 't synode van Middelburg 1581, twelck synodus van UEd. Mog. in de kerckenordre mede aengetrocken is, aldaar beschreven zijn. Wat souden wij uit Godts woordt, de eerste Christen kercken, andere Gereformeerde synoden, de verlichte reden, niet tegens de comoedien konnen inbrengen. Selfs eenen Bodinus souden wij konnen doen spreecken, die se noemt nu: *turpitudinis vitiorumque omnium sentinam ac scholam* [2]); dan: *neque enim pestis in republica capitalior esse potest quam comoediarum lusus* [3]). Maar tot ons geluck, dat UEd. Mog. „voor haere personen tot comoedien ende andere diergelijcke ijdelheden gansch geene genegentheijt en hadden" ende nu jongst die openbaarlijck hebben

---

[1]) Zoover zijn wij af van de begeerte om uw recht te verkorten, dat wij liever den Heer voortdurend bidden voor het welzijn van uwen Staat.

[2]) het uitschot en de leerschool der schandelijkheid en van alle misdaden.

[3]) want er kan in den Staat geen doodelijker pest zijn dan het spelen van comediën.

ten toon gestelt als „ijdelheden en ongeregeltheden." Indien UEd. Mog. nopende het ooverige ons doen opvatt alsof wij wetten de re vestiaria [1]) ons onderwonden te maecken, dat zij verre; wij erkennen sulcks UEd. Mog. en niet onse ampt te zijn, oock de minste gedachte, de Heere is ons getuijge, daertoe niet gehadt te hebben, maar onse ledematen nae Pauli en Petri lessen te hebben gewaarschouwt sich niet te vercieren dan met schaamte en matigheijt en, gelijck onse Schrift spreeckt, met betamelijcke eerbaerheijt; dit selve kan ons voor geen misdaat worden aengereeckent. Maar UEd. Mog. oordeelen hierin wat de materie belangt soo groflijck misdaan te zijn, aengesien de pointen niet mere ecclesiastijck maar met eenige politie waeren. Wij ontkennen dit ten vollen niet, echter kan daaruijt niet volgen dat de kerckenraadt niet bevoegt zij, sich grondende op Godts woordt, de lieden niet als inwoonderen der stadt maer als ledematen der gemeente aenmerckende, latende politijcque straffen voor de politijcque overheijt, voort te varen tot oeffeninge van kerckentucht in opsicht van gegeven ergernisse om voor te comen de ontheijlinge van des H. H. A. Wie kan ontkennen, dat hoererije, overspel, sabbatschenderije strafbaar voor de politijcque richter en door haere placcaten verboden zijn; en nochtans is ons noijt belett de oeffeninge van de kerckendisciplin omtrent ledematen, sich in desen ergerlijck hebbende verlopen. Wanneer wij maar volgens onse recht en practicque de saacken als kerckelijck aenmercken en verhandelen, als de lecture van ons laatste geschrifte toont, is hier geen swarigheijt. Hij neemt geen aardtsche thronen, die de hemelsche geeft. Wat isser doch, Ed. Mog. H. H., in de forme gepecceert? Is het in het waarschouwen? Maar dreijgt niet Godt het bloet van onse handen te eijsschen, als wij den sondaar niet waarschouwen? Ach Godt, dat wij reijn blijven van het

1) op het stuk van kleeding.

bloet onser toehoorderen! Leggen niet onse zielen onder dien eedt bij onderteeckeninge der kerckenordre: „*Ick belove oock allen, dewelcke in sonde vallen, daarvan af te manen en om sulcks te weege te brengen neene vlijdt te sparen*"? Wij verstonden en verstaan noch dat leden, aen die sonden (door verachtinge van haare overheden merckelijck verswaard) schuldig, niet met een gerust gemoet konden die H. bontssegulen genieten. Souden wij dan haer niet waarschouwen, wat oordeel hadden wij dan niet te verwachten! Mishaagen konde het UEd. Mog. niet, dat het in geschrifte is afgelesen, daar wij immers in het afleesen van het formulier veele soorten van menschen het H. A. ontseggen en soo dickwijls in openbare geschriften hertneckige sondaren uijt de gemeente geworpen hebben, sonder dat wij eenig belett oijt hebben bespeurt, schoon geen praealla[b]le communicatie was gesonden. UEd. Mog. misprijsen in de forme, dat geene de minste kennisse of correspondentie met UEd. Mog. gehouden is. Wij bidden UEd. Mog. te willen overwegen, dat wij door onse gecommitteerde den heere doenmaals praesident tot het weeren der comoedien eerst versoecken, daernae hebben laten bedancken, dat wij UEd. met haere macht hebben laten voorgaan en met de onse niet gevolgt zijn voordat UEd. Mog. opentlijck haere welmeijninge ons en allen inwoonderen loflijck hadden bekent gemaackt. Die ijver, Hij weet het die alles weet, heeft de onse ontsteecken; oordelende noch voor Godt, noch voor onse conscientien, noch voor de gemeente, noch voor de nacomelingen verschonelijck te zijn, indien wij niet ontwaackt waeren op UEd. Mog. voordaat. Dat wij excecutie voort sonder denunciatie of particulier gehoor souden hebben bedreijgt, wordt wel gerept, maer UEd. Mog. spreecken ons selve van die intentie vrij, bijdoende datter geen executie op gevolgt is; wij hebben de gewoonte niet, noch de gemeenten Godts, soo praecipitantelijck maar bij behoorlijcke trappen te procederen; wij hebben oock geene

als hertneckige bedreijgt, welcke wie die zijn noijt blijcken kan dan op nader informatie. Tgeene geschiet is den 5den Martii 1622 geloven wij dat UEd. Mog. selve sullen oordeelen van geheel andere aardt te zijn met hetgeen sich nu heeft toegedragen, want niet alleen hadde de kercke doenmaals geen placcaat in faveur van haere publicatie, maar toonde haere ijver in tegengaan van de dansserijen, terwijl haer Ed. Mog. met eenige moderatie deselve hadden toegelaten; waarbij komt dat het slechts mondeling en soetelijck aen het consistorium is voorgestelt en copia, onaengesien iterativelijck versocht, geweijgert is, gelijck onse protocoll meldet. De goede en nauwe correspondentie met UEd. Mog. soecken wij in alles, behoudens een goede conscientie, gelijck wij eenmael in kerckenordre hebben onderteeckent: „*in desen allen mij onderwerpen den statuten, rechten, mij van de overigheijt voorgestelt soo veele en wijdt als mij mijn ampt toelaat en dem onbenomene vrijheijt, welcken in leeren, predicken, straffen der ongehoorsamen besteijt, wo Godt de Heere dat te doen bevolen heeft*". Waarop wij dan omhelsen de laatste expresse verclaringe van geensins gesint te zijn de ecclesiastijcque discipline, sooverre die is streckende, te turberen, aennemen deselve te oeffenen debito loco, modo et ordine, biddende UEd. Mog., om des heeren Secretarii woorden te gebruijcken, te nemen onder UEd. Mog. vleugelen en met UEd. Mog. macht ons bij te springen. Dit alles in Godts vreese overwogen zijnde, versoeckt de E. kerckenraadt als gesanten van Christi wegen te mogen werden aengemerckt en dat uijt dien hoofde haere vrijmoedigheijt ten goede genomen werde. Wij willen geensins onse geringheijt opweegen tegen UEd. Mog. hooge achtbaarheijt, eeven soo weijnig als wij oock dencken dat UEd. Mog. ons tegen Godts woordt en kerckenordre ijeets sullen vergen. Hertgrondig daarbeneven smeecken wij UEd. Mog. ons van sulcke enorme crimes niet verdacht te houden. Ons gebedt sal altijt voor UEd. Mogende personen en

familien zijn en UEd. M. regeeringe. Wij sullen altijd gevonden worden Uwe gehoorsame onderdanen en getrouwe zielsorgers en ijverige conscientieuse en stantvastige voorstanders van Godts ontsachelijcke Majesteijt.

Onderstont

W. VAN DER SCHUIR".

In de kerkeraads-vergadering van den 5den December d.a.v. rapporteerde Ds. VAN DER SCHUUR, dat dit stuk door hem was overhandigd aan Burgemeesteren en Raad, „dewelck over hetselve beraads te sullen nemen hadden geantwoordt". [1])

Er is echter bij den Kerkeraad geen antwoord ingekomen. De zaak liep dus met een sisser af, daar er blijkens de kerkeraads-acta ook niemand gecensureerd is wegens het bijwonen der comediën onder Zuidwolde.

Nog eenmaal in de 17de eeuw liet de Kerkeraad zijne stem tegen de comediën hooren, wel niet van den predikstoel — dit durfde men misschien niet meer na hetgeen in 1683 was voorgevallen — maar op het stadhuis en met goed gevolg.

In April 1700 bleek het [2]) dat er in de stad weer comedie gespeeld werd. Men schijnt dit niet onder dien naam te hebben durven doen, maar stelde het voor alsof men gaf „vertoningen van de Rijswijcksche vrede." Daarmee had de Kerkeraad echter geen vrede en hij oordeelde, dat „sulck een grouwel diende geweirt te worden." Gelukkig was de president van den Raad, CEBES WERUMEUS, als ouderling ook lid van den Kerkeraad en in de vergadering tegenwoordig. Men had dus terstond eene goede gelegenheid om hem te „versoecken dat redres daeromtrent gemaeckt mochte worden." Hij nam de zaak goedgunstig op zich en beloofde „sich naeder te laten informeren van het eijgentlijck bedrijf van de luiden."

---

[1]) *Acta Consist.* 5 Dec. 1683, art. 7.

[2]) *Acta Consist.* 28 April 1700, art. 4.

Dit bedrijf nu schijnt van dien aard geweest te zijn, dat men het niet kon tolereeren, want in de kerkeraads-vergadering van den 26sten Mei d. a. v. [1]) werd medegedeeld, „dat Haer Ed. Mog. de H. Heeren des Raedts het spelen van comoedien hadden verboden."

Staande aan het einde der eeuw kon de Kerkeraad dus, terugziende op hetgeen hij in dien tijd tegen de comediën gedaan had, met het oog op dit verbod van den Raad, zeggen: Einde goed, alles goed.

---

1) *Acta Consist.* 26 Mei 1700, art. 6.

„DE MENUET EN DE DOMINEESPRUIK.”

(GRONINGSCHE VOLKSALMANAK 1893.)

„DE MENUET EN DE DOMINEESPRUIK."

Onder den klinkenden titel „*de menuet en de dominees-pruik*" verscheen in het laatst van 1772 [1]), een pamflet in verzen, dat, blijkbaar van de hand der bekende Betje Wolff, bij velen heel wat opgang maakte, door anderen scherp gehekeld werd, en ook in onzen tijd als letterkundig curiosum nog zekere waarde bezit [2]).

Dit pamflet heeft zijn ontstaan te danken gehad aan de censura morum, door den Kerkeraad der Gereformeerde gemeente te Groningen gehouden over den ouderling Hermannus Christiaan Hoising.

Vóór ik den inhoud daarvan mededeel, om daaraan eenige opmerkingen vast te knoopen, wil ik eerst in het kort verhalen, wat er volgens de handelingen van den Kerkeraad, die de officiëele bron voor de kennis van het gebeurde zijn, in zake deze censura morum is geschied.

Reeds sedert 31 Mei 1750 had Hoising onafgebroken

---

1) Waarschijnlijk niet vóór September 1772. Immers de schrijver van een stukje, getiteld: „*De spotterny ontmaskerd of volkomen verdediging*" enz. door een voorstander en belijder der ware Gereformeerde Godsdienst binnen Groningen, zegt op blz. 9 ten opzichte van dit en nog een ander pamflet: „welke dryfveer spoorde u aan om een geval op te graven, hetwelk reeds bedolven lag in den vloed der vergetelheid?"

2) Het verscheen in één band met „*De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis, in rym gebragt door eene zuster der Santhorstsche gemeente*" en „*Vergeefsche Raad.*"

zitting in den Kerkeraad [1]). Den 26sten April van genoemd jaar was hij door den Kerkeraad met meerderheid van stemmen tot diaken gekozen en bij die gelegenheid tevens aangesteld tot archi-diacon [2]). Deze functie nam hij den gewonen tijd van vier jaren waar, zonder twijfel tot genoegen van den Kerkeraad, want toen hij 12 Mei 1754 als zoodanig aftrad, werd hij terstond tot ouderling gekozen. In het college van ouderlingen, die steeds voor hun leven benoemd werden, waren gelijkelijk drie standen vertegenwoordigd, die van de regeering, die van de geleerden en die van de burgerij. Hoising nu werd gekozen als ouderling uit de burgerij.

Ruim zeventien jaren had hij deze betrekking reeds waargenomen, toen in de vergadering van den grooten Kerkeraad, waarbij ook de diakenen tegenwoordig waren, den 24sten November 1771 bij gelegenheid der censura morum vóór het avondmaal, door Ds. Petrus Abresch [3]), als predikant der kluft, waarin Hoising woonde, werd medegedeeld, „dat er onlangs een bal, dat veel gerugts verwekte, aan het huis van den Hr. ouderling H. C. Hoisingh was geweest en of de daardoor verwekte ergernisse hier niet diende te worden overwogen, vooral daar men sig ook beswaard reekende, dat gemelte Hr. ouderling gansch niet voorbeeldig was in het bijwonen van den godsdienst en het gebruik der H. bondzeegelen."

Toen Hoising hierover door den praeses, Ds. J. H. Janssonius uit naam der vergadering onderhouden werd, nam hij dat zeer kwalijk. Schamper liet hij zich uit, zeggende: „ik hore met plaizier, det Do Abresch mijn beschuldiger is." Door den praeses over deze uitdrukking gecorrigeerd, herhaalde hij haar echter, met bijvoeging, „dat hy die beschuldiginge *temerair*, *injurieus*, *valsch* en

---

1) *Acta Consist.* 31 Mei 1750, art. 1.
2) *Acta Consist.* 26 April 1750.
3) *Acta Consist.* 4 Dec. 1771, art. 6.

quaadwillig hield." Hij beweerde echter, „dat daar niets ergerlijks was voorgevallen en over eene onderhoudinge van dien aard zig beleedigt vond" [1]).

Bij deze gelegenheid schijnt HOISING gesproken te hebben over het ongeoorloofde dragen van pruiken.

In een werkje [2]), dat na de verschijning van „*De Menuet en de Domineespruik*" in het licht kwam, lees ik, terwijl er van deze kerkeraadsvergadering gesproken wordt, het volgende:

„Men vindt in een Oude Kerkwet, dat een Ouderling niet mag dansen; . . . . men leest hem braaf de les voor, en *allegueert* die gestrenge Wet; hy gebruikt daarop de vrijheid van aan te toonen, dat die wet thans van geen kracht meer kan zyn, want dat dan de Predikanten geen pruiken mogten draagen. Dit verzet hen, zoo 't blykt, een weinig: en daarop besluiten zy, voor deze reis het vonnis nog uit te stellen."

De Kerkeraad benoemde namelijk, om de zaak nader te onderzoeken, eene commissie, bestaande uit de predikanten JANSSONIUS en JOH. RUMMERINK en de ouderlingen Prof. GER. KUYPERS en Prof. MICH. BERTLING [3]).

Deze commissie begaf zich Donderdag 28 Nov. des namiddags om half twee naar het huis van HOISING, „om met zijn E. te spreeken over de *al* of *niet* gegeevene ergernisse." Deze antwoordde hun, dat hem de „pointen van bezwaar" niet zóó spoedig schriftelijk, gelijk hij verzocht had, ter hand gesteld waren, dat hij nu daarop antwoorden kon, „bezwarende zijn E. zig, dat niet alvorens daarover door kluftpredikant of commissie ware onderhouden eer de zaak in de consistorie was gebragt, hetwelk

---

1) *Acta Consist.* 24 Nov. 1771, art. 2—4.

2) „Apologie of verdediging en ontschuldiging van het dichtstukje, genaamd De Santhorstsche Geloofs-belydenis; enz. enz." blz. 36.

3) *Acta Consist.* 24 Nov. 1771, art. 2—4.

zijn E. meende billijk geweest te zijn, indien men gedagt hadde door zijn E. ergernis te zijn gegeeven." Verder verklaarde hij, dat hij van het aanstaande avondmaal zich zou onthouden „wegens de zijn E. aangedane beleediging en gegeevene ergernisse door de beschuldiging in consistorio teegens hem ingebragt. [1]).

Wij zien, dat HOISING de rollen verwisselde. Hij zou van het avondmaal wegblijven, niet gedwongen — het was hem trouwens ook nog niet verboden, — maar vrijwillig; niet omdat *hij* ergernis gegeven *had*, maar wijl *hem* ergernis gegeven *was*.

Den 4den December werd door de commissie schriftelijk rapport uitgebracht in den Kerkeraad, van welk rapport aan HOISING een gelijkluidend exemplaar was ter hand gesteld. [2]) Terwijl deze laatste een oogenblik buiten moest staan, werd dit rapport in overweging genomen. Ds. ABRESCH beklaagde zich toen over het feit, dat HOISING hem nu voor de derde maal zijn „beschuldiger" noemde en leverde naar aanleiding daarvan eene schriftelijke doleantie in van den volgenden inhoud [3]):

„Wel Eerwaardige Heeren en Broederen!

„Mag het eenen dienaar van het Evangelie niet om „het eeven zyn, in welk licht zulken vooral, die met „hem, zo niet al in eene zelve dan in eene soort„gelyke betrekkinge staan, zyne pogingen beschouwen, „die ter weering van ergernissen en verval van zeeden „worden aangewend, het kan nog mag dan ook den „ondergeschreevenen, aan wien neevens anderen zyner „ambtgenoten en mede-ouderlingen het opzicht over „deze gemeente is aanbetrouwt, niet onverschillig „zyn, hoe men zyn bezwaar, op de laaste kerken„raads-vergadering teegens den Heer HOISING als

---

1) *Acta Consist.* 4 Dec. 1771, art. 7.
2) *Acta Consist.* 4 Dec. 1771, art. 7.
3) *Acta Consist.* 4 Dec. 1771, art. 8.

„mede-ouderling ingebracht en van alle de toenmaals „aanweezige leeden eenstemmig overgenomen, aanzie „en betijtele. De ondergeschreevene weet niet anders, „dan naar plicht en conscientie gehandelt, zaken die „voor het oog der gansche gemeente zijn voorge- „vallen opgegeeven, en (behalven dat hy als kluft- „predikant meer dan hy behoefde bewerkstelligd en „op eenen tijd, dat hy voor zich zelven zeedelyk „overreed was, dat genoemde ouderling met deszelven „huisgezin niet afweezig was, zich ten zynen huize „vervoegt hebbe om zyn E. over de bewuste en „gegeevene ergernissen vooraf mondelyk te onder- „houden) zich niet alleen naar de bestendige gewoonte „der leeden des kerkenraads, in soortgelyke gevallen „voormaals gehouden, maar ook naar de *kerkenor-* „*dening van Groningen* stiptelyk gedragen te hebben, „als waarin men met zoveele woorden leest „zo in „de visitatie eenige zwarigheid voorviel, moet de „prediger oordeelen, of zij heymelyk of openbaar „zy — de openbare feylen zal hy tho den consistorio „brengen en met rade der olderlingen naar de Ne- „derlantsche kerkenordenung afhandelen".

„Dan daar het hem niet past zyn eijgen richter te „zyn en genoemde mede-ouderling daarenboven niet „geschroomt heeft om op den 24 jongstleeden „opentlyk in de vergadering van predikanten, ouder- „lingen en diakenen hem, als ware hy een aanklaa- „ger zyner broederen, met den hatelyken naam van „*beschuldiger* te betitelen en het ingebragte bezwaar „voor *injurieus*, *temerair*, *valsch* en *kwaadwillig* by „herhaling uit te kryten, zo neemt de ondergeschree- „vene de vrijheid hierover aan deze vergadering, „onder wier leeden hy de eere heeft zich te bevinden, „zyn ernstig beklag te doen, zyn gehouden gedrag „aan derzelve onpartijdige beoordeelinge en censure „te onderwerpen en naar het recht, dat hy heeft als

„lid van dit eerwaardige genoodschap te eischen, „dat, gelyk deze schriftuur in het acteboek der ver- „gadering op zyne begeerte zal geinsereert worden, „zo ook de uitspraak der gezamentlyke leeden over „dit eene en andere ter zyner decharge geteekent „worde

„P. Abresch,
Eccles. Groning".

Blijkens dit beklag verviel dus het bezwaar van Hoising, dat hij niet te voren door den kluftpredikant was aange- sproken, daar deze hem bezocht had, maar òf door hem niet ontvangen was òf althans hem niet thuis getroffen had.

Nadat, terwijl Abresch buiten stond, besloten was zijn beklag „woordelijk in actis te stellen ter zyner decharge", zou men overgaan tot de verdere behandeling van het rapport der commissie, doch oordeelde het noodig Hoising eerst te hooren. Deze binnengeroepen zijnde, „las eene vry ample schriftuure voor en gaf dezelve daarop aan de vergaderinge over, verzoekende dezelve in actis te inse- reeren, en voorts dat hem behalven dat vorige extract uit de ongeresumeerde acte [1]), nu copie uit de op heeden geresumeerde acte [2]) bezorgt mogte worden, als ook van hetgeene in deze acta [3]) ten zynen opzicht gebragt wierde" [4]).

Hiermede verliet Hoising de vergadering van den Ker-

---

[1]) De acta van de vorige vergadering werden steeds in de volgende vergadering geresumeerd en geapprobeerd. Wat er dus 24 Nov. tegen hem ingebracht en in de acta dier verga- dering aangeteekend was, moest in de vergadering van 4 Dec. nog geresumeerd worden. Hij had dus blijkens het rapport wel een extract ontvangen, maar dit was uit de ongeresumeerde acta.

[2]) nl. van 24 Nov. 1771.

[3]) nl. van 4 Dec. 1771.

[4]) *Acta Consist.* 4 Dec. 1771, art. 10.

keraad. Wat de door hem ingeleverde schriftuur inhield, behalve eenige beschuldigingen tegen de predikanten THEOD. BRUNSVELD DE BLAU en ABRESCH [1]), en hoe deze beschuldigingen luidden, zal wel altijd onbekend blijven, daar de Kerkeraad het geschrift niet alleen niet in zijne acta opnam, maar ook „met eenparigheid" besloot, „het op heeden overgegeevene en opgeleezene geschrift van den ouderling HOISINGH met verontweerdiginge gehoort en geleezen zynde, aan denzelven terugge te zenden als niet weerdig gekeurt zynde om daarover te delibereeren" [2]).

Wat betreft HOISING's verzoek om copie, dit werd hem toegestaan. Den volgenden dag zou hem die door den scriba „worden ter hand gestelt". Maar tevens zou hem daarbij gelast worden om zich over het tegen hem ingebrachte den 19den Dec. des namiddags om twee uur „op eene decente wyze" voor den Kerkeraad te verantwoorden.

Op den bepaalden tijd was de volle Kerkeraad weer vergaderd en ook HOISING als ouderling present. In plaats echter van zich te verantwoorden, leverde hij een geschrift in, dat aldus luidde [3]):

„De ouderling HOISING verzoekt, dat op heeden „in actis consistorii mag worden geinsereert,

„Dat hy heeft ontfangen eene missive van D^o^ AL„BERTHOMA als scriba consistorii, geschreeven alhier „in Groningen den 5 dezer maand, waarby zegt „hem te overhandigen, dog wil denkelyk zeggen toe „te zenden, copie van de geresumeerde acta van den „24 9ber, de copie van de ongeresumeerde acta van „den 4d. dezer, beneffens hetgeene door onderge„teekende in de vergadering is overgeleevert en het-

---

1) Vgl. *Acta Consist.* 26 Dec. 1771, art. 3.
2) *Acta Consist.* 4 Dec. 1771, art. 11.
3) *Acta Consist.* 19 Dec. 1771, art. 4.

„geene weer zo word terug gezonden om reedenen „in de copie van den 4ᵈ· dezer vermeld.

„Dat de ondergeteekende laat teekenen, dat hy „by de resumtie dier geresumeerde acte niet is pre„sent geweest en voor zo verre daarvan in zyne „presentie al ieds mogte zijn gerept, hy dezelve „heeft gedisavoueert gelyk voor zoveel des noods „dezelve nog disavoueert mits dezen. Dat hy recu„seert eene ongeresumeerde copie van de zogenaamde „acta consistorii van den 4 dezer.

„En dat hy op den 17ᵈ· dezer des avonds tus„schen 6 en 7 uiren geweest zynde aan het huis „van den Heer scr. ALBERTHOMA, aldaar ten over„staan van dien Heer visie heeft genomen van het „consistorie-protocol en hetzelve tot zyn leedweesen „zodanig slordig in orde heeft bevonden, dat daarin „op dien tyd niets tzedert den 17ᵈ· 7ber 1770 was „geinsereert. Dat de ondergeteekende daaruit in de „omstanden, in welke hy zo met relatie tot Dom. „ABRESCH als met die tot den Ew. kerkenraad thans „verseert, benodigt hebbende copie van eene acte „consistorii, onlangs gepasseert, die dus niet heeft „kunnen vragen; protesteert overzulks van de slordig„heid van zodanigen protocol-houden en versoekt „diesweegens, dat het concistorium niets teegens „hem gelieve te onderneemen voor en aleer het ge„melde protocol zal zyn aangeschreeven tot dien „effecte, dat hy er visie en copie na zynen rade uit „zal konnen krygen, onder expres protest wegens al „hetgeene hierteegens moge worden uitgevoert. Dezen „aldus, voorbehoudens myn recht, weeren en defen„sien overgegeeven den 19 Debr. 1771.

HERMANNUS CHRISTIAAN HOISING,
„ouderling". [1])

---

[1]) *Acta Consist.* 19 Dec. 1771, art. 4.

Ik ben het volkomen eens met het oordeel van den Kerkeraad, „dat dit geschrift hier niets ter zake deede". Kennelijk zocht HOISING uitvluchten of hij trachtte met opzet den Kerkeraad den voet dwars te zetten. De acta toch waren alle wel degelijk geresumeerd en goedgekeurd, al waren zij ook niet in het protocol van den Kerkeraad bijgeschreven, „waarvan egter hem [HOISING] zo wel als alle andere leeden van dit Ew. genootschap de redenen niet onbekend konden zijn en hoe zulks *buiten schuld* der H.H. scriba's in der tijd *niet eerder* heeft kunnen geschieden" [1]).

De Kerkeraad bleef dan ook, na de inlevering van dit geschrift, eischen, dat HOISING zich verantwoorden zou op de tegen hem ingebrachte bezwaren, hetgeen deze echter weigerde, zeggende, dat hij „zig niet verantwoorden kon, tenzy nog zeekere copie, dog welke hy niet wist te noemen, van onze acten hem bezorgt wierde" [2]).

De vergadering „om alle toegeefelykheid te gebruiken" besloot, dat hem copie gegeven zou worden van alle acta, waarvan hij die begeerde [3]), maar dat hij dan ook over acht dagen zich „peremtoir te verantwoorden hadde, latende voorts het bovengemelte geschrift by provisie leggen". HOISING beloofde hierop, „alsdan naar zynen rade te zullen antwoorden, verwagtende dat zulks voldoenende zoude zyn" [4]).

Acht dagen later, op den tweeden Kerstdag, waren predikanten, ouderlingen en diakenen weer in consistorie bijeen en ook HOISING was nu, evenals de vorige keeren, present. Hij zou thans zijn peremtoir antwoord op de

---

1) *Acta Consist.* 9 Juli 1772, art. 6.

2) *Acta Consist.* 19 Dec. 1771, art. 5.

3) De acta van deze vergadering werden terstond na afloop geresumeerd, zeker om tegen volgende protesten van HOISING gevrijwaard te zijn. Zie art. 9 dezer acta.

4) *Acta Consist.* 19 Dec. 1771, art. 6.

tegen hem ingebrachte punten van bezwaar moeten geven. Als zoodanig moest dienst doen het volgende geschrift, dat ook in actis is opgenomen [1]):

„In de kerkeraads vergaderinge van den 24 „Novbr. laastleeden tot bezwaar van den ouderling „HERMAN CHRISTIAAN HOISING gebragt zynde, dat „by of door het bal, zo ten zynen huize ter occasie „van het huwelyk van zijn dogter was geweest, er-„gernisse had gegeeven en ook gansch niet voor-„beeldig was in het bywonen van den godsdienst en „het gebruik der H. Bondzegelen en voorts Dnus „ABRESCH op den 4den dezer hebbende laten tee-„kenen, dat hy als kluftpredikant het voorgemelde „bezwaar had ingebracht, op welke pointen van „bezwaar de ouderling HOISING den 19 Decbr. „1771 heeft aangenomen heeden naar zynen rade te „zullen antwoorden, zo laat dezelve in actis teekenen „te ontkennen by of door voornoemde bal eenige „ergernisse door hem gegeeven te zyn, alsmede dat „gansch niet voorbeeldig is in het bywonen van den „godsdienst en het gebruik der H. Bondzegelen; en „verzoekt overzulks dat diegeene, welke dit bezwaar „teegens hem heeft ingeleevert, gemelte pointen be-„hoorlyk als naar rechte moge verificeeren. Dezen „aldus salvo quovis jure overgegeeven den 26 „Decembr. 1771.

„HERMANNUS CHRISTIAAN HOISING".

Vóór men tot de behandeling van dit stuk overging, dienden de predikanten DE BLAU en ABRESCH ook nog een geschrift bij de vergadering in [2]), van dezen inhoud:

„De ondergeschreevenen, in het onlangs by dezen „kerkenraad met veel verontwaardiging verworpene

1) *Acta Consist.* 26 Dec. 1771, art. 2.

2) *Acta Consist.* 26 Dec. 1771, art. 3.

„en hem wederom te huis gezondene geschrift van „den Hr. oudl. HOISING door denzelven van partij- „digheid ten zynen opzichte zynde in verdenkinge „gebragt, dog met beschuldigingen, waarvan de „valschheid den geheelen kerkenraad bekent is, „vinden wel in 't geheel geen reeden, waarom zy „verpligt zouden zyn om van over de zaak van den „Hr. HOISING mede te adviseeren zich te onthouden, „dan nogthans geeven in bedenking, of het niet best „ware vrijwillig zulks te doen, gelyk zich daartoe „aanbieden mits dezen, met verzoek van teevens aan „zich te behouden het regt om over de valsche be- „schuldigingen van den Hr. HOISING in bovengemelde „geschrift zig al of niet te bezwaren, zoals geraden „mogten vinden.

„Groningen den 26 Decemb. 1771.

„TH. BRUNSVELD DE BLAU, predikant te Groningen.

„P. ABRESCH, predikant te Groningen."

Uit dit stuk blijkt, dat de beide genoemde predikanten, om zelfs den schijn van partijdigheid maar te vermijden, hun recht wilden prijsgeven om mede over deze zaak te oordeelen. De vergadering vond echter „dat er geen de minste reedenen waren van disqualificatie van die beide Heeren" en verzocht hen daarom te willen blijven zitten.

Nadat nu de vraag behandeld en bevestigend beantwoord was, of het door HOISING ingediende geschrift als zijn „peremtoire antwoord" aangemerkt moest worden, en men vervolgens overgegaan was tot de behandeling van de zaak zelve, werd ten slotte aangenomen, dat het oordeel van den Kerkeraad terstond in schrift gebracht en HOISING voorgelezen zou worden, hetgeen dan ook geschied is [1]). Dit oordeel luidde woordelijk aldus:

„De vergadering is van oordeel, dat de teegens

1) *Acta Consist.* 26 Dec. 1771 artt. 4, 5.

„den ouderling HOISING ingebrachte bezwaren van „zuimagtigheid in het waarneemen van den openbaren „godsdienst, zo het horen der predikatien als het „waarneemen van het H. Avondm., en het toelaten „van een bal met spel en dans ten zynen huize niet „alleen consteeren en dus na waarheid door den „kluftpredikant zyn ingebracht, maar ook achtervolgens „de kerkenorder, die dicteert, dat openbare ergernissen „openbaar den consistorio zullen worden bekent ge„maakt. En dewyl zyn E. niets heeft ingebracht tot „genoegzame verdeediging op deze dag, *die tot perem*„*toir antwoord* was gefixeert, *beslist zy deze zaak* in „dezer voegen, dat de vergaderinge, zig grondende „op de kerkelyke wetten, verklaart dat de gemelde „mede-ouderling dezelve heeft overtreeden en daardoor „ergernisse gegeeven, hetwelke zyn E. uit geschrift „door den Praes. zal worden voorgeleezen met bij„gevoegde broederlyke vermaninge om zich vervolgens „van het toelaten van zulk een bal met spel en dans „te wagten en inteegendeel door meerderen yver in „de pligten van den openbaren godsdienst de gemeente „te stigten. Waarmede de vergaderinge verklaart „deze zake gesleeten te houden."

Niemand zal zeggen, dat dit vonnis bovenmate gestreng was of ook maar eenigszins van partijdigheid blijk gaf. Is het waar wat door enkele pamfletschrijvers dier dagen gemeld wordt, dat HOISING zich ook om hulp tegen den Kerkeraad gewend had tot den Magistraat, maar dat deze had geweigerd zich met deze zaak te bemoeien, dan mag het oordeel van den Kerkeraad zelfs buitengewoon zacht heeten, vooral in verband met de wijze, waarop HOISING zich tegen den Kerkeraad gedragen had tijdens de procedure. Men had *recht* van een *ouderling* der gemeente te eischen, dat hij getrouw was in het bijwonen der godsdienstoefeningen en het gebruik van het Avondmaal. En

was men daarbij nu werkelijk overtuigd, gelijk de Kerkeraad meende te zijn, dat deze ouderling bovendien nog bij gelegenheid van het ten zijnen huize gehouden bal openbare ergernis gegeven had, dan — ieder zal het moeten toestemmen — kwam HOISING, die toch evengoed als ieder ander lidmaat der gemeente onder kerkelijk opzicht stond, er met deze „broederlyke vermaninge" al zeer genadig af. De Kerkeraad was dan ook „billyk verwagtende, dat zijn E. daarin berust zoude hebben". Doch men vergiste zich, want niet alleen, dat hij er tegen protesteerde, maar hij verzocht ook, dat zijn protest in de acta mocht worden opgenomen. De maat werd hem volgemeten en zijn verzoek dus toegestaan [1]).

In de vijf volgende Kerkeraads-vergaderingen [2]) was HOISING niet aanwezig, maar in de samenkomst van 9 Juli 1772 diende hij persoonlijk nog eens zijn bezwaar in tegen de over hem gevelde sententie, maar er werd „eenparig door alle de leeden goedgevonden, dat die zaak volstrekt voor afgedaan en gesleeten gehouden word, zonder daarover eenig verder beklag te willen hooren" [3]). Gelijk besluit werd nog eens genomen in de volgende vergadering; toen bij meerderheid van stemmen, met de bepaling er bij, dat men alle protesten passeeren zou [4]); en — hiermede was de geheele zaak uit. HOISING bleef tot zijn dood (19 Sept. 1781) ouderling, maar, voor zooverre mij bleek, is het niet weer noodig geweest de censuur op hem toe te passen.

De zaak van HOISING was bij velen reeds vergeten, toen de aandacht er op nieuw op gevestigd werd door de bekende schrijfster ELISABETH WOLFF—BEKKER.

Tegelijk met hare *Onveranderlyke Santhorstsche Geloofs-*

---

[1]) *Acta Consist.* 26 Dec. 1771, art. 6.

[2]) 23 Febr., 4 Maart, 23 April, 17 Mei en 28 Mei 1772.

[3]) *Acta Consist,* 9 Juli 1772 art. 7.

[4]) *Acta Consist.* 1 Sept. 1772, art. 3.

belydenis gaf zij *de Menuet en de Domineespruik* in het licht, deze laatste met het motto, aan JACOB CATS ontleend: „Die een kuil voor een ander graaft zal 'er zelve in vallen".

Al worden ook in het stuk zelf geen namen genoemd, er is geen twijfel aan, of alles duidt op het geval van HOISING. In verschillende tegenschriften [1]) wordt Groningen genoemd als de stad, waar de geschiedenis plaats

---

[1]) Behalve de in dit opstel genoemde geschriften, zijn mij nog de volgende bekend, die alle verschenen zijn naar aanleiding van *de Menuet en de Domineespruik*, althans in verband daarmee:

1. „De spotterny ontmaskerd of volkomen verdediging voor de eerwaardige gehekelde Personen, in de twee nieuw uitgekomene vertoogen, ten tytel voerende, De onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbelydenis, in rym gebragt, door eene Zuster der Santhorstsche Gemeente. De Menuet en Dominees Pruik. De Vergeefsche Raad. en De Dweepery gecensureerd, of de Belachelyke gevolgen van het Danssen eener afgevergde Menuet. Geschreven door onbekende Auteuren. En door een Voorstander en Belyder der waare Gereformeerde Godtsdienst; binnen Groningen beantwoord. Gedrukt te Groningen, voor Rekening van den Auteur; en zyn alomme by de meeste Boekverkopers te bekoomen".

2. „Heer-oom met de gard, en De Hoerewaardin, Twee Anecdoten, uit den zelfden hoek, als de Menuet en Dominees Pruik, by wyze van Brief, in Dichtmaat medegedeeld door een Groninger Heer aan zynen vriend te A . . . ."

3. „De dweepery gecensureert of de belaggelyke gevolgen van het danssen eener afgevergde Menuet. Klugtig-kamerspel."

4. „Roskam, voor den zogenaamde Groninger Heer, Opsteller en Schryver van het ongelovelyk dichtstuk, getiteld: Heeroom met de Gard, en De Hoerewaardin, twee anecdoten, uit den zelfde hoek, als de Menuet en Dominees Pruik, enz."

5. De Menuet en de Kalot des Ouderlings met Ezels ooren. Of het geval van de Menuet en de Dominees Pruik; in een zuiver en waar dachligt gestelt."

had. En een zekere ANONYMUS geeft in eenige coupletten, door hem toegezongen „*Aan den schranderen zamensteller van het vaers, ten tytel voerende, de Menuet en de Domineespruik*" zelfs de namen op van de personen, die in dit „vaers" eene rol spelen. Volgens hem is „Eerrijk" de Heer H. C. HOISING [1]), „Tirsis" TONCO MODDERMAN [2]), de stiefzoon van HOISING, „Clorimeen" HOISING's dochter JOHANNA GEERTRUID, „Damon" haar bruidegom JACOB HAKSTEEN [3]), „Drijfdoor" Ds. P. ABRESCH, „Valscheschijn" Ds. THEOD. BRUNSVELD DE BLAU, „Endéémaar"

---

1) Hij was eerst gehuwd geweest met J. J. S. DOUGLAS, bij welke hij twee kinderen had: JOHAN CHRISTIAAN, later ritmeester, en JOHANNA GEERTRUID. In 1758 trad hij weer in het huwelijk met ETJE DERKS MODDERMAN (geb. 1708, gest. 29 Juni 1761) dochter van DERK JANS MODDERMAN en TRIJNTJE CLAZEN BLEEKER, en weduwe van haar vollen neef JAN TONKES MODDERMAN (geb. 1701, gest. 15 Juni 1755). Zij had 5 voorkinderen: SIEKE, TRIJNTJE, FROUWKE, TONCO (zie beneden) en JAN (geb. 1747 en gest. 5 Oct. 1790). HOISING's tweede huwelijk bleef kinderloos. Hij woonde in de Oosterstraat o.z. en was, vermoed ik, koopman.

2) Mr. TONCO MODDERMAN is geboren 11 Jan. 1745 en overleden 23 April 1802 door een noodlottig toeval. Hij huwde 17 Mei 1776 met ANTONIA FORSTEN, die hem overleefde en bij welke hij elf kinderen (6 zonen en 5 dochters) heeft gehad. Hij was Doopsgezind en daardoor van openbare betrekkingen uitgesloten. Toen hij stierf, bewoonde hij het huis in de O. Bot.straat, later bekend als woning van den postdirecteur. Aan de welwillendheid van zijn kleinzoon, Mr. S. M. S. MODDERMAN, dank ik deze en andere mededeelingen aangaande de familiën MODDERMAN en HOISING.

3) Mr. JACOB HAKSTEEN, burgemeester van Rhenen, huwde 21 Nov. 1771 met J. G. HOISING. In de *Nagelaten gedichten van* Mr. TONCO MODDERMAN, uitgegeven door Mr. H. A. SPANDAW (1817) komt eene niet onverdienstelijke *Echtzang* op dit huwelijk voor (blz. 16—23).

Ds. JOH. HENR. JANSSONIUS, „Kwezelia" diens echtgenoote[1]), en „Dweepziek" Prof. GERARDUS KUYPERS[2]).

Staat het dus vast, dat de schrijfster van *de Menuet en de Domineespruik* het voorgevallene met HOISING heeft willen vereeuwigen, eene vergelijking van den inhoud van dit gedicht met het genotuleerde in de acta van den Kerkeraad zal ons doen zien, dat zij het met de historische trouw niet al te nauw genomen heeft.

Eerrijk — zoo verhaalt zij — een braaf man, „om zyn gulle en heusche zeden van alle hupze lien bemind", laat zijne dochter *Clorimeen* in het huwelijk treden met *Damon*. Dit paar bezit alle voortreffelijkheden, die zich maar laten denken.

„Het meisje was zo schoon, zo jong en zo lieftallig,
Zo geestig, zoo inneemend, zo bevallig;"

en de bruidegom, voor haar niet onderdoende, wordt ons geschetst als

„Verstandig, *fait à tour*, van imborst bly, goedaardig,
Van goed geslacht, in 't roompje zyner jeugd,"

en, wat ook niet te versmaden viel, ... hij had geld „als water".

Bij zulk een huwelijk behoorde natuurlijk „een prachtig Bruiloftsfeest". Moeite noch kosten worden gespaard, maar

„Geen Bruiloft zonder dans; 't wordt avond, men beveelt
Voorts plaats te maken aan de knegten.
Elk vliegt op Tirsis wenk. Zie daar,
Behoorelyke ruimte om *Menuets* te danssen.
't Wel geordineerd orkest is klaar."

Terwijl de paren „zweeven" door de zaal, „gemaklyk, los en vry", ziet eene zekere *Dorinde* den braven *Eerryk*

---

[1]) ANNA HELENA EMMIUS.

[2]) Hoogl. in de Theologie te Groningen, meer bekend nog door de Nijkerksche beroeringen in het midden der vorige eeuw en hoogstwaarschijnlijk daarom hier „Dweepziek" genoemd. Zie mijn *Uit de vorige eeuw*. Utr. 1887, blz. 1—44.

staan. Zij kan niet nalaten hem ten dans te vragen en na eenig tegenstribbelen van *Eerryk*, die zegt, dat hij het dansen verleerd en „in geen twintig jaar één pas gemaakt" heeft, „danssen zy met het nieuwe Paar een fraaie Menuet". Meer ook niet. De anderen springen er echter verder lustig op los.

„'t ovrige der nagt
Word vrolyk, word luidruchtig doorgebragt.
'Er wordt gecontredanst, wat ben je me! gezongen,
En braaf in 't honderd omgesprongen.
Myn vriend [1]) weet steeds wat nieuws tot meerdring van [de vreugd,
Er is niets onbetaamlyks bedreeven.
Wie heeft van welberedeneerde deugd,
Ooit meerder blyken dan dit braaf Geslacht gegeeven?
Het Feest begon met vreugd, en nam met vreugd een end."

Het gerucht, dat *Eerryk* gedanst heeft, komt ter ooren van de predikanten der stad en nu barst weldra het onweer los. Die predikanten, „o! 't zyn daar zulke groote Santen", merkt de Schrijfster op, hoewel zij zelve hen volstrekt niet als heiligen beschouwt. Immers — 't was al zeer min —

„Zy waaren boos, en 't was ook geen geringe spyt,
Dat geen van allen tot de Bruiloft was gebeden."

Gekrenkte ijdelheid was de reden dus van hun optreden tegen Hoising. Vier hunner, *Dryfdoor*, *Dweepziek*, *Valscheschyn* en *Endëëmaar*, komen nu tesamen ten huize van laatstgenoemde. *Dryfdoor* is van oordeel, dat *Eerryk* in den ban gedaan moet worden. „Paap Dweepziek met zyn ingetrokken weezen" is het volkomen met hem eens. En *Valscheschyn* stemt met hen in en vindt in 't kerkenboek een zekere wet, welke ouderlingen, die dansen, met den ban bedreigt en voor altijd van de regeering der kerk uitsluit. De broeders zijn heftig ter vervolging.

---

[1]) Tirsis.

Alleen *Endéémaar* schijnt eenigszins bevreesd. Hij waarschuwt:

„Maar zien wy toe tog onzéé handen
(Déé zaak is teder) niet te branden.
Die Eerryk is, als hy begint, ook al heel raar."

Als hij echter voor de tweede maal zijne waarschuwende stem laat hooren, berokkent hem dit de volgende bestraffing van zijn ambtgenoot *Valscheschyn:*

„Wees gy een van de stomme honden,
Maar ik zal doen 't geen myn conscientie my gebied.
Ik schroom de Waereldgrooten niet:
Dat kan het volk van God getuigen.
Het past geen braave Dominéès,
Ooit voor den waereldlyken arm in 't minst te buigen.
Des Heeren knegten past geen laffe waereldvrees."

Terwijl de broeders verder redeneeren, is *Kwesalia*, de vrouw van *Endéémaar*, in de kamer gekomen. Zij heeft gehoord, dat *Dryfdoor* zich reeds begeerig toonde, om *Eerryk* zijn vonnis voor te lezen, en meent, dat hiermede haar man onrecht zou worden aangedaan. Dit dringt haar om ook een woordje in deze zaak te spreken. „Maar" — zoo zegt ze —

„Maar mag ik 't vragen? is myn mantje niet bekwaamer,
Dan broertje Dryfdoor, om een Heer van dat fatsoen,
Dit lieve boodschapje te doen?
Och Broedertjes, ik kan het je niet zeggen,
Hoe vriendelyk hy al zyn zaakjes kan beleggen,
Wel! wel! je weet het niet zoo half,
Maar 't is een man! een man gelyk een kalf.
Ook Paatje lief, ook Poeteltje, ook myn Boutje,
Och, hy is 't eige schatje van zyn vrouwtje!
Wij weeten 't wel, niet waar? Och 't is zoo'n Priddekant,
Zoo'n Priddekant!" [1])

---

[1]) Iets meer dan ondeugend laat de Schrijfster er op volgen:
„Zy gaf hem toen wel duizend kusjes.

Nadat zuster *Kweselia* heengegaan is, wordt op voorsel van *Valscheschyn* besloten, dat door collega *Dweepziek* — „hy weet tog altoos het volk te treffen" [1]) — de zaak voor het Consistorie gebracht zal worden. Men vertrouwt, dat *Eerryk* toch niet tegenwoordig zal zijn.

Zoo was nu de zaak voorbereid.

„Er wierd dan nog een fles, al staande, leeg geschonken,
En door de ZOO, ZOO'S opgedronken.
Toen zeilden zij naar huis."

Den volgenden dag komt de groote Kerkeraad bijeen en *Dweepziek* voldoet aan zijne opdracht. Hij brengt in tamelijk krasse bewoordingen zijne beschuldiging tegen *Eerryk* in, die zelf niet tegenwoordig is. 't Doet hem leed de zaak te ontdekken, maar hij mag niet anders, want — zegt hij —

„'k Ben voor het plooien; 't is me ook menigwerf gebleeken,
De vroomen zyn niet altoos even sterk.
Is David, Salomon, — is Simson niet bezweeken?
Het vleesch is zwak. Maar dat een Ouderling der Kerk
Durft danssen, God der Wraake! hoe! kond gy dit aanschouwen?
En schoot g'uw donder niet op dien strafwaarden neêr!
. . . .
Hij heeft gedanst! o misdaad! o godloosheid!
Hij heeft gedanst, wat overlegde boosheid!
Dit is des Satans eigen werk.
Het kan geen' zwakheid zyn; 'k sprak anders niet zoo sterk.
Het schepzeltje ('t is ons bekend) kan ons doen vallen:

En hy wees haar, vry wat verleegen, van de hand.
Maar 't schynt die zoete fyne zusjes,
Zyn vry gevoeligjes voor Boutje lief . . . Enfin!"

[1]) Misschien wordt hier gedoeld op de bekende welsprekendheid van Prof. KUYPERS, waarin hij zoowel op den kansel als in den katheder uitmuntte.

Maar ziet! een Ouderling, der eene waare Kerk,
Die met ons waake moet op Sions heilge wallen,
ô Helsche daad, ô! ach! die danst een Menuet!
Dat eist een strenge straf: men moet hem naar de wet, —
Naar ONZE wet hem censureeren.
Hem stellen uit het Kerkbestuur, nu, en altoos."

Op zijn voorstel wordt nu, nadat men „kwanssuis" de zaak overlegd heeft, eene commissie benoemd om *Eerryk* het besluit van den Kerkeraad aan te zeggen, en de vier predikanten, die straks reeds genoemd zijn en de zaak in de vergadering hebben doen brengen, worden tot deze commissie gekozen.

Dit alles komt ter ooren van *Tirsis*. Hij vermoedt terstond: „dit 's zeker 't werk van dien verd . . . den Valscheschyn". Het gelukt hem echter het oude kerkenboek, waarin die wet omtrent het dansen eens ouderlings geschreven staat, in handen te krijgen en 't register doorziende vindt hij op de letter P het woord „Pruiken". Wat hij daar leest, schrijft hij af en geeft het aan zijn stiefvader, terwijl hij dezen mededeelt, dat er eene commissie uit den Kerkeraad zal komen om hem te censureeren.

„De heusche Eerryk lacht, terwyl hy staat te leezen
't Copytje dat zyn zoon hem gaf.
„Myn jongetje, wat hebt gy my een dienst bewezen;
„'k Bedank u" zegt hy."

Vóór de Kerkeraads-commissie komt, geeft Eerryk evenwel aan zijn stiefzoon den raad om heen te gaan. Daar is wel reden voor.

„'k Vertrouw u, broertje lief, tog niet by Valscheschyn:
Gy kunt dien kaerel niet verdraagen.
Gy zyt wat driftig. Ik wil u aan hem niet waagen";
zegt *Eerryk* en *Tirsis* begeeft zich dus zoolang „naar 't Heerelogement."

De commissie verschijnt en *Eerryk* laat de heeren plaats nemen ieder in een fauteuil, maar zet zich zelf „aan 't laager eind" neer op een tabouret. Naar de reden van

hun bezoek gevraagd, maakt „Paap Dryfdoor" hem op last van den Kerkeraad bekend, dat hij volgens een oude wet der kerk om zijn dansen gecensureerd en van zijn dienst als ouderling ontslagen is.

Eerryk antwoordt zeer kalm en bescheiden, dat hij van die oude wet niets geweten heeft en verzoekt daarom, dat men hem voor ditmaal verschoone en hem niet verder ontruste.

Maar welk een storm van boosheid breekt nu los!

„Neen, schreeuwden ze alle vier, gy zult uw vonnis
lyden.
Gij wist of wist het niet, dit zal uw niet bevryden.
Nu weet gy ONZE wet. En, om dien ligten aart,
Zyt gy de tafel Gods geheel en al ontwaard.
Wy ordonneeren u, u daar van af te houden".
Dus spraken zy, daar zy den braaven man beschouwden,
Met al dien hoogmoed, al dat onbescheid, dien waan,
Al die pedanterie, en bitterheid, waar aan
Dat soort bekend is by de iedle waereldlingen;
Trots op een magt, die zy, *as kax*, ontvingen;
Er lag een glans op hun gelaat.
Terwyl zy een der allerbeste mannen
Behandlen als een jongen van de straat,
En hem uit hunne Kerk verbannen."

Nu veinst *Eerrijk* zich aan het vonnis van den Kerkeraad te onderwerpen, maar vraagt tevens copie van die oude kerkelijke wet, naar welke hij gevonnisd is. Als deze hem verleend is, meenen de „pausen" heen te gaan, maar . . . .

„Toen kwam het mooist der klugt eerst aan!"

Eerryk houdt hen tegen en zegt, dat hij, die onwetend tegen de wet gezondigd heeft, hun aan zal toonen, dat ook zij volgens hunne eigene wetten afgezet moeten worden. En of zij al niet weten, dat zij de wet hebben overtreden, wat doet het er toe? Zij maken „wetten, om die stoutlyk op te dringen aan 't domme volk, voorlang

[hun] haatlyk juk gewoon", maar zelve zullen zij er zich dan ook aan moeten onderwerpen. En nu leest hij „met mannelyken stem en met een straf gezicht" hun de copie voor, die *Tirsis* uit het oude kerkenboek heeft gelicht en die van den volgenden inhoud heet te zijn:

„Op pagina 307, in den Jaare
Ut supra. *Is doer ons ook nog gereslëviert,*
Dat hi dat heilig Woerd vermag nie te verklaare,
Die mit ontstigtliken gedraag die Kerk schoffiert.
Hi ne vermag op gien Gewaardschapkens te komen,
Daar al te schyoomliken die krukskens ommegaan;
Hi ne mag huus toe huus om wat te klappen staan;
MER get hi uut? het is dan bi die vroomen.
Lie vrystergens, nocht vraugens mag hi niet,
Te zeere zouken, MER het geen men 't hoegst verbied,
Hi ne mag, 't zi hum gichte of oevel letten,
Naer wis van die Fransoysen op zyn hoeft,
Ni groete of smalle, of witte, of geele Pruuken zetten,
Al was hi ja ook van den haire gantsch beroeft.
Want dit is al te bittren grouweliken zonde,
En doer die helsche snooije duivel uitgevonde.
Mer, hevis hi gien hair, hi mag in plek daar van
Op zinder kaalen scheel wel een kalotgen draagen.
MER spottet hi mit ons — men sluut hum in dien BAN.
Tot hi die Pruuk uuttoeg naar onsder welbehaagen.
En beeteringe toont van zynre ontstichtlikheid.
Houwes hi die Pruuk? hum word 't menisterschap ontzeid"

Hoe vreemd zagen de predikanten op! Zij waren geheel ontzet. „'t Was vinnig koud, maar angst deed hen verschriklyk zweeten". Vooral, toen *Eerryk*, wel „met een effen weezen", maar zeker niet op liefelijken toon hun toebeet:

„Daar, groote baazen, heb ik u UW vonnis ook geleezen.

Smyt af uw Pruiken, dekt uw Ezelsooren met
Kalotten, of ik zal u hier wel ras toe dwingen.
Gij meende naar uw zin met mij dus om te springen.
De wet was 't die 't geboodt, wel, volgt die eige wet"...
Dreigt weer met uwen fraaiën BAN,
Beledigt weer een eerlijk man.
Maar ik zal UWEN BAN ook tegen U gebruiken,
Indien gylieden uwe almagtig groote Pruiken
Niet wisselt tegens een eenvoudige kalot . . . .
Nu kunt gy gaan; de zaak is gantschlyk afgehandeld.
My zal meer eers geschiên hoe schielyker gy wandelt".

Geen wonder dat *Endêêmaar*, geheel onthutst, begon te spreken van bijleggen der zaak. Maar daarvan wilde *Eerryk* zoo weinig weten, dat hij op heftigen toon uitriep:

„Wat? meen je lui de zaaken by te leggen?
Neen! haatlyk volk, gy zyt dees gunst geheel onwaard.
Wat onbeschaamdheid! 'k Heb myn meening u verklaard,
En voorts met u niets uitstaans."

De heeren van de commissie zagen wel, dat er niets aan te doen was, en

„de Pausen droopen af.
Zie zo elendig slegt bekwam hun 't censureeren."

Nauwelijks zijn de predikanten vertrokken, of *Eerryk* laat *Tirsis* uit het Heerenlogement halen, waarna hij hem verslag doet van het gebeurde. Dit verhaal ontlokt *Tirsis* eene expectoratie, waarin allerlei liefelijkheden naar het hoofd der predikanten geslingerd worden.

„Papa, zei Tirsis, nooit had ik zoo blyden dag.
Wel sakrekrik! daar ligt het Kerkelyk gezach.
Zy moeten 't volgen, of voor kragtloos declareeren.
Hoe leelyk zyn zy in de pekel! — 't mog geen kwaad.
Morbleu! een eerlyk man zo maar te censureeren,
Die eer deed aan hun Kerkenraad.
Ons, onder Godsdienst schyn, aldus te ringelooren?
Die Kettermaakers, die de stem der Reden smooren.

De Republicq was, van haar vroegsten stond, geplaagd
Met zulk Gemeen, dat bef en mantel draagd."

Natuurlijk is hij wel zoo goed enkelen hiervan uit te zonderen, „lieden die hun amt tot roem verstrekken", zulke „braave predikanten", die

Zich schaamen over die, en zoortgelyke kwanten.
Die babbelaars, die dweepers, die pedanten,
Die dom, verwaant, en lui, en lekker zyn,
Die als een hoop ontzinde dwaazen,
Op Bals, Comedie, Opera, staag staan te raazen,
Als, *quasi vero*, veels te fyn,
Om zulke gruwlen te gedoogen;
Dus aanhang maaken by 't gemeen.
Daar ze openbaarelyk vertreên
't Ontzach der Overheid, en spreeken uit den hoogen.
Zich noemende Gezanten van dien God,
Die, zeker, om zyn' Leere te verkonden,
Nooit zulke kwasten heeft gezonden.
Maar dit wil by het volk wel in. Dus hoont, dus spot
Men met den Souverain! wyl zy 't Gemeen bedotten.
'k Moet lagchen als ik denk hoe potsig die kalotten
Hun zullen staan. Nu word het hair wis schande koop.
Zoo'n wolbaal neemt ontzaglyk hair."

Nadat hij zijn vader heeft aangeraden niet toe te geven in deze zaak en hem gevraagd, of de predikanten niet gesproken hebben van „Sociniaanery", want „daar mee schermutslen ze uit den treuren", eindigt hij met deze woorden:

„Want, als 't je blieft, gy moogt geen hair met hun verscheelen:
Och neen, dat willen zy niet veelen.
Zy zyn onfeilbaar. Stem maar blindling alles toe,
ô, Dan zyt gy rechtzinnig — 'k weet niet hoe!
Wat zyn zy nu in 't naauw . . . daar is niets aangelegen.
Nooit hebben zy zoo mooi de bout op 't hoofd gekreegen!
Och hadden zy uw Menuet nu maar verschoont.

Zo ziet men dat het kwaad veeltyds zyn meester loont.
'k Wed hun de lust vergaat om weer te censureeren.
Ik schryf deez' heele klugt, eer nog de post vertrekt,
Aan myn Licoor; die kan 'er iets van fabriceeren,
Dat stof tot lagchen geeft."

Nu, stof tot lachen hadden *Eerryk* en *Tirsis* wel en zij toonden dat ook. 't Was ondertusschen tijd geworden om te soupeeren en — hiermede eindigt het gedicht —

„De Heeren plaatsten zich aan tafel, met vermaak;
En lachten bei *à gorge deploiée* om deeze zaak."

Of *Tirsis* de „klugt" aan *Licoor* heeft gemeld, m. a. w. of TONCO MODDERMAN het gebeurde met HOISING aan BETJE WOLFF heeft medegedeeld, weet ik niet, maar het is niet onwaarschijnlijk. Nergens blijkt echter, dat zij elkander gekend hebben en ook in de familie MODDERMAN is er geene herinnering aan zulk eene kennis bewaard gebleven. Toch schijnt uit *De Menuet en de Dominees pruik* te blijken, dat zij elkander niet vreemd waren. Dat onder den naam van *Tirsis* MODDERMAN bedoeld wordt, is zeker. WOLFF noemt hem herhaaldelijk „mijn vriend", „mijn waarde vriend", „mijn aangenaame vriend" enz. Mij dunkt, zij zou hem zoo niet genoemd hebben zonder hem te kennen. Bovendien toont zij bekend te zijn met den echtzang [1]), door MODDERMAN gezongen bij gelegenheid van het huwelijk zijner stiefzuster met HAKSTEEN. Die echtzang is echter eerst na MODDERMANS's dood in druk verschenen. 't Een en 't ander maken het dus hoogstwaarschijnlijk, dat er niet alleen vriendschap, althans bekendheid was tusschen BETJE WOLFF en MODDERMAN, maar ook, dat de laatste aan de eerste de bouwstoffen geleverd heeft voor het „fabriceeren" van haar vers.

Of MODDERMAN schuld heeft aan de verkeerde, hoogst

---

[1]) Zie *De Menuet en de Dominees pruik*, blz. 29.

eenzijdige en in menig opzicht hatelijke voorstelling der zaken, is natuurlijk niet uit te maken. Ik meen echter aan de dichteres uit de Beemster geen groot onrecht te doen, als ik dat alles op hare rekening stel, bij gebrek aan gronden, op welke MODDERMAN daarvan te beschuldigen zou zijn. Daarbij wil ik nog volstrekt niet denken aan kwade trouw. Hare eigenaardige persoonlijkheid, hare bekende gevoelens, ten deele ook nog hare betrekkelijke jeugd, mogen dienen als verzachtende omstandigheden bij het veroordeelend vonnis, dat over haar pennevrucht geveld moet worden.

Zij geeft eene verkeerde voorstelling der zaken. Dit zou ik niet mogen zeggen, indien de Schrijfster bedoeld had een geheel gefingeerd verhaal te schrijven, maar kennelijk is het haar plan geweest het gebeurde te Groningen, al was het dan ook onder verdichte namen, te vereeuwigen. En dan maakt zij zich schuldig aan de volgende onjuistheden, die voor het vellen van een onpartijdig oordeel niet van belang ontbloot zijn: 1°. Zegt zij, dat in de vergadering, waarin de klacht tegen HOISING werd ingediend, deze niet tegenwoordig was. Dat was hij wel. 2°. Doet zij het voorkomen, alsof alleen het bezwaar tegen HOISING gold, dat hij een menuet had gedanst, terwijl zij verzuimt te melden, dat men optrad tegen de ergernis, door het geheele bal gegeven, in verband met zijn verwaarloozen van de godsdienstoefeningen en het Avondmaal. 3°. Laat zij HOISING als ouderling afzetten en van het Avondmaal afhouden, terwijl noch het eene noch het andere geschied is, maar slechts eene broederlijke vermaning tot hem gericht werd. Van andere kleine onjuistheden zwijg ik. Die zullen als dichterlijke vrijheden beschouwd moeten worden.

Hare voorstelling der zaken is verder hoogst eenzijdig. Dit blijkt reeds eenigszins uit hare teekening van HOISING en zijne tegenstanders. De eerste heeft alle mogelijke deugden, hij is „de braave", „de heusche", „de wel-

leevende", „de eerlyke", „de hupze Eerryk", een man van „gulle en heusche zeden". Al wat hij doet is goed. Ergernis heeft hij niet gegeven en schijnt hij niet te kunnen geven. Zelfs zijne onbeschoftheden moeten dienst doen als bewijzen van zijn eerlijkheid en zijn schelden wordt heerlijk gevonden. Zijne tegenstanders daarentegen, blijkbaar allen mannen van de „oude studie" en als zoodanig streng rechtzinnig, deugen geen van allen. Van hen valt nu letterlijk niets goeds te zeggen. Valschaards, huichelaars, en lafaards tevens, zijn zij. „Paapen", „Pausen", „Santen" zijn de gewone namen, waarmede zij worden genoemd; „groote baazen" heeten zij op minachtenden toon; als „haatlyk volk" worden zij aangesproken en van „hoogmoed, onbescheid, waan, pedanterie en bitterheid" beschuldigd. HOISING — een volmaakt man; de predikanten — verachtelijke lieden; de eerste — bijna een heilige; de laatsten — weinig beter dan duivelen; dat is de tegenstelling, die niemand onpartijdig en vrij van eenzijdigheid zal noemen. Dit staat in verband met hare godsdienstige en maatschappelijke beschouwingen. Zij kan zich blijkbaar niet voorstellen, dat een eerlijk man, een gemoedelijk predikant, bezwaar kan hebben tegen bals, comedie en opera, en het dansen door een ouderling, al is het dan ook van een menuet, in hooge mate afkeurt. Had zij *dit* afgekeurd, het bekrompen geacht, zij ware op haar standpunt in haar recht geweest, maar het toe te schrijven aan min edele bedoelingen, gaf blijk van verregaande eenzijdigheid. Blijkbaar kon zij zich niet indenken in de gevoelens en beschouwingen der streng rechtzinnige predikanten, die, uit kracht van hun beginsel, zich krachtig moesten verzetten tegen de naar hun oordeel al te luchthartige opvatting van het leven, die HOISING toonde te hebben.

Vandaar dan ook de in menig opzicht hatelijke voorstelling der zaken, die zij geeft. Ik wees er reeds op, met welke hatelijke namen de predikanten genoemd worden

en welke hatelijke eigenschappen hun worden toegeschreven. Kennelijk is de bedoeling, hen — ik spreek hier van de streng rechtzinnigen onder hen — prijs te geven aan de algemeene verachting. 't Is waar, BETJE WOLFF noemt de namen dezer predikanten niet, maar wat hindert dat! Niet alleen, dat een Anonymus die namen publiceerde — daarvoor kan zij in zekeren zin niet aansprakelijk gesteld worden — maar ieder wist in die dagen, beter dan wij het thans kunnen weten, wie bedoeld waren onder de namen *Dryfdoor*, *Dweepziek*, *Endëlmaar* en *Valscheschyn*. 't Is echter opmerkelijk, dat door den Anonymus, gelijk ik boven reeds mededeelde, onder deze namen aangeduid worden Ds. ABRESCH, Prof. KUYPERS, Ds. JANSSONIUS en Ds. DE BLAU, allen mannen van de oude studie. Volgens de acta van den Kerkeraad waren echter de eerste en de laatste niet gecommitteerd, maar wel Ds. JOH. RUMMERINK en Prof. MICHAËL BERTLING, die beiden van de nieuwe studie waren. Waarom worden deze beide voorbijgegaan en in hunne plaats ABRESCH en DE BLAU ingeschoven? Mij dunkt, er is geen andere reden voor te vinden, dan deze: om een compleet stel van de oude studie te hebben. En deze mannen moesten in een hatelijk daglicht gesteld worden. Waarom? Och, de mannen en vrouwen der tolerantie waren tegenover alles en allen verdraagzaam behalve tegenover de kerkelijke orthodoxie. En de litteratuur van die dagen doet ons zien, dat de predikanten, voor zoovelen zij steunpilaren dier orthodoxie waren, het in den regel zeer ontgelden moesten. Of die predikanten dan nooit schuld hadden en zelf geen oorzaak gaven? Natuurlijk waren zij niet volmaakt; in velen hunner was zelfs zeer veel af te keuren. Maar dit is zeker, de Groninger predikanten verdienden niet in zulk een hatelijk licht gesteld te worden, als waarin *De Menuet en de Domineespruik* hen plaatst. Want vooreerst waren de hier aangevallene personen allen hoogst respectabele mannen en zelfs bij andersdenkenden gezien. Van hunne heersch-

zucht en onverdraagzaamheid is mij, bij de kennisneming van hunne levensgeschiedenis, niets gebleken. Wel was DE BLAU kort geleden (1770) in een onverkwikkelijken strijd gewikkeld geweest met Prof. F. A. VAN DER MARCK, een der hoofden van de tolerantie, maar elders [1]) meen ik overtuigend aangetoond te hebben, dat VAN DER MARCK door zijne arrogantie en drift hiervan zelf de oorzaak was. En wel had ABRESCH, als woordvoerder van de classis van Groningen en 't Gorecht, juist in die dagen den genoemden hoogleeraar van onrechtzinnigheid beschuldigd, maar wie zoowel de kerkelijke toestanden van dien tijd als de gevoelens van V. D. MARCK kent, zal hem dit niet euvel kunnen duiden. Hij *moest* dit doen. — Maar er is nog iets. Van de geheele actie tegen HOISING krijgen de predikanten de schuld. Nu blijkt uit de officieele acta van den Kerkeraad hoeveel daarvan aan is. Met alle bescheidenheid heeft ABRESCH de zaak in den Kerkeraad gebracht. Maar verder is alles door den Kerkeraad gedaan. En in dien Kerkeraad waren waarlijk de predikanten de baas niet. Dat lichaam bestond toen ter tijd uit de notabelste ingezetenen der stad. Uit de regeering zaten er burgemeesters, raadsheeren en gezworenen in; de stand der geleerden werd vertegenwoordigd door professoren en doctoren, zoowel in de medicijnen als in de rechten; terwijl uit de burgerij zeer gegoede en ontwikkelde mannen zitting hadden onder de ouderlingen zoowel als onder de diakenen. Inderdaad zulk een Kerkeraad liet zich niet leiden of „ringelooren" door een negental predikanten. Vooral te Groningen niet. Durfde de Schrijfster den Kerkeraad niet aan, uit vrees dat zij op die wijze zelve zou doen, wat zij den predikanten liet verwijten, n.l. „openbaarelyk vertreên 't ontzach der Overheid", die toch ook hare vertegenwoordigers had in den Kerkeraad? Of was het geheele opzet alleen maar om de predikanten

---

[1]) Zie mijn *Uit de vorige eeuw.* Utr. 1887, blz. 149—187.

belachelijk en gehaat te maken, „zulk Gemeen, dat bef en mantel draagd"? Ik geloof het laatste. Maar daarmede is het geheele pamflet geoordeeld en tevens ook die soort van tolerantie, waarvan dit geschrift een uitvloeisel was en die als voornaamste kenmerk droeg: bitterheid tegen de predikanten der heerschende Kerk, inzonderheid tegen hen, die vasthielden aan de Dordsche rechtzinnigheid.

Uit al het gezegde blijkt duidelijk, dat *De Menuet en de Domineespruik* alle waarde als historisch stuk mist, en volstrekt niet beschouwd mag worden als eene bijdrage tot kenschetsing van het kerkelijk leven in den engeren zin en van de houding der predikanten ten opzichte van het maatschappelijk leven dier dagen; doch alleen beteekenis heeft als bewijs, hoe hatelijk de zoogenaamde verdraagzame lieden toen konden zijn.

De eenige waarde — maar eene zeer bedenkelijke in *dit* geval — van deze onderhoudend geschreven klucht is, dat Betje Wolff de verwachting van *Tirsis* niet geheel beschaamd, maar iets gefabriceerd heeft, „dat stof tot lagchen geeft."

IETS UIT HET INNERLIJK LEVEN DER VADERLANDSCHE KERK IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

(STEMMEN VOOR WAARHEID EN VREDE. 1885.)

IETS UIT HET INNERLIJK LEVEN DER VADERLANDSCHE KERK IN DE 17de EEUW.

De Provinciale Synode van Friesland, die in het jaar 1678 binnen Bolsward gehouden werd, heeft zich blijkens de Acta dier vergadering ook bezig gehouden met het spreken over de bekeering der Joden. Niet dat de handelingen der Synode des vorigen jaars of het een of ander ingebracht gravamen er aanleiding toe gaven; daarvoor schijnen de Joden te rustige burgers geweest te zijn, terwijl de onmogelijkheid, waarin zij verkeerden om propaganda te maken, het der Synode niet noodig deed zijn tegen hen op te treden, gelijk tegen de „Paepsche stoutigheden of Sociniaense ende andere blasphemiën." De placaten hielden de Joden genoeg in den band en aan hunne toebrenging tot het Christendom werd — althans door de Friesche Kerk — weinig gedacht. Toch werd er te Bolsward over gesproken — doch ook maar alleen gesproken, zonder dat er iets gedaan werd, dat der moeite waard mag heeten. De zaak werd dan ook niet ter sprake gebracht door een der leden van de Synode, maar door Ds. Gerbrandus Schutterus, predikant te Buren, die als correspondent van Zuid-Holland van zijne Synode daartoe last had ontvangen.

Ten vorigen jare (1677) had de Provinciale Zuid-Hollandsche Synode van Delft deze zaak ter hand en ter harte genomen en „projecten tot de bekeeringe der jooden" gemaakt, die de correspondent op de Friesche Synode moest voorlezen. Deze voldeed aan hetgeen hem

opgedragen was en het eenige wat de Synode van Bolsward daarover besloot, was: „dat de selvige [projecten] actis zullen worden geinsereert, om de respective classen te dienen voor notificatiën."

Na mededeeling nu van dit besluit bevatten de Acta het volgende, dat mij voorkomt merkwaardig genoeg te zijn, uit meer dan één oogpunt beschouwd, om in ruimer kring bekend te worden dan van hen, die voor hunne studiën de oude Synodale Acta-boeken doorzoeken.

„Artic. 59. 1677 Synodi Suid-Hollandiae.
Ende luiden dan vooreerst de middelen, die als een sijnodaal project aengenomen sijn aldus.

De respective classen oordeelen christelijck hoognoodigh ende in dese laetste daegen tijdigh, dat op de beloofde bekeringe der jooden gedacht worde en prijsen het ogemerck ende doen van de E. classis van Gouda, die dese saecke in de laetste gehoudene sijnodus tot Dordrecht geoppert heeft om veele ende gewichtige redenen breeder bij haer E. ende alle classen gededuceert ende onnodigh kortheits-halven hier in te lassen.

Voor middelen tot de bekeringe der jooden recommanderense dese navolgende dingen.

I. De Openbaere ende besondere gebeden tot welken de Gemeinten opgeweckt dienen, ten einde Godt nae sijn belofte ons verhoore, en ook de jooden van onse genegentheit tot haer saligheit overtuigt werden.

II. Dat men weghneeme allen aenstoot, ende alle verhinderingen waer door dat de beloofde bekeringe der jooden ook schijnelijk verachtert ende belet wort als daer sijn.

A. De hooghgaende afgoderie der papisten, haer beeldendienst ende misse.

B. De schricklijke ontheiliginge van Godts H. naem.

C. Versuim en oneerbiedigheit ontrent den openbaeren gods-dienst op alle tijden en wel besonderlijk op den dagh des heeren.

D. scheuringen twisten, onenigheden over saecken van gods-dienst.

E. kleinachtinge ende verachtinge van het prophetische woordt ende goddelijck schriften.

F. De algemeine afkerigheit van de jooden ende verachtinge van de selve in quaede benaemingen.

G. Ongebondenheit onder de christenen besonder onder kerckelijcke personen.

Alle deze hinderpaelen dienen uit de wegh gelegt, waertoe van nooden is, en dat een jegelijck sich hertgrondigh ende plichtelijck van sijn sonden bekeere, en dat verder tegen dese ergernisse gewaeckt worde soo kerckelijk door kerkelijcke middelen, als politikelijck door politike middelen reeds daer tegen sijnde of noch verder daer tegen te versoecken.

III. Dat men in 't werck stelle alles wat gevoeglijck aen onse sijde gedaen kan worden of Godt sijn segen daer over geliefde te geven, en bij gevolge

A. Dat men de Rabinen ende andere jooden met minnelijke benaeminge noodige tot minnelijke conferentien over Moses ende de propheten en wel besonder over enige besondere stucken der saligheit als daer sijn het poinct der heiligheit Godts in het straffen van de sonden de Raed des vredes tusschen den Heere ende den man, wiens naeme is spruite: de kracht van de eerste beloften in het paradijs: de gelegentheit van de beloften gedaen aen onsen vader Abraham: het onderscheit der testamenten: de bedeelinge der genaede voor de wet, onder de wet ende in het N. testament: De wetgevinge: de nature der ceremonien: De persoon ampten en staeten van den Messiae sijn lijden en heerlijckheden daer op volgende: de tekenen, die de komste des Messiae moesten voorgaen, vergeselschappen en volgen: De natuir van het coninckrijke des Messiae: Gods wonderlijke wegen ontrent jooden ende heidenen om eerst de eene ende daer nae de andere elck op haer tijt aen te nemen ende te verwerpen: de

ellende van haeren tegenwoordigen staet in vergelikinge van haeren voorgaenden heerlijken staet ende de oorsaeck daer van.

B. De predikanten sullen haer dagelijcks oeffenen in de hebreeuse taele ende in haere predicatien soo veel mogelijk is haer gewennen aen de woorden ende spreeckwijse van den H. Geest, en onder anderen haer werck maecken om de boven-geroerde leerpoincten uit MOSES ende de propheten te verhandelen: op dat de kennisse van Gods woordt ende wegen onder de christenen sodanig vermenigvuldige dat de selve tot de jooden afvloeje ende sij door de christenen tot ijver verweckt worden.

C. De professoren Theologiae sullen versocht worden, om gesettelijck de bovengemelte stucken in haere openbaere lessen te doceren ende collegia daer over te houden.

D. De studenten in de Theologie sullen daer toe worden gehouden, dat sij haer selfs neerstigh oeffenen in de hebreeuse taele ende joodse controversien, ende sullen in examinibus sam praeparatorijs quam peremtorijs niet alleen over de boven gemelte stucken, maer ook over haere kennisse in de hebreeuse taele stricte worden geexamineert.

E. De hooge Overheit sal worden versocht omme tot 's lants kosten een ofte twe mannen te gagieren, ende studenten t' zij in het staten collegie, t' zij daer buiten te alimenteren, die niet anders sullen doen als over den hebreeusen text confereren de joodse controversien handelen MOSES en de propheten grondigh uitleggen, den Talmud ende andere joodse schriften, als ook haer hedendaegse gevoelen ondersoecken ende bij provisie den Talmud in de latijnse taele oversetten en soude in dit collegie de mannen worden aengequeeckt, die bequaem souden sijn om de jooden tot conferentien (waer van boven) te nodigen.

F. Daer sal bij de hooge Overheit versocht worden dat ordere gestelt worde, dat gegoede jooden, die haer bekeren om haer bekeringe geen schaede lijden in haer goederen door testamenten of andersins: oock dat de arme bekeerde jooden behoorlijk werden gesoulagieert.

G. Men sal hier over met alle de gecorresponderende sijnoden correspondeeren ende haer E. tot bevorderinge van dit groote werk nodigen.

Volgen nu eenige andere middelen welke niet in de meeste classen maer in het mindere getal sijn gevonden ende daerom met voordacht hier afsonderlijck gestelt, om te dienen ten einde als hier vooren gemelt is.

I. Uit name van de synodus door predikanten hier toe te committeren een boeck te ontwerpen over de middelen tot bekeringe der jooden.

II. Hier over te corresponderen met de uitlanse kercken.

III. De jooden te constringeren om eens of meermaelen in 't jaer te koomen in de christen kercken of te gedogen, dat de predikanten koomen prediken in haere sijnagogen.

IV. Te verhinderen dat de jooden in haere sijnagogen onsen Messiam niet en lasteren waer toe opsienders souden moogen gestelt worden door de Overheit in haere sijnagogen.

V. Te Ordineren dat de jooden niet toegelaten worden boecken te drucken sonder visitatie van visitatores uit de predikanten daer toe te committeren.

VI. Voor te koomen dat de jooden t' zij door houwelijk t' zij in hoererie haer niet vermengen met christen dochters.

VII. Te besorgen dat de jooden der christenen rustdagh niet profaneren door hantwerken ende koopmanschappen."

Wat ons in dit synodaal project wel allereerst treft, is de milde geest, die er uit spreekt. Zondert men de laatste middelen, door het mindertal der Classen voorgesteld, uit — die dan ook het synodaal cachet niet vertoonen — dan komt in dit geheele stuk niets voor, 't welk op dwang gelijkt of aanstoot geven kan. Dit mag te meer gewaardeerd worden, als men bedenkt dat de Gereformeerde Kerk niemand op het stuk van mildheid verwend heeft. Al is uit hare geschiedenis en uit de tijdsomstandigheden ook veel te verklaren, goedgekeurd kunnen toch nooit worden de harde toon, die

aangeslagen, en de niet minder harde dwang, die geoefend werd tegen Roomschen, Remonstranten, Socinianen, Mennisten en zoovelen er niet instemden met de Gereformeerde leer of praktijk. Dat de kerk opkwam voor hare belijdenis en een leven zocht te bevorderen, dat daarmede overeenkwam, kan niet anders dan geprezen worden; dat zij het echter menigmaal zocht te doen op eene wijze, waarin zelfs de Overheid haar niet ter wille kon zijn en die aan hare eigene waardigheid tekort zou doen, mag nooit onze goedkeuring wegdragen. Dat onze vaderen de zaak van het Godsrijk in het algemeen en zeer in het bijzonder die van de Gereformeerde Kerk — wel eens met voorbijzien van het algemeen Christelijke — liefhadden en bevorderden, kan niet geloochend worden [1]); de vruchten zouden misschien rijker en beter geweest zijn, indien hun arbeid in dezen zich meer gekenmerkt had door dien zachtmoedigen geest, welke in het voor ons liggende stuk doorstraalt.

Beschouwen wij dit project eenigszins van naderbij, dan is er veel in, dat onze opmerkzaamheid verdient. De gang van het stuk is zuiver christelijk-logisch. Allereerst wordt gewezen op de noodzakelijkheid des gebeds. Het gebed is het catholicum, dat alle andere middelen heiligt. Zonder gebed geen gezegend werk. Maar een volmaakt werk evenmin zonder den geheelen persoon. Daarom wordt vervolgens het „herzie u zelven" toegepast. Wat den arbeid kan storen of vruchteloòs maken, worde weggenomen. De ban worde uit het midden der gemeente verdelgd, en dan — God mocht zijn zegen daarover gebieden! — dan doe men eindelijk met alle macht al wat de hand vindt om te doen.

Op het gebied der zending onder Israël vinden hand en hart wel iets, zelfs veel te doen. Vele Joden hebben in Holland een toevluchtsoord gezocht. Het is niet ge-

---

[1]) Zie bijv. boven blz. 1 vv. het artikel *De Reformatie der Kerken in het Graafschap Lingen.*

noeg hun eene maatschappelijke vrijheid te schenken; de vrijheid in Christus bovenal moet hun worden bekend gemaakt. Dat te doen is Christenplicht, daarmede te haasten is hoognoodig en de tijden zijn er geschikt voor. Door de classis Gouda ter vergadering te Dordrecht daarop gewezen, hebben alle classes daarover nagedacht en „haren ijver getoont omme de efficatieuste middelen tot dit nodige en seer dienstige werck uijt te vinden." Weer is de Z.-Hollandsche Synode vergaderd, thans te Delft (1677) en nadat alle classes hare acta over deze zaak hebben voorgelezen, benoemt de hooge Vergadering eene commissie van dertien personen, „omme uijt de opgelesene acten een concept van middelen op te stellen, die in de meeste acten der E. classes souden te vinden sijn." Ingevolge deze opdracht wordt nu door den Deputatus Synodi D. ADRIANUS JUNIUS, predikant te Leiden, namens zijne medegecommitteerden rapport uitgebracht en het genoemde project aangeboden, dat door de Synode, onder dankbetuiging, onveranderd wordt aangenomen.

Als eerste middel wordt genoemd het gebed, het openbare in het midden der gemeente zoowel, als het bijzondere in het huisgezin en in de binnenkamer. God wil om zijne gaven gebeden zijn en de vervulling zijner beloften, ook van die belofte, van welke hier sprake is, wordt genoten door het geloof, uit hetwelk het waarachtig gebed voortkomt. Bovendien wordt door het gebed de afhankelijkheid des menschen van God erkend, zoodat het bidden om de bekeering der Joden uiting is van de belijdenis, dat ook deze Gods werk is en zonder zijn zegen nooit plaats zal vinden. Maar deze gebeden zullen mede dienen „ten einde ook de jooden van onse genegentheit tot haer saligheit overtuigt werden." 't Was waarlijk wel noodig — gelijk het nog niet ondienstig zou zijn — dat deze genegenheid duidelijk werd uitgesproken. Want, evenals thans, werd er ook toen van die liefde tot hen, die van nature Abrahams kinderen zijn, al bitter weinig bespeurd. Wel had de

Nationale Synode van Dordrecht een smeekschrift gericht aan de Generale Staten, dat deze de Christenen, die aan der Joden bekeering werken zouden, in hunne hooge bescherming mochten nemen. Wel was aan de Leidsche Universiteit een leerstoel voor Joodsche Controversen gesticht, die misschien indirect van invloed kon zijn op de toebrenging van Israël. Wel waren enkele theologen, onder welke wij alleen de toen reeds gestorvene Professoren SPANHEIM († 1649) en HOORNBEEK († 1666) noemen, met ontferming bewogen geweest over de Joden. Wel lieten onder de levenden H. WITSIUS en de jongere SPANHEIM zich niet onbetuigd. Wel werkte sedert 1670 de bekeerde Rabbijn FRIDERICUS RAGSTAT à WEILE [1]) als prediker onder de Joden hier te lande niet zonder zegen. Maar wat was dit weinige, dat gedaan werd, in vergelijking met het vele, dat er te doen was? En kon dit werk van enkele personen, van hoe hooge beteekenis het ook was, de schuld der Kerk, die zich maar al te veel onttrok, wegnemen? De strijd tegen dissentieerende broederen nam niet zelden den tijd in beslag, die beter besteed ware aan den arbeid der liefde, opdat er nieuwe broederen gewonnen mochten worden. Waarlijk het was wel noodig, dat de Kerk het uitsprak, dat er bij haar genegenheid was tot der Joden zaligheid. Tot nog toe was er weinig van gebleken.

Waren de bestaande toestanden daarvan ook mede oorzaak? Zeker waren zij voor de Joden beletselen voor de aanneming van den Christelijken godsdienst. Dat werd door de Synode van Delft rondweg erkend.

De vergadering toonde den moed te hebben de zaken

[1]) In 1677 werd hij predikant te Ossenisse en in 1680 te Spijk bij Gorinchem, waar hij 10 Febr. 1686 een Portugeeschen Jood uit Amsterdam, AARON GABAY FARO (na zijn doop JOHANNES RODRIGUES FARO) doopte, bij welke gelegenheid hij eene predicatie hield, die hij uitgaf onder den titel *Jesus Nazarenus Zions Konink* (2de dr. Leyden 1697).

onder de oogen te zien, en ze bij den waren naam te noemen, den moed tevens eerlijk uit te spreken, dat er oorzaak was tot verootmoediging, tot schuldbelijdenis, tot wegneming van „allen aenstoot ende alle verhinderingen waer door dat de beloofde bekeringe der jooden ook schijnelijk verachtert ende belet wert." De opnoeming van het zevental beletselen, dat weggenomen moest worden, — en nog werd alles niet genoemd — geeft ons stof tot nadenken. Het doet ons een blik slaan in het volksleven van dien tijd en licht tevens een weinigjen den sluier op van het kerkelijk leven, dat voor veler oog verborgen is. 't Is bijna onverklaarbaar, hoe men, de geschiedenis kennende, naar de dagen na Dordrechts Synode als naar Egyptes vleeschpotten terug kan verlangen en van formulier-onderteekening en herstelling der organisatie van toen zooveel heil kan verwachten, als men nagaat, hoe, door elkaêr genomen, de toestanden niet zoo veel beter, in sommige opzichten althans veel slechter waren. Tenzij men allen nadruk leggende op de zuiverheid in de leer, daardoor — ongetwijfeld ter goeder trouw — de zuiverheid in het leven eenigszins voorbij zie, is de grenzelooze adoratie der Gereformeerde kerk in haar Dordschen vorm en de zucht naar repristinatie, die, hoe ook verheimelijkt, bij menigeen toch zich kenbaar maakt, moeijelijk te begrijpen [1]).

[1]) Zoo schreef ik in 1885. Sedert dien tijd hebben voortgezette studie zoowel als meerder kennis van, en dieper inzicht in onze tegenwoordige kerkelijke toestanden wijziging gebracht in mijne beschouwingen. Zonder van formulier-onderteekening en van eenige kerkelijke organisatie, welke ook, alle heil te verwachten, komt het mij toch voor, dat er met de belijdenis der Kerk meer rekening gehouden moet worden dan tegenwoordig geschiedt, en dat er in de organisatie onzer Nederl. Herv. Kerk verandering gebracht dient te worden, opdat deze Gereformeerde Kerk meer naar de Gereformeerde beginselen van kerkregeering bestuurd worde, dan thans het geval is.

Letten wij op hetgeen weggenomen moest worden, dan vinden wij allereerst genoemd „de hooghgaende afgoderie der papisten, haer beeldendienst ende misse.” Ongetwijfeld is de beeldendienst in Rome's kerk ten allen tijde eene krachtige hinderpaal geweest voor de bekeering der Joden en niet te loochenen is het, dat de Gereformeerde Kerk zich in de tijden harer heerschappij gedurig tegen Rome gekant heeft, alles doende wat in hare macht stond om „het Papisme” ten val te brengen. Geen provinciale synode werd gehouden of het artikel „Stoutigheid des Pausdoms” kwam er ter sprake. Maar heeft de Kerk zich in haar strijd tegen Rome niet te beschuldigen gehad? Is die strijd steeds met geheiligde wapenen gevoerd? Maakten de Kerk en hare leden de overwinning in dien strijd zelve niet dikwijls onmogelijk? Laat de Provinciale Synode van Friesland, tien jaar later (1687) te Harlingen gehouden, het antwoord geven. Sprekende over (Art. 2) „de nootsaecklyckheit van de inbindinge der excessive stoutigheden des Pausdoms in onse Provincie” werd besloten „kerckelijck aen te stellen onder andere oock dese middelen. 1. Dat Predicanten in 't wesen der saecken consentieerende meer door de liefde der verdraegsaemheit over een stemmen; gene correspondentie oijt van soo vele consideratie en vrucht zijnde geweest als dese, volgens Phil. 2. 3., 2. Dat wat minder met woorden, en wat meerder met wercken tegen het lasterende Pausdom werde bewesen, dat het volgens Catech. quaest. 64. niet mogelijck is, dat sij, die Christo, door den waeren geloove zijn ingelieft, niet souden voortbrengen vruchten van danckbaerheit . . . . . 5. Dewijle het gebet is het Catholicum dat alle andere middelen heylight. 1 Tim.

Reorganisatie kan, naar het mij nu voorkomt, een der middelen zijn om aan tal van misstanden, die in de Kerk heerschen, een einde te maken.

4. 5. Gode geen ruste te geven, tot dat Hij het bevestige, en sijn Jerusalem stelle tot een lof op aarden. Esa 62. 7."

Wat verder „de schricklijke ontheiliginge van Godts H. naem", waarover de Synode klaagt, aangaat, hebben wij de placaten der overheid maar in te zien om het terstond toe te stemmen, dat de omvang van dit euvel met recht schrikkelijk genoemd mocht worden. Het „Placaet tegens goddelose Vloeckers en Lasteraers in het Leger", dat 19 Juli 1642 door FREDERIK HENDRIK was uitgevaardigd en waarin verklaard werd, dat „by dagelijcksche experientie bevonden werden veele en menighvuldige Godtloose Vloeckers en Lasteraers", was misschien al lang vergeten, zoodat in 1673 (24 Juli) eene nieuwe „Ordre van sijne Hoogheyt tegens het lichtvaerdigh vloecken en sweren en het profaneren van Godts naem in het Leger" gegeven werd. Was deze zonde algemeen onder de militairen, niet minder ook onder de burgers, getuige de „Nader Ampliatie van het Placaet van Policie" (in Zeeland, 24 Jan. 1673), waarin wij lezen (IX) dat „veele haar begeven tot lichtvaerdigh eedtsweeren, waer door Godts Heylige Naem niet weynigh werdt misbruyckt."

Slechter was het bijna nog gesteld met het onderhouden en heiligen van den rustdag. Niet alleen de Z. Hollandsche, maar elke Synode had te klagen over „versuim en oneerbiedigheid omtrent den openbaeren godsdienst op alle tijden en wel besonderlijk op den dagh des Heeren". In de meeste Synodale Acta van dien tijd komen daarover klachten voor en hoe de overheid ook telkens placaten uitvaardigde, het scheen weinig te helpen, althans de klachten werden niet minder in aantal, maar „namen dagelijcks meer en meer toe". In 1661 b.v. spraken de Gedeputeerde Staten van Friesland hun groot leedwezen er over uit bij placaat van 9 Febr., „dat de Inghesetenen van dese Provintie soo ten platten Lande als in de Steden haer niet ontsien de Heylighe Sabbathdach niet alleen met ledigheydt ende slaef-achtighe wercken,

ne — maer ook met ydelheden ende alderhande soorten van ongeregeltheden door te brenghen ende te ontheylighen". Om op den rustdag verkoopingen te houden, het land te bebouwen, de koopwaren uit te stallen, zelfs jaarmarkten te houden, — in dat alles zagen velen geen bezwaar; om maar te zwijgen van „het gelaghen-setten onder de predicatien", het „caetsen, bal-slaan ofte andere dierghelijcke exercitien". Was het in Friesland zoo gesteld, in andere provinciën was het niet beter. Ja, zoo erg werd het, dat de Staten van Holland en West-Vriesland het openlijk uitspraken, „dat' er geen dagh en was op welcke de sonden doorgaens meerder, eenpariger en publiquer wierden gepleeght en den Satan en de Wereldt meer met opset wierden gedient, als op den dagh des Heeren". De Kerk had wel reden om over dit alles te klagen en te erkennen, dat deze zonde een hinderpaal was voor het volk der Joden, dat zijn Sabbat wel vierde. Dat dit kwaad niet weggenomen werd, maar eerder toenam, daartoe heeft ook in meer dan één opzicht misschien medegewerkt het vierde punt, dat door de Z. H. Synode ter verwijdering werd aangewezen.

„Scheuringen, twisten, onenigheden over saecken van gods-dienst". De twist over den Sabbat althans heeft de ontheiliging van dien dag zeer bevorderd. Al het getwist — en de 17de eeuw heeft haar deel daarvan wel gehad — al de oneenigheden over den godsdienst, vaak met de grootste bitterheid en ruwheid gepaard, — het was alles weinig geschikt om den Joden een gunstig denkbeeld van het Christendom te doen opvatten. De beste krachten, de gunstigste tijden werden aan twisten en strijden besteed, zoodat die buiten waren van de onderlinge liefde niet veel bespeurden. De schijneenheid, door formulier-onderteekening verkregen, bleek telkens inwendig onwaar te zijn, zoodat ook de doordenkenden moesten zien, dat in menig opzicht de leugen in de Kerk heerschte. Daardoor bleef het oog gesloten voor de waarheid, die naar de godzalig-

heid is, maar die veel te weinig in liefde betracht werd. De Synode van Delft zag dan ook juist, toen zij wenschte, dat de scheuringen, twisten en oneenigheden over zaken van godsdienst mochten weggenomen worden, want terwijl de Joden daardoor van het Christendom afkeerig werden, beroofden de Christenen zich zelven door hunne oneenigheden van de kracht en den tijd om aan de bekeering van Israël te werken. Jammer maar, dat deze wensch tot de menigte der pia vota behoorde, die de wenschenden zelve in den regel niet tot vervulling zoeken te brengen. Toch heeft deze uitspraak van voor ruim twee eeuwen nog niet uitgediend.

Wij gaan de beide volgende punten: „kleinachtinge ende verachtinge van het prophetische woordt ende goddelijck schriften" en „de algemeine afkerigheit van de jooden ende verachtinge van de selve in quaede benaemingen" stilzwijgend voorbij, met deze opmerking alleen ten opzichte van het eerstgenoemde, dat het toen dus al niet veel beter was dan thans.

Het laatste dat genoemd wordt en weggenomen moet worden, verdient onze volle opmerkzaamheid. De Synode verheelt het niet, dat de „ongebondenheit onder de christenen besonder onder kerckelijcke personen" een beletsel is om tot Christus te komen. Treurig is het reeds, als de Kerk moet klagen over de losheid van zeden onder hare leden; als zij erkennen moet, dat er van de christenen van wege hunne zonden geen trekking van anderen tot Christus kan uitgaan. Maar dubbel treurig is het, als de Kerk bij monde van het hoogste haar vertegenwoordigende lichaam verklaren moet, dat hare ambtsdragers niet voldoen aan hunne bijzondere roeping „eene eere van Christus" te zijn, en in plaats van zondaren tot Jezus te leiden, door eigen ongebondenheid en ergerlijk leven anderen verhinderen het Koninkrijk des Heeren binnen te gaan. Men meene niet, dat de Synode van Delft te veel heeft gezegd. Deze getuige is onwraakbaar. Niemand

toch beschuldigt zich zelven valschelijk van iets schandelijks. Bovendien de geschiedenis is daar om met vele bewijzen waar te maken, dat er inzonderheid onder de kerkelijke personen velen gevonden werden, die voorbeelden der kudde waren, wel te weten op den weg der zonde. Geen wonder, dat, als de herders voorgingen, de schapen gaarne volgden. Men behoeft maar een enkelen blik te slaan in de acta der kerkelijke vergaderingen, die zich in dien tijd met rechtszaken bezig hadden te houden, om al spoedig van het door de Z.-Hollandsche Synode beweerde overtuigd te worden. O, gewis, er waren uitnemende persoonlijkheden, mannen vol des geloofs en des H. Geestes, meer dan ons bij name bekend zijn. Maar deze leden dan ook onder de bewustheid, dat velen hunner collega's een leven leidden, dat in ieder opzicht ergerlijk heeten mocht. Dronkenschap inzonderheid was eene zonde, waaraan zeer velen schuldig stonden, eene zonde waaruit tal van andere zonden weer voortkwamen. Bij het nazien der bestaande lijsten van predikanten, en bij het doorlezen der acta van verschillende vergaderingen staan wij versteld over het groot aantal gedeporteerde en gesuspendeerde predikers. En als wij ons daarbij dan nog voorstellen de velen, die eveneens aan openbare zonden schuldig stonden, maar uit verschillende consideratiën of omdat geen aanklacht werd ingediend, ongestraft bleven, dan komt het ons niet vreemd voor, dat Jacobus Koelman in het jaar na de Delftsche Synode (1678) de klacht niet weerhouden kon: „Zommige Leeraars, ja een groot getal der zelve, byzonder in de Provincie van Groeningen, Vriessland, Gelderland ende Overyssel, zijn zelfs niet borgerlijk, en breeken door in profaniteyten, en lossigheden, die in een gemeyn lidmaet niet te verdragen zijn, en zijn zo tot schriklijke aanstooten voor Overheden en volk, voor die binnen en die buyten zijn" [1]) en het

[1]) *De pointen van Nodige Reformatie enz.* Vliss. 1678 blz. 37.

uitspreken moest: „dat de Leeraren in 't gemeen zo groote oorzaken, en springaders zijn van de droeve ongestalte van de Kerk, door haar quaadt exempel, zorgeloose gerustheidt, nalatigheit, stommigheidt, en slappigheidt en onverbetertheidt." [1]) Zuid-Holland was niet de eenige provincie, die te klagen had; het was overal gelijk. Moest het, om één enkel voorbeeld te noemen, niet eene onmogelijkheid geweest zijn, wat toch werkelijk geschied is, dat de gemeente Zweeloo in Drente in de jaren 1602—1733 niet één predikant gehad heeft, die onbesproken van gedrag was? Van het achttal, dat gedurende dien tijd daar heeft gediend, was No. 1 een dronkaard en vechter, die geschorst werd; No. 2 leefde in twist en oneenigheid met zijne gemeente en werd voorwaardelijk afgezet; No. 3 was een bedrieger en werd gedegradeerd tot schoolmeester; No. 4 en No. 5 waren dronkaards, die geschorst werden; No. 6 stond schuldig aan simonie en was een roover, die voor het eerste beboet en om de gepleegde roof geschorst werd; No. 7 leidde een onmatig leven en gaf aan de classis veel te doen; terwijl No. 8, een onverbeterlijke dronkaard, die ook van kerkroof beschuldigd werd, na herhaalde malen geschorst te zijn, eindelijk door de Overheid werd afgezet. Is dit voorbeeld sterk sprekend, — het geeft eenigszins een blik op de algemeene verdorvenheid onder de kerkelijke personen, en het aantal voorbeelden zou gemakkelijk vermeerderd kunnen worden.

Maar deed de Kerk dan niets om deze ongebondenheid onder leeraren en leden tegen te gaan? Zeker, wel iets, maar niet genoeg. Deze zonden en alles wat in het Synodaal projekt genoemd wordt, „alle dese hinderpaelen dienen uit de wegh gelegt, waar toe van nooden is, en dat een jegelijck sich hertgrondigh ende plichtelijck van sijn sonden bekeere, en dat verder tegen dese ergernisse

[1]) *t. a. p.* blz. 118.

gewaect worde, soo kerckelijk door kerkelijcke middelen, als politikelijck door politike middelen reeds daar tegen sijnde of noch verder daer tegen te versoecken." Kerk en Staat waren dus reeds opgetreden tegen de zonden; zij zouden het ook verder te doen hebben. De Staat door placaten, de Kerk door haar tucht. Van deze laatste koestert men tegenwoordig dikwijls eene veel te hooge gedachte. Men schijnt veeltijds te meenen, alsof het met de tucht in de oude Gereformeerde Kerk alles in het reine was. 't Lijkt er niet naar. Is zij in onzen tijd in vele gemeenten te zoek, toen werd daarover ook al geklaagd. Leertucht werd soms vrij scherp geoefend, maar hoofdzakelijk alleen tegen predikanten. De tucht over het leven liet echter veel te wenschen over. Aan Kerkenorde en bijzondere bepalingen ontbrak het niet, maar de hand werd er niet aangehouden. Aäron steunde te vaak op de placaten van Mozes en scheen van zijne hulp te veel te verwachten. Wering van het Avondmaal had in evenredigheid der gepleegde zonden, haast niet plaats. De ban en de wijze van toepassing ervan waren duidelijk omschreven, maar aan de toepassing zelve ontbrak het. Als men de Kerkeraads-boeken van sommige gemeenten nagaat, dan zal men het in betrekking tot de meeste gemeenten eens zijn met hetgeen Dr. Kuyper dezer dagen [1]) ten opzichte der Amsterdamsche gemeente verklaarde: „Veilig durven we verzekeren, dat het heilig Avondmaal des Heeren b.v. in de kerk van Amsterdam thans vrij wat minder ontheiligd wordt, dan in den bloeitijd onzer vaderen, toen na de Synode van Dordrecht, alle macht in der gereformeerden hand was. Toen ging een ieder ten Avondmaal op. Toen slopen de remonstranten met huichelachtige belijdenis de kerkdeur binnen. En toch getuigen de Handelingen van den Kerkeraad uit die dagen, dat censuur

---

1) *De Heraut* 16 Nov. 1884.

ter wering van het Avondmaal in geen de minste evenredigheid stond tot het ingeslopen kwaad."

Met zulke toestanden voor oogen, had de Delftsche Synode recht te verklaren, dat den Joden vele verhinderingen in den weg werden gelegd. Tot schuldbelijdenis en bekeering vermaande zij dan ook. En met reden. De Kerk was niet wat zij scheen en waarvoor menigeen in onze dagen haar aanziet. Als Staatskerk moest zij in vele gevallen maar al te veel Staats-dienaresse zijn, terwijl van meer dan eene zijde het verwijt tegen haar werd ingebracht, dat, hoewel zij Christus beleed als haar Hoofd, zij toch met der daad niet hem als Koning erkende, maar „een verdorvene en wereltsche vergaderinge." [1]) Kon, naar den mensch gesproken, de bekeering der Joden, die al deze ellende en onwaarheid toch ook zagen, eenigermate verwacht worden? Neen; wilde de Kerk waarlijk hare verplichting, die zij tegenover Gods oude volk had en verwaarloosd had, getrouw nakomen, dan moest zij eerst zich zelve herzien en schuldbelijdend over haar ontrouw en zonde, het booze uit haar midden wegdoen.

Maar dan ook met ijver de hand aan den ploeg geslagen! Heeft de Kerk dat gedaan? Laat ons zien.

Een zevental middelen, die aangewend kunnen worden onder den onmisbaren zegen des Heeren, worden nu opgenoemd. Tegen niet een dezer middelen is o.i. eenige bedenking in te brengen. Integendeel verdient de Synode allen lof voor de minnelijke wijze, waarop zij conferentiën wil met de Rabbijnen en andere Joden; voor de aanprijzing van de studie der Hebreeuwsche taal bij de predikanten en het eischen dier studie van de studenten; voor de wijze waarop zij bij Professoren en Overheid optreedt in het belang van godsdienst en wetenschap; voor de goede bedoelingen ten opzichte der bekeerde Joden; en eindelijk

---

[1]) o.a. Pierre Yvon, *W. Brakels onbillijke handelingen geopend*. blz. 21, 22.

voor de begeerte naar samenwerking met de andere provinciale Synoden, met welke zij correspondentie hield.

Dat slechts in weinige classen de later genoemde dwangmiddelen waren aangenomen en dat de Synode die niet overnam, geeft getuigenis van de liefde en den ernst, die in deze geheele zaak voorzaten; al ware het wellicht beter geweest, dat men geheel en al gezwegen had over de middelen III—VI, die zoo al van liefde, dan toch van eene zeer onverstandige, blijk geven. Alsof de Joden door dwang waarlijk in oprechtheid bekeerd zouden kunnen worden.

Maar dat daargelaten, de Synode vat met moed en inderdaad op flinke wijze de zaak aan. Acht zij het christelijk, noodig en tijdig aan de bekeering der Joden te *denken*, zij schijnt nu ook terstond met kracht te zullen *handelen*. Het project doet iets groots verwachten. De Kerk zal zending drijven. Die van Zuid-Holland neemt het initiatief en zal zich met de kerken der andere provinciën in contact stellen en dan zal waarlijk de genegenheid tot de zaligheid der Joden openbaar worden, en de Kerk zal als een vischnet velen in zich verzamelen. 't Schijnt zoo, — 't begin doet het hopen, — de uitkomst beschaamt echter de verwachting. De Gereformeerde Kerk is, althans wat de zending onder de Joden betreft, nooit eene Zendingskerk geweest. Zij heeft de tijden en gelegenheden voorbij laten gaan, haar talent niet voldoende op woeker gezet, en in strijd en twisting haar kracht tendeele verspild. Magno usui sit memoria rerum gestarum.

Het correspondeeren met de Synoden der andere provinciën bracht weinig vrucht. Friesland besloot het project, gelijk wij boven zagen, actis te insereeren, gelijk geschied is zonder eenige bijvoeging. Toen op de volgende provinciale Synode te Franeker (1679) het artikel, rakende de bekeering der Joden, bij het lezen van de Acta der vorige Synode weer ter sprake kwam, „is goedt gevonden, dat

een ijegelijck Godt de Heere vierighl. bidde, dat het doch de Alderhoogste beliefde het decksel van hare herten aff te lichten in het lesen van de wet ende de prophetien, opdat se onsen saligmaker uijt deselwe mochten leeren kennen, en oock voor de haere aennemen; En dat me alle andere vordere middelen aenwende, die dienstigh sullen werden bevonden tot hare bekeringe. — Ende dewijle de kennisse in de hebreusche tale, onder andere middelen hier toe seer dienstigh is, soo heeft D. Corresp: suijdt-Hollandiae, uijt last van sijn principalen, niet allene op alle andere middelen, die tot dat gewenscht eijnde mochten dienstigh zijn, maer oock op de studie in de Hebreusche tale aengedrongen, ten eijnde daer door tot sijner tijdt, sodanige kennisse mochte werden gekregen in de Hebreusche tael, van de Candidaten en praedicanten, dat se bequaem mochten zijn, de Joden uijt haer eijgen tale ende boecken van dwalingen te overtuijgen, ende alsoo tot kennisse van den waeren Messias en de waere bekeringe te brengen."

Ziedaar alles wat in de Synodale Handelingen van Friesland nopens dit punt staat opgeteekend. De Friesche Kerk maakte zich met eene eenvoudige raadgeving van deze zaak af en bracht de bekeering der Joden niet weer ter sprake in hare synoden. Onthield zij zich van het bespreken in 't vervolg, men kan gerustelijk aannemen, dat zij ook wel weinig invloed zal hebben geoefend op het handelen van anderen.

In de Synode van Stad en Lande werd de zaak behandeld in de jaren 1678 en 1679 (Art. 45). Op de Geldersche Synode kwam de bekeering der Joden alleen ter sprake in het jaar 1679 (Art. 55). Overijsel besprak haar in de Synode van 1681 (Art. 39) en in die van 1682 (Art. 42). De Synode van Utrecht in 1681 wijdde hare aandacht aan het doopen der Joden (Art. 44). Gedurende meerdere jaren (1679—1684) komt in de Acta der Noord-Hollandsche Synode het artikel „de bekeringe

der Joden" voor. Het langst van allen neemt echter de Synode, die het eerst de aandacht er op vestigde, die van Zuid-Holland, deze zaak ter harte.

Op de Synode van 1678 te Leiden bleek het, toen de resolutiën der respective classes inkwamen, „dat verre de meeste alle de middelen, van de meeste Classen opgegeven, aannamen." Daarom werden dan ook die middelen, bij welker aanwending men met de Overheid niets te maken had, „allen en een ider op het hooghste aanbevolen de selve te practiseren." Daartoe rekende men het gebed, de wegneming van het verachten der Joden, het uitnoodigen der Rabbijnen e. a. tot conferentiën, het verzoek aan de Professoren, de oefening der Predikanten in 't Hebreeuwsch, de verplichte studie dier taal voor de studenten. Wat de andere vastgestelde middelen aangaat, „dese, dewyle dependeren van het consent der Hooge Overigheden, sullen dan eerst moeten verzocht worden." De middelen, door het mindertal der classes aan de hand gegeven, werden voor goed „geseponeert", terwijl eindelijk nogmaals op correspondentie met de overige Synoden werd aangedrongen.

Het verzoek aan de Overheid baatte niets. 't Komt mij zelfs voor, alsof deze de Synode, die de ongebondenheid onder kerkelijke personen erkend had en wegneming daarvan van haar had verzocht, op eene beleefde wijze opmerkzaam maakt op hare eigene roeping en een weg wijst, die ontegenzeggelijk tot het gewenschte doel, de bekeering der Joden, ja tot meer nog, ook tot de bekeering van anderen, die even noodig is, leiden zal. Daar spreekt, dunkt mij, eenige ironie in de verklaring, die de Ed. Mog. Heeren Staten van Holland en West-Vriesland in hunne resolutie van 9 Aug. 1678 geven, dat het hun namelijk zeer aangenaam zijn zal, als de predikanten door een stichtelijk en voorbeeldig leven, door hunne prediking, door hunne geschriften, door hunne vermaningen en door andere christelijke middelen de bekeering der Joden en

anderen bevorderen, mits met dien verstande, dat geen van die middelen mag indruischen tegen de vrijheid van conscientie, die andersdenkenden hebben en die de Staten willen, dat zij behouden zullen.

De Gouda'sche Synode van 1679, met die Resolutie in kennis gesteld, besloot nu dat de zooeven genoemde zes middelen, als met deze Resolutie niet in strijd, aanbevolen zouden zijn aan de classes.

Tot 1685 worden nu telken jare de classes gelast, met opvolging dezer zes middelen, de bekeering der Joden niet te vergeten, totdat in genoemd jaar de Synode van Buren, de middelen nogmaals aanbevelende, besluit dit artikel voortaan ex actis weg te doen blijven.

Toch wordt hieraan niet voldaan, want reeds in het volgende jaar stelt de Synode van Breda vast, dat men geen Jood uit eene andere Kerk (gemeente) mag doopen, maar hem verwijzen moet naar de Kerk, waaronder hij woont, omdat hij daar het best bekend is; hoewel de volgende Synode (Dordrecht 1687) weer bepaalt: „Nopende de middelen tot bekeeringe der Joden en het doopen derselve word na de gelegentheyt voorkomt gepractiseert, en voort ernstig aenbevolen."

De volgende jaren (1688—1702) vinden wij ieder jaar in de Acta der Synoden het artikel „raekende de bekeeringe der Joden", zonder eenige mededeeling dan het eentoonige „blijft in statu." Alleen het jaar 1690 maakt eene uitzondering. Op de toen te Schoonhoven gehoudene Synode deelde Ds. Bosch mede, dat te 's Gravenhage een Jood, die ter dood veroordeeld was, op zijne confessie en ernstig verzoek met goedvinden van den Kerkeraad gedoopt was. De Synode liet zich dit „welgevallen". Overigens bleef ook toen de zaak in statu.

De Synode van Gorinchem (1703) besloot eindelijk, dat de zaak voortaan ex actis zou blijven en in de Handelingen der Synode van 1704, te Brielle gehouden, komt het artikel „Bekeering der Joden" niet meer voor.

Uit deze mededeelingen blijkt ons duidelijk, dat er bij sommige provinciale synoden geene belangstelling gevonden werd, en dat zij al spoedig verflauwde, waar zij wel scheen te zijn. Als een nachtkaars gaat het eenmaal met force begonnene, daar uit. Wat wekt het project, de moed om het te stellen, de vaardigheid om het alom bekend te maken, — wat wekt het alles schoone vooruitzichten. De Kerk met haar invloed, haar macht, haar liefde ontfermt zich over de Joden. Dat belooft iets heerlijks. Maar zie, het eene deel der Kerk beveelt het bidden aan, maar laat het werken na; het andere wil zelve wel iets doen, maar verwacht toch het voornaamste van den Staat. En als de Staat zich onttrekt, maar toch der Kerk haar volle vrijheid laat, dan spreekt men alle jaren op de Synode over de noodzakelijkheid der zending onder de Joden, maar dat de Kerk iets *doet*, de Kerk qua Kerk, daarvan merkt men niets. En als men lang genoeg gesproken heeft, dan valt eindelijk het Synodaal besluit, dat men ook niet langer er over zal spreken en dat de zaak voortaan zal weggelaten worden ex actis. Waarlijk de Gereformeerde Kerk in haar bloeitijd, men moge haar overigens zoo hoog stellen als men wil, heeft geen zending gedreven onder de Joden. Dat van hare leden sommigen zich over dit volk erbarmden en hun den Christus bekend maakten als den Beloofde aan de vaderen, moet met blijdschap erkend worden. Dat sommige predikanten de middelen, die in hun bereik waren om aan Israël den weg des heils te wijzen, gaarne gebruikten, kan niet geloochend worden. Dat er velen zijn toegebracht tot den Koning Israëls, bij wie eertijds de gekruisigde eene vervloeking was, mag oorzaak tot dankbaarheid geven en prikkel tot vernieuwde belangstelling in het lot der Joden zijn. Ja zelfs, dat er meer werden toegebracht en dat er meer werd gewerkt onder de Joden dan thans, is mogelijk. Maar eene kerkelijke zending onder de Joden is er niet geweest in ons vaderland. De arbeid harer

leden was daarom nog geen werk der Kerk. Integendeel was de Kerk — de Zuid-Hollandsche een oogenblik uitgezonderd — tamelijk koud voor de zending onder Israël en zelfs in Zuid-Holland, waar de liefde begon te ontwaken, bleef het project niets meer dan een project en werd het langzamerhand een object van sleurachtige behandeling.

Toch blijft dit „project van middelen" m. i. een belangrijk document, om twee redenen. Vooreerst, omdat het eene openhartige officieele verklaring bevat van den treurigen toestand der Kerk in die dagen; en vervolgens omdat het ons doet zien, hoe voor een oogenblik de Kerk als Kerk haar roeping tegenover Israël begreep en toen ook middelen wist te vinden, die, als zij maar opgevolgd waren, haar den weg tot het vervullen harer roeping zouden hebben gewezen.

Niet ééne Kerk is volmaakt; de Gereformeerde uit vorige eeuwen evenmin als de Hervormde van onzen tijd. Beide staan in menig opzicht schuldig. Meer nog dan de Gereformeerde Kerk, die althans pogingen aanwendde tot verbetering, staat onze tegenwoordige Kerk schuldig tegenover de Joden, omdat zij als lichaam, niets doet voor de zending onder Israël. Worde zij nog eens, gezuiverd van veel wat haar verontreinigt, eene Zendingskerk ten zegen voor Jood en Heiden.

SLAPPE TUCHT
IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET KERKELIJK LEVEN VAN DIEN TIJD.

(STEMMEN VOOR WAARHEID EN VREDE. 1887.)

SLAPPE TUCHT IN DE 17de EEUW.

EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET KERKELIJK LEVEN VAN DIEN TIJD.

't Is van algemeene bekendheid, dat men, sprekende van den bloeitijd der Gereformeerde Kerk in ons Vaderland, daarmede inzonderheid de 17de Eeuw, en wel bepaaldelijk het gedeelte na de Nationale Synode van Dordrecht, bedoelt. Ik wil niet ontkennen, dat men, staande op het standpunt der *leer*, in de formulieren van eenigheid vervat, en lettende op die leer alleen, tot eene zekere hoogte recht daartoe heeft. Wie echter ook het *leven* van dien tijd gadeslaat en dat in verband met de leer, die men beleed, wenscht te beschouwen, zal, dunkt mij, tot eene andere slotsom komen. Men zal toch moeten toestemmen, dat de bloei eener Kerk zich niet enkel door de rechtzinnigheid harer leden laat bepalen, maar dat tot dien bloei vooral niet minder noodig is eene heiligheid des levens, die in leeraars en leden gewerkt wordt door de kracht des geloofs. Stemt men dit toe, dan betwijfel ik het, of men, met de werken van LODENSTEIN, KOELMAN, HONDIUS, WITZIUS, SIMONIDES, SALDENUS, FRUYTIER en zoovele anderen voor zich, en kennis nemende van wat allerlei Synodale, Classicale en Consistoriale Acta ons mededeelen, het genoemde tijdperk wel ooit een tijdperk van bloei der Kerk zal durven noemen, zonder willens en wetens der historie een slag in het aangezicht te geven. Minder kiesch dan waar noemt dan

ook PHILLIPPUS VAN SORGEN, een jonggestorven leerling van VOETIUS, de Kerk van zijn tijd „een Knekel-huis ... op-gepropt van schonken, die over lang al stonken, vermollemd en verrot." [1]) Van meer dan ééne zijde wordt, bij het begin zoowel als in 't midden en tegen het einde der 17de Eeuw, de klacht vernomen, dat de tucht niet wordt geoefend, gelijk 't behoort; dat die sleutel des hemelrijks ja nog wel bestaat maar alrede geheel verroest is en „dat het nalaaten van het oeffenen van de Discipline is geweest, en is, en zal verder weesen het verderf van de Kerck van Nederlandt." [2])

Een merkwaardig geval daarvan wensch ik, aan de hand der Acta van de Classis Leeuwarden, in de volgende bladzijden te verhalen.

Na in 1664 te Wagenborgen, waar hij in 1660 als candidaat gekomen was, gedeporteerd te zijn, was JOHANNES TILEKINGH in 1675 weer predikant geworden te Wier, onder de Classis Leeuwarden. Verre van begeerlijk mocht zijne positie hier heeten. In de Classicale vergadering toch van den 3den November 1679 verklaarde hij, in 't geheel geen tractement te hebben, en dat niet alleen, maar de pastoralia waren zoo weinig waard, dat hij „conde het lant niet quijt worden voor de schattinge." [3]) Eene uitkomst was het dus voor hem, toen hij te Koudum beroepen werd, waarheen hij in 1681 vertrok.

Geen wonder, dat er zich geene liefhebbers opdeden om zijn opvolger te worden. Niemand, zoo werd in de vergadering van de Classis [4]) gemeld, „solliciteerde" naar de plaats en — de uitdrukking klinkt wel wat vreemd —

---

[1]) PHIL. VAN SORGEN, *Dichtkundige Ziele-zangen*, 6e dr. Utr. 1719. blz. 1.

[2]) CHRISTOPHILUS EUBULUS (JAC. KOELMAN) *De Pointen van Nodige Reformatie* etc. Vlissingen 1678. blz. 401.

[3]) *Acta Class. Leov.* 3 Nov. 1679.

[4]) *Acta Class. Leov.* 1 Aug. 1681.

„bij gevolge" werd er van uit Wier ook geene moeite gedaan om de vacature vervuld te krijgen. Natuurlijk kon de Classis dit zoo maar niet laten begaan. Zij toch moest zorgen voor de waarneming van den dienst in de vacante gemeenten, en de herhaalde klachten van zulke herderlooze plaatsen, die bij de Classis inkwamen over de slechte waarneming van de predikbeurten, leveren maar al te zeer het bewijs, dat men met het bedienen der vacatures niet veel op had. De Classis wendde zich dus, verlangende, dat er iets gedaan zou worden, met hare klachten tot den Heer VAN HAREN, grietman van Menaldumadeel, met het in zooverre gunstig gevolg, dat deze verklaarde, eene beroeping te willen uitschrijven, „indien eenig bequaem Candidaet sich opdeede." [1])

't Is wel mogelijk, dat WERNERUS WILHELMUS CANCRINUS, [2]) die vóór 1681 Conrector te Franeker was, aan de gemeente te Wier den indruk gaf van een „bequaem Candidaet" te zijn, bekwaam zoowel in den zin van geschikt voor het ambt als kundig in wetenschappen. Ten minste den 3den April 1682 verschenen ter Classicale vergadering te Leeuwarden de gecommitteerden dier gemeente met het verzoek, dat de Classis het beroep, dat op hem uitgebracht was, mocht approbeeren. Er scheen echter het een of ander niet in orde te zijn, want de approbatie werd niet terstond verleend, maar „opgeschort tot Paesch-Achten." [3]) In de volgende vergadering [4]) keurde de Classis het op CANCRINUS uitgebrachte beroep goed, maar onder deze voorwaarde, dat hij niet eerder in den dienst te Wier bevestigd zou mogen worden, vóór hij de testi-

---

[1]) *Acta Class. Leov.* 5 Sept. 1681.

[2]) ROMEIN in zijn *Naamlijst der Predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde Gemeenten van Friesland* (Leeuw. 1886) noemt hem (blz. 99) ten onrechte GULIELMUS WARNERUS CANCRINUS.

[3]) *Acta Class. Leov.* 3 April 1682.

[4]) *Acta Class. Leov.* 24 April 1682.

monia, van welke hij niet voorzien was, aan de gecommitteerden van de Classis zou hebben overgeleverd. Deze konden echter den 8sten Mei reeds aan de Classis mededeelen, dat zij het „Testimonium Readmissionis ad S.S. Ministerium" van Ds. CANCRINUS hadden gezien en gelezen [1]).

Het is mij niet gelukt aangaande het vroeger leven van CANCRINUS iets te weten te komen. Dat er melding gemaakt wordt van een testimonium *re*admissionis doet mij echter vermoeden, dat hij hier of daar van den dienst is afgezet of dat zijn naam als Candidaat tot den Heiligen Dienst om de eene of andere reden geschrapt is geweest.

Maar hoe dat ook zij, laat CANCRINUS zich vóór zijn komst te Wier zoo voorbeeldig mogelijk gedragen hebben, hier in deze gemeente liet zijn dienst en leven nog al iets te wenschen over, gelijk wij zien zullen.

Nog geen volle drie jaren was hij hier werkzaam, toen de eerste klacht tegen hem bij de Classis inkwam. In hare vergadering van den 30sten Maart 1685 kwam het gerucht ter sprake, dat CANCRINUS nu al gedurende meer dan een jaar het Avondmaal in zijne gemeente niet had bediend en het natuurlijk in al dien tijd zelf ook niet had genoten. Daar dit gerucht der Classis belangrijk genoeg voorkwam, benoemde zij uit haar midden eene commissie van twee personen om ten spoedigste een onderzoek in het werk te stellen. [2]) In de volgende samenkomst werd aan het einde bij de censura morum deze zaak weer ter tafel gebracht, maar tevens het besluit genomen, dat zij eerst in de volgende vergadering behandeld zou worden. [3]) Toen bleek het uit het rapport der gecommitteerden, dat het bovenbedoelde gerucht wel wat overdreven was, maar toch in zooverre waarheid bevatte,

---

1) *Acta Class. Leov.* 8 Mayus 1882.

2) *Acta Class. Leov.* 30 Martii 1685. art. 4.

3) *Acta Class. Leov.* 1 Juny 1685. art. 3.

dat Ds. CANCRINUS na den 3den Augustus 1684 het Avondmaal in zijne gemeente nog niet weer bediend had. Maar tevens kwam er nog een ander bezwaar te berde. Een zekere broeder, lid der Classis, deelde mede, dat, naar hem ter ooren gekomen was, Ds. CANCRINUS ook ten opzichte van het andere Sacrament niet handelde, gelijk het betaamde, daar hij sommige kinderen niet had willen doopen. Wat kon de Classis, nu dit alles openbaar werd, terwijl de delinquent zelf niet tegenwoordig was, al anders en beters doen, dan hem tegen de volgende vergadering te citeeren, ten einde hij alsdan gehoord mocht worden over de tegen hem ingebrachte bezwaren? [1])

Die volgende vergadering werd gehouden, maar wie ook verscheen, Ds. CANCRINUS niet. Natuurlijk was de Classis over deze ongehoorzaamheid en dit blijk van kleinachting weinig gesticht. Zij oordeelde het dan ook noodig, niet alleen dat de beschuldigde nog eenmaal tegen de aanstaande samenkomst der Classis geciteerd zou worden, maar dat hij dan ook tevens zou moeten leveren „purge van contumacie nopens de voorgaande aan hem gedane cijtatie." [2])

In plaats echter van dit te doen, bleef Ds. CANCRINUS den 7den September, toen de Classis weer samengekomen was, stilletjes thuis, zich, naar 't schijnt, om de citatiën en eischen der Classis niet het minste bekommerende. Wel was ieder lid der Classis verplicht alle vergaderingen bij te wonen, op straffe van eene boete ten bedrage van vier stuivers, maar over 't algemeen bekreunde men zich daar weinig om, zoodat de Classis dan ook reeds meermalen zich daarover beklaagd had, en o. a. nog den 3den November 1679 had besloten, „dat eenige Broederen zal worden bekent gemaakt om neerstiger de Classicale Vergadringe te frequenteeren, dewijle sij daar in seer

[1]) *Acta Class. Leov.* 6 July 1685. art. 6.

[2]) *Acta Class. Leov.* 3 Aug. 1685. art. 4.

suimachtig worden bevonden." CANCRINUS inzonderheid bleek nu en ook later onder zulke „seer suimachtige" broederen gerekend te moeten worden. Door zijn wegblijven was het der Classis nu echter onmogelijk gemaakt te doen, wat zij zich voorgesteld had, waarom het besluit genomen werd, hem nog eenmaal, en dus voor de derde keer te citeeren, om over veertien dagen voor de Classis ter verantwoording te verschijnen. Tegelijk daarmede bepaalde men, dat, als hij ook dan wederom wegbleef, de zaak ook buiten zijne tegenwoordigheid behandeld zou worden. [1])

De beschuldigde waagde het echter niet voor de derde maal op zich te laten wachten. In de vergadering van den 21sten September 1685 was hij tegenwoordig. Natuurlijk werd hem het allereerst rekenschap afgeëischt over zijn wegblijven, niettegenstaande hij tot tweemalen toe geciteerd was. Wat hij tot zijne verontschuldiging inbracht, wordt niet medegedeeld, maar wel, dat hij zich excuseerde „met eenige vreemde uitdruckingen," waaruit ik meen te mogen opmaken, dat de Classis naar haar oordeel over dit punt geen voldoend licht kreeg. Vervolgens gevraagd zijnde naar de redenen, waarom hij in zoo langen tijd het Avondmaal niet had bediend, deed hij in 't breede een heel verhaal van eenige bedenkingen, die hij had tegen die bediening. Waarin die bedenkingen bestonden, blijft al wederom, door de soberheid der Classicale Acta, een geheim voor ons, wat inderdaad jammer mag heeten. De Classis kon echter tegen de bezwaren van Ds. CANCRINUS ditmaal weinig inbrengen, wegens de kortheid des tijds. Op den bepaalden tijd toch moest de sessie gesloten worden, daar de Classicale wet bepaalde: „Gelijk de Vergaderinge des Zoomers te tien en des Winters te elv' uijren praecijs zal beginnen, zoo zal ze ook praecijs te Een uijr eijndigen, in

[1]) *Acta Class. Leov.* 7 Sept. 1685. art. 4.

voegen dat alles wat naar Een uijr beslooten wordt, voor nul en van geender weerden zal worden gehouden." [1]) De zaak moest dus nog eenmaal uitgesteld worden tot de volgende samenkomst, in de hoop, dat zij dan zou kunnen worden afgedaan, en aan Ds. CANCRINUS werd „aengeseyt dat hy sich daertegens sou bedenken." [2])

Waarover hij zich moest bedenken, blijkt uit de acta dier volgende vergadering. CANCRINUS schijnt nog al vertrouwd te hebben, dat het niet al te slecht met hem af zou loopen, ten minste hij was weer ter vergadering verschenen. Ten overvloede had hij zich met de noodige mate van onderworpenheid gewapend en maar besloten, om niet te stijf vast te houden aan eenmaal opgevatte meeningen, doch liever zijne eigene gevoelens aan het oordeel der Kerk op te offeren. Men vroeg hem dan, of hij zich bedacht had, en of hij, ten gevolge daarvan, zich nu voortaan in het bedienen van het Avondmaal zou kunnen „conformeeren met de ordre onser kerken dies aengaende"? Verder eischte men nog van hem de belofte, dat hij, zich conformeerende met gezegde ordre, van nu af het Avondmaal op de gewone tijden in zijne gemeente zou houden. CANCRINUS had zich blijkbaar goed bedacht en was dan ook gaarne bereid op de gedane vragen toestemmend te antwoorden en te beloven, zich hierin voortaan „nae de kerken ordre te reguleeren ende alsoo sijn gevoelen (voor desen opgevat) ter sijden te stellen." De Classis was hierover, zooals te begrijpen is, niet weinig verblijd en benoemde terstond Ds. CANCRINUS tot Deputatus Classis. Of zij dit nu deed, om hem een blijk van tevredenheid over zijne onderwerping of eene belooning daarvoor te geven, dan of deze benoeming dienen moest

---

[1]) Zie de *Wetten der Eerw. Classis van Leeuwarden, gerevideert, vermeerdert en gearresteert den 3 Septemb.* 1677, te vinden in 't Archief van de voormalige Classis Leeuwarden.

[2]) *Acta Class. Leov.* 21 Sept. 1685. art. 5.

als eene soort van prikkel voor hem om in 't vervolg aan zijne belofte getrouw te blijven en goed op te passen, kan ik niet uitmaken, daar de acta over de beweegredenen, die tot deze benoeming geleid hebben, geheel en al zwijgen. Maar mij dunkt, dat men tegenwoordig vreemd zou opzien, wanneer iemand, die pas als aangeklaagde in eene tuchtzaak, gelijk die van CANCRINUS, terecht had gestaan, terstond tot lid van een hooger kerkelijk bestuur benoemd werd. [1])

Anderhalf jaar ging voorbij, zonder dat er eenig bezwaar tegen Ds. CANCRINUS werd ingebracht. Of er ook geen bezwaar tegen zijn dienst bestond, is eene andere vraag, die alleen omdat er niets van gemeld wordt, niet bevestigend beantwoord kan worden, hoewel wat later openbaar werd wel vermoedens doet opkomen.

Toen de Classis den 4den April 1687 weer bijeen was en aan het einde van haar samenzijn de gewone censura morum hield, bleek het, dat er niets voor te brengen was; „alleen het boekje van D. CANCRINUS sonder approbatie uitgegeven, is ad notam genomen", [2]) zoo lees ik. Al wederom had onze vriend zich dus, in weerwil van zijne plechtige belofte, schuldig gemaakt aan het overtreden van „de kerken ordre." De Classis schijnt de zaak echter nog al licht opgenomen te hebben, althans van eenige bestraffing, die CANCRINUS ontvangen zou hebben, blijkt niets; het *ad notam nemen* moest ook toen reeds somtijds opgevat worden als een euphemisme in de plaats van *ad calendas Graecas verschuiven.*

Ondertusschen schijnt CANCRINUS' arbeid in zijne gemeente nog al veel te wenschen overgelaten te hebben en er heel wat gewichtiger bedenking tegen hem in te brengen geweest te zijn, dan het uitgeven van een boekje zonder approbatie der Classis. Dit vermoeden toch komt

---

[1]) *Acta Class. Leov.* Oct. 1685.

[2]) *Acta Class. Leov.* 4 April 1687. art. 10.

op en heeft, naar 't mij voorkomt, alle recht van bestaan, als wij een jaar later bij de censura morum in de Classicale vergadering vernemen, dat er niets voorgekomen is wat bestraffing verdient, maar „alleen sal het verval van de Gemeente van Wier aangeteekent worden." [1]) De gemeente ging dus achteruit, zij verviel, en de latere gebeurtenissen doen ons duidelijk zien, dat de slechte waarneming door CANCRINUS van zijn dienst als herder en leeraar daartoe de voornaamste aanleiding was. 't Spreekt wel van zelve, dat de Classis het bij deze aanteekening niet kon laten blijven, en zoo besloot zij dan ook in hare samenkomst van den 7den Mei 1688, dat Ds. CANCRINUS en zijn Kerkeraad tegen de volgende vergadering geciteerd zouden worden. [2])

In die vergadering waren de geciteerden aanwezig en werden zij ondervraagd „wegens den Dienst en het gedrach van D. CANCRINUS", waarover, zoowel ten opzichte van de viering van het Avondmaal als van de bediening des Doops, al wederom klachten gevallen waren. Gelijk het zoo menigmaal ging, kon ook nu weer de zaak wegens de kortheid des tijds niet afgehandeld worden. [3]) Er moest dus al weer uitstel verleend worden; maar om dit zoo kort mogelijk te doen zijn, zou men zes dagen later weer samenkomen. Ongelukkig moest echter ook toen, naar ik gis wegens afwezigheid van Ds. CANCRINUS, de zaak al wederom tot eene volgende samenkomst verschoven worden. [4]) Maar ook toen kon men nog niets doen, althans er werd niets gedaan, omdat de beschuldigde weer absent bleef, en men besloot dus, hem nog eens te citeeren om in de eerstvolgende vergadering der

---

[1]) *Acta Class. Leov.* 23 April 1688. art. 13.

[2]) *Acta Class. Leov.* 7 Maji 1688. art. 7.

[3]) *Acta Class. Leov.* 5 Mei (zoo staat er; dit moet echter zijn 5 *Juni*) 1688. art. 4.

[4]) *Acta Class. Leov.* 11 Junii 1688. art. 2.

Classis zich te verantwoorden naar aanleiding van tegen hem ingebrachte klachten [1]).

De dag dier vergadering brak aan en onder de aanwezigen in de kosterij der Groote Kerk binnen Leeuwarden behoorde thans ook de predikant van Wier, Ds. CANCRINUS. Al spoedig kwam zijne zaak aan de orde en bleek het, dat het weer de oude grieven van vroeger waren, die men tegen hem had. Hoe plechtig hij ook beloofd had, zich „nae de kerken ordre te reguleeren" en het Avondmaal op de vastgestelde tijden in zijne gemeente te bedienen, hij was toch weer den ouden weg opgegaan. Ook met zijn doen en laten ten opzichte van den Doop was het niet in het reine, terwijl er verder nog al eenige andere aanmerkingen gemaakt konden worden. De praeses ondervroeg hem dan ook ernstig over zijne nalatigheid in 't bedienen van 't Avondmaal, alsmede over zekere „aanstotelijke expressien over de Kinderdoop, en gedraagzaamheid weijnig met het ampt van een leraar overeenkomende, tot sijnen laste ingebracht." Wat CANCRINUS op de hem gedane vragen antwoordde, wordt niet gemeld, maar wel, dat zijne antwoorden niet naar genoegen der Classis waren en haar niet voldoende voorkwamen, zoodat zij het besluit nam om door drie gecommitteerden uit haar midden de bezwaren en klachten, die tegen den predikant van Wier ingebracht waren, eens nader te doen onderzoeken. [2])

De gecommitteerden voldeden aan den hun opgedragen last en reeds in de volgende vergadering brachten zij rapport uit van hun onderzoek in deze zaak. Daar echter, ouder gewoonte, Ds. CANCRINUS weer niet tegenwoordig was, werd besloten hem tegen de eerstvolgende bijeenkomst der Classis te citeeren om dan gehoord te worden aangaande de beschuldigingen, die ten zijnen laste inge-

---

1) *Acta Class. Leov.* 5 July 1688. art. 4.

2) *Acta Class. Leov.* 16/6 Aug. 1688. art. 3.

bracht waren [1]) en op de waarneming van zijn predikdienst en het bedienen der Sacramenten betrekking hadden.

Wie echter in die vergadering ook verscheen, Ds. CANCRINUS niet. In plaats van zelf te komen, had hij het beter geoordeeld een brief te schrijven. Het had er allen schijn van, dat hij na het bezoek en onderzoek der gecommitteerden van de Classis bevreesd was geworden, dat de hangende zaak wel eens minder aangename gevolgen voor hem zou kunnen hebben. Zeer goed zal hij dan ook begrepen hebben, dat er geen beter middel was om die gevolgen af te wenden dan te trachten de harten der leden van de Classis te verteederen door op nieuw zijne onderwerping aan de Classis te betuigen en eene belofte van beterschap af te leggen. In zijn ingekomen schrijven beloofde hij daarom, „voortaan volgens believen der E. Classis sijnen Kerckendienst in het prediken ende de bedieninge der H. Sacramenten, in sijn gemeijnte getrouwelijck waar te nemen." Dit hielp. De Classis achtte het niet noodig, zoo 't schijnt, de censuur op hem toe te passen, maar werd door zijn brief gunstig voor hem gestemd en — „acquiesceerde in sijne belofte." [2])

Den volgenden dag was de Classis extra-ordinair vergaderd. CANCRINUS kon natuurlijk op zijne missive van den vorigen dag nog geen antwoord hebben. 't Komt mij echter voor, dat hij na de afzending van dat schrijven nog niet volkomen gerust is geweest en daarom al dadelijk, vóór hij het besluit der Classis nog wist, een tweeden brief gezonden heeft. Ten minste het eerste, dat in deze vergadering behandeld werd, was een brief, die bij den aanvang der samenkomst werd „overgeleverd" en waarin Ds. CANCRINUS nog eens beloofde zijn vorig leven te zullen beteren. Gelijk zeer wel te begrijpen

1) *Acta Class. Leov.* 3 Sept. 1688. art. 2.

2) *Acta Class. Leov.* 1 Oct. 1688 art. 6.

is, vooral na het den vorigen dag reeds genomen besluit, „schepte de Classis hierin genoegen.”[1])

Hierbij schijnt het vooreerst gebleven te zijn. Twee jaren gingen voorbij, zonder dat er in de Classicale acta eenige melding van den predikant van Wier gemaakt werd. Dat het al dien tijd in die gemeente gegaan is, gelijk 't behoorde, wil er evenwel bij mij niet in. Het bewijs toch is er, dat hij, ook na zijne zoo plechtig herhaalde belofte, het Avondmaal niet bediend heeft. Of de Classis er geen acht op sloeg, of dat het haar niet ter oore kwam, is niet uit te maken. In elk geval had zij op een man als CANCRINUS, op wien zij zooveel aan te merken gehad had, maar die door haar nog niet éénmaal gecensureerd was, wel in bijzondere mate nauwkeurig toezicht mogen houden. Waaraan wij hier ook te denken hebben, aan onwetendheid door achteloosheid, of aan eene misplaatste barmhartigheid, of aan eene zekere onverschilligheid, het is in de Classis niet te verontschuldigen, dat zij het zich niet aantrok, dat Ds. CANCRINUS zijne beloften schond en „de kerken ordre” overtrad.

Of het eindelijk dan toch te erg liep? 't Heeft er wel wat van. In de laatste Classicale vergadering, die in het jaar 1690 gehouden werd, kwam bij de censura morum niets voor dan alleen eene nieuwe klacht over Ds. CANCRINUS, naar aanleiding van de waarneming van zijn dienst. Daar de Classis vóór April van het volgende jaar niet weer samenkwam, werd besloten den beklaagde te citeeren voor 't college van de Deputaten der Classis, om daar gehoord te worden in 't bijwezen van hen, die te voren reeds in zijne zaak tot een onderzoek gecommitteerd waren geweest.[2])

Nog voor het jaar ten einde was, kwamen de Classicale Deputaten extra-ordinair bijeen, om hunne geheele

---

[1]) *Acta Class. Leov.* 2 Oct. 1688. art. 1.

[2]) *Acta Class. Leov.* 6 Oct. 1690. art. 8.

zitting aan de zaak van Ds. CANCRINUS en zijne gemeente te wijden. [1]) Uit het rapport, dat de gecommitteerden toen uitbrachten, bleken verschillende dingen. Vooreerst deelden zij mede, dat de gemeente van Wier weinig of niets aan te merken had op de waarneming van den predikdienst door Ds. CANCRINUS, hoewel men er over klaagde dat hij zich weinig op de studie toelei. 't Moet zeker wel erg geweest zijn, als eene dorpsgemeente, zoo gering als die van Wier, zich geroepen gevoelde daarop aanmerking te maken. Wat het doopen betreft, waaromtrent, gelijk wij zagen, vroeger ook al bezwaren tegen hem ingebracht waren, deed hij nu geheel anders. Was hij toen al te zorgvuldig geweest, zoodat hij den doop niet wilde toedienen aan kinderen, die daarop ten volle recht hadden, nu was hij tot een ander uiterste vervallen, door maar doodeenvoudig *alle* kinderen, die tot hem gebracht werden, te doopen, zonder te vragen, of hun het doopsel ook om de eene of andere reden geweigerd behoorde te worden. Verder was het maar al te waar, dat hij in twee à drie jaar het Avondmaal niet had gehouden. En eindelijk moest het treurig verschijnsel geconstateerd worden, dat, hoewel Ds. CANCRINUS zelf nu wel genegen scheen te zijn om het Avondmaal te bedienen, de lidmaten der gemeente beslist weigerachtig bevonden werden met hem te communiceeren en wel om zijn „onstichtelijk leven," vooral hierin bestaande, dat hij op verscheidene plaatsen „loste en borgde," terwijl het duidelijk genoeg was, dat hij geen „intentie had om ooit te betalen."

Toen dit rapport door de gecommitteerden was uitgebracht, werd Ds. CANCRINUS, die op de gedane citatie thans terstond verschenen was, door den praeses ernstig aangesproken over deze dingen en gevraagd, of hij ook iets daartegen in te brengen had. Wat hij daarop tot verontschuldiging in 't midden bracht, vind ik niet ge-

---

[1]) *Acta Deputatorum Class. Leov.* 1 Dec. 1690.

boekt, maar wel, dat het niet van belang werd geacht en dat hij bij zijn antwoorden zich „in alles seer confuis" gedroeg. Na alles wat zij gehoord hadden moesten de Deputaten wel tot de slotsom komen, dat het te Wier „seer slordig" toeging en dat de gemeente, in deze omstandigheden en zoolang deze toestand bleef voortduren, onmogelijk kon gesticht worden. Dit bedenkende, verzochten zij dan ook de gecommitteerden, die reeds een en andermaal in deze zaak opgetreden waren, zoo spoespoedig mogelijk de gemeente en Ds. CANCRINUS bijeen te roepen en aan beide partijen hunne roeping voor oogen te stellen. Zij moesten dan den leeraar zijn plicht voorhouden, die op hem rustte in het ijverig waarnemen van zijn predikdienst en het bijhouden van zijne studiën, in het eerbiedig bedienen van den Doop en in het behoorlijk houden van het Avondmaal, terwijl zij hem tevens moesten waarschuwen tegen „'t opspraekelijk lossen en borgen," waaraan hij zich schuldig maakte. Aan den anderen kant zouden zij ook de gemeente moeten opwekken en aansporen tot het getrouw en vlijtig bijwonen van de predikatiën en catechisatiën, die door Ds. CANCRINUS gehouden werden en waaraan zij zich scheen te onttrekken, „en tot betooninge van alle behoorlijke liefde en respect aen D. CANCRINUS als sijnde haer Leeraer en Opsiender." De gemeente van Wier zou in haar recht zijn geweest, indien zij aan de gecommitteerden geantwoord had, dat zij met het betoonen van respect aan Ds. CANCRINUS, die zich zoo weinig als Leeraar en Opziener gedroeg, zoo lang zou wachten tot hij zelf het zich waardig gemaakt zou hebben. Daarentegen miste zij het recht, haren predikant, voor wien ook de honger een scherp zwaard was, het euvel te duiden, dat hij door „lossen en borgen" in het onderhoud van zich en zijn huisgezin trachtte te voorzien, zoolang zij zelve zich onthield van iets bij te dragen tot het maar al te karig tractement, dat hij genoot. Eene gemeente, die zonder hel-

pend bij te springen haar predikant gebrek ziet lijden, waardoor hij zuchtend zijn werk moet doen, verbeurt daardoor reeds haar recht om tegen hem op te treden.

De gecommitteerden deden wat hun door de Classicale Deputaten te verrichten gegeven was, — met welk gevolg? is mij onbekend; — en brachten van hunne bevindingen rapport uit in de eerstvolgende vergadering van de Classis, die daarmede de zaak van Ds. CANCRINUS weer „ad notam" nam. [1]) Ook in de samenkomst, die veertien dagen daarna gehouden werd, werd al wederom de zaak „ad notam" [2]) genomen en een klein jaar ging voorbij, eer men weer iets van den leeraar van Wier vernam.

't Was in de vergadering van den 4den April 1692, dat bij de censura morum „weederom iets tegens D. CANCRINUS geoppert" werd. Wat het was, wordt niet gezegd, maar het zal wel betrekking gehad hebben op de oude grieven. Ook ditmaal nam men het „ad notam," wat ook moeilijk anders kon, daar, gelijk ik vermoed, Ds. CANCRINUS wel niet tegenwoordig geweest zal zijn. [3])

In de samenkomst, die twee maanden daarna gehouden werd, behoorde de predikant van Wier tot de afwezigen. Nu, dat zal ieder kunnen begrijpen, die weet wat er in die vergadering gebeuren zou. Ik twijfel ten minste niet, of CANCRINUS zelve zal wel bekend zijn geweest met het plan, dat zijn schoolmeester en een zijner diakenen hadden; en in dat geval moeten wij erkennen, dat het van hem wel wat te veel geëischt geweest zou zijn, zoo men gewild had, dat hij ter Classis tegenwoordig zou zijn. 't Begon er namelijk hoe langer des te treuriger uit te zien met zijn financiëelen toestand. En daarom dan ook verschenen de schooldienaar MEYNARDT AARENTS

---

1) *Acta Class. Leov.* 20 April 1691. art. 7.
2) *Acta Class. Leov.* 4 Maji 1691. art. 8.
3) *Acta Class. Leov.* 4 April 1692. art. 9.

en de diaken Baucke Gerbens in het midden der broederen, niet alleen om hun bekend te maken, hoe diep armoedig het er bij hun predikant uitzag, maar ook om tevens de Classis te verzoeken, dat zij daarin de „behulplijcke en bewaarende handt" zou bieden, opdat Ds. Cancrinus zoo van zijne schulden bevrijd en uit zijne ellende gered mocht worden. 't Was ongetwijfeld een zeer moeielijk geval voor de Classis. Had zij, — zoo kon zij vragen — door hem te sparen, niet genoeg barmhartigheid reeds aan hem bewezen? Had zij, indien zij hem naar verdienste gecensureerd had, hem niet in nog veel grootere moeielijkheden kunnen brengen? Genoot hij, dank zij hare lankmoedigheid en haar weergaloos geduld, nog niet altijd ongestoord en ongehinderd, van dat hij te Wier kwam tot nu toe, de inkomsten aan die standplaats verbonden? Moest zij nu ook nog bijspringen om zijne schulden te betalen en hem alzoo in ieder opzicht de maat der goedgunstigheid, zelfs tot overdrijving toe, volmeten? Inderdaad, 't was een zeer moeielijk geval. Het beste scheen nog wel, en alzoo werd daarom ook bij meerderheid van stemmen besloten, om Ds. Cancrinus maar weer eens tegen de volgende ordinaire sessie te citeeren en dan hem over deze zaak te ondervragen. [1])

't Zal den lezer, die nu den predikant van Wier al zoo eenigszins kent en zijn wijze van doen in zulke omstandigheden weet, volstrekt niet verwonderen, als ik hem zeg, dat in die volgende vergadering Ds. Cancrinus weer, evenals vroeger zoo menigmaal reeds in gelijke omstandigheden geschied was, afwezig bleef. Een door hem aan de Classis geschreven brief, waarvan de inhoud echter niet meegedeeld wordt in de Classicale acta, werd voorgelezen, en ten gevolge daarvan adviseerde en besloot men, dat de absente broeder op nieuw zou worden geciteerd. [2])

[1]) *Acta Class. Leov.* 6 Jun. 1692. art. 3.

[2]) *Acta Class. Leov.* 4 Julij 1692. art. 3.

Toen in de volgende Classicale vergadering, volgens de gewoonlijk gevolgde orde van behandeling der zaken, de zaak van CANCRINUS ter tafel kwam, was de persoon in quaestie zelve nog niet tegenwoordig. In den loop der zitting verscheen hij echter en aan het einde der samenkomst kon men tot de bespreking der dingen, die hem aangingen, overgaan. Ds. CANCRINUS gaf een geheel verhaal van zijn beklagenswaardigen toestand, erkende volmondig dat hij zich diep in schulden gestoken had, zonder dat hij nu een gedetailleerd overzicht daarvan gaf, en eindigde met het vriendelijk en dringend verzoek om uit zijne benarde omstandigheden d. w. z. uit zijne diepe schulden gered te worden. Wat zou men doen? Men had wel medelijden met hem, maar hem beloven, zijne schulden te zullen betalen, zonder dat men nauwkeurig wist, hoe groot zij waren, dat ging toch ook zoo maar niet aan. Bovendien, de barmhartigheid mocht wel roemen tegen het oordeel, maar zij mocht toch nooit het oordeel verduisteren. Men besloot daarom Ds. CANCRINUS te gelasten, dat hij „sijn staat eens [zou] opgeven en vertonen aan de E. Classis." Dat zou dan moeten gebeuren in de volgende vergadering, tegen welke hij dus weer werd geciteerd. Tevens zou dan zijn gedrag, dat niet onberispelijk was, ook onderzocht worden. [1])

Had de Classis in ernst gemeend, dat de man, dien zij helpen wilde, dadelijk op de eerste aanmaning in hare vergadering zou komen, om te doen zien in hoeverre hij geholpen moest worden, dan bedroog zij zich. Hij wilde wel gaarne van zijne schulden worden verlost, maar hij zag er tegen op ze alle te noemen. Bovendien is het ook zeer wel mogelijk, dat hij bevreesd was voor het onderzoek, waaraan zijn gedrag zou worden onderworpen. Zoo verscheen CANCRINUS dan ook ditmaal weer niet. Natuurlijk kon de Classis nu niet voortgaan met

[1]) *Acta Class. Leov.* 1 Aug. 1692. art. 2 en 7.

de behandeling der zaak, waarom zij besloot haar uit te stellen en eene nieuwe citatie aan CANCRINUS te laten beteekenen. [1])

Hieraan durfde hij, zoo 't schijnt, niet ongehoorzaam te wezen, hoewel 't ook niet onmogelijk is, dat het gebrom der „beeren" hem uit vrees en in angst naar de Classicale kamer gedreven heeft om daar onder de bescherming der Broeders eene veilige schuilplaats te zoeken. Hier klaagde hij aan de Classis „sijn desolate staat" en lei eene gedetailleerde opgave zijner schulden over, „hoewel nogh niet na goeder trouwe." Niet terstond kon de Classis besluiten die schulden te betalen; zij zou daarover „nader oordeelen." Intusschen begreep zij zeer wel, dat er, vooral met het oog op den naderenden winter, dringend hulp noodig was, en daarom, niettegenstaande Ds. CANCRINUS zich zeer onbehoorlijk gedragen en daarbij nog getracht had haar door eene onjuiste opgave zijner schulden een rad voor de oogen te draaien, „heeft [zij] echter nogh eenige mildadigheijt aan hem Eerw. gepleeght." [2])

Dat plegen van milddadigheid bestond natuurlijk in het geven van geld. Die bijdragen, door de leden der Classis gegeven, werden echter niet in handen van Ds. CANCRINUS zelven gesteld. Men scheen hem niet te vertrouwen, en men had daar reden voor. In eene extra-ordinaire vergadering van de Classis, die in het laatst van 1692 of in het begin van 1693 gehouden is, [3]) deed Ds. J. GERCAMA [4]) rekening en verantwoording van deze penningen,

---

[1]) *Acta Class. Leov.* 5 Sept. 1692. art. 5.

[2]) *Acta Class. Leov.* 3 Oct. 1692. art. 5.

[3]) Zie de *Acta* van die vergadering (art. 1), waarbij geen datum staat, maar die ik vermoed, dat zeer kort na de vergadering van 3 Oct. 1692 gehouden is.

[4]) Het blijkt niet, of hier bedoeld is Ds. JUSTUS G., die te Britsum, Hindeloopen, Leeuwarden en Utrecht (daar † 27

die gegeven waren om CANCRINUS „winterbrandinge" te verschaffen. Hetgeen er na aftrek van de kosten, hieraan besteed, nog overschoot, had hij CANCRINUS zelven ter hand doen stellen, „om sich daer door van enige mondkost te versien." 't Was dus wel ver gekomen met den predikant van Wier, dat hij geen brandstof voor den winter meer koopen kon en ook in kast en kelder niets meer had om zich en zijn gezin te voeden, terwijl zijn crediet in en buiten de gemeente wel niet zoo groot zal zijn geweest, dat hij er op „borgen" kon. Dat de gemeente zelve echter iets deed om haren leeraar uit den nood te redden en in zijn onderhoud te voorzien, blijkt niet en is evenmin waarschijnlijk. De schulden, die door CANCRINUS gemaakt waren en wel grootendeels, zoo niet geheel, bestaan zullen hebben uit gewone huishoudelijke schulden, schijnen werkelijk door de Classis betaald te zijn, daar er in de bijna drie jaren, gedurende welke CANCRINUS nog predikant bleef, in 't geheel geen melding meer daarvan gemaakt wordt.

Overigens was het nog niet alles in orde. De man was geheel en al ongeschikt, gelijk reeds sedert lang voldoende gebleken was, voor het ambt, dat hij bekleedde. Ongeveer een jaar na de regeling zijner financiëele aangelegenheden door de Classis, werd in eene harer vergaderingen bij de censura morum door „sommige der broederen" medegedeeld, dat hun dikwijls ter ooren was gekomen, „hoe verwart, duister en onverstaanbaar D. W. CANCRIJNUS doorgaans is in zijn prediken." Mij dunkt, het zal den broederen ook wel eens verveeld hebben, altijd zich met dezen man te moeten bezig houden, hoewel zij anders niet te klagen hadden over gebrek aan afwisseling, daar zeer velen hunner nu en dan wel eens

Mei 1714) stond; of zijn broeder Ds. JOHANNES G. die van 1687 tot 12 April 1697, toen hij emeritus werd wegens krankzinnigheid, te Roordahuizum gestaan heeft.

de eentonigheid, die door dat altijd aan de orde zijn van de zaak van CANCRINUS, dreigde te ontstaan, verbraken door zich maar eens schuldig te maken aan dronkenschap of andere zonden en zoo aan de Classis wat te doen te geven. Niettegenstaande het, na deze vernieuwde aanklacht, „seer dienstig geoordeelt [werd] die zaak door gecommitteerden te ondersoeken", schijnt men er zich toch maar wat van afgemaakt te hebben, want van een rapport door die gecommitteerden uitgebracht of een oordeel door de Classis geveld naar aanleiding dezer klacht, melden de acta niets, en anderhalf jaar lang werd weer het zwijgen over Ds. CANCRINUS bewaard. [1])

Deze schijnt door al het voorafgegane niet wijzer geworden te zijn, noch voorzichtiger. Immers toen in de Classicale vergadering van 1 April 1695 tegen het einde der samenkomst censura morum gehouden zou worden, bleek het, dat er „niets van veel belang voorgecomen [was] als alleen de onordentelijke conduite van D. WERNERUS CANCRINUS, tgeen van den E. Classis werd ad notam genomen." [2])

In eene der volgende vergaderingen der Classis, in welke de zaak behandeld had moeten worden, was CANCRINUS natuurlijk weer niet tegenwoordig, zoodat de behandeling uitgesteld en CANCRINUS nog eens tegen de eerstvolgende samenkomst geciteerd moest worden." [3]) 't Begon er veel op te gelijken, dat hij een loopje met de eerwaardige Broederen wilde nemen.

Eindelijk scheen er dan toch een einde aan het geduld der Classis te zullen komen. In plaats van aan de tot hem gerichte oproeping gehoor te geven en in de vergadering te verschijnen, zoozals zijn plicht was èn als lid der Classis èn bovendien als aangeklaagde voor de Classis,

---

1) *Acta Class. Leov.* 9 Oct. 1693. art. 8.
2) *Acta Class. Leov.* 1 April 1695. art. 10.
3) *Acta Class. Leov.* 3 Junij 1695. art. 3.

bleef hij weer thuis en zond, gelijk hij al meermalen gedaan had, een brief „tot excuijs." Natuurlijk waren de broeders zeer ontsticht over de absentie van CANCRINUS en zij werden daarmede niet verzoend door zijn brief, „welke brief zijnde gelesen, de Eerw. vergadering gantz geen genoegen in deselve genomen, né-maer in tegendeel eenpariglijk heeft geoordeelt dat Do. CANCRINUS op een nieuw geciteerd zoude worden." [1])

Eene maand daarna was de Classis wederom bijeen. Het eerste punt op de agenda was de zaak van Ds. CANCRINUS. Maar de predikant van Wier was er niet en er kon dus geen voortgang gemaakt worden. Eindelijk echter, toen de vergadering reeds een geruimen tijd bijeen was, verscheen hij. Van zijne „onordentelijke conduite", waarover hij zich zou hebben moeten verantwoorden, vernemen wij evenwel niets, maar wel, dat hij aan de Classis zijne begeerte kenbaar maakte om opgenomen te worden onder het getal der emeriti. Terwijl CANCRINUS op deze wijze alle onaangenaame gevolgen van zijne verkeerdheden zocht te voorkomen, kreeg hij hulp. Ds. GONGEDIJCK [2]) deelde uit naam van de heeren BURMANIA en KRUIJFF, door hen daartoe gemachtigd, aan de Classis mede, dat het hun wensch was, dat aan de begeerte van den predikant van Wier voldaan mocht worden, „opdat soo de Gemeente aldaer door een bequamer leeraar mochte werden gesticht", terwijl zij tevens aanboden, de Classis daarbij te zullen helpen zooveel in hun vermogen zou zijn. 't Vermoeden ligt voor de hand, dat er een accoord gesloten was tusschen de beide genoemde heeren als vertegenwoordigers der gemeente en Ds. CANCRINUS. De

[1]) *Acta Class. Leov.* 1 Julij 1695. art. 2.

[2]) Hij is dezelfde als NICOLAAS JONGEDIJK, die achtereenvolgens predikant was te Idaard c.a. (1682—87), te Kornjum (1687—98), te Huizum (1698—1702) en te Goutum c. a. (1702— † April 1722).

laatste zou zijn emeritaat aanvragen en zoo de gemeente vrij maken en zelf aan de vervolging van de Classis ontkomen; de eersten zouden dan hun invloed aanwenden bij de Kerk, om dat emeritaat te verleenen en al het voorafgegane te vergeten, en bij de Overheid om hem het gewone pensioen der emeriti te doen geworden. Op iets anders toch als dit kon de hulpaanbieding door hen aan de Classis, die zoo van een lastpost verlost werd, moeielijk betrekking hebben. Na gedane omvraag werd dan ook het verzoek van Ds. CANCRINUS goedgekeurd en toegestaan, mits hij eerst „door de goetheijt van haer Eed. Mogende onder het getal der Emeriti gestelt moge werden." Terstond werden nu drie gecommitteerden benoemd om „het selve bij haer Eed. Mogende te versoeken", die het zeker niet zouden weigeren, zooveel invloed zouden de Heeren BURMANIA en KRUIJFF wel weten aan te wenden. [1])

In de volgende vergadering brachten de gecommitteerden rapport uit van hunne bemoeiingen bij 't Collegie in zake het emeritaat van Ds. CANCRINUS en vertoonden zij eene resolutie van hunne Edel Mogenden van den 10den Augustus v. d. j., waarbij aan Ds. CANCRINUS het gewone Stipendium Emeriti, ten bedrage van *f* 300.— jaarlijks, werd toegekend. Nadat de persoon in quaestie verklaard had hierin te willen „acquiesceeren" en de Classis bedankt had voor „haer voorsorge", werd hij door haar emeritus verklaard. [2])

Dat het aanvragen van emeritaat niet naar de vrije keuze van CANCRINUS of uit eigen aandrang, maar hem opgedrongen was, komt mij nog meer aannemelijk voor, als wij vernemen, hoe hij, nadat hij emeritus was verklaard, nogmaals zijn nood aan de Classis klaagde. Van dat gewone stipendium, van die *f* 300.—, zoo zuchtte

---

[1]) *Acta Class. Leov.* 5 Aug. 1695. art. 1 en 4.

[2]) *Acta Class. Leov.* 2 Sept. 1695. art. 1.

hij, kon hij met zijn huisgezin onmogelijk leven en daarom verzocht hij, „dat de E. Classis dogh op de eene of andere wijse sijn familie ten goede wilde gedenken." En de Classis, wat antwoordde zij op dit verzoek, dat dan toch waarlijk, na al de barmhartigheid, die bewezen was, de grenzen der bescheidenheid verre te buiten ging? Zij mat CANCRINUS de mate der goedgunstigheid zoo vol als maar kon en beloofde hem het hare te zullen doen „na haer vermogen tot welstant van sijn huisgesin." [1])

Zoo was dan WERNERUS WILHELMUS CANCRINUS, na dertien jaren dienst als predikant van Wier, emeritus verklaard en ontving hij, hoewel in al dien tijd niet gecensureerd zijnde, daarin dan toch de straf voor het verwaarloozen van zijn ambt, waaraan hij zich, niettegenstaande allerlei schoone beloften van beterschap, voortdurend had schuldig gemaakt.

Deed men, toen in 1681 de vacature-TILEKINGH ontstaan was, geene moeite om haar vervuld te krijgen, *omdat* niemand „solliciteerde", het schijnt, dat er zich nu al heel spoedig een sollicitant had opgedaan, want nauwelijks éène maand, nadat CANCRINUS emeritus gemaakt was, werd door de Classis reeds het beroep geapprobeerd, dat uitgebracht was op den candidaat WILHELMUS LAUTENBACH, den zoon van den Jelsum'er predikant JACOBUS LAUTENBACH. [2])

Aangaande het verder leven van CANCRINUS is mij niets anders gebleken, dan dat hij het geeindigd heeft te Heerenveen, waar hij in 1731 overleed.

Het gebeurde met Ds. CANCRINUS is inderdaad opmerkelijk en mag eene bijdrage heeten ter kenschetsing van het kerkelijk leven van dien tijd. Eene Kerk, die hare zuiverheid wil bewaren, heeft in de allereerste plaats te zorgen,

---

[1]) *Acta Class. Leov.* 2 Sept. 1695. art. 2.

[2]) *Acta Class. Leov.* 7 Oct. 1695. art. 3.

dat er zich eene krachtige levenstucht in haar openbare. De zuiverheid in de leer moge er zijn; indien het leven er tegen vloekt, baat zij niets. En, terwijl men vroeger allen prijs stelde op het ongeschonden bewaren van de belijdenis volgens de formulieren van eenigheid, is het niet te ontkennen, dat er op het gebied van het zedelijk leven maar al te veel door de vingers gezien werd. Een rechtzinnige, die een ergerlijk leven leidde, droeg men en bracht men zelfs tot eere; iemand daarentegen, die om zoo te zeggen vlekkeloos van wandel was, maar niet geheel en al accordeerde met de formulieren, werd uitgeworpen en gesmaad. Zóó, eenzijdig den nadruk leggende op de leer en minder lettende op wat er in zoo menig predikants-leven onzedelijks en verkeerds was, werd men daardoor oorzaak van den achteruitgang der Kerk op geestelijk gebied, en het bewijs voor de waarheid van KOELMAN's woord, werd herhaaldelijk geleverd: „De fouten van Leeraars zijn als de Leeraars van fouten."

Zoo was 't ook met CANCRINUS. Hij was door zijn slordig leven oorzaak, dat het in de gemeente, „seer slordig" toeging. Door de lichtzinnige wijze, waarop hij zijn ambt vervulde en zijne „onordentelijke conduite" was hij mede de bewerker van het verval der gemeente. En wat deed de Kerk tegen zulk eenen ontrouwen en de gemeente verdervenden dienaar? Nagenoeg niets. Wel hield de Classis zich gedurende tien jaren in niet minder dan vier en dertig vergaderingen met zijne verkeerdheden bezig. Het werd bewezen, dat hij de bediening der Sacramenten, soms jaren achtereen, verwaarloosde en ontwijdde; dat hij van prediken en studie zoo weinig werk maakte, dat de gemeente zoo goed als niets aan hem had; dat hij zich zelven in opspraak bracht door eene wijze van schulden maken, die veel met stelen overeenkwam. Dat alles werd herhaalde malen bewezen. Wel beloofde hij meer dan eens beterschap, maar ook telkens weer verbrak hij die belofte door tot zijn vroegeren handel terug

te keeren. En niettegenstaande de Classis èn in de gemeente èn in CANCRINUS zelven de nadeelige gevolgen van dit alles zag, — toch suspendeerde zij in al die tien jaren niet ééͤnmaal den man, van wien zij later zelve verklaren moest, dat hij, ook als hij zijne schulden bekende, „nogh niet na goeder trouwe" handelde. Integendeel zij hielp hem, kwam hem met liefdegaven te gemoet en bracht hem zelfs nog in het gestoelte der eere. Eindelijk werd hij — afgezet? geschorst ten minste? neen — „salvo honore" emeritus verklaard, terwijl hij eigenlijk nooit recht gediend had; en boven zijn pensioen werd hem door de Classis nog onderstand beloofd.

Opmerkelijk, haast onbegrijpelijk is die flauwheid, die overdreven zoetsappigheid van de Classis. Tenzij men tot verklaring hiervan er op lette, dat al het verkeerde, waaraan CANCRINUS schuldig stond, buiten de leer omging, en slechts betrekking had op de praktijk des christelijken levens. Onbegrijpelijk haast; — tenzij men bedenke, dat CANCRINUS nooit beschuldigd werd van onzuiverheid in de leer, wat overigens ook tegen hem ingebracht mocht worden. In dat geval, — de geschiedenis der Gereformeerde Kerk bewijst het door menig treurig feit; — in dat geval kon er veel op door en zag men menige zonde vergoelijkend voorbij.

EEN BOETEPREDIKER
UIT DE ZEVENTIENDE EEUW.

(BOUWSTEENEN. 1895).

EEN BOETEPREDIKER UIT DE ZEVENTIENDE EEUW. [1])

Het bekende spreekwoord, dat de kritiek gemakkelijk, maar de kunst moeielijk is, wordt door de ervaring van alle tijden bevestigd. Dit geldt ook, en zeker niet het minst, van de groote kunst om het leven aan zijne bestemming te doen beantwoorden in elken kring, waarin het zich beweegt, en het in zijn volle schoonheid tot openbaring te brengen. De kritiek is gemakkelijk; — dat bewijst ons het groote aantal van boetepredikers en zedemeesters, die door alle eeuwen heen zijn opgetreden, met meer of minder heilige bedoelingen, maar steeds met het uitgesproken doel om te wijzen op zonden en fouten en tekortkomingen in het leven, en de aandacht te vestigen op middelen tot wegneming daarvan. En dat die kritiek bij de schare gewild was, en nog is, blijkt uit het feit, dat elk, die zich opwerpt als censor, op welk gebied ook, rekenen kan op een aandachtig gehoor; en naar mate hij scherper is en hartstochtelijker, wordt ook allicht zijn aanhang grooter. — Maar de kunst is moeielijk; kritiek alleen bouwt niet op, vooral niet omdat de zelfkritiek, bij ieder lid der gemeenschap noodig om eene algemeene verbetering tot stand te brengen, juist zoo zeldzaam is. Als men nagaat, hoevele boetepredikers en

---

[1]) Eene voorlezing.

zedemeesters hunne forsche of schelle stem reeds verheven hebben, dan zou men mogen verwachten, dat allengskens de tijd naderde, waarop zij wezen en hoopten. De ervaring leert echter, dat hun invloed niet in evenredige verhouding staat tot de gretigheid, waarmee hunne woorden gehoord of hunne geschriften gelezen werden. — Dit behoeft ons niet te verwonderen, want zij verdienen over 't algemeen geen onvoorwaardelijk vertrouwen. Wie een juist beeld wil hebben van een bepaalden tijd, moet niet alleen luisteren naar hen. Vooreerst is het een gewone fout, dat zij te veel generaliseeren. Wat zij in een min of meer engen kring opmerken, geven zij allicht als een algemeen verschijnsel. Daarbij zijn zij in den regel meer geneigd om de schaduwzijden op te merken dan de lichtkanten. En de pretentie, waarmee zij optreden, maakt dat zij, zich — ter goeder trouw meestal — verheffende boven hun omgeving, alles toetsen aan wat zij zich als ideaal of als doel, dat zij bereiken willen, gesteld hebben, en onmeedoogend afkeuren, wat daaraan niet beantwoordt. De boeteprediker zegt: Indien gij niet zijt, zooals *ik* zeg dat gij zijn moet, dan staat het niet recht met u. En de zedemeester spreekt: Indien de toestanden niet zijn, zooals *ik* mij voorstel dat zij wezen moeten, dan deugen zij niet. — Wij voelen, dat, afgedacht nu nog van alle zwartgalligheid en laatdunkendheid, waartoe zij lichtelijk bij verdere ontwikkeling komen; afgedacht ook van allen eigenwaan en hoogmoed, waartoe voor hen inzonderheid de verleiding bijzonder groot is, de boetepredikers en zedemeesters meestal eenzijdig, partijdig, bevooroordeeld zijn, zich schuldig maken aan overdrijving en zoo zelve hun woord slaan met den vloek der onvruchtbaarheid.

Ik hoop niet, dat gij mij beschuldigen zult nu zelf eenzijdig, partijdig en bevooroordeeld te zijn ten nadeele der personen, wien ik deze min loffelijke eigenschappen verwijt. Want dat ben ik niet. Integendeel, ik gevoel sympathie voor hen. Er is in deze mannen iets, zeer

veel zelfs, dat mij aantrekt. Het zijn gewoonlijk niet de minst ernstigen, en moedigen, en degelijken, die optreden tegen de gebreken en zonden van hun tijd. Zij toonen te durven; te durven zien en te durven spreken. Zij bewijzen eene overtuiging te hebben en voor haar te willen strijden; zij zijn persoonlijkheden, zij bezitten karakter. Hun moed eert hen.

Daarom ook mede — om mij bij ons vaderland te bepalen — heb ik veel meer eerbied voor de boetepredikers uit de 17de eeuw, voor een LODENSTEIN, een KOELMAN, een HONDIUS e.a., die hunne krasse bestraffingen met hun naam dekken, dan voor de zedemeesters uit de 18de eeuw, die hunne spectatoriale geschriften anonym de wereld inzenden. — Maar wat de werken van al deze mannen betreft, hoewel zij ons niet het in ieder opzicht juiste beeld van hun tijd toonen, toch hebben zij groote verdienste. Wie geen kennis er van neemt, kan hun tijd niet beoordeelen. Zij leveren, als ik deze vergelijking mag gebruiken, de schaduw op de schilderij en geven daardoor niet enkel relief maar bovenal waarheid aan het beeld van den tijd, die aldus voor ons begint te leven.

Zoo hebben deze mannen dus voor de geschiedenis eene groote beteekenis, en geven ook aan latere geslachten nog lessen van levenswijsheid. Wie hunne geschriften leest, ontvangt menige belangrijke bijdrage omtrent het leven hunner tijdgenooten, omtrent de zeden en toestanden der dagen, waarin zij ons verplaatsen, en komt er onwillekeurig toe om vergelijkingen te trekken tusschen voorheen en thans, vergelijkingen, die niet altijd ten gunste van het verleden pleiten, die vaak het heden meer doen waardeeren en niet weinig van hetgeen nu is leeren verklaren uit hetgeen vroeger was. Immers, in 't verleden ligt het heden, in 't geen is wat worden zal.

Het zij mij vergund u kennis te doen maken met een boeteprediker uit de laatste helft der 17de eeuw, die, hoewel hij niet vrij is van de gebreken zijner soort, toch

hoòg staat boven velen hunner. Zijn er misschien onder u, die reeds vroeger met hem kennis maakten, ik hoop en vertrouw, dat eene nieuwe ontmoeting hun niet onaangenaam zal zijn.

Ik bedoel JACOBUS HONDIUS, in leven predikant te Hoorn, die in het jaar 1679 bij GERARDUS BORSTIUS, boekverkooper te Amsterdam op den Dam op de hoek van den Nieuwendijk, een reeds vijf jaren vroeger door hem geschreven boekje uitgaf, onder den titel: „Swart Register Van duysent Sonden, Als een Staeltje, dienende tot ontdeckinge, ende opweckinge, van den vervallen yver en Godtvruchtigheydt der hedendaeghsche genaemde Ledematen in de Gereformeerde Christelijcke Gemeynten van Nederlandt." Deze titel wordt verklaard en de inhoud van het werk geteekend door het motto, uit Job 9 : 2, 3 gekozen: „Hoe soude de mensche rechtveerdigh zijn by Godt? Soo hy lust heeft om met hem te twisten, niet een uyt *duysend* sal hy hem beantwoorden."

Eenige jaren geleden vestigde de Utrechtsche predikant Dr. J. HARTOG in „Geloof en Vrijheid" (1882) de aandacht op hem als op „een vergeten zedemeester". Toch is zijn werk niet spoedig vergeten geworden. Het „Swart Register", waarin duizend zonden alphabetisch gerangschikt zijn, heeft langen tijd in hooge eere gestaan bij het Gereformeerde volk, dat in de achttiende eeuw daaruit vooral zijne kennis van de christelijke moraal putte, zoodat het ongetwijfeld een grooten invloed gehad heeft op het oordeel van zeer velen over hetgeen men doen en laten moest.

En dat in zijn tijd aan het „Swart Register" en in het algemeen aan den arbeid van HONDIUS groote beteekenis gehecht werd, blijkt uit het lofgedicht, door den Hoornschen predikant MARTINUS VAN HARLINGEN vóór het boekje geplaatst, een gedicht, dat niet de minste poëtische waarde bezit, maar wegens zijn curieusen inhoud wel vermelding verdient. Het luidt aldus:

„Dit is de Man, die mont en veer
Ten besten heeft voor Christi eer;
Die met sijn klaer *Schriftuerlijck Ligt*
Veel swacke sielen heeft gestigt,
En stercke stercker heeft gemaeckt.
Wel hem, die voor Gods saecke waeckt;
Die als een wackre *Hondt* verweckt
Den sondaer uyt sijn slaep, en treckt
Hem uyt de kaecken van 't verderf
Nae 't Hemel-rijck, dat eeuwigh erf
Van Godt den sijnen toegeseydt,
Om daer tot in der eeuwigheyt
Te singen en ten rey te gaen.
Hier legt sijn arbeydt weer op aen
Dees Yveraer, en schrijft *een rol*
Van duysent Sonden swart en vol.
De Duyvel borst van spijt en gal,
Nu *Hondius* gehardt en pal
Het *swarte* rijck te keer weer gaet,
Ontweldigt meenig Ondersaet
Uyt 's afgronds kromme krauwel-vuyst.
De vuyle Beelzebub begruyst
Met roet en brandt-peck in sijn Baert
Riep al sijn spoocken by den haert,
En seyd': hadd' ick die rol alhier,
Ick sneeds' aen stucken in het vier,
Verbrandese tot as en stof,
Bestroyde daer met 't Helsche Hof:
Het is den Roeper niet genoegh
Dat hy doet hooren laet en vroegh
Sijn grove strot en heesch geluyt
Door 't Kerck-gewelf ter Preeck-stoel uyt;
Maer loopt nu met een nieuwe ram
Ons Hof-deur uyt haer voeg en kram;
Sijn *Swart Register* is het net,
Dat ons weer nieuwe laegen set;
Sijn juyst gecijffert *A Be Ce*
Is 't mes, dat ons dreyght snee op snee:
Gy Dienaers dan spant kragt en sin

Tot stuyting van ons naedeel in;
Maeckt Hondio het leven suer
Door haet van 't Volck, dat wispeltuer
Nu vleydt sijn Leeraers, nu weer wondt
Met leugentael en lastermondt;
Op dat hy eyndlick afgemat
Door ongenoeghten 't loopendt radt
Van kijf- en schrijf-lust staecken leer
Ons Volck niet treed op buyl en seer.
  Maer laet de Hel-vooght sijn gestoort;
De Man gaet in sijn yver voort,
En preeckt, en schrijft vast Boeck op Boeck
Geseten in een stille hoeck,
En afgesondert van 't gewoel.
De druck-Pers en de Predickstoel
Getuygen wat een wijsheyds-schat
Het breyn van Hondius bevat.
Hy leve langh en doe veel goedt
Aen Huys en Kerck, vol yver-gloedt.

Dr. HARTOG wees in zijn opstel alleen op de zonden der predikanten uit HONDIUS' dagen. Ik zou daarvan dus thans kunnen zwijgen, doch zal dat niet doen, omdat ik den schijn niet op mij laden wil mijne ambtgenooten uit de 17de eeuw te sparen. Maar bovendien, HONDIUS heeft zooveel op hen aan te merken — hij noemt niet minder dan 70 zonden op, waaraan zij zich schuldig maken —, dat het tegenover de leden der gemeente niet geheel billijk zou wezen, van de fouten hunner voorgangers te zwijgen, terwijl de hunne breed worden uitgemeten. Ook valt wellicht uit het vele verkeerde, dat de herders aankleefde, de zonde van de schapen hunner kudde gedeeltelijk te verklaren.

't Moet ons niet verwonderen, dat HONDIUS onder de zonden der predikanten niet vermeldt: onzuiverheid in de leer. Want onrechtzinnige predikanten had men toen niet. Ieder, die in de bediening kwam, moest de formu-

lieren van eenigheid onderteekenen. En wie later afweek van de eenmaal vastgestelde leer, werd afgezet.

Onzuiverheid in het leven was er echter des te meer. Er waren onder de predikanten sommigen „soo ergerlijck van leven ende deser Wereldt in veele dingen soo gelijckformigh, dat Gods Name om haren wille wordt gelastert, en de vrome worden bedroeft" (585), [1]) terwijl van anderen gezegd moest worden, dat zij „genegen zijn tot den Wijn, en stercken Dranck, ende daerom de Huysen der Groote, en der Rijcke, veel besoecken" (644). Dat predikanten „veel tijdts verslijten met rijden en rotsen, ende andere tijdelijcke vermaeckingen, het welck met haren Kerckelijcken dienst niet accordeert, ende veel opspraeck veroorsaeckt," (612) was natuurlijk af te keuren. Geen wonder dan ook, dat velen van hunnen herderlijken arbeid heel weinig werk maakten, al bemoeiden ook allen zich al niet, gelijk sommigen, „met Koophandel, Reederyen van Schepen, Asseurantien, Pachten, Doctoren en Meesteren, ende diergelijcke Aerdtsche besigheden en sorgen," (635). Het huisbezoek vóór het H. Avondmaal verrichtten zij zoo maar „ter loops", maar anders kwamen zij niet bij hunne gemeentenaren, al hadden zij ook den tijd er voor en al werden zij er ook toe verzocht (624); of als zij sommigen bezochten, dan gingen zij òf uit menschenvrees de rijken voorbij, òf zij zochten juist het gezelschap der rijken en vermeden de geringen naar de wereld. Terecht merkt HONDIUS hierbij op: „een mensche moet meer geacht, bemint en ghesocht worden om zijn vroomheyt en oprechtigheydt, als om zijn rijckdom, volghens Spreuck. 28. vers 8. *De arme, wandelende in sijne oprechtigheydt, is beter dan die verkeert is van wegen, al is hy rijck* (583). 't Is waar, aan deze wijze woorden stoorden vele predi-

[1]) De in den text tusschen ( ) geplaatste cijfers wijzen de nummers aan der zonden, zooals ze door HONDIUS zijn geregistreerd.

kanten zich niet. Van daar dan ook, dat zij — zegt onze boeteprediker — „de Rijcke en Aensienlijcke in hare Sieckte wel van selfs besoecken, maer de gemeene en geringe luyden van haer af-wijsen tot een Sieckentrooster, niet tegenstaende dat deselve haer laten versoecken om te komen." (641) Geen wonder daarom, dat zulke menschenbehagers schroomden de zonden der regenten en der aanzienlijke lieden te bestraffen, maar stilzwijgend het verkeerde, dat dezen deden, lieten passeeren (605). Met de tucht in de kerk was het dan ook lang niet zooals het behoorde. Want vooreerst waren er predikanten, die de zonden en gebreken des volks op den predikstoel niet ernstig genoeg bestraften en zich gedroegen als stomme honden, die niet bassen konden (577), terwijl anderen sommige zonden verkleinden of voor geen zonde rekenden, „waer door datse — zegt Hondius — de menschen, die van selfs maer al te veel tot de ruymigheyt en lossigheyt des levens genegen zijn, noch ruymer en losser maecken" (579). Maar, terwijl zoo door de slapheid der predikanten het kwaad voortwoekerde, ging ook de moed verloren om, waar de zonde groote afmetingen aannam, krachtig door te tasten. Zoo werd de kerkelijke tucht, de „Bezem, sonder welcke de vuyligheden van allerley schandalen en ergernissen uyt het Huys van Godts Gemeynte niet konnen uyt-gevaegt en uytgekeert worden", niet „in haer vigeur en kracht" gehandhaafd, maar door velen verslapt (591), terwijl er maar al te vaak „na gunste en ongunste, ofte na aenneminghe des Persoons" gehandeld werd (596) en personen van macht en aanzien aan de tucht der kerk ontkwamen, zoodat — zegt Hondius — „deselve alsoo een krack krijght, en allencxkens vervalt" (606).

Hondius was beslist er tegen, dat de predikanten zich bemoeiden met de politiek en spreekt zich daarover zoo krachtig mogelijk uit, als hij zegt: „Sondigen soodanige menschen, die Predicanten zijnde, nochtans sich hier in of daer in met de Politijcke Regeeringhe willen bemoeyen,

als datse d'een of d'ander partye onder de Vroedtschappen kiesen ende soecken te stijven, datse al wat op het Raethuys passeert, soecken te door-snuffelen, datse voor dese en gene gaen kuypen, om deselve op het Kussen te helpen, ende soo voort: waer door het dan oock wel gebeurt datse door haer eygen schult van de Regenten gehaet en verdruckt worden, dewijlse niet ter herten nemen die waerschouwinge des Apostels 1. Petri 4. vers 15. *Dat niemandt van uw en lijde als een die hem met eens anders doen bemoeyt*" (590).

Of die predikanten zelfs op den kansel zoo hunne gedachten bij de politieke zaken hadden, dat zij vergaten, waarom zij daar stonden, kan ik natuurlijk niet uitmaken, maar ik weet wel, dat onze Hoornsche boeteprediker groote aanmerkingen heeft op het bidden en prediken van sommigen. Zij doen het met zoo weinig ernst, „als of het haer weynigh ter herten gingh: waer door het dan oock gebeurt dat de Toehoorders door sulck slap, flaeuw, en geesteloos Bidden en Prediken weynigh op-geweckt en ontsteecken worden; want dat niet van herten schijnt te komen, dat gaet een ander oock weynigh ter herten" (592). Sommigen binden zich „meest altijdt" aan gedrukte formulieren of aan hun eigen geschreven gebeden; dat is zonde en dwaling (593). Anderen zijn er, die „het Gebedt voor of nae de Predicatie wel metter haest als door haer mondt slepen en uytrabbelen, ende haer selven wel beginnen om te keeren, eerse Amen seggen, op datse metter haest, ende als in eenen adem den Psalm nae de Predicatie moghten afkondighen" (597). Weer anderen vindt men, die „in het Prediken of Catechizeren wel sulcke dinghen bybrengen, ofte oock sulcke gesten en mijnen maken, waer door andere tot lacchen worden verweckt" (598). En eindelijk — om niet meer te noemen — kent HONDIUS van zijne collega's, die „om de Toehoorders, die ketelachtigh van gehoor zijn, te behagen, hare Predicatien soecken te vervullen en op te proncken met Heydensche

Spreucken en Historien, als oock met menschelijcke welsprekentheyt, met een hooghdravenden stijl van spreecken, ende met nieuw-bedachte woorden en spreeck-wijsen, die duyster en onverstaenlijck zijn voor de eenvoudige, en voor de meeste part van de Gemeynte." (619). Het klinkt daarom volstrekt niet vreemd, als wij hooren, dat velen de godsdienstoefeningen verzuimen. Ja, de predikanten gaven daartoe maar al te vaak het voorbeeld. Er waren, die nooit bij hunne collega's onder het gehoor kwamen, en dat terwijl zij anderen vermaanden om ter kerk te gaan (610). En kwamen zij al, och dan zat het lichaam er, maar de geest was afwezig. HONDIUS zegt ten minste: „Sondige soodanige menschen, die Predicanten zijnde, nochtans geen behoorlijcke aendacht in het aenhooren van Godts Woordt vertoonen, ende daerom wel tot den slaep vervallen: daer het doch haer schuldighe plicht is andere teghen dat ghebreck te waerschouwen, ende daerse niet geern sien, dat andere slapen, wanneer sy self staen en Prediken" (611). Bovendien waren sommige predikanten van oordeel — en zoo te oordeelen acht HONDIUS zonde en dwaling — „datter in de groote Steden van ons Landt al te veel Predicatien ghedaen worden, ende dat sulcks onder andere een oorsaeck is, dat de menschen de walge hebben van het ghepredickte woordt." (614)

Ook vonden zij, „datter op veel Plaetsen te veel wordt Gecatechizeert, alsoo na haer seggen veele Catechizanten daer door al te neuswijs worden" (615); hoewel daartegenover staat, volgens HONDIUS, dat sommige predikanten maar alles aannemen tot lidmaat der gemeente, niet alleen onbekwame personen (580), maar ook zulken, „diese weten dat soo heel stichtelijck niet zijn van leven: waer door het dan ghebeurt dat soodanighe Gemeynten metter tijdt als tot Dreckwagens gemaeckt worden." (594)

Zulke gemeenten, zulke predikanten! Vreemd is het dan ook niet, als wij veel kwaads hooren van de leeraren

der gemeente. Het schijnt velen hunner meer om hun eigen belang dan om dat der gemeente te doen geweest te zijn. Bij het verkiezen van predikanten en ouderlingen en diakenen zagen zij vaak niet „op de bequaemste en stichtelijckste Persoonen, maer handel[d]en daer in nae gunst en ongunst, en andere wereldtsche insichten." (576)

En hoe ging het vaak toe in de Synoden, Classen en Kerkeraden! Wat waren er velen, die „Jae-broers" mochten heeten, die menschen ontzagen of zochten te behagen! (581) „Dickwils" ook kon men hen daar hooren „hevigh tegen malkanderen uytvaren, en komen tot schelden, lasteren en smaden; tot groote ergernisse der Ouderlinghen die present zijn, ende die niet hadden konnen dencken, dat het'er onder de Predicanten soo toe gingh." (630). En aan de synodale en classicale maaltijden, wat al „ydele en spotachtighe Discoursen" werden daar gevoerd „tot veel aenstoot der Ouderlinghen" (631). En dan, hoe werd er in die vergaderingen gekuipt om voor zich of voor anderen „door onwettelijcke weghen en middelen" kerkelijke commissies, dat wil zeggen postjes, waaraan eer of voordeel verbonden was, te verkrijgen. (643) Want er waren onder de predikanten vele eerzuchtigen. Helaas, dat er ook zulken waren, die het, als het op geldelijk voordeel aankwam, niet al te nauw namen met de eerlijkheid. Anders toch zou Hondius niet gezegd hebben: „Sondigen soodanige menschen, die Predicanten zijnde, nochtans al te groote declaratien maecken van hare correspondentien met andere Synoden, soo datse van de Politijcke wel worden te rugh gesonden, ende genoodtsaeckt hare declaratien te verminderen: waer door het dan oock wel gebeurt dat se dese en ghene de mondt op doen om van de gantsche order der Predicanten qualijck te spreecken." (589) Nu weet ik niet, of de dominee's dit inleveren van al te groote declaraties van onkosten van hunne overheden geleerd hadden, maar wel is de bewering van Hondius waar, dat er ook onder de overheidspersonen waren, die niet

alleen „al te groote" maar zelfs „ghefingeerde ende valsche Declaratien en Reeckeninghen in brengen, om haer selven alsoo uyt de ghemeene Middelen te verrijcken" (508).

Wij hebben reeds gemerkt, dat niet alle predikanten vrome mannen waren. Zelfs hadden sommigen hunner een tamelijk sterken afkeer van de vromen onder den minderen man, van welke zij „seer lebbigh en verachtelijck" spraken en die zij uitmaakten voor „een deel Canaelje" (613), terwijl zij „op den Predickstoel de vroome en oprechte Yveraers ende haer doen soo beschrijven en uytmaken, dat veele in de Gemeynte sulcken begrijp van deselve krijgen, als ofse maer waren een deel schijn-heylige huychelaers" (636). Zulk een oordeel behoeft ons niet te verbazen, als wij van predikanten hooren spreken, die „ghewoon zijn hier en daer dertele en vleesschelijcke klap uyt te slaen: waer door het dan ghebeurt, dat de vrome worden bedroeft, ende dat haer openbaer Prediken te minder kracht heeft op de herten de Toehoorderen, die de voornoemde faute ter ooren komt" (609).

Meent nu niet, dat het genoeg was hun hunne zonden onder het oog te brengen. Een mensch is hardnekkig en predikanten zijn ook menschen. En voor hen was ook vroeger de verleiding groot om hoovaardig te worden. En die hoovaardij werd niet alleen hierin openbaar, dat zij in de kleeding „alle nieuwe Moden en snoffen der Rijcke luyden" terstond wilden navolgen (602) of lange pruiken of lange haarlokken droegen en daarmede op den predikstoel kwamen, waardoor zij velen ergernis gaven (603); maar de hoogmoed bleek vooral hieruit, dat zij geen aanmerking van anderen hooren wilden over wat in levenswandel of prediking afkeuring verdiende (626).

Van dien hoogmoed getuigde ook de afgunst, die, daar Hondius er herhaaldelijk op terugkomt, in die dagen zeer sterk geweest moet zijn onder de predikanten, waarmede ik volstrekt niet beweren wil, dat zij tegenwoordig niet meer bestaat. Afgunst, omdat een collega „meerder Gaven

in het Prediken ende by ghevolgh meerder Toeloop van Toehoorders" had (578), verdiende al evenzeer afkeuring als afgunst, omdat andere ambtgenooten „meerder yver betoonen en arbeydt aenwenden" (627). Van afgunst getuigde het, als sommigen „hare mede-Broederen, in publijcke Schriften lasteren, en hatelijck soecken te maecken" (595); als zij een goede zaak tegenstonden, omdat deze niet door hen zelven maar door een ambtgenoot, dien zij niet lijden mochten, was voorgesteld (645); als zij „selden spreecken van de Predicatien en Gaven van andere, als met verachtinge en berispinghe: Het welck voort komt uyt een vuyle nijdigheydt ontrent andere, ende uyt een hoogh gevoelen ontrent haer selven." (634)

Maar genoeg reeds, dunkt mij, van de zonden der predikanten uit de laatste helft der 17[de] Eeuw. Hunne ambtgenooten uit onzen tijd mogen er zich ernstig aan spiegelen, opdat zij getrouw bevonden worden in ieder deel van hun heerlijk werk. Want een heerlijk werk hebben zij, ook volgens HONDIUS, die het zonde noemt, dat er lidmaten zijn, die „van de Predicanten in het generael wel lebbigh en verachtelijck spreecken." (646). Immers er waren ook toen onder hen zeer vele uitnemende mannen, die hun ambt eere aandeden en door hun arbeid velen ten zegen waren. Onze boeteprediker wilde — en zeer terecht begeerde hij zulks — dat zij allen voorbeelden zouden zijn der gemeente, over welke zij gesteld waren. Hun kwaad deed dubbel kwaad, want — zegt hij — „de sonden der Leeraren zijn leeraren der sonde." Maar — en ook dit woord heeft beteekenis voor velen in onze dagen, die met een souvereine minachting neerzien op predikanten en pastoors en zoo gaarne wat één uit dezen stand misdoet aan al de dragers van deze ambten doen ontgelden — zij zondigen, die „als d'een of d'ander van de Predicanten sich in een merckelijck schandael en ergernisse vergrijpt, dan terstont al de rest over een kam scheeren, ende van de gantsche order qualijck spreecken: Want

met het selfde fondament had men al de twaelf Apostelen Christi mogen verdaght houden, om datter eenen Verrader Judas onder den hoop was. Sulcke menschen sondigen dan teghen de liefde, ende zijn in dien deele niet anders als rechte lasteraers" (649).

Na bij wijze van introductie u gewezen te hebben op de zonden van des boetepredikers ambtgenooten, van welke hij zich zelven niet geheel vrijpleit, wil ik trachten u, uit hetgeen hij in zijn „Swart Register" mededeelt, eenigszins het volksleven dier dagen te doen kennen.

Dat hij niet zeer gunstig oordeelt over zijn tijd blijkt reeds voldoende uit het feit, dat hij niet minder dan *duizend* zonden opnoemt. Mocht nu echter iemand meenen, dat hij daarmede ook „au bout de son latin" is, dan vergist hij zich. In zijne voorrede waarschuwt onze boeteprediker dan ook den lezer: „Ghy moet niet dencken, datter geen meer sonden zijn als hier geregistreert staen. Het is onmogelijck alle sonden te specificeren en op te noemen. David seght Psalm 40 vers 13 *Mijne ongerechtigheden zijn menighvuldiger dan de hayren mijnes hoofts.* Dagelijcks komend'er noch nieuwe en ongehoorde sonden en duyvelsche practijcken voor den dag: Ghelijck noch wel nieuwe sieckten sich opdoen, daer de Medicijn-meesters voor desen niet van geweten hebben. Dit *Swart Register* is dan maer voor-gestelt als een proefje of *staeltje* waer uyt eenighsins van de rest kan geoordeeld worden."

Als wij HONDIUS zoo hooren spreken, dan vermoed ik, dat het hem geen moeite zou gekost hebben er nog een duizendtal zonden aan toe te voegen, en dat hij het misschien ook wel gedaan zou hebben, als er in de aangehaalde woorden uit het boek Job maar van 2000 in plaats van van 1000 sprake geweest was. Doch onwillekeurig rijst de vraag op, of de schrijver om tot het duizendtal te komen niet alleen, maar dan nog een rest over te houden, die hij niet noemt, zich niet vaak aan overdrijving heeft schuldig gemaakt, zonde noemende wat toch geen zonde

was. Ik geloof niet, dat hij ons dit zou hebben toegegeven. En toch staat het bij mij vast, dat hij, streng maar tevens hoog-ernstig Voetiaan als hij was, menigmaal voor zonde iets aanzag, wat andere niet minder ernstige, maar op theologisch gebied van hem verschillende mannen, tot de onschuldige of zelfs tot de zeer wel geoorloofde dingen rekenden. In elk geval zullen wij, levende in een anderen tijd, behebt met andere gewoonten, gewend aan andere toestanden, vaak ook geleid door andere beginselen, niet weinig overdrijving vinden in zijn oordeel over sommige zaken. Laat mij u enkele voorbeelden mogen noemen.

Wij behoeven nog geen aan overdrijving lijdende sportmen te zijn, reeds de eischen der hygiëne sporen ons aan, om te erkennen dat baden en zwemmen voortreffelijke dingen zijn en ik betwijfel, of er wel een in ons midden is, die er aan toe zal voegen: „ja, behalve op den Zondag." HONDIUS denkt er anders over en acht het daarom ook zonde, dat er zijn die „op den Sabbath uyt gaen om in het water te Swemmen ende te Baden: In plaetse datse als dan nae de ziele souden swemmen en baden in de geestelijcke wateren van de ghesonde en saligmaeckende leere des Euangeliums, ende van de overvloedighe gaven des heylighen Geestes, onder den nieuwen Testamente." (744). IJveren wij voor Zondagsrust en gunnen wij deze ook gaarne aan de barbiers, een algemeenen regel te stellen, dat *niemand* zich op dien dag zal *mogen* laten scheeren, zal dunkt mij niet in ons opkomen. Maar onze boeteprediker meent zeer beslist, dat allen zich aan zonde schuldig maken, die „op den Sabbath gewoon zijn sich te laten Scheeren en Barbieren: In plaetse datse als dan de langhe Hayr-locken van hare sonden souden af-snijden met het scherpe Scheermes van Godes Heylighe Wet, ende haer selven alsoo besnoeyen en aengenaem maecken voor den Heere haren Godt" (747). Als hij zijn zin gekregen had, zou het er voor de kappers en pruiken-

makers slecht hebben uitgezien. De lange pruiken, „die op de borst en schouderen swieren", deed hij onvoorwaardelijk in de ban. Met het spreekwoord „'s lands wijze, 's lands eer" hield hij blijkbaar geen rekening. Ontegenzeggelijk was het dragen dezer pruiken, waar het voorkwam uit ijdelheid en hoogmoed, zonde, maar dit gaf hem nog geen recht het in ieder geval als zonde tegen God te beschouwen, evenmin als hij het gebruiken van „het Hayr van Bocken of van andere Beesten" onvoorwaardelijk afkeuren en het dragen van vlechten en krullen en het poederen van het haar aan „hooveerdigheyt" toeschrijven mocht. „De Heere — zegt hij — is hier op soo verstoort, dat hy de gene die dat doen, dreyght met eenen kalen Kop" (249). Krijgen de dames hier eene terechtwijzing over hetgeen zij dragen, ook wat zij eten of liever ook de wijze, waarop zij dat bereiden, ontgaat niet aan zijn oog. Dat de aanzienlijken graag lekker eten, schijnt hij geene zonde te achten, maar burgermenschen moeten zich daarvan spenen, in elk geval mogen zij . . . geen kookboek zich aanschaffen. Immers zij zondigen, die „van geen hooge Staet en Macht na de Wereldt, nochtans met de gemeene en bekende Burgerlijcke Kost niet te vreden zijn, maer die expres een *Koockboeck* daer toe koopen om dagelijcks alderhande Delicatessen te bereyden, Fransche en andere vreemde en leckere Saucen toe te maecken, en alsoo haer Vleesch te versorgen tot begeerlijckheden. Dit strijt tegen de Christelijcke matigheydt, en diergelijck leven wordt als sondigh bestraft" (319). Het zou mij weinig moeite kosten meer dergelijke voorbeelden aan te halen. Alleen wil ik hier nog noemen, dat hij het zonde vindt in „Bruylofts-Gedichten en andere Rijmen" de namen te noemen van Heidensche godheden. „De Coningh David — zoo merkt hij op — was wel een voortreffelijck Poëet, maer men vindt in sijne Zangh-gedichten nochtans niet, dat hy daer tot cieraet te pas brenght de Namen van de Heydensche Afgoden, jae hy segt van

deselve Psalm 16. vers 4. „*Ick sal hare Namen op mijne Lippen niet nemen.*" (574).

Maar genoeg hiervan. Ik zal op andere zonden moeten wijzen, althans op wat HONDIUS zonden noemt, want ik ben niet zeker, dat gij het altijd met hem eens zijt. Ja zelfs menigmaal zult gij hem van overdrijving beschuldigen. Maar de zonden, die ik noemen zal, wil ik onder drie rubrieken brengen. Vooreerst zonden in de spreektaal, vervolgens zonden van bijgeloof, en eindelijk zonden in zeden, gewoonten en toestanden.

Zonden in de spreektaal. Ook in dit opzicht is het „Swart Register" zeer belangrijk, dat het ons tal van spreekwijzen en spreekwoorden opnoemt en ten deele verklaart, die in het laatst der 17de eeuw gebruikt werden.

Natuurlijk keuren ook wij af het misbruik van Gods naam en van den naam van onzen Heer Jezus Christus, terecht door Hondius zondig geacht. De vloeken van dien tijd waren al ongeveer dezelfde als die wij in onze dagen hooren kunnen, tot zelfs in kringen waar wij zulks niet verwachten zouden. Twee uitroepen, toen blijkbaar veel gebruikt, moet ik erkennen nog nooit gehoord te hebben, nl. „liefste Vader" (396) en „Jesus Davids Soon" (265). Werd door menigeen zonder nadenken als stopwoord de uitdrukking gebezigd „Godt vergeef my" (942); het trof bijzonder mijne aandacht dat de tegenwoordige nationale vloek, waarbij men de verdoemenis over zich inroept, toen niet gebruikt schijnt te zijn, althans er wordt geen melding van gemaakt. Het aantal basterd-vloeken was legio, terwijl daarnevens uitdrukkingen stonden als „Sacrament", „Godts Sacrament", „Sakerloot", „Sakerlijden", „Sakerlinden", „by gantsch wonden", „by gantsch bloed genade" etc., die alle „in verwonderinghe, toornigheydt", „gramschap of andere beweginghe des gemoedts" over de lippen kwamen.

Ook in spreekwijzen werd Gods naam maar al te vaak misbruikt. Zoo werd van iemand, die in een of ander

opzicht verkeerd handelde, gezegd: „hy doet dit of dat soo dat ons lieven Heer in den Hemel hem de sonde vergeven wil." Op zich zelf zijn die woorden niet af te keuren, maar — zegt Hondius — zij worden „evenwel van veele misbruyckt, wanneerse deselve sonder aendacht als een bekent seggen daer henen uytrabbelen, en al grimlacchende voort-brengen" (388). „Daer was Godt noch goedt mensch", zei men om te kennen te geven, dat men ergens was geweest, waar niemand was (389). Verkocht men zijn koopwaren en wilde men daarbij volkomen goede trouw betuigen, dan verzekerde men: „ons lieven Heer doe soo by my of by mijn ziel, als ick by u doe" (390), terwijl men, iemand succes toewenschende op 't een of ander, tot hem zei: „gaet'er me voort in Godts Naem", het deed er niet toe of het zaken waren, die werkelijk met God ondernomen werden of „in des Duyvels Naem" geschiedden (395). „Hy weet van Godt gheen quaedt" getuigde men van iemand, die van deze of gene zaak onbewust was of onbekommerd daarheen leefde (394). Was daarentegen iemand „veel te quaedt", dan luidde het: „hy is Godt en al de wereldt schuldigh" (399). Wou men zijn onschuld te kennen geven, men verklaarde: „ick ben daer soo vry van, als Godt van sonden" (854). Om het een of ander, dat men verteld had, te bevestigen, moest de verzekering dienen: „soo waer als Godt, het is soo" of „het is soo waer als Godt in den Hemel leeft" (392). Min eerbiedig sprak men van God als men zei: „de Man hier boven heeft het soo langh geregeert, die sal het wel voort regeeren" of „Godt is een goedt Man", of als men den groet van een vertrekkende beantwoordde met de woorden: „ick jou de selfde Man" (391). Vondt men iemand „seer devoot" of ook wat „stemmigh van wesen", maar vertrouwde men die vroomheid en ernst niet recht, dan klonk het oordeel: „hy siet of hy ons lieven Heer by de voeten had, maer het is maer schijnheyligheydt" (398). Om afkeer van de duisternis te kennen

te geven, gebruikte men wel de woorden: „het licht is soet, ons lieven Heer geef ons dat eeuwige licht" (402). Om uit te drukken, dat iemand toch zoo heel leelijk niet was, als men wel gedacht had, bezigde men de uitdrukking: „hy of sy is voor de *God zegen ons* bewaert", terwijl eene huisvrouw, die voor een keer van het schrobben en schoonmaken van haar huis niet veel werk wilde maken, verklaarde: wy sullen maer maecken dat het uyt *of* buyten *Godt zegen ons* is" (405). Nieste een kind, dan zei de vader of moeder: „Godt zegen mijn Kindt dat het gheen Kalf en wort", of als het een meisje was: „dat het gheen Katje wort" (417). Een bedelaar wees men af met een „Godt helpje" en een verzoek werd geweigerd met de, soms lachend geuitte woorden: „neen, Godt help" (400). En — om niet meer te noemen — als men al tellende aan het getal 30 kwam, zei men: „dertigh met Godt", omdat Judas voor 30 zilverlingen den Heer heeft verraden door het ingeven des duivels (403).

Ook met den duivel werden tal van spreekwoorden in verband gebracht en omdat deze de vader der zonde is, ook zondig geacht. Wie van iemand zeide: „hy hoorde de Duyvel de Passie predicken," (863) was van oordeel, dat dezen hoorder alle voorzichtigheid aanbevolen mocht worden. Overigens vond men „de Duyvel is soo swart en soo leelijck niet, als men hem wel schildert," hoewel het — voegt Hondius er bij — „immers overvloedigh bekent is, dat hy ons in het Woordt des Heeren soodanigh wort afgeschildert en beschreven, datter gheen leelijcker, grouwelijcker, en booser schepsel is onder de Sonne; soo datwe alle van dien Menschen-moorder een afgrijsen behoorden te hebben, ende ons selven noch andere niet wijs te maecken, dat hy soo vervaerlijck niet en is" (856). Desniettegenstaande schenen velen het raadzaam te achten hem te vriend te houden, blijkens hun zeggen: „men moet somwijlen de Duyvel een Keers ontsteecken"; en: „die met de Duyvel opghescheept is, die moet'er mee

voort" of „die moet hem werck geven" (852). En om te toonen, dat men voor iemand, met wien men twist had, volstrekt niet bang was, voerde men toornig hem te gemoet: „ben je de Duyvel, ik ben sijn Moer" (869), ofschoon men ook wel den wensch uitsprak: „dat je de duyvel hael" (943).

Onze vaderen schijnen, als het op verwenschingen aankwam, niet minder voorraad gehad te hebben dan hunne nakomelingen thans. Toch hooren wij vele daarvan in onze dagen niet meer. Zeer gewoon waren toen: „dat moest hem op syn hert varen"; „ick wouw dat hem de moordt stack" (940); „dat je de donder schend'" (943); „ick wou dat hy seven speten onder de aerdt stack" (471) e. a.

Mocht gij iemand er opmerkzaam op maken, dat zulke verwenschingen niet te pas kwamen, misschien voegde hij u dan wel toe: „ja ick ben soo, en ick moet oock soo versleten worden" (839); of als gij er op wildet wijzen, dat zulks toch niet overeenkwam met zijne belijdenis, dan zou het kunnen zijn, dat hij er tegen in bracht: „daer moet somtijts soo wat van Sint Anna onder loopen," daarmede bedoelende, „dat men het in de practijcke der Godtsaligheydt soo precijs, effen en nauw niet altijdt en behoeft te nemen, maer dat men somtijdts daer ontrent wel wat magh kroocken en toegeven" (855). Zoudt gij daartegen inbrengen, dat de Bijbel toch anders leert, dan kon het zijn, dat hij zeide, niet zeer in den Bijbel thuis te zijn en dit trachtte te verontschuldigen met het spreekwoord: „die niet veel weet, sal oock niet veel hebben te verantwoorden" (858).

Toch werden ook aan dien Bijbel verschillende spreekwijzen en spreekwoorden ontleend. Toen reeds werd het kaartspel de „Bybel van twee en vijftigh bladen" genoemd door hen, die „haer kostelijcke tijdt en geldt verquisten" met dit spel, „gelijckse — zegt HONDIUS — oock die onheylighe Troef-bladen veel meer behandelen, verschieten

en inkijcken als de heylighe bladen van den Bybel, ofte het Woordt Gods" (111). Iemand, die wel den tijd had, al was het dan ook niet voor kaartspel, zeide allicht: „de tijdt is Godts en ons," wat het eerste gedeelte van dit spreekwoord betreft met een terugslag op Ps. 31 : 16: „mijne tijden zijn in uwe hand." (857) En bij wie geld genoeg hadden om een kostbaren maaltijd aan te richten, kon men soms opmerken, „dat se ontrent verscheyden Schotelen en Tafel-gerechten op Tafel staende" het woord van Paulus (1 Thess. 5 : 21) tot hunne gasten richtten: „beproeft alle dingen, behoudt het goede" (784). Van een daarentegen, die niet veel in de waereld bezat, zei men: „het isser de Heer van nooden," daarbij denkende aan het woord der discipelen (Luk. 19 : 34), die hiermede te kennen gaven, waarom zij het veulen ontbonden, waarop Christus zijn intocht te Jeruzalem zou houden (783). Iemand die, hoeveel hij ook bezat, toch maar „slecht en kleyn van verstant" was, werd geteekend met de woorden „hij is slecht en recht, Sint Job in 't eerste". HONDIUS acht zich verplicht het voor de eere van Job op te nemen en zegt, dat die dit spreekwoord gebruiken, zondigen, „even als of den heylighen Man Job een slechthooft ghe-weest was, misbruyckende alsoo dat heerlijck getuygenis, dat de heylige Schrift van hem geeft, soo als het selve gevonden wort in de oude oversettinge Job 1 vers 1. *Daer was een Man in den Lande Uz, die hiet Hiob, die selve was slecht ende recht, Godt vreesende, ende vermij-dende het quaedt.*" (785) Wij hebben hier dus een voorbeeld van misbruik van den bijbel, gelijk ook in het spreekwoord: „Mannen Broeders, seydt Paulus, en 't waren allegaer Wijven" (850). Dat HONDIUS dit afkeurt is „soo wis als Amen" (905), welke spreekwijze evenzeer tot zonde gebruikt wordt, als die welke aan het lijden des Heeren ontleend is en lachend toegepast werd op iemand, die „heel droevigh van gelaet" was: „men sou de passie wel uyt sijn aensicht preecken" (863).

Spreekwijzen, die aan den Roomschen eeredienst herinneren en daarom alleen reeds door onzen boeteprediker afgekeurd worden, zijn nog in gebruik, zooals: „ons lieven Heer heb sijn ziel" (865) en „de Heylige komen om haer Was" (851), waar wij zeggen zouden: „boontje komt om zijn loontje." Nu, er was dan ook nog wel iets van den Roomschen zuurdeesem onder onze Gereformeerde vaderen werkzaam, al zou dit ook maar alleen gebleken zijn in het medevieren van „drie Coninghen-avondt, Vastel-avond, Sinte Martens-avond, Sinte Niclaes-avondt, ende wat dier vuyligheden en vette Baals-buyck-dagen meer uyt het Pausdom moghten over-ghebleven zijn," zoodat de Roomschen dan ook zeiden: „de Geusen willen wel met ons gasten, maer sy en willen niet met ons vasten" (562).

Er waren ook spreekwoorden, die van bepaalde ondeugden getuigenis gaven. Van een stuursch of trotsch man zei men: hij is „op de rugh te spreecken" (520). Egoïsme sprak uit het woord: „elck voor hem selven, en Godt voor ons allen" (853); en zorgeloosheid uit dat andere: „die tot de Galgh ghebooren is, die sal op Zee niet sterven" (860). Wie toen met instemming zei: „men moet somtijdts huylen met de Wolven, daer men mee in 't Bosch is" of „men moet somtijdts de Huyck wat na de wint hangen" (861), gaf al evenmin blijk van beginselvastheid, als wie in onze dagen naar deze nog dikwijls gebruikte spreekwoorden handelt. Beter dan nog, hoewel ook zondig, was hetgeen de besluitelooze in moeielijke zaken sprak: „dat laet ik Godt en de Molenaer scheyden" (862). Van liefdeloosheid getuigde het, als men verzekerde: „die een Boer goedt doet, die doet Godt leet" (859), of als men een vreemdeling, al kwam hij ook maar uit een andere provincie, „smadelijck en verachtelijck" allerlei „leelijcke Nicknamen" (418) naar de ooren wierp en hem noemde „een groene Burger, een Mof, een Poep, een Knoet of een krom Tongh" (952, 953), en hem zoo 't hem voor-

spoedig ging, „sijn voorgaende armoede en slechte staet" verweet door hem toe te voegen: „ghy bent hier op een Stroo-wis komen drijven" (954).

Mij dunkt, ik kan hiermee volstaan. HONDIUS heeft ons meer dan één verrassenden blik doen slaan in de taal van het volk van zijn tijd. Toch heeft hij, om redenen, niet alle spreekwoorden opgenoemd. „Daer zijn — zegt hij in zijn Voor-reden — nog veel vuyle Spreeckwoorden, behalven de geene die in dit Swart Register staen, die nochtans hier niet opghenoemt worden, ende dat daerom: (1) Om datse my niet ten vollen bekent zijn. (2) Omdat het onbetamelijck is die voor eerlijcke ooren te noemen, 'k laet staen te schrijven: Waerom deselve oock alhier, sonder verder ondersoeck, met voordacht van my zijn nagelaten, alsoo het hem selven genoegh wijst, datse sondigh en grouwelijck zijn."

Of HONDIUS dan alle spreekwoorden afkeurt? Welneen, nu en dan haalt hij zelf in 't voorbijgaan een aan, blijkbaar met instemming. Hij is er zeer tegen, dat Gereformeerden met andersdenkenden trouwen en gebruikt daarbij het woord: „Selden sonder Kruys twee Gelooven in een Huys" (364). Hij dringt aan op het hebben van eene nauwe consciente en haalt daarbij het gezegde aan: „daer het nauw is, moet men 't oock nauw nemen." (131) Hij waarschuwt ook tegen het doen van sommigen, die zich schuldig maken aan „Menniste streecken waer door sy andere wel plegen uyt te strijcken ende te bedriegen; gebruyckende dubbelsinnige woorden die men tweesins verstaen kan, waer door sy een ander yet soecken wijs te maecken, en tot zijn schade te doen gelooven dat valsch is, om haer profijt daer mede te doen." (382). Eerlijk is zoo iets niet, maar evenmin hetgeen hij bestraft, als hij zegt, dat er zijn, die hunne geloften, in nood den Heere gedaan, niet betalen, maar „dat vele in plaetse van danck, niet als stanck vergelden, en dat het gaet volgens het bekende seggen, wanneer de Siecke genas, wort hy erger als hy was" (220).

Sprekende over zieken, heb ik onwillekeurig gelegenheid om over te gaan tot het mededeelen van enkele staaltjes van bijgeloof, die HONDIUS ons verhaalt en als zonde veroordeelt. Als zoodanig wordt afgekeurd het afbidden of laten afbiddden van de koorts, namelijk als het geschiedt „met die opinie, dat de Koorts na dat bidden sal wech blijven, ofte niet meer als twee mael of ten hooghsten drie mael weder komen." En — zegt hij — „soo het dan gebeurt dat de Koortse van dese en geene op dit superstitieus bidden achter blijft, soo gedijdt sulcks door Godts rechtveerdigh oordeel niet tot een zegen, maer tot een vloeck." (326). Ook trachtte men de koorts „of eenige andere Sieckten en Accidenten van Menschen of Beesten" af te lezen door eenige woorden uit den Bijbel te spreken of die te verdrijven door briefjes aan den hals te hangen, waarop eenige woorden uit de Heilige Schriften geschreven waren. Een bijzondere kracht schreef men toe aan zulk een briefje, waarop „het begin van het Euangelium Joannis" stond (325 vgl. 568). — Ook wonden behandelde men vaak op bijgeloovige wijze; zelfs chirurgijns maakten zich daaraan schuldig, wat ons in de baardscheerders dier dagen niet al te zeer verwonderen moet. Zij hadden weinig wetenschap en trachtten dit dikwijls te bedekken door allerlei vreemden poespas. Onze zegsman verklaart dan ook: „Sondigen soodanige Chirurgijns, die Ledematen zijnde, nochtans Quetsuren en Wonden willen genesen sonder yet op de Wonden te leggen, of den Patienten in te geven, maer menen datse de Wonden konnen ghenesen met yets te appliceren op de Instrumenten, daer de Quetsuren mede geschiedt zijn, ofte op de bloedige doecken die op de Wonden gelegen hebben, schoon dat de Patienten daer niet ontrent zijn noch komen: welcke ongewoone maniere van doen geen fondament heeft in de nature noch in de Schrifture, en de Patienten worden oock daer door niet genesen, ten ware dat sulcks gheschiede door de werckinghe des Satans"

(124). Die van dolle honden gebeten waren, werden soms driemaal gedoopt of in het water gedompeld onder het uitspreken van de doopsformule: in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes; „en dat dickmael al lagchende", voegt HONDIUS er met blijkbare ergernis bij. (168) Dezelfde woorden deden ook dienst na bevallingen. Zoodra het kind geboren was, nam de vroedvrouw, om alle kwade gevolgen der verlossing af te wenden, de hand der kraamvrouw en liet deze driemaal daaraan zuigen, de eerste maal in den naam des Vaders, de tweede keer in den naam des Zoons, en de derde reis in den naam des Heiligen Geestes. „Ende datse alsoo juyst tot drie mael toe laten opsuygen, dat en is — zegt HONDIUS — niet anders als een superstitie der Papisten, die bysondere heyligheyt stellen in het getal van dryen" (960). De Papisten hadden ook de schuld van de bijgeloovige gewoonte, dat men de dooden begroef „met de Voeten en het Aengesichte nae het Oosten; als of daer vry wat aen gelegen was: daer doch dit is ontstaen uyt die dwalinghe der Pausgesinde, datse segghen dat Christus ten Oordeel sal komen van het Oosten, en dat men daerom de Kercken moet Bouwen met de Choren nae het Oosten, ghelijckse oock hare doode begraven met de Voeten en het Aengesichte na het Oosten, om datter staet Matth. 24. vers 27. *Gelijck de Blicxem uytgaet van het Oosten, ende schijnt tot het Westen, alsoo sal oock de toekomste des Soons des Menschen wesen*" (51). Men meende den dood te zullen verhaasten, als men zijn testament liet maken, en daarom lieten velen dat na „om datse sorghen datse dan te eerder sterven sullen" (885). Men kon echter ook van te voren aankondiging van het sterven ontvangen. Er waren immers die meenden „dat het gehuyl der Honden beduyt de doodt van yemandt daer ontrent in de Buert" (255). Men gaf op droomen acht (187) en op de sterren, om aangaande de toekomst iets te weten te komen (975). Bijgeloof was het ook, indien men waarde hechtte aan „de Prognosti-

catien en Voor-seggingen van de Almanacken, namelijck of het goedt of quaedt Weder sal wesen, of'er veel Regen of Drooghte sal wesen, of het sal Vriesen of Doyen, en diergelijcke dingen meer, die geen vasten loop hebben in de nature, ghelijck als de Son, Maen en Sterren, maer die daeghlijcks veranderinge onderworpen zijn, en derhalven van geen Menschen konnen voor-seght worden, gelijck oock de dagelijcksche ervarentheydt soodanighe voorsegginghen beschaemt maeckt" (15). Hoezeer men echter aan die voorspellingen geloof sloeg, men deed het evenzeer aan de beteekenis der spreekwoorden: „Vrydaghs isser gemeenlijck veranderinge van Weer" en „Vrydaghs moy Weer, Sondaghs moy Weer" (868). De almanakken hadden daar dus rekening mee te houden. — Wij houden ook voor bijgeloof, dat menschen, met een helm geboren, toekomende dingen zouden kunnen openbaren. HONDIUS achtte het wel zonde, dat te meenen, want dat geloof is volgens hem ontstaan „uyt een oude dwalinge en inbeeldinge, van de Heydenen of Papisten afkomstigh"; maar voegt er toch aan toe: „soose oock waerlijck eenige toekomende dingen voorseggen, dat is dan door de werckinge des Satans, en Godts rechtveerdigh oordeel, die de uytkomsten der saecken dickwils alsoo bestiert, datse met de gissingen en voorsegginghen des Duyvels over een komen: ende dat tot dien eynde, op dat sulcke menschen, die met de Goddelijcke openbaringen niet te vreden zijnde, door hare curieusheydt de Goddelijcke geheymenissen stoutelijck willen doorsoecken, souden vervallen in de stricken van de Duyvelsche verleydingen, en de verdiende straffe van hare stoutigheyt ontfangen; soo dat we een afgrijsen daer van moeten hebben" (250). Velen schijnen echter zeer verlangend geweest te zijn om de toekomst te kennen en maakten daarom gebruik van allerlei waarzeggerijen. Zoo lieten sommigen, naar 't schijnt vooral jongelieden, zich koppen en aderlaten om uit hun eigen bloed zich te laten waarzeggen. Inzonderheid was deze

methode in zwang bij degenen, die graag weten wilden met wie zij trouwen zouden (976). Men had dus zelfs zijn bloed daarvoor over.

HONDIUS deelt nog eene gewoonte van sommigen mede, die, ofschoon hij het niet zegt, toch zeer wel haar ontstaan aan bijgeloof te danken kan hebben, hoewel zij in ieder geval afkeuring verdient. „Sondigen soodanige menschen, — verklaart hij, — die Ledematen zijnde, nochtans het Gebedt Christi, ofte het Onse Vader lesen terwijl datse Eyeren sieden of koocken, om daer aen te weten den tijdt hoe langh dat de Eyeren moeten koocken, diese dan na het laetste woordt Amen van het vyer af-nemen: want dat is niet anders als een schandelijck misbruyck van dat heyligh Gebedt, dat Christus ons niet voorgeschreven heeft om daer nae den tijdt af te meten hoe langh de Eyeren moeten koocken; maer om onse Hemelsche Vader daer mede in kinderlijcke eerbiedigheyt en vertrouwen aen te roepen." (214)

Ongemerkt zijn wij reeds gekomen op het terrein van het huiselijk leven, waarmee de zeden en gewoonten en maatschappelijke toestanden nauw verwant zijn. Onze boeteprediker vindt hier tal van zonden onder zijne Gereformeerde geloofsgenoten. Er waren ook in zijn tijd lieden, die „uyt ghewoonte alle morghen precijs moeten hebben haer Morgen-dranck van Brandewijn, Alssem-wijn, Spaense-wijn, Seck, Genever-water, Anijs-water, Caneel-water, en diergelijcke gedistilleerde Wateren meer." Hij noemde zulks „misbruyck van stercken Dranck" (185). Zij zondigden ook, die „de Oost-Indische Tee onmatigh drincken, en dat selfs Vrouws-Persoonen; ende wanneerse haer selven door het Tee-drincken hebben beswaert, als dan wel den Brandewijn daer op setten: waer mede sy veel geldts onnuttelijck verquisten ende haer eygen ghesontheydt quetsen en verderven" (883). De sterke drank scheen bij velen voor alles goed te zijn. Immers er waren, die brandewijn, alsem-wijn of andere spiritualia „tot dronckenschap toe" gebruikten „om daer mede de Koortse, ofte

eenige andere Ongemacken te verdrijven" (327). Ook het drinken van gezondheden of santeën gaf maar al te vaak aanleiding tot overdaad. En als sommigen ze dronken, „leggende op haer knye, ter eere van dese of gheene groote Personagie", dan waren ze dubbel te veroordeelen, omdat men alleen voor God mocht knielen (757). Om vier redenen keurde HONDIUS deze santeën af, en wel omdat: „(1) Het is een vrughtbare occasie en gereedde aenleydinge tot dronckenschap, dewijl men als dan ghemeenlijck tegen alle redelijckheyt ende *bescheydenheyt* gheparst wordt om *bescheyt* te doen, ende groote Glasen ende Fluyten uyt te drincken teghen heugh ende meugh; het welck is overdaedt ende een schandelijck misbruyck van de goede gaven Godts, daer andere wel ghebreck van lijden. (2) Sulcke Christenen die andere parssen, met gesontheden te drincken, worden veroordeelt door de Wet van den Heydensen Koningh Ahasveros Esther 1. vers 8. *Het drincken geschiede na de Wet, dat niemant en dwonge: want alsoo hadde de Koningh vastelijck bevolen aen alle Groote sijnes Huyses, dat sy doen souden na de wille van eenen yegelijcken.* (3) Gelijck het onredelijck en beestelijck is, yemant die sijn bekomst heeft, tot meer eten te dringen, alsoo oock tot meer drincken; ende soodanige *gesontheden* van andere te drincken, streckt niet als tot eygen *ongesontheyt.* (4) Ten minsten loopt'er oock onder een schijn van misbruyck van devotie, ofte van Godes Name, tegen het derde Gebodt: de Schrifture leert ons wel voor eens anders gesontheydt te bidden, maer niet te drincken" (756). Maar ook al geschiedt het met matigheid, dan nog is het verkeerd, want 1°. „men kan het selve nalaten sonder yemandts hinder", 2°. men moet ook den schijn des kwaads vermijden, en 3°. „een Christen behoort sich te wachten van alle *sacramenten* van *Bacchus*, van alle manieren ende swieren van de dronckaerts, ende oock van alles wat daer nae swijmt, als by exempel, van de Roemers

voor het drincken tegen malkander te klincken, ghelijck de *drinckers en klinckers* doen" (758). Ik vermoed dat dit santeëndrinken en klinken nog al plaats gehad zal hebben op bruiloften, waar het vaak tamelijk los toeging, doordat de gasten zich uitgelaten toonden „met roepen en rasen, met gieten en swelgen van den Wijn tot haer beswaringe, met danssen en springen, met dertele en onkuysche propoosten, met schieten en schempen op andere, met het singen en lollen van lichtveerdige en onkuysche Liedekens" (102). Het spreken over „geestelijcke en stichtelijcke propoosten" op bruiloften keurden zulke lieden natuurlijk af als „ontijdigh", oordeelende dat het „hare vreughde soude turberen en verhinderen" (103). Wat men dan nog wel deed, als om God ook te vriend te houden, zoowel op bruiloften als in andere gezelschappen: „twee of drie Psalmen Davids singen, ende dan het selve besluyten met een deel ydele, lichtveerdige, ja wel onkuysche Liedtjes en Deuntjes uyt te schreeuwen; voegende alsoo het Geestelijcke en het Beestelijcke te samen" (806). — Nu ik toch over bruiloften spreek, mag ik hier ook wel eene gewoonte van sommige bruiden mededeelen, namelijk om, zoolang ze in ondertrouw stonden, niet ter kerke te gaan. Dit schijnt vooral onder de gegoede standen in zwang geweest te zijn, want Hondius zegt, dat ze „om andere redenen noch wel eens uytgaen, jae oock wel nae een ander plaetse uyt-trecken om met den Bruydegom Juwelen te koopen". Maar — zucht hij — „soo veel vermagh de quade ghewoonte op de herten der Menschen, en soo schaemt men sich daer men sich niet behoorde te schamen" (100).

Ging het op bruiloften dikwijls los toe, ook de begrafenissen gaven aanleiding tot klachten. Er werd vaak overvloedig wijn geschonken aan allen, die, na de ter aarde bestelling, zich in het sterfhuis verzamelden (52), en het schijnt niet zeldzaam geweest te zijn, dat iemandt, bij zulk eene gelegenheid „als Vriendt in huys komende" te

veel wijn innam en er uitging op een wijze, die niet in overeenstemming was met de eischen, die men aan een vriend in droefenis mocht stellen (53). Ja, er waren menschen, die op de begrafenissen gingen „als Voluntarisen, dat is, als vrywillighe, ongenoodight, en dat enckel om de Wijn nae de Begraeffenisse rijckelijck te moghen drincken" (54). Behalve dit misbruik van den wijn was er nog iets bij deze gelegenheden, dat HONDIUS sterk afkeurde en zonde noemde. „Sondigen soodanige Menschen, — zegt hij — die Ledematen zijnde, nochtans ter Begraeffenis gaende hare hoveerdigheydt vertoonen; specialijck dat se gaen met sulcke langhe Rouw-mantels die haer achter nae slepen op de aerde en op den dreck der strate: het welck gantsch niet over-een komt met dien dracht die den Heyligen betaamt, Titum 2. vers 3. noch met de rouwe ende nederigheydt die de naeste vrienden des overledenen betaemt: ende streckt tot bedroevinge der Arme, dewelcke met hare oogen moeten aensien dat de Rijcke haer niet ontsien hare Rouw-mantels soo langh te laten maecken, dat de nasleep haer tot een last is, daer sy nauwelijcks soo veel konnen bekomen datse hare naeckte leden konnen bedecken, en deselve tegen de koude beschermen" (50). Natuurlijk keurt hij het eveneens af, dat de „Vrouws-persoonen" „in den Rouw, of andersints, gekleedt gaen met Tabbaerden, die soo langh zijn, datse haer achter nae slepen op de aerde." Ook hieraan ergeren zich de armen (971), en ten slotte is het niets anders dan pronkzucht eu ijdelheid. Er zijn dan ook menschen, die „by nae alles te kost leggen aen de Pronck, in Huysraedt, in Kleedinge, in Timmeragie etc. Waer door sy haer selven bederven, en andere te kort doen, diese metter tijdt dan niet konnen betalen, ende alsoo groote oorsaeck van opspraeck en lasteringhe gheven over de Gemeynte" (679). En hoeverre de ijdelheid gaat, blijkt in hen, die „sigh dickwils laten Koppen en de Ader laten om wit of bleeck te sien; ja die daer toe oock wel Krijt,

rauw Gort of Rijs, ende andere ongesonde dingen eten, ende alsoo haer eygen gesontheydt krencken, en haer leven wel verkorten" (328). Ook tegen die dames ijvert Hondius, die „hare Aengesichten Blancketten en Rosetten, en sich soo schilderen, dat se een andere schoonheydt, dan sy van nature hebben, in hare Aengesichten vertoonen." Hij houdt haar sommige vrouwen uit het O. Testament voor, die eveneens deden en nu juist niet een vereerend gezelschap voor haar zouden zijn, en zegt: „Soo soeckt men andere te bedrieghen, soo vertoont men in het openbaer voor al de wereldt sijn ydelheydt en lichtveerdigheyt, en soo soeckt men sich allesins te conformeren en ghelijck te stellen met de sondighe wereldt" (5). Andere dames zijn er, die „hare Aengesichten tot cieraet beplacken met allerley Mouches of swarte Plaestertjes, even als of haer Kinnebacken met vuyle Rochebellen bespoghen was." Terecht merkt Hondius hierbij op: „soo doense niet anders als datse het selve leelijck bekladden: Jae indiense met dierghelijcke Vlecken in het Aengesicht gheboren waren, sy souden wel veel gelt willen geven om deselve, waer het moghelijck, te verdrijven" (6). Het spreekt van zelve, dat hij ook het doen dier vrouwen als zonde veroordeelt, die „haer selven soo kleeden, en soo voor den dagh komen dat hare Borsten en Schouders ten deele ontbloot zijn, welcke leden de nature en de eerbaerheyt leert te decken" (93), en die „hare Borsten, Halsen en Schouders Blancketten en Rosetten, en deselve alsoo voor yeders ooghe naeckt vertoonen, als klare teeckenen van haer ydel herte" (94).

Tot de zondige genotmiddelen werd ook het rooken of „Taback-drincken" gerekend, indien men zich daaraan „buyten noodt" gewendde, „want al hoe wel al het drincken van den Taback in hem selven niet ongeoorloft en is, nochtans en past het selve niet voor eerlijcke en deftige Mannen en Vrouwen, datse het selve doen buyten noodt, tot vermaeck, ende om malkander daer mede te onthalen: alsoo

het selve aenstootelijck is voor veele vrome, ende soo quaden naem en schijn heeft van oudts, dat noch wel sommige van de Taback-drinckers selfs haer dies schamen, alsse van deftige Christenen ende die een teder gemoedt hebben, daer in betrapt worden. Het Medicinael gebruyck van den Taback is geoorloft; maer dat sommige voorwenden datse Taback-drincken om den tijdt te passeren, ofte om de vuyligheyt der overtollighe Humeuren en Sinckingen uyt het lichaem uyt te trecken, op dat het selve met Bier en Wijn weder vervult worde; ofte datse sulcks alleen doen om dat het de ghewoonte is, ende om haer selven met hare goede Vrienden ende bekende, die stercke roockers en smoockers, jae helden zijn om Taback te drincken, daer in te conformeren, dat alles is uyt den boosen" (881).

Wij hoorden zooeven, dat vele vromen zich ergerden aan het rooken en onwillekeurig begrijpen wij, dat zulke vromen bij velen in een niet al te goede reuke stonden. Zij waren te streng, te wettisch; zij hadden het „raakt niet en smaakt niet en roert niet aan" te veel in den mond, en brachten daardoor anderen, die het leven wat lichter opnamen, tot vijandschap. Gewoonlijk meent men, dat onze Vaderen zeer vroom waren; vooral de 17de eeuw, beschouwd als bloeitijd van de Gereformeerde Kerk, wordt in onze dagen door niet weinigen uitermate geprezen. Toch stonden over het algemeen „de rechtsinnighe Yveraers voor den Heere, de vyerighe liefhebbers van sijn Woordt, en de voorsichtige wandelaers op het padt der Godtsaligheyt" bij het volk niet in hooge eere, maar werden zij maar al te vaak met verachting en smaad behandeld. Dit blijkt vooral uit het groote aantal scheldnamen, waarmede men hen noemde. Zij werden uitgemaakt voor „Albedillen, Bel-hamels, Bybeldraghers, Bybelsusters, Capricieuse menschen, Casuisten, Devotarisen, Eergierige menschen, Eygensinnige, Eygenwijse menschen, Fanatijcke, Fijmelaers, de Fijne, Gatheylige, Geestdrijvers,

Geuse Kloppen, Hayrkloovers, 't Heylige Volck, Hypocriten, Idioten, Incompatibile humeuren, Indiscrete menschen, Kerckloopers, Kerck-uylen, Koppige menschen, Krayers, Kreb-bijters, Krijters, Labadisten, Melancholijcke menschen, Menschen op haer selven, Mugge-sifters, Neuswijse, Novateurs, Onrustige gheesten, Onverdraeghlijcke humeuren, Onversettelijcke menschen daer men niet kan mede omgaen, Onvoorsichtighe menschen, Oproermaeckers, Pedanten, Perfectisten, Perturbateurs van de ghemeene ruste, Phantastijcke menschen, Phariseen, Pilaer-bijters, Precisianen, Puriteynen, Quaeckers, Quesels, Roervincken, Sabbatharisen, Scheurmaeckers, Schijnheylige, Semel-knoopers, Sint Juynen, Sombere menschen, Splinterkijckers, Steylooren, Stijf-koppen, Stijle-bijters, Suffers, Susjes, Teelingisten, Vies-hoofden, Voetianen, de Vrienden, de Vroome, Wargeesten, Wedergeborene, Weet-nieten, Werckheylige, Wet-predikers, Wint-buylen, en dierghelijcke meer" (999).

Misschien heeft menigeen Hondius, die 1000 zonden registreerde en bestrafte, ook wel uitgescholden voor een albedil of splinterkijker, maar een suffer oft weetniet zal niemand hem hebben durven noemen. Hij keek daarvoor dan ook te helder uit zijn oogen en toonde klaar, dat hij in geen enkel opzicht een vreemdeling in het Jeruzalem zijner dagen was. En met volkomen onpartijdigheid bestrafte hij de zonde overal waar hij haar vond. Zijn eigen ambtgenoten ontziet hij niet en openhartig erkent hij (in de Voorrede), zichzelven niet te verschoonen, maar „ontrent der selver ghebreecken oock niet onschuldigh" te zijn. Hij vleit het volk niet, maar wijst op menig euvel, dat onder hen voortwoekert. Doch aan den anderen kant worden ook de overheden niet gespaard. Niet minder dan 60 zonden (496—555) bespreekt hij, waaraan zij zich soms schuldig maken. Hij zegt, dat zij, door de menigvuldigheid der eeden, die zij eischen, maar al te veel gelegenheid geven tot meineed (497); dat onder hen vele „Jae-

broers" zijn, die de menschen ontzien (499); dat zij allerlei winstgevende postjes „geven aen kleyne Kinderen, . . . diese weten dat niet bequaem zijn om deselve te bedienen, . . . soo datse daer in openbaren hoe weynigh datse haer selven daer over bekommeren, dat de Politijcke Ampten en Officien door bequame Personen ten goede van het gemeene best moghten bedient worden, en datse gedreven worden en handelen nae hare particuliere insichten, diese hebben" (500). Hij beweert, dat er zijn, die zich door oneerlijke middelen verrijken (504), het volk uitpersen (506), „eenige Materialen, als Hout, Yser, &c. het Landt, de Stadt, of eenigh Collegie toebehoorende, gebruycken aen haer eygen Huysen, Hoven of Schepen" (507), valsche declaraties van kosten inleveren (508), „al te groote en onrechtveerdighe Reeckeninghen van de Leveranciers laten passeren en betalen" (509), „de gemeene middelen van het Landt, Stadt, of Dorp, verslempen ende verquisten" (549), „door giften ende geschencken haer laten bewegen om Landts-, Stadts-, ofte Dorps Privilegien te verkorten, ofte aen andere over te geven" (551), vacante betrekkingen „verkoopen aen de meest-biedende" (554) en de armen of de godshuizen bestelen (555). Zij zijn vaak „niet minnelijck, bescheyden, ende mee-waerdigh, maer stuurs, onbescheyden, ende trots ontrent hare Onderdanen (520). Hij keurt het af, dat zij niet overal „de ydele en ongoddelijcke Comedien" verbieden, „maer deselve tolereren ende beschermen, en wel Persoonlijck met hare Vrouwen en Kinderen daer in verschijnen, om haer selven op een Heydensche wijse met het sien en hooren van een deel lichtveerdige en ontuchtige redenen en vertooningen te vermaecken" (516); dat zij het misbruik van Gods naam niet voldoende tegengaan (518) en de sabbat-schennis niet verhinderen (524), ja zelfs „op den Sabbath teghen den avondt de Burgery of Schuttery laten op-trecken, sonder eenige dringhende noodt" (529); dat zij „de ydele en lichtveerdige Kerckmissen of Kermissen" niet afschaffen (527), maar op de

jaarmarkten de „openbare Rijfelaryen" (548) toelaten alsmede „Koordendanssers ende Guychelaers," „want sulcke lichtveerdige Menschen dienen nergens anders toe, als om de Burgery door hare ongeoorlofde en ydele Konsten wat ydelheyt te leeren, ende een deel Gelt af te parssen" (525). Hij bestraft hen, „die niet beletten het opentlijck houden van S. Claes Avondt, het openbaer spelen van Barber reyne Maeght, en diergelijcke Paepse grollen en superstitien, daer we immers — zegt hij — Godt noyt genoegh konnen dancken, dat hy ons verlost heeft uyt dat Roomsche Babylon" (532), en die „in de Latijnsche Scholen laten leeren soodanighe Boecken, die vol zijn van Heydense profaniteyten en onkuysheden: waer door het dan oock wel gebeurt dat de School-kinderen tot hare jaren komende, meer vermaeck scheppen in het lesen van die ydele Heydense Boecken, als in het ondersoecken van de Heylighe Schriften, ende datse uyt de selve oock meer onthouden en weten by te brengen als uyt het dierbare Woordt Godts" (533). Dat ze dikwijls de rechten der kerk schonden, was in dien tijd niet ongewoon, maar ook hun eigen „goede Wetten, Placcaten, Keuren en Ordonnantien" werden niet naar behooren geëxecuteerd, „soo datse — zegt Hondius — maer zijn ghelijck een Klock sonder Klepel, ofte als een Mannetje in de Karsse-boom, daer de Vogelen wel haest boven op gaen sitten; ende worden oock als soodanigh van de Onderdanen veracht en bespot" (534).

En dat alles werd gezegd alleen van overheden, die ledematen waren van de Gereformeerde Kerk. Geen wonder, dat het volk zich aan de wetten des lands ook niet altijd hield en dat de gerechtigheid onder hoog en laag nog al iets te wenschen overliet. Van de rechters zelve wordt gezegd, dat sommigen van hen met aanzien des persoons oordeelden en alzoo het recht bogen (692); dat er waren, die „om Geldt, Giften en Steeck-penninghen een valsch ende onrechtveerdigh Vonnisse" gaven (693), som-

tijds beide partijen niet hoorden, maar onverhoord iemand veroordeelden (695) en de rechtszaken sleepende hielden „voor eenige, jae wel voor veele Jaren" (694). Dit laatste werd ook aan de advocaten verweten. HONDIUS zegt er van — en hieruit blijkt al weer dat er niets nieuws onder de zon schijnt te zijn: — „Sondighen soodanige Advocaten, die Ledematen zijnde, nochtans de Processen en Pleydoyen soecken te traineren of slepende te houden, ten eynde dat sy alsoo te meerder profijt mochten trecken van de geene die sy dienen. Dit en is niet veel beter als dieverye: waer mede de leughen dan oock vergeselschapt gaet, dewijlse den genen diese dienen, allerley leughenen in de handt stoppen om haer te payen, op datse het Proces moghten gaende houden" (675, vgl. 12).

Verschillende vormen van dieverij, die ongetwijfeld niet zelden voorkwamen, worden genoemd, zooals: het gebruiken in den handel van „onrechten ende valschen Gewichte, of Elle, of Mate" (154), het uitgeven van valsch geld voor goed geld (155), het „Monopolie" of opkoopen en inhouden van waren, zooals koren en zout „om dierte in het Landt te brengen, ende hare Waren alsdan ten diersten te verkoopen, tot groot nadeel van de arme Luyden: waer door sy den vloeck op haer halen" (156), het tegen te hoogen prijs verkoopen van waren aan lieden die daarvan geen kennis hebben (157), en het vervalschen van waren „om een ander te bedriegen; als by exempel, datse Kaf onder het Koorn vermengen, om soo veel meerder daer uyt te meten aen den Kooper" (160). En niettegenstaande deze en andere veelvuldige vormen van dieverij, deed zich het eigenaardig verschijnsel voor, dat velen het er voor hielden, „dat men een Dief wel magh vast houden, maer een Dootslager niet, en soecken die veel liever te verbergen voor den Officier" (176). Er was echter ééne soort van diefstal, waarvan velen meenden en ook wel durfden zeggen, dat hij geen zonde was, nl. het sluiken, dus het aan het land onthouden der belastingen. Of wij

sedert dien tijd veel vooruitgegaan zijn in eerlijkheid ten dezen opzichte, zou ik niet durven beweren. De redenen, die men opgaf om het misleiden van den fiscus te verdedigen, waren „1. Dat de Overheden zijn onbescheyden ende hardt in het schatten en scheeren. 2. Dat de helft van die schattingen niet te recht en komt. 3. Dat daer van al te recht komt, dat het selve niet wel wordt aengeleyt ende besteet soo het behoort" (813). Mij dunkt, er zullen ook in onze dagen wel zijn, die eveneens oordeelen en daarmede het bedrog trachten te dekken, dat zij plegen in zake de belastingen.

Onze boeteprediker dringt echter met kracht aan op gerechtigheid, zoowel bij rijken als bij armen. Ook bij de armen. Veler armoede ontstaat door eigen schuld, daar zij „door ledighgaen, quantselery, droncken drincken, tuyschen, ende andersins maecken dat Vrouw en Kinderen moeten gebreck lijden" (374). Dat is billijk, want die niet werkt, zal ook niet eten. De luiheid van vele armen (22) verfoeit hij dan ook evenzeer als het altijd murmureeren van anderen (23) en hun benijden van de rijken (25). De eerlijke armen moeten onderhouden worden, maar van het bedelen heeft hij een hartelijken afkeer. Hij zegt dan ook, dat zij zondigen, die „liever willen gaen bedelen by de Huysen, als van de Diaconen onderhouden worden: alsoo sy daer mede niet te vreden zijn, daer andere Arme mede te vreden zijn, wetende datse by de Huysen omloopende meerder konnen opgaderen. En schoon datse daerom van de Tafel des Heeren door den Kercken-Raedt worden afgehouden, soo gaense echter daer in voort, willende liever derven het Geestelijck Broodt van het heyligh Avondtmael, als datse een weynigh minder souden hebben van het lichamelijcke broodt: en toonen alsoo voor al de wereldt datse het Aerdtsche broodt soecken boven het Hemelsche" (25). Maar aan zonde maken zich evenzeer schuldig die Armvoogden, die zich niet ontzien op kosten van het Armen-goed groote

gelagen of kostelijke maaltijden aan te richten, als zij samenkomen om de zaken der armen te bespreken (30); evenals zij, die wat „in Koopmanschappen voor den Armen besproocken is, den Armen onthouden" (27) of hen „sonder oorsaecke met woorden hardt, spijtigh en smadelijck bejeghenen, ende die deselve metter daedt verdrucken: 't welck niet anders is als ellende tot haer ellende toedoen, in plaetse dat men deselve verquickinghe behoorde toe te brengen". Van dit laatste verklaart hij: „Dit en is geen kleyne sonde, jae het is by gevolgh een smadinge van Godt selve die den Armen gemaeckt heeft" (28).

Spreekt uit de wijze, waarop HONDIUS zich over de armen uitlaat, een hart, dat zich over den lijdende en verdrukte ontfermt, dit wordt ook openbaar in hetgeen hij over den slavenhandel zegt. Maar daaruit blijkt tevens, dat hij den moed had voor zijne overtuiging uit te komen, ook waar hij hooge machten — in dit geval o. a. de Heeren XVII — aantastte in wat hij afkeurde, maar ook dat hij althans in dit opzicht zijn tijd vooruit was en boven het gros zijner tijdgenooten stond. Hij zegt namelijk: „Sondigen soodanige menschen, die Ledematen zijnde, nochtans Slaven koopen om die weder te verkoopen, ende met die ellendighe Menschen haren Koophandel te drijven, gelijck met andere Waren en Goederen, ende als of het maer Beesten waren: Daer het immers Menschen zijn van een en de selfde nature, gelijck als sy. En of soodanigen Slaven-handel al gedreven wordt niet alleen van Joden, Turcken, en Heydenen, maar oock van genaemde Christenen, als van Spanjaerden, Portugijsen, en andere; jae oock van de Hollanders, soo behoorden nochtans de Gereformeerde Ledematen haer niet te besmetten met sulcken onbarmhertigen Koophandel, maer allesins te handelen in de vreese des Heeren, op dat het Geldt, datse winnen, haer niet tot een vloeck, maer tot een zegen magh gedyen" (810).

En hiermede eindig ik. Over tal van onderwerpen,

die Hondius besprak, zweeg ik. Van mededeelingen uit het kerkelijk leven, waarover nog al wat te zeggen zou zijn, heb ik mij onthouden. Verschillende maatschappelijke zaken moest ik voorbijgaan. Ik kon slechts hier en daar een greep doen. Maar ik hoop, dat wat ik uit het „Swart Register van duysent Sonden" heb aangehaald, u overtuigd zal hebben van de belangrijkheid ervan voor de kennis van de toestanden op maatschappelijk gebied in het laatst der 17de eeuw. En al zullen wij niet altijd afkeuren wat Hondius zonde noemde, ik vertrouw toch, dat gij toestemmen zult kennis gemaakt of vernieuwd te hebben met een der uitnemendste boetepredikers, die — zooals een zijner lofredenaars [1]) naar waarheid zegt:

„Die met sijn klaer *Schriftuerlijck Ligt*
Veel swacke sielen heeft gestigt,
En stercke stercker heeft gemaeckt".

Maar ook bij hem is gebleken, dat de critiek gemakkelijker is dan de kunst om te verbeteren. Immers vele zonden, door hem bestraft en bestreden, woekeren nog altijd voort. Soms meenen wij, als hij spreekt, iemand te hooren, die wijst op de gebreken van onzen tijd. Zoo worde de vermaning van den Prediker van ouds dan ter harte genomen; „Zeg niet wat is er, dat de vorige dagen beter geweest zijn, dan deze, want gij zoudt naar zulks niet uit wijsheid vragen". En de kennis van het verleden, met zijne fouten en gebreken ook, doe ons beter het heden begrijpen. Dan zullen wij, bij al de ellende en de zonde, die wij aanschouwen, toch de vorige dagen niet terugwenschen, maar den tijd, waarin wij leven mogen, meer waardeeren, omdat wij in staat zijn gesteld met billijkheid daarover te oordeelen.

Maar ook dit moeten wij: met hem getuigen tegen de zonde, getuigen elk in zijn kring en naar zijne kracht tegen het vele verkeerde, dat wij opmerken in onze dagen. En anderen ter bekeering opwekkende en boete predi-

[1]) Zijn collega Martinus van Harlingen, predikant te Hoorn.

kende, hebben wij te waken en te bidden, opdat wij, naar den eisch des Heeren, hun een voorbeeld ten goede mogen zijn.

Luisteren wij dan ook naar den boeteprediker uit de 17de eeuw, waar zijn woord nog steeds vermanend klinkt ook tot de kinderen van onzen tijd. Wordt ook onder ons niet nog Gods naam schrikkelijk misbruikt en maakt niet menigeen zich schuldig aan het spreken van ijdele dingen? Ook zelfs in kringen, die christelijk zich noemen, bestaat dit kwaad. Vergeten wij het niet: de Heer zal niet onschuldig houden, die zijnen naam ijdelijk gebruikt; en zij bij al wat wij spreken de bede in ons hart: Zet, Heer, een wacht voor mijne lippen; opdat onze rede steeds zij in aangenaamheid, met zout besprengd.

God te verheerlijken ook door ons spreken en door de wijze, waarop wij onze gedachten uiten, is een vrucht des geloofs. Tot dat geloof, de volkomene overgave aan den Heer, wekt ook HONDIUS op. En omdat hij gelooft, kan hij getuigen tegen het bijgeloof, dat God miskent, omdat het 't vertrouwen op Hem prijs geeft. Hoeveel bijgeloof is er ook nog in onze dagen, niet alleen als vrucht van onkunde, maar zelfs onder hen, die zich zelven uiterst beschaafd en verlicht achten. Men hoort soms de stelling uiten, dat het geloof iemand bijgeloovig maakt. Dit is niet waar. Menig ongeloovige, die met God en zijn dienst gebroken heeft, brak niet met allerlei bijgeloovige vrees, en zoekt door de hulpmiddelen van het bijgeloof soms eene zekerheid te vinden, die alleen het geloof hem geven kan. Wie waarlijk gelooft, is geen bijgeloovige. Zijn God is hem alles, en op Hem, die alles bestuurt, is zijn vertrouwen. Tegen ongeloof en bijgeloof beide, soms zoo innig aan elkaêr verwant, worde daarom ook door ons steeds gesteld het geloof, dat de wereld overwint en rechtvaardig maakt voor God en menschen.

Rechtvaardig ook voor de menschen. Immers de ge-

loovige Christen kent zijne roeping om zijn wandel eerlijk te houden onder degenen, met wie hij omgaat. Het geloof is een kracht, ook in het maatschappelijk leven. Dat worde meer erkend; het worde door ons ook meer getoond. HONDIUS wees op zeer veel zondigs in het maatschappelijk verkeer. Is het in de twee eeuwen, die verliepen sinds hij sprak, wel veel beter geworden? Is het misbruik van sterken drank de wereld uit? Wij weten wel beter. Velen zijn er aan verslaafd — ja letterlijk verslaafd — ook al worden zij nooit dronken gezien. Wie geregeld des morgens zijn bittertje en des avonds zijn cognac of wijn moet hebben om zich prettig te voelen, is een slaaf van de drank — en.... de discipel van Christus is tot vrijheid geroepen. — Is het met de weelde zooveel beter dan vroeger? Offert nog niet menigeen haast alles daaraan op, zoodat hij niets overhoudt om den nooddruftigen mede te deelen en soms niet eens genoeg heeft om zijn huisgezin met God en met eere te onderhouden? Ziet eens in onze kerkgebouwen: hoeveel mooie kleeren! en telt dan eens de collecte: hoeveel *centen!* — En van de kerkgebouwen gesproken, waar het Evangelie gepredikt en brood voor de ziel aangeboden wordt, hoe *weinigen* komen daar onder de prediking tegenover de *velen*, die komen kunnen. Elk spant zich in om het dagelijksch brood te verdienen, maar om de aanbieding van Gods genade bekommeren velen zich niet. Is het nog niet zooals in de dagen van HONDIUS: men koestert, men verzorgt het lichaam en men pronkt het op, dikwijls den armen ten aanstoot, maar aan de behoeften der ziel denkt men niet. — Vandaar ook zooveel onrecht, dat men opmerkt onder hoog en laag. Ik wil thans niet als censor optreden, maar de vraag is, of niet menige zonde nog heerscht, die HONDIUS opmerkte bij overheden en onderdanen. Dit komt omdat men de ordonnantiën Gods niet eert, omdat men niet leeft naar zijn woord. Tot onze schade wordt het maar al te vaak vergeten, dat gerechtigheid een volk

verhoogt, maar de zonde een schandvlek der natiën is. Daarom dient ook de eisch tot boete en bekeering in onzen tijd nog even krachtig als te voren — zoo niet krachtiger naar mate Gods genade langer gewacht heeft — gebracht te worden tot allen, die wandelen op de paden der zonde. En gelijk JEREMIA tot zijne tijdgenooten, zoo spreke ook nu een iegelijk, die den Heere vreest, door woord en daad tot de inwoners des lands: O, land, land, land! hoor des Heeren woord; daarmede aandringende op persoonlijke bekeering tot God.

En nu, laat mij mogen eindigen met dezelfde woorden, waarmede HONDIUS de voorrede van zijn Swart Register besluit:

„Vaert wel, ende soo ghy uyt mijnen arbeydt eenighe nuttigheydt of stichtinge schept voor uwe ziele, danckt Godt voor sijn genade, verlaet uwe sonden en traegheden, ende blijft volhardende in geloove ende liefde, die in Christo Jesu is, tot den eynde toe, op dat ghy door Christum mooght *verkrijgen het eynde uwes geloofs*, *namelijck de saligheyt der zielen.*"

FOECKE FLORIS.

(DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN. 1887).

FOECKE FLORIS.

De man, wiens naam ik boven deze bladzijde schreef, was in het laatst der 17de eeuw ongetwijfeld een persoon van beteekenis, niet alleen in den kring zijner geestverwanten, maar ook daarbuiten. Is hij thans zoo goed als geheel onbekend, in zijne dagen werd hij in Friesland „de welbekende FOECKE FLORIS" [1]) genoemd. Aangaande dezen man wensch ik hier het een en ander mede te deelen.

't Spreekt wel van zelf, dat het niet in mijne bedoeling ligt aan deze plaats eene biographie van hem te leveren. Bovendien, al zou ik zulks ook willen, ik zou er niet toe in staat zijn. Immers er is slechts weinig van hem bekend, mij althans; maar dat weinige is reeds genoeg om het te betreuren, dat wij niet meer van hem weten. Zoowel de wijze toch, waarop zijne tegenstanders zich over hem uitlaten, als die, waarop hij over hen spreekt; niet minder de vervolging, waaraan hij bloot heeft gestaan als de ijver, waarmee hij gewerkt heeft, doen het verlangen naar nadere kennismaking geboren worden. Dat verlangen wordt echter niet voldoende bevredigd. Stelle de vriendelijke lezer zich dus tevreden met hetgeen ik geven kan, gedachtig aan het bekende: „*Ultra posse nemo obligatur.*" [2])

---

[1]) *Acta Syn. Fris.* 1687. art. 25.

[2]) Niemand is verplicht meer te doen dan hij kan.

Foecke Floris was, zooals zijne vijanden zeiden, „preeker der Wederdoopers op Zuir-huister-Veen", doch hij zelf noemde zich, „door de genade Godts een Dienaer der *Algemeene*, maer insonderheyd *der Weerlose Doopsgesinde* Christenheyd." Gelijk de meeste Doopsgezinde leeraars uit dien tijd, was hij wat men noemt een ongestudeerd persoon, die zich niet bepaaldelijk voor het ambt had voorbereid, „maar door onderlinge, en eenparige stemmen tot den Dienst des woordts verkoren" was. Hij zelf zegt: „Ik ben er door ernstige, en vriendelijke aenradingen, door wettelijke verkiesinge, en gemoedelijke inspraken, als toe gedrongen, niet door sucht tot geld en goedt; ook niet, (Godt lof) door begeerte tot eygen achting, *Aerdtsche* hoogheyd, eere en aensien des Weerelts." [1])

Waar en wanneer hij geboren is, is mij niet gebleken; wel, dat hij van „slechte afkomste" was, eens visschers zoon, die vroeger in dit bedrijf zijn vader geholpen had. Later was hij „Iser-smith" geworden en dit handwerk nam hij nog, gelijktijdig met den predikdienst, waar. [2])

Het eerst vind ik melding van hem gemaakt in de Acta der Classis van Leeuwarden van den 16den April 1683. De Classis was toen samengekomen, o. a. ook om de gravamina, indien deze er zouden zijn, te bespreken, ten einde die, met het oog op de in de maand Juni te houden Synode, tijdig te kunnen zenden aan de Classis Synodaal.

In deze vergadering is het de in zijn tijd als bestrijder der Socinianen welbekende Franciscus Elgersma, de voormalige Leeuwarder predikant, die als tegenwoordig Leeraar te Grouw de aandacht der Classis vestigt en door het inleveren van zijn (derde) gravamen die der Synode wil vestigen op Foecke Floris. [3])

---

[1]) Foecke Floris, *Beschermingh Der Waerheyt Godts over den H. Doop*, *tegen Franc. Elgersma.* Leeuw. z. j., blz. 20.

[2]) F. F. t. a. p. blz. 49—53.

[3]) *Acta Classis Leov.* 16 Apr. 1683 art. 8.

Volgens hem wordt onze „Menniste Praediker" niet weinig van Socinianerij „verdacht ende betijgt." Hij wordt dan ook lang niet malsch beoordeeld. Zoo lezen wij, dat hij volgens ELGERSMA, „doorgaens sijn werk maekt, om nae de wijse der Phariseen landt ende zee te doorreysen ende alomme sijn personagie speelt." Dat doet hij „niet alleen door aenstotelijk praediken, maer ook voornaemelijk met conventiculen te houden in private huisen." Dit werk, „waerdoor hij sijn onkruidt allenthalven sait, ende grote verwerringe veroorsaekt in sulke plaetsen, die te voren in seer goede ruste waeren", heeft de aandacht van Ds. ELGERSMA getrokken en zijne verontwaardiging in niet geringe mate opgewekt. En geen wonder; FOECKE FLORIS toch heeft het gewaagd op zijn terrein te komen en onder zijne schapen onrust te verwekken; immers hij is „in Januario deses loopenden Jaers 1683 binnen den dorpe Grow" geweest, en hoewel het toen nog maar de „eerste overkomste aldaer" was, de gevolgen daarvan waren zichtbaar in de verwarring, die er na dit bezoek heerschte in die vroeger zoo rustige gemeente.

De onpartijdigheid gebiedt mij echter mijn collega uit de 17[de] eeuw niet zoo maar terstond op zijn woord te gelooven. En dat te meer, omdat ELGERSMA in al wat hij doet den indruk geeft van zelf niet onpartijdig te zijn, maar zich door drift te laten beheerschen. Een man, die zijn tegenpartij uitscheldt voor al wat leelijk is, verdient geen onvoorwaardelijk geloof. En zulk een man was de Grouwster predikant. Hij noemt FOECKE FLORIS „in sijn verbetene, wrange en verbittere tale" niet alleen een „Socyniaen" en een der „swaere Wolven die de kudde niet en sparen", een der „lose Vossen die de Wijngaerden verderven"; maar ook een „valsche Profeet, omhangen met een schaepsvacht van schijnheyligheyd", een „Vermomde Satan, met SAMUELS mantel bekleet", een „Godts-lasteraer", een van „het snoodtste uytbraeksel des Duyvels". Hij

ontziet zich niet FOECKE FLORIS van onedele, baatzuchtige bedoelingen te beschuldigen, zonder daarvoor eenig bewijs bij te brengen, en te schimpen op zijn geringe afkomst en zijn onaanzienlijk handwerk. [1])

Tegenover zulk een beschuldiger dient dus het *audi et alteram partem* [2]) wel zeer bijzonder in acht genomen te worden.

Over de beschuldiging van „Socinianerij" zullen wij straks nader gelegenheid hebben te spreken. Hier willen wij echter wijzen op de verklaring, die FOECKE zelf geeft aangaande zijne manier van werken.

Werd hem door ELGERSMA ten laste gelegd, dat hij als een Farizeër alle plaatsen afreisde en zich niet weinig gelden liet; hij zelf verklaarde, dat hij nergens heen ging dan waar hij „eerst vriendelijk ontboden" werd, terwijl hij de vrienden die hem riepen „niet geerne buyten noodt, tot onnutte moeyten en onkosten dreef." [3]) Zoo was hij ook te Grouw gekomen, niet, zooals ELGERSMA zeide, in Januari 1683, maar reeds „in 't midden van den Somer in den Jare 1682." Daar, gelijk overal waar hij kwam, wekte hij de Doopsgezinden op weer terug te keeren tot den vroegeren eenvoud, van welken zij niet weinig afgeweken waren. Zijn tegenstander mocht zeggen, dat hij „onder de Mennisten een *zeltzame Reformatie*, welke by Wijze lieden zeer belachelijk is, aanstelde; willende dat' ze schaalties, schuttelties, schilderyties, ende diergelijk huysraadt, hoewel van kleyne waardije zijnde, van de wandt zouden afneemen, ende meer andere beuselachtige dingen

---

[1]) Er zou eene merkwaardig lange lijst te maken zijn van al de scheldwoorden, beleedigingen en hatelijkheden, die ELGERSMA in zijne geschriften FOECKE FLORIS naar het hoofd slingert.

[2]) *Hoor en wederhoor.*

[3]) FOECKE FLORIS, *Besch. d. W. G.* blz. 58.

haar voorschrijvende;" [1]) — hij zelf getuigde daarentegen: „ik sochte daer eerst van 't harte af te beginnen," en vraagt: „als men de Lieden van d'aertsche sinnelijkheden, ja allerleye overdaet socht af te brengen, is dat dan een belachelijke Reformatie?" [2]) Wel verre van oneenigheid en twist te willen veroorzaken, vermaande hij steeds tot vrede en eendracht en wekte op grond van „het goede, *Heylige*, en getrouwe woord Godts, beyde oude en Jonge," op tot een „nederigen en sachtmoedigen wandel." [3])

Dat dan ook niet alle Gereformeerden evenzoo over FOECKE FLORIS dachten als ELGERSMA, blijkt hieruit, dat hij eens in een „volkvragtschuit" met twee predikanten aan het „discoereren van Religie saeken" geraakte. Men sprak met elkander tot onderling genoegen. Zoo zelfs, dat „doense 't samen uit de schuit gingen, ter plaetse daerse wese wilden, doe gaven se hem ten afscheid alle beide de hand, bedankten hem weegens sijne verstandige en stigtelijke discoersen, en wenschten met eenen dat alle Mennisten so bestonden." [4])

Wat echter tot juiste beoordeeling van ELGERSMA'S houding niet weinig afdoet, is de ontmoeting, die nog maar kort geleden tusschen hem en FOECKE FLORIS had plaats gehad. In 't begin van 1683, dus ten hoogste drie maanden eer ELGERSMA zijn gravamen indiende bij de Classis en nadat hij FOECKE reeds eenmaal eene schriftverklaring voor „meer als 300 menschen" had hooren doen, was deze bij hem op zijne studeerkamer gekomen om met hem „ten aenhooren van verscheydene Persoonen" over het leerstuk der Drie-eenheid te spreken. „In het by wesen van een gehele kamer vol volks" had dit gesprek

---

[1]) F. ELGERSMA, *Rechtzinnige Leere van het Sacrament des H. Doops*, Leeuw. 1685, in de Voor-reeden.

[2]) F. F., *Besch. d. W. G.*, blz. 76, 77.

[3]) F. F., *Besch. d. W. G.*, blz. 78, 80.

[4]) *Klaar vertoog* enz., z. p. (1689) blz. 52.

plaats, zonder eenige onaangenaamheid of hatelijkheid, „seer vreedsaem." In tegenwoordigheid van al de toehoorders, waaronder zoowel vrienden van FOECKE als van ELGERSMA waren, raadde ELGERSMA, toen het gesprek ten einde was, hem aan „by soo een vreedsame, en *moderate* Leer te blyven," en prees hem als „een *moderaet* en gereckelijk Man." [1]) Vier jaren daarna kon FOECKE verklaren, dat hij sinds dien dag van het dispuut den Grouwster predikant nooit meer gesproken had. [2])

Voor het minst mag het dus vreemd genoemd worden, dat ELGERSMA reeds den 16den April zoo kras optreden kon tegen een man, dien hij zelf pas aan anderen als een voorbeeld van gematigdheid voorgesteld en geprezen had.

Hij vraagde namelijk aan de Classis, met het doel, dat deze het weer in Juni aan de Synode zou vragen „off men ook niet in het besonder haere hooge Eedelhh. behoordt bekent te maeken," met dezen ketter, „opdat haere wel gedagte hooge Eedelhh. vorschreven FOEKE beneffens alle andere sulke ongeregelde loopers die van schadelyke humeur sijn, door haere hooge autoriteit mogen inbinden in der selver geusurpeerde alte grote licentie ende in goede ordere brengen tot handthavinge van den waeren gereformeerden Godtsdienst, die het den Goedertierene Godt om sijns Soons wille belieft heeft midden uit de dikke duisternisse der onwetenheit op te helderen ende te stellen tot een heerlijken glans gelijkse is ten huidigen daege in dese nederlandtsche provintien."

De Classis nam het gravamen over, de Synode van Heerenveen approbeerde het en de Commissarissen-Politiek, uit naam der Synode door den praeses daarom verzocht, hebben „de gunstige vorderinge van deze saeke gunstelijk toegeseit ende belooft soo te vinden sijn aen de E. Classen

---

1) F. F., *Besch. d. W. G.*, blz. 59, 60, 67, 72, 352. — *Klaar vertoog*, blz. 2, 16 e. a. p.

2) F. F., *Besch. d. W. G.*, blz. 60.

te senden copie van de placcaten tegen dese secte geemaneert" [1]).

Niettegenstaande echter het plakkaat van den 23sten Maart 1662 duidelijk genoeg voorschreef, dat „geen *Socinianen*, *Quaeckers* off *Dompelaers* haer sullen verstouten binnen dese onse Provintie te komen, by poene dat de selve, alse gevonden worden, in 't Landtschaps Tucht- ende Werck-Huys sullen werden ghebracht, om aldaer met haer eyghen handen-werck vijf Jaren langh haer kost ende onderhout te verdienen;" en niettegenstaande de gunstige belofte van de genoemde Commissarissen, kon FOECKE FLORIS, die als Sociniaan te boek stond, toch nog vier jaren achtereen ongestoord zijn arbeid voortzetten. Wel zullen er misschien geweest zijn, die het „praemium" verlangden, door de Staten ten bedrage van 25 gouden Friesche Rijders uitgeloofd op het aanbrengen van „soodanigh een Persoon" [2]); maar met dat al bleef FOECKE, zoo 't schijnt, ongemoeid.

Dat verdroot ELGERSMA. Weldra ging een nieuwe opwekking van hem uit. In 1685 gaf hij een werkje in het licht, getiteld: „*Rechtzinnige Leere van het Sacrament des H. Doops*" en gericht „teegen *Socinianen*, *Papisten*, *Mennisten*, ende andere Dwaalgeesten" [3]). In de

---

1) *Acta Sym. Fris.* 1683, art. 37.

2) Volgens bovengenoemd Plakkaat van 23 Maart 1662.

3) Vóór dit vers heeft FOPPO GELLIUS, pred. te Wirdum, een vers laten drukken ter eere van „den Hoogh-Geleerden en Wijd-beroemden Heer FRANCISCUS ELGERSMA, Getrouw Bedienaer des H. Evangeliums in sijn Gemeente tot Grouw." In dit vers spreekt hij FOECKE FLORIS aldus aan:

„Klapp, FOECKE FLORIS, vrij met ongebonden vleugels.
„Uw Drift en luysterr niet na Halster, Toom noch Teugels,
„Uw lang getongde Bek wort hier gansch scherp geknuyvt.
„All' Uw' Oproerigh doen als Kaff voor wint verstuyvt".

En van ELGERSMA zingt hij:

„Nu sullen, *Waerde Heer*, de téère Suigelingen
„Uw Hoog-beroemde Naem tot aan de Sterren singen,

opdracht aan de 12 Raden van Friesland klaagt hij: „Wy beleeven, helaas! zeer gevaarlijke Tijden, in welke *allerley Valschen Propheeten* haare stootende hoornen teegen de Gereformeerde Kerke grootelijks verheffen, om dezelve in 't een ende ander, hier of daar, eenigen afbreuk te doen:

„Wijl Gij in *Mennôs* spijt, en FOECKES Tegenheyt,
„Voor haer het Sacrament des *Doops* in Kracht bepleyt.
„Nu sal Godts Dierb're Kerk, met klinckende Trompetten,
„Uw *Veel-verdiende Faam* tot in den hemel setten,
„Wijl Gy soo wijs'lijk swaeyt Godts scherp twee-snijdend [sweerd,
„Het zy Gy vriend beschermt of vyand overheert."

Het boek, voor hetwelk dit vers verscheen, werd geapprobeerd in de Classicale Vergadering van 27 April 1685. (Zie *Acta Cl. Leov.* 27 April 1685, art. 3). 't Is kort daarna uitgekomen te Leeuwarden bij H. NAUTA.

Wat echter aan de achting voor ELGERSMA en GELLIUS niet weinig schade doet, is hetgeen de Classicale Acta van den 6den Juli (art. 5) en den 3den Aug. (art. 3) van datzelfde jaar ons melden. Het is namelijk, zoo lezen wij in de laatstgenoemde acte, „voor getuigen gebleken, dat D. ELGERSMA, en D. GELLIUS, op den wech van Leuwarden naar Wirdum dronken zijnde gevonden zijn. Dewijl nu D. GELLIUS hierover door den Praeses verstaan zijnde sulks belieft heeft te ontkennen, En daar bij de Eerwaarde Classis is voorgekomen, dat nochmaals hij GELLIUS droncken soude zijn geweest in de herberg tot Wijtgaart etc."

Laat mij hier nog bijvoegen, dat de zaak van ELGERSMA's dronkenschap in den doofpot kwam, en dat D. GELLIUS al lange jaren bij de Classis bekend stond als iemand, die zich soms te buiten ging aan sterken drank. De Classis handelde echter zachtkens met dezen jongeling. Hij blijkt evenwel, als wij de Classikale Acta nalezen, een liederlijk sujet geweest te zijn, die zich zelfs niet ontzag dronken op den preekstoel te komen, en te Leeuwarden in kennelijken staat door de stad te zwieren en de herbergen in en uit te loopen. Die man had eerder een plaats in het tuchthuis verdiend dan FOECKE FLORIS.

daar in sweeten niet alleen de *Socinianen*, ende *Papisten*, maar ook zommige on-gereegelde Landt-loopers, dewelke, quanzuys met een Mennonitische Mantel omhangen zijnde, in de Zynagogen der Doops-gezinde bedektelijk inkruypen, daar ze veele eenvoudige menschen haar Sociniaansch vergif, dat onder haare vleijende tongen verborgen is, tot verderf der zielen inschenken by alle geleegentheeden; waar van de plaatze mijner Wooninge ende Bedieninge, nu ruym twee jaaren langh, geen kleyne proeven gehadt heeft." 't Behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat hij de Edele Mogende Heeren opwekt om „de zaaken van Religie te handthaaven." Waren er toch eertijds — zoo zegt hij in de Voor-reeden — „twee Oproerige Smeeden, die de Kerke Jesu Christi, ende de getrouwe Leeraars van dezelve veel quaads deeden, namel: DEMETRIUS een *Zilver-smidt* ende ALEXANDER, een *Kooper-smidt*, nu geschiedt datzelfde door een „Onrustigen Yzer-smidt." „Door den ydelen windt van eygenliefde opgeswollen zijnde," verbeeldt deze zich „een *grooten Apostel* der *Mennisten* te weezen"; en doet al wat hij kan, om *Sectarissen* van zijn *Cabale* te maaken." Het is „zijn voornaamste oogemerk de oude Gronden der Doops-gezinde te verzetten, ende de *Menniste Religie* op het ambeeldt van zijne hersenen in een *Sociniaansche forme* te versmeeden." En „gewisselijk, zoo' men oordeelt na 't uyterlijk aanzien, schijnt hy daar toe een zeer bequaam Instrument te zijn; want ende zijn gemaakt weezen[1]), ende zijne toomelooze driften, ende zijn vleyende tonge zijn t'zaamen gepaart, ende gerichtet tot Verleydinge der Eenvoudigen, om haar te betooveren, dat' ze uyt den Tuymel-beeker van zijne verderflijke Ketterijen met graagheyt koomen te drinken." Is hij zoo tot een smaad voor de Gereformeerde Kerk,

1) ELGERSMA heeft hem „van na-by, maar een reysjen à twee, van al sijn gansche leef-tijt *misschien* gesien." (F. F. *Gesch. d. W. G.*, blz. 72).

werkende tot haar schade; hij is ook de oorzaak, dat de leeraar dier kerk te Grouw gehoond wordt. Immers „tot Verachtinge van My" — zoo hooren wij dezen klagen — „ende tot verheffinge van Foekke, zeght men, dat *Hy* wel *Drie* (ende waarom *geen Zes*) *zulke Predikanten*, als die van Grouw is, zoude op konnen"[1]). Omdat hij en zijne gemeente nu zoo gehoond worden, heeft hij zich „*verplicht* gevonden, jaa, *genoodtzaakt*" tot het schrijven van het genoemde werk over den H. Doop en openlijk daagt hij in de voorrede Foecke Floris uit om „yets teegen hem te schrijven."

Het duurde lang eer Foecke zelf het boek in handen kreeg, totdat hij het eindelijk, toen hij eens te Leeuwarden was, door middel van eene vriendin ontving. Na het gelezen te hebben, was hij terstond besloten het te beantwoorden, „maer — zegt hij — door veelheyt, van beyde tijtelijke, en geestelijke besigheden wierde ik absoluyt daer in verhindert." Ondertusschen was het boek zelf „vast alom ruchtbaer" geworden door al de Provinciën. Op zijne reizen, die hij ten behoeve van zijn handwerk maakte, vernam Foecke nog al eens, hoe men „onder de gunstelingen van Elgersma" juichte, dat hij

[1]) Hierop antwoordde Foecke Floris: „'t Schijnt de Vriend Elgersma gelust heeft, om sijn woord van aenspraek tot de *Leser* met een banck- of straet-praetjen te versieren. Dan soo hy my die *Ruckeleuse Jongeties*, of misschien Oude *Wyffies* die dit soo nae syn seggen geseyd hebben, had aangewesen, soo mocht ik tot Grouw komende, hen daer over bestraft hebben. Also de sulke dat wel verdienen: op dat'se in 't toekomende wat voorsichtiger mochten wesen. Maer dit doet den *Vriend* niet: maer hy wil dit Foecke Floris liever te laste leggen: als 't blijckt uyt de volgende woorden, welke alsoo 'se maer dienen, tot verydelinge, en verwijderinge van den *Leser*, en tot ergernisse der kleine, eenvoudige, en *Zedige* Christenen, niet waerdig en sijn, om vorder in acht genomen te worden" (*Bescherm. d. Waarh. Godts.* blz. 82.)

nu „voor eeuwig gemuyl-band was" en dat noch hij, noch iemand der zijnen iets tegen het door ELGERSMA geschrevene zou kunnen inbrengen. Nu zette hij zich aan 't werk en de oogenblikken, die aan zijn handenarbeid of aan den predikdienst ontwoekerd konden en mochten worden, werden aan schrijven besteed. Wel liet hij zich een oogenblik weerhouden door de gedachte aan de verschuldigde onderdanigheid aan de Overheden, „maer merkende dat hare Ed: Groot-Mog: noyt verspieringe hadden gedaen ontrent de uytdagingh aen ELGERSMA", meende hij, dat zij het hem niet euvel zouden duiden, als hij zich „ten laetsten op ELGERSMA's uyt-tarting eens verantwoorde." [1])

Zoo verscheen dan in het begin van 1687 bij den boekverkooper RITXKE JACOBS MOSSELMAN te Leeuwarden [2]) een tamelijk lijvig boekwerk van zijne hand, getiteld: *Beschermingh der Waerheyt Godts; of Schriftuyrlijcke Verantwoording* [3]). De eerste druk was in korten tijd uitverkocht.

Gelijk licht te begrijpen is, vond dit boek bij velen geen gunstig onthaal, en het allerminst bij den man, tegen wien het gericht was, hoewel men de zelfbeheersching van FOECKE nog bewonderen moet, die, waar het hem eenigszins mogelijk is, met eerbied en achting van ELGERSMA spreekt, voor zijn tijdelijk en eeuwig welzijn bidt en, hoe hij zelf ook door ELGERSMA gesmaad en gescholden is, hem toch niet terugscheldt. Mogelijk dat dit vurige koolen hoopen op het hoofd zijns vijands, mede eene der oorzaken was, dat deze nog des te feller tegen hem

---

1) F. F. *Besch. d. W. G.* in de voorrede.

2) Het was gedrukt bij JOH. JACOBS BANGA te Leeuwarden. *Acta Cl. Leov.* 4 Apr. 1687, art. 8.

3) Achter dit werk verscheen als aanhangsel: *Een Tractaat Voorgestelt in twee Deelen,* waarvan het eerste handelt over de *Algemeyne Geloofs-Summa* en het tweede over den *Inwendigen Doop.*

optrad. In het gravamen, door hem gesteld en door de Classis van Leeuwarden bij de Synode van 1687 ingediend, noemt hij dan ook FOECKE's werk „een fameus boeck", in hetwelk de schrijver „behalve vuyle leugens en lasteringen, vele sotte grillen en allerhande beuselachtige praeterijen etc. sich niet en ontsiet verscheijdene Sociniaensche grouwelen op te stellen, voor te staen, en te verdedigen, loochenende: 1. De H. Drieëenigheit, in 't boeck pag. 352—358 item 360—368, aenhangsel pag. 3. — 2. D' Eeuwige en wesentlijcke Godtheit Jesu Christi, aenhangsel pag. 3, 4, 8, 13, 15, 37. — 3. De ware persoonlijckheidt en Godtheit des H. Geestes in 't boeck op p. 353, 358, 367 aenhang. pag. 53, 54. — 4. De ware genoeghdoeninge des Heren J. Christi voor onse sonden, in 't boeck p. 358, item 375—378." [1])

Tegen dit boek gaf ELGERSMA in het volgende jaar, met approbatie van de Classis van Leeuwarden [2]), een werk uit „tot wederlegginge van de Godslasterlijke Sociniaansche Dwaalingen," getiteld: *Seedige verhandeling van de hooge verborgentheit der H. Drie-eenigheid.* Tegen dit werk, alsmede tegen het genoemde over den doop en een ander tractaat van zijne hand, dat ten titel had *Kanker der Sociniaansche kettery* verscheen weer in 1689 zonder naam van schrijver en drukker en zonder opgave der plaats van uitgave, een boek, genaamd: *Klaar vertoog, Dienende tot wederlegginge van de ongefondeerde beschuldingen door Franc. Elgersma, Praedikant tot Grouw. Gedaan tot last van Foeke Floris, En andere Christenen die hy Socinianen noemd.* Dit werk, zooals het titel-blad meldt, „tot voorkoming van alle vervolg en conscientiedwang, strekkende tot ruste van de Christelijke Kerke, en tot welstand van den Lande", was „gedrukt voor alle Liefhebbers en ondersoekers der Waarheid." Zoowel de

---

1) *Acta Cl. Leov.* 4 April 1687, art. 8.

2) *Acta Cl. Leov.* 23 April 1688, art. 11 en 1 Oct. 1688, art. 5.

toon, die in het boek wordt aangeslagen en die verre moet achterstaan bij dien in de „*Beschermingh der Waerheyt Godts*", als de wijze, waarop tot lof van Foecke Floris gesproken wordt, toont duidelijk dat deze de schrijver er niet van is, hoewel sommige bijzonderheden aangaande hem, welke hier medegedeeld worden, het vermoeden wettigen, dat de schrijver in den kring zijner bijzondere vrienden gezocht dient te worden. [1])

Het eerstgenoemde boek had den Mennisten preeker echter reeds kwaad genoeg gedaan, zooals wij zien zullen. De aandacht was daardoor meer algemeen op zijn persoon en werk gevestigd, en in ruimer kring, maar vooral bij Elgersma, werd het besef levendig, dat het toch niet aanging, zulk een man, die zonder vreeze voor zijne afwijkende gevoelens optrad, langer ongemoeid te laten.

De Grouwster predikant was dan ook nu weer de steller van het eerste gravamen der Classis van Leeuwarden, dat bij de Synode van Harlingen in het jaar 1687 werd ingediend. [2])

Door dit gravamen werd „den Christelijcken Synodus in ernstige bedenckinge gegeven, of het niet seer nodigh was om door haere Eerw. Gedep. de hooge Machten van ons L. Vaderland met alle eerbiedigheit en ootmoedigheit, om Jesu Christi wille te versoecken, dat het haer Ed. Mog. mochte gelieven, dien stouten Sociniaenschen Lantlooper in sijn ongebondentheit te steuijten, sijn leugen- en laster-schrift in te trekken en uit te roeijen, den drucker van 't selve na behoren te corrigeeren, en voornament-

---

[1]) De gedachte is een oogenblik bij mij opgekomen, of Joh. Becius (van Middelburg) de schrijver ook kan geweest zijn van het *Klaar Vertoog*. — Volgens Dr. C. B. Hylkema (*Reformateurs*, 1ste stuk. Haarlem 1900, blz. 72, 94) is „niet onwaarschijnlijk" en „volgens het gerucht" niemand minder dan Dr. Galenus Abrahamsz de schrijver.

[2]) Zijn naam is in de *Acta Class. Leov.* (4 Apr. 1687, art. 8) wel doorgehaald, maar met eenige moeite nog juist te ontcijferen.

lijck den auteur van 't boeck nae verdiensten te straffen: Alles in conformité van 't placcaet der Ed. Mog. Heeren Gedeputeerde Staten van Vrieslant, tegen het incomen van Socinianen, Quaeckers, en Dompelaers, als mede het drucken van sodanige kettersche boecken, uijtgegeven ende in het openbaar vercondight den 23 Martii 1662 en noch voor weijnige jaeren vernieuwt en bevestight, mitsgaders de resp. Classen deser Provincie in hare vergaderinge toegesonden, om sich van den inhout des selfs te dienen, en na alles punctuelijck te reguleeren."

Dat dit gravamen ingeleverd werd, was geheel en al in den geest van dien tijd. De Gereformeerde opvatting der waarheid werd beschouwd, niet als het naast aan de waarheid komende, maar als de waarheid zelve; de Gereformeerde leer was dus „de waere Leere"; de Gereformeerde Kerk „de waere Kercke"; wie met die leer niet instemde was een ketter, een dwaalgeest; wat buiten die Kerk was, kon *per se* niet anders wezen dan „de valsche kercke." Volgens die beschouwing viel het verkondigen van 't geen op dit standpunt dwaling was, natuurlijk niet te dulden en moest het bekend maken van kettersche leeringen gestraft worden, des noods aan den lijve. „Voor den dag met afwijkende meeningen! De dwaling, die niet ontdekt wordt, kan niet worden bestreden en gecorrigeerd"; dit woord van een hoogleeraar[1]) aan de „Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag", hetwelk natuurlijk onze volkomen instemming heeft, was in de ooren onzer Gereformeerde vaderen reeds zelf eene afwijkende meening en zou haast als eene ketterij geklonken hebben. De vrije gedachte kon niemand beletten, maar de uiting daarvan was bij dit stelsel niet geoorloofd.

Op het standpunt der Gereformeerden uit dien tijd ons stellende, kunnen wij dus het inleveren van dit gravamen

---

[1]) Dr. Ph. J. Hoedemaker in den Prospectus op het tijdschrift *Op het Fondament der Apostelen en Profeten*, blz. 6.

niet afkeuren, maar moeten wij 't veeleer prijzen, omdat het blijk geeft van handelen volgens een beginsel, omdat het getuigenis aflegt van trouw aan de Gereformeerde Kerk. Maar het inleveren van dit gravamen door Ds. ELGERSMA van Grouw verdient geen anderen naam dan dien van eene laagheid. Hij was de man, die FOECKE FLORIS getergd had en uitgetart om zich te verantwoorden. En dit had hij gedaan door te zeggen: „Lust het nu FOEKKE mijn begeerte te voldoen, ende yets teegen my te schrijven, ik zal 't ten spoedighsten afwachten." [1]) En dit had hij gezegd in een boek, voor hetwelk hij het plakkaat tegen de Socinianen had laten afdrukken, en tot een man, dien hij zelf een Sociniaan noemde. Hij begeerde een antwoord; wat kon *hij* anders verwachten dan een in Sociniaanschen geest? Zijn „begeerte" was dus niets minder dan dat FOECKE het plakkaat der Staten zou overtreden. En nauwelijks heeft deze zijn boek geschreven, of ELGERSMA klaagt hem terstond aan. Dat was laag; zoo iets was in den geest van Judas. 't Schijnt dan ook, alsof de Classis of haar Scriba mede begrepen heeft, dat zulk eene handelwijze ELGERSMA tot schande zou verstrekken; en dat daarom zijn naam doorgehaald is, opdat niemand zou weten, wie dit gravamen had ingeleverd. De mislukking hiervan komt ELGERSMA's naam niet ten goede.

De Synode approbeerde dit gravanen „eenpaerighlijck", en gelastte haren Deputaten alle mogelijke middelen aan te wenden, dat het genoemde plakkaat „strictelijck mochte geexecuteert worden sonder enighe conniventie of dissimulatie". [2])

De gevolgen bleven nu niet uit en waren voor FOECKE FLORIS verre van aangenaam.

De Deputaten wendden zich, volgens den hun opgedragen last, tot de Gedeputeerde Staten, die hun request

---

[1]) Zie de voorrede van zijn *Rechtzinn. Leere* enz.

[2]) *Acta Syn. Fris.* 1687, art. 25 (Grav. I Cl. Leov.).

niet alleen „gunstelijck" aannamen, maar ook „haeren Christ: yver en eernst" deden blijken. Zij citeerden FOECKE FLORIS namelijk voor zich, opdat hij zich verantwoorden zou over de uitgave van zijn boek. Meerdere conferentiën lieten zij houden tusschen Ds. ELGERSMA, de Leeuwarder predikanten PERSIJN en VAN HOLST, later gesterkt door den Franeker hoogleeraar JOH. VAN DER WAAIJEN, ter eene en FOECKE FLORIS ter andere zijde. Eindelijk velden de Gedeputeerde Staten, van wie prof. v. D. WAAIJEN'S zoon toen juist voorzitter was, op Vrijdag den 18den November 1687, in tegenwoordigheid van den hoogleeraar en de beide genoemde predikanten van Leeuwarden, hun vonnis over FOECKE. Uit zijn boek en uit „'t gene by deselve mondeling is geconfesseerd" oordeelden de Staten namelijk, „dat hy FOECKE FLORIS, niet alleen toegedaan is 't gevoelen der Socinianen, maar een heftige voorstander der selven, sulks met veele Godslasterlijke en scherpe stellingen in sijn boek voorengemeld, opentlijk heeft geschreeven, en aan een yder geopenbaard". De Fiscaal VAN VLIET werd geauthoriseerd en geordonneerd om alle exemplaren, die hij vinden kon, van FOECKES boek „van alle Boekverkoopers op te halen ende in '*t Collegie* over te brengen, op dat deselve in de Raadkamer van 't Collegie in praesentie van de Professer VAN DER WAYEN, de Praedikanten PERSIJN, en VAN HOLST, in 't aansien van FOEKE FLORIS, sullen werden in 't vier geworpen en verbrand". [1]) Tegen de drukkers en verkoopers van 't bewuste boek zou de Fiscaal procedeeren, zooals hij zou „bevinden te behooren". En eindelijk werd FOECKE zelf „door den Heere President wel scherpelijk gereprimendeerd", terwijl hem tevens werd „geinterdiceerd en verboden, oit na desen in 't publijk of privaat, in de Vermaanhuisen en particuliere plaatsen van dese Provintie

---

[1]) Den volgenden dag werden 9 exemplaren verbrand. Men had er niet meer kunnen vinden. *Klaar Vertoog*, blz. 89.

meer te Leeren, Praediken, Vermanen, ofte te onderwijsen", met dese bedreiging: „bij pene van in inobedientie in desen sal nader tot sijn leedwesen, sodanig worden gecorrigeerd, als tot welwesen en ruste der kerke en maintenue van de geëmaneerde Placaten [1]) bevonden sal werden te behoren".

Hoewel „alle Officieren en Magistraten, besonderlyk die van Achtcarspelen" [2]) bij missive [3]) werden aangeschreven, om „nauw reguard te nemen, en haar te doen informeeren op het gedrag van den voornoemden Foeke Floris", en „deselve niet toe te laten, in 't Publijk of Privaat, te Leeren, te Vermaanen, ofte te Onderwijsen: Maar het zelve by alle wegen te verhinderen"; en hoewel bij overtreding van het hem gegeven verbod een vijfjarig verblijf in het tuchthuis hem dreigde; en hoewel hij zich verzekerd konde houden, dat Elgersma, en velen met dezen, scherp op hem toe zouden zien, of zij hem mogelijk ook vangen mochten; — toch ging Foecke Floris voort met prediken, in de overtuiging, dat hij niet zwijgen mocht, maar dat het ook in dezen *hem* gold, dat men Gode meer moet gehoorzamen dan den menschen.

Dit kwam hem dan ook weldra op zijne vrijheid te staan. Door een deurwaarder en een soldaat liet men hem ophalen en in het tuchthuis te Leeuwarden gevangen zetten. [4])

Lang is hij hier niet opgesloten geweest, maar toch lang genoeg om te ondervinden, dat velen deelnamen in het leed, dat hem trof. In den tijd van drie weken toch is hij door meer dan twee duizend menschen „uit

---

1) Het plakkaat van 23 Maart 1662 was 20 Aug 1687 nog meer uitgebreid. *Klaar Vertoog*, blz. 85.

2) In deze grietenij lag Surhuisterveen.

3) Van den 27sten Nov. 1637. *Klaar Vertoog*, blz. 91.

4) *Klaar Vertoog*, blz. 228.

Vriendschap besogt, so uit Vriesland, Greuningen als andere naburige gewesten". [1])

't Is echter zeer wel te begrijpen, dat, minder nog dan dan vele anderen, deze man, die het omzwerven en het drukke woelige leven zoo gewoon was, zich niet vinden kon in de stilte van het tuchthuis. 't Is te verklaren, dat hij weer verlangde naar het werk, dat hij met voorbeeldeloozen ijver gedaan had en waarvan hij zich hier spenen moest. Gevangen te zitten was voor zulk een man een dagelijksch sterven.

Al spoedig dan ook na zijne inhechtenisneming moet hij gevraagd hebben om teruggave zijner vrijheid. 't Baatte hem echter niet. Of men hem het oor in 't geheel niet wilde leenen dan of men hem voorwaarden stelde, waarin hij niet kon of niet wilde treden, kan ik niet beslissen. Hij bleef echter aanhouden met vragen om loslating. Eindelijk vond hij gehoor, en, na acht weken gevangen gezeten te hebben, [2]) werd hij „op sijn iterative versoecken" in vrijheid gesteld, [3]) maar niet dan onder de belofte „van te sullen vertrekken wt de Provincie en niet weder in te coomen" [4])

Men kan nu juist niet zeggen, dat de Heeren Gedeputeerden het plakkaat in al zijn strengheid uitvoerden; maar reeds op zich zelf verdient het afkeuring, dat iemand, die op godsdienstig gebied van de heerschende partij in gevoelens verschilde, mocht hij ook al dwalen in zijne opvatting der waarheid, door den waereldlijken rechter met tuchthuisstraf gestraft werd.

---

[1]) *Klaar Vertoog*, blz. 229.

[2]) *Klaar Vertoog*, in de „Aanspraak tot den Leser".

[3]) De schrijver van het *Klaar Vertoog* (blz. 96) verhaalt, „dat veele eenvoudige herten tot Leeuwarden (zelfs Ledematen van de Gereformeerde Kerk) . . . geen Avondmaal wilden houden, so lang men dien Vromen man daar gevangen hiel".

[4]) *Acta Syn. Fris.* 1688, art. 12; *Acta Syn. N. Holl.* 1688, art. 31.

Foecke Floris begaf zich nu, uit Friesland verbannen, naar Holland en vestigde zich „met sijn Familie" te Oost-Zaandam. „Met groot kontantement en genoegen" werd hij daar door de Doopsgezinden ontvangen. Zij namen hem als hun leeraar aan, ook „met volle toestemming" zijner gemeente te Surhuisterveen, „en yder een was met hem vermaakt en gedient door sijne stichtelijke leeringen en discoursen" [1]. De juiste tijd zijner komst aldaar is mij onbekend, maar in Juni 1688 was hij er reeds eenigen tijd woonachtig.

Ook daar vond hij de rust niet, die hij er gezocht had. Toen hij zich te Oost-Zaandam neerzette, „meende men dat alles nu in ruste, vredig en wel was. Maar och laci! verre van daar; want daar nu eenigen tyd gewoont hebbende, sag men dat vier van vervolglust, al uit Vriesland tot in Holland overwayen, en begon daar ook de Smisse van vervolglust tegen Foecke te ontsteken, dat vele ook dapper is ontschoten, dat sommige in Holland mede niet wijzer waren." [1] Niet alleen dat de Synode van Friesland die van Noord-Holland waarschuwde tegen „sijn schadelijcke leere" en het besluit nam, „dat men altoos in alle gelegenheden wakende en werksaam" zou zijn „tegens sijn persoon ende leere", daar hij, zooals men zich uitdrukte, „een schadelijck ende pernicieus mensch is geweest in nostra Provincia, so in Godes Kerk als Politia"; maar ook de Kerkeraad der Gereformeerde gemeente van Oost-Zaandam beklaagde zich al spoedig over hem en riep per missive de hulp in der Synode, die in 1688 te Amsterdam vergaderen zou [2]. Het zag er dus al weer donker voor hem uit. In Friesland waakte Ds. Elgersma tegen hem en hield de gedachte aan hem levendig, 't geen ons niet behoeft te verwonderen, als wij bedenken, dat volgens zijne eigene verklaring — en wie kon het beter weten

1) *Klaar Vertoog*, „Aanspraak tot den Leser".

2) *Acta Syn. N.-H.* 1688, art. 31.

dan de predikant der gemeente zelf? — „voornamentlijk tot Grouw zijne [nl. F. F.'s] creatuyre en uijtbroedtsels" waren. [1])

In Holland nam de Synode de zaak ook niet licht op. Zij besloot namelijk, op de klacht van den Oost-Zaandamschen Kerkeraad, het volgende: „dat de Kercke van Oost-Zaerdam een copij vant' gewijsde in Vrieslant tegen FOECKE FLORIS sal versoecken, dit vercregen, ter hand stellen en communiceeren aen den Heer Bailliu van Kennemerlant, en daer geen redres, of bij ontstentenis van het gedesidereerde effect sich dan te addresseren aen den Wel Ed' Heer VAN HALEWIJN, politicq Commissaris, die dan de goetheijt sal hebben om het gewijsde te collationeren, en te examineeren of dese casus can vallen onder de dispositien van de placcaten tegen de Socinianen geemaneert: En soo niet, dat dan Rev.: d.d. deput: met den Wel Ed. Heer Commissaris VAN HALEWIJN sullen raet pleegen hoe men op het efficacieuste deese kancker weeren sal." [2])

Het beroep op den Baljuw van Kennemerland was niet te vergeefs. Deze deed wat hij kon en zeker lag het niet aan hem, dat zijne pogingen niet met een meer gewenschten uitslag bekroond werden. Verscheidene malen ontbood bij FOECKE FLORIS ten zijnen huize, doch vruchteloos, want niet alleen dat deze niet kwam, maar, misschien vreezend dat hij gehaald zou worden, hield hij zich schuil, en wel zóó goed, dat de Baljuw hem niet kon vinden. Eindelijk weer ontboden zijnde, verscheen hij „met andere Mennisten en Menniste Leeraeren." Zij verzochten „te mogen geduld worden op Oost-Zardam." Dit werd hun door den Baljuw niet alleen niet toegestaan, maar bij zijne weigering voegde deze nog tevens de bedreiging aan FOECKE, „dat, soo [hij] sig niet en retireerde binnen 14

[1]) *Acta Syn. Fris.* 1689, art. 29.
[2]) *Acta Syn. N.H.* 1688, art. 31.

dagen, als dan apprehensie op sijn persoon soude verleent worden." [1])

Dit bezoek had plaats in het laatst van het jaar 1688. FOECKE FLORIS echter, ziende, dat het hier even slecht met hem zou kunnen afloopen als in Friesland, sloeg nu — „en andere met hem" — een anderen weg in. Zij besloten namelijk „sig tot Hellevoet-sluijs te addresseren aan Sijn Hoogheijt." [2])

De Prins van Oranje namelijk was, in zee gestoken zijnde om zich naar Engeland te begeven, door stormwind genoodzaakt geweest terug te keeren en met zijne vloot te Hellevoetsluis binnen te loopen. Daar eenigen tijd moetende vertoeven om de geledene schade te herstellen en alles weer gereed te maken om den tocht te kunnen hervatten, werd hem „de sake van FOECKE FLORIS daar aan gediend, of voor gedragen, als dat men dien Man hier in Holland sochte te vervolgen, ofte het land te bange te maken."

„Sijne *Majesteyt* dese zake so draa niet verstaan hebbende, — de onbekende schrijver van het *Klaar Vertoog* is hier aan het woord [3]) — en bedenkende van wat natuer en gevolg dit soude zijn indien sulx voortgang quam te nemen, en met een, hoe zijn *Vaders huys* en *Stam* oyt en oyt tegen sulke Land en Ziel verderffelijke gruwelen is geweest, die heeft hier op aanstonts dit quaadt bestuyt, als wel wetende dat sulke handelingen altijd rijken en staten hebben ten onder gebragt, dat ook zyn Hoogheid so doende sou doen vresen van gelijke gevaer.

„En soo drae was deezen God behaeglijken handel niet verricht, of Gety en Wind, en alle goede Saysoen, geleek zijn Hoogheid doe alles straks de hand te leenen, om nu met zijne Saken voort te gaen, dat ook van doe aen so

---

1) *Acta Syn. N.H.* 1689, art. 34.
2) *Acta Syn. N.H.* 1689, art. 34.
3) Blz. 293, 294.

gelukkig zyn voortgang nam, dat onse vianden selffs staen daer over als voor 't hoofd geslagen.

„Die dit alles wel overweegd, het is een sake die onder anderen grotelijks zyn opmerking verdiend: het was even of de Schepper aller dingen (die altijd het stuer houd over alle Koninklijk bedryf, Prov. 21) aen zijne Majesteit toonde, ja seide, daer is noch een saeke aan land voor uw te verrighten, en dat afgedaen zynde, dan wil ik u de hand bieden, en uwen Leidsman zyn, gelijk de ondervinding van doe aen voor alle de wereld ook heeft getoond dat hy geweest is, het scheen dat God Almagtig niet heeft willen gedogen, dat de Regeeringh van Holland, nog zijne Majesteyt die naem soude hebben, dat men in haar eygen Land, die quaden souden plegen, daer van sijn Majesteyt nu selfs Engeland sou soecken te verlossen."

De Prins schreef namelijk aan den Baljuw van Kennemerland over deze zaak, „requirerende dies aangaande nader informatie, en willende, dat ondertusschen de verdere proceduren, tot so lange, soude worden gestaackt [1])."

Die nadere informatie zal ongetwijfeld wel gegeven zijn, maar het nader besluit van den Prins bleef uit. De zaken in Engeland zullen mede daarvan oorzaak zijn geweest. Wel gaf de Synode van Hoorn in 1689 haren Deputaten in last „om op allerhande wijsen tegen denselven [F. F.] te waken, om, bij tijdsgelegentheijt, de beste middelen ter hand te nemen" [2]); maar aan de volgende Synode, ten jare 1690 te Enkhuizen gehouden, konden zij niets anders rapporteeren dan, „dat sij bij absentie van sijn Maj. van Groot Brittanje in alle dese distractie van saken, haren opgeleiden last niet en kunnen uitvoeren [3])." Geen wonder is het, dat in deze omstandigheden FOECKE FLORIS

1) *Acta Syn. N.-H.* 1688, art. 34.
2) *Acta Syn. N.-H.* 1688, art. 34.
3) *Acta Syn. N.-H.* 1690, art. 35.

en de zijnen weer moed begonnen te vatten en driester het hoofd durfden opsteken.

Het *Klaar Vertoog* verscheen in 1689 als teeken daarvan en wekte niet weinig den toorn op van Ds. ELGERSMA, van de Classis van Leeuwarden en van de Synode van Friesland. Zij noemden het „een zeer onbeschaamt Leugen- en laster-boek," dat „grootelijks strekt tot onteeringe van de dierbare name Godts, tot verachtinge van de authoriteijt der wettige Overheden, bijzonderlijk der E. E. M. M. gedeput. Staten van Frieslandt"; een boek, dat „daarbenevens vervaat alderhande vijleijne blameeringen en bespottingen van den Professor JOH. VAN DER WAIJEN, van den Predicant FRANCISCUS ELGERSMA en andere rechtzinnige Leeraars, jaa van de gantsche gereformeerde Kerke en Protestantsche Religie &c. gelijk in dat gezeijde Pasquilschrift door en door van vooren tot achteren klaarlijk te zien is"[1]). Wel verscheen, zooals wij reeds zagen, dit boek in ieder opzicht anonym, maar er was toch moed toe noodig om openlijk op zulk eene wijze de aandacht op FOECKE FLORIS te durven vestigen. De Synode van Heerenveen gelastte haren Deputaten in 1690, naar aanleiding van dit boek, om executie van het plakkaat te verzoeken en mede te werken, dat het land „zoo veel doenelijk" mocht worden gezuiverd „van het Sociniaansch schuijm [1])."

Dat „schuijm" — zoo werden de aanhangers en geestverwanten van FOECKE FLORIS genoemd — bruischte nog gedurig. En die mede moesten werken tot de zuivering daarvan, verhinderden haar soms. Ten minste Ds. ELGERSMA klaagde, dat hij „zijn Officier den Heer grietman instantelijk en iterativelijk verzocht had eerst door request, daar naa door Missive, en ten laasten bij monde" om hem te helpen, opdat „het Sociniaansche Seminarium", dat FOECKE FLORIS te Grouw had „geplant," uitgeroeid mocht worden, maar vruchteloos. De grietman had ongetwijfeld

1) *Acta Syn. Fris.* 1690, art. 30.

weinig lust zich als werktuig te laten bezigen door den dreiging en moord blazenden ELGERSMA. Hij betoonde zich dan ook geheel en al onwillig om den predikant in dezen ten dienste te staan en maakte zich van diens verzoeken met allerlei uitvluchten af, waardoor ELGERSMA woedend werd [1]).

Niet vreemd is het, dat de „welbekende Ketter," nu de zaken in Friesland en Holland zoo stonden, er niet aan dacht zijn werk te staken. In 1690 gaf hij bij JAN GERRITSZ. GELDORP, „Boek-drukker in de groote Houtstraat tot Haerlem", een werkje uit, getiteld „*Leerregel des Bibels, Ingestelt tot Onderwijs der Jonge Jeugt.*" Achter dit catechisatie-boek waren twee andere werkjes gevoegd, namelijk *Eenige Voorbeelden onzer loffelyke Vaderen. Die met verlies van Goet en Bloet der waarheyt getuygenisse gaven*, en *Een Hemelsch A. B. C. Voor de Jonge Jeught.* Dat dit boekje de aandacht der Synode niet trok, had zijn oorzaak hierin, dat de „verschil-poincten, de Religie betreffende er niet alleen niet en werden verhandelt, maar ook selfs nauwelijkx werden aangeroert". [2])

Zooveel te meer ergerde men er zich echter aan, dat hij zijn gang ging met prediken; en de Synode van Enkhuizen (1690) mocht al besluiten den Baljuw VAN BLOIS in welke „Ballionage FOUKE veeltijds sijn retraite" [3]) nam, te verzoeken hem dat te beletten, het hielp niets.

Niet zoodra was dan ook de Prins-Koning, die het geheele jaar 1690 in Groot-Brittannië vertoefd had, in het vaderland teruggekeerd (31 Januari 1691), of de Deputaten der Synode vervoegden zich bij hem, in de eerste plaats wel om hem geluk te wenschen met de verkregene koninklijke waardigheid, maar vervolgens toch ook met

---

1) *Acta Syn. Fris.* 1690, art. 31.

2) Zie aldaar in *Een woord tot onderwijs Aen den Leeser*, dat als voorbericht dient, blz. 2.

3) *Acta Syn. N. H.* 1690, art. 35.

het bepaalde doel om hem te spreken over FOECKE FLORIS. Zijne Majesteit bood hun aan: „sij souden een request ingeven, hij soude gunstelik haar versoek voldoen." Aanstonds presenteerden de Deputaten nu het gevraagde request, „tenderende ten einde de bovengenoemde FOUKE FLORIS, het prediken en alle kerkelike oeffeningen, alhier te lande mogt worden verboden." [1])

Misschien hebben de Deputaten den Prins verkeerd begrepen; misschien de woorden, die door den staatsman wel met zorg gekozen zullen zijn, niet getrouwelijk aan hunne lastgevers overgebracht; misschien ook is hij zelf later tot andere gedachten gekomen. Althans, aan het verzoek werd *niet* voldaan en het request bleef zonder eenige uitwerking. Nu, WILLEM III had dan ook wel ernstiger en gewichtiger zaken te doen, waarbij de gedachte aan zulk een eenvoudigen man als FOECKE FLORIS noodwendig geheel en al op den achtergrond treden moest. Zijn vertrek naar Engeland, op den 28sten October 1691, deed alle hoop op eene spoedige beslissing verdwijnen.

Na eene afwezigheid van vier en een halve maand kwam hij weer terug in Holland en reeds den derden dag na zijne aankomst, den 19den Maart 1692, bevonden zich met de Zuid-Hollandsche Deputaten, ook die der Noord-Hollandsche Synode te 's Gravenhage om den Prins-Koning „over sijn gelukkig arrivement in ons Vaderland te congratuleeren." Deze laatsten namen tevens de gelegenheid waar, om „nogmaals de grieven van de Kerken, tegen denselven FOUKE, met alle onderdanigheid te remonstreren." Het antwoord, dat zij ontvingen, luidde: „Ik sal er reflexie op nemen, en konnen de Gedeputeerden sig aan mijn requestenmeester PESTERS adresseren." [2]) Een antwoord, dat evenzeer alles deed hopen, als het niets liet verwachten.

---

[1]) *Acta Syn. N. H.* 1691, art. 32.

[2]) *Acta Syn. N. H.* 1692, art. 45.

Van het in 1691 ingeleverde request, dat de Prins niet meer bezat, maakten de Deputaten nu twee afschriften, waarvan zij het eene aan den Heer PESTERS en het andere aan den Heer DE WILDE overhandigden. Hierop ontvingen zij al spoedig het volgende appoinctement: „Sijn Maj[t], alvorens op dese requesten te disponeren, vind goed, dat deselve sullen worden gesteld in handen van den Bailjuw van Kennemerland, om op den inhoude van dien te berigten, en sal sulx gesien, alsdan op het versoek daar bij gedaan, nader werden gedisponeert als na behoren. Gedaan in den Hage den 12 Meij 1692." [1])

De Baljuw maakte echter niet zooveel haast met de zaak, niettegenstaande het „onderdanig versoek" der Deputaten om „een favorabel advis, so ras doenlik." Althans in het begin van Augustus d. a. v. had hij nog niet het verlangde bericht aan den Prins gezonden, maar was toen toch „van mening, dien aangaande eerstdaags een Briev aan Sijn Koninklijcke Majesteit te schrijven." [1])

Intusschen verliep er een geheel jaar en nog hadden de Deputaten, welke pogingen zij ook aangewend hadden, geen antwoord van WILLEM III ontvangen. De Synode van Haarlem besloot nu in 1693, om vooreerst maar geen werk meer te maken van het genoemde request, doch het waken tegen FOECKE FLORIS op te dragen aan de Classis van Haarlem. Dit kon de Synode gerustelijk doen, want had de Prins zich in deze zaak ook al onbetuigd gelaten, niet alzoo de Baljuw van Kennemerland. Deze had namelijk, na Augustus 1692, FOECKE „het prediken en het houden van conventiculen" verboden, en in Augustus 1693 stond het hiermede zóó, dat de Synode verklaren kon, dat er „weinig vreese was, dat hij het selve weder sou ondernemen." [2])

Of dit nu kwam door de strenge maatregelen van den

---

[1]) *Acta Syn. N. H.* 1692, art. 45.

[2]) *Acta Syn. N. H.* 1693, art. 28.

Baljuw, zoodat FOECKE den moed liet zakken, dan wel of er andere oorzaken waren, die hem verhinderden het werk te verrichten, dat hij tot nog toe zonder vreeze gedaan had, is niet uit te maken. Hoogstwaarschijnlijk was het echter de ouderdom, die hem belette zijn gewonen arbeid voort te zetten. Een jaar later (1694) werd ten minste van wege de Classis van Haarlem in de Synode van Amsterdam [1]) medegedeeld, dat FOECKE FLORIS „geen aanhang meer had, van wegen ouderdom, swakheid en andre onbequaamheden." De Synode zelve bemoeide zich nu verder niet meer met hem, maar beval „het opsicht over sijn persoon, den yver van de Classis van Haarlem" aan, die, daar hij niet lang meer heeft geleefd, weinig hiermee te doen gehad heeft, 't geen wel hieruit blijkt, dat zijn naam na 1694 niet meer in de synodale acta voorkomt.

Het juiste jaar van zijn sterven is mij onbekend gebleven. Hij leefde echter nog den 12[den] April 1696, toen hij „by BARENT VISSER, Boeckverkoper in de Dirk van Assen-steeg 't Amsterdam" een klein werkje uitgaf, waarvan de volledige titel aldus luidt: „*Afdeeling der H. Bibel-Wetten, of de geheele H. Schriftuyre, Zeer dienstig omze gezondt voor te dragen en aan te hooren. Verrykt met een korte Oeffening der Godtzaligheydt, En een Meditatie over het Vader Onze.*"

Nagenoeg terzelfder tijd als de Noord-Hollandsche Synode verklaarde, dat FOECKE FLORIS „geen aanhang meer had," bedankte het College van Deputaten der Synode van Friesland per missive „den Eerw. Hoochgel. Dns. FRANCISKUS ELGERSMA Oudt ende waerdich Praedicant in den Dorpe Grouw," waar, zooals wij zagen, FOECKE FLORIS „het Sociniaansche Seminarium geplant" had, „voor sijn ijver ende wackerheit tot noch toe betoont in het waecken tegen de Sociniaensche dwalingen, die men secht, dat in

---

[1]) *Acta Syn. N. H.* 1694, art. 27.

sijnen Dorpe gebroedet worden", terwijl het hem tevens verzocht „om in desen sijnen ijver te continueren." [1]) Te Grouw was FOECKE's aanhang dus nog niet verdwenen. Hij schijnt er zelfs een opvolger gekregen te hebben in „eenen seeckeren JAN CLAASEN." [2])

Na het verhaalde blijft ons nog over in het kort een en ander mede te deelen aangaande de theologische gevoelens en de persoonlijkheid van FOECKE FLORIS.

Allereerst doet zich natuurlijk de vraag voor, of en in hoeverre hij terecht beschuldigd is van Socinianisme.

---

[1]) *Acta Deput. Syn. Fris.* 17 Junij 1694, art. 7.

[2]) Deze JAN KLAASZ VAN GROUW maakte zich in geschrifte later (1702) bekend als een krachtig voorstander van GALENUS ABRAHAMS tegen DOUWE FEDDRIKS van Molkwerum.

Niet onbelangrijk met het oog op het hier boven besprokene, zijn de volgende aanteekeningen uit de *Acta der Classis van Leeuwarden.*

Acta Class. Leov. 16 April 1694, art. 8.

„By welke gelegentheijd door de Eerw: Praeses omvraginge is gedaen by de Broederen; doch van niemand yets dien aengaende geoppert, als alleen van D: F. ELGERSMA, Leeraar in de Gemeinte tot Grouw yets raeckende de Socinianen der Eerw: Vergaderinge voorgehouden, het welke de Broederschap, in overweginge genomen hebbende, oordeelde niet per modum gravaminis ad Synodum te doen overgaen: maar sijn E. selve rede gevoegt geoordeelt, om niet alleen die geene die buijten sijn uit kraght van het gegevene Placaet, maer ook die gene, die in de Gemeinte sijn genoegsaeme grond en reden van suspicie hebbende, reeckenschap haeres geloofs af te vorderen, ondersoek doende nopens des selfs grondstucken."

Acta Class. Leov. 1 Aprilis 1695, art. 5.

„Zijn binnen gestaan sekere JENTIE IDTSES en AUCKE JELTES twe Doops-gesinde Praedikers in den Dorpe Grouw, versoekkende van den E. Classis raad ende advijs nopens een seker JAN CLAASEN mede een Doopsgesinde Leeraar besmet met Sociniaansche dwaalingen op welks versoek den E. Classis voor be-

Dat Ds. ELGERSMA hem een Sociniaan noemde; dat

---

richt gegeven heeft; Dat voornoemde JENTIE IDTSES en AUCKE JELTES hun hadden te vervoegen bij den E. Heer grietman CAMSTRA den selve te versoekken, nefens de Gecommitteerde van den Classis D. P. CUPERUS, D. G. STEIJNDAM, D. V. ASPEREN ad causam gecontinueert, Dat voorschreven JAN CLAASEN mach worden bij den Praedikant ter plaatse namentlijk D. FRANCISCUS ELGERSMA geexamineert, en dat vervolgens met den selven mach worden gehandeld na teneur der placcaten tot dien einde geemaneert."

Acta Class. Leov. 3 Junij 1695, art. 2.

„Vervolgens is men gekomen tot art. 5, aangaande de saacke van de mennonitische Leeraren tot Grouw: dewelcke klaaghden over een seecker JAN CLASEN, als besmet sijnde van Sociniaansche stellingen: die hem bij haar hadden ingedrongen, en met eenen daar tegen raad en advijs van de E. Classis versocht: en begeert, dat hetselve so veel wilde uijtwercken: dat hem het leerampt mochte verhindert worden: 't welck door het E. Classis aenhoort sijnde, heeft door pluraliteit van stemmen D. P. CUPERUS, D. G. STEINDAM, D. V. ASPEREN genomineert en gecommitteerd: om die voorgestelde begeerte bij haar Ed. Heer grietman wichtigh te maken, en bevorderen, dat de voorgenoemde het saijen van sijn kettersche stellingen door sijn Authoriteijt belett mochte worden: van welckers uijtvoeringe de gecommitteerde haar raport aen het E. Classis hebben gedaen, en vertoont: dat haar Ed. Heere grietman aengenomen hadde, de saacke te willen mainteneeren bij so verre het placaat van de Hoogh: Mog. Heeren sijn Ed: daar toe verbonde, van welckers inhoudt hij geen kennisse hadde, of ten minsten so veel licht niet als de gecommitteerde aen sijn Ed: toonden, 't welck van de E. Classis aengehoort sijnde is wederom in omvrage gebracht, wat men daar verder in doen soude, en is geadviseert: daar in niet te vertragen: maar door deselve gecommitteerde wederom op een nieuws bij de Heer grietman TIALLINGH HOMME VAN KAMSTRA aen te dringen: en te bewegen: dat sulcke schadelijcke menschen het Leerampt verhindert en onseijt mochte worden: dogh met bedingh, dat de mennonitische Leeraren de

Prof. VAN DE WAIJEN en de predikanten PERSIJN en VAN HOLST hem in dit opzicht schuldig bevonden, zegt op zich zelf nog niets. Men was in die dagen spoedig gereed iemand zulk eene beschuldiging naar het hoofd te slingeren. *Sociniaan*, *Spinozist*, *Atheist*, waren scheldnamen geworden, waarmee men zeer willekeurig omsprong. Zoo werd, om een sterk sprekend voorbeeld te noemen, dezelfde Prof. VAN DER WAIJEN, die FOECKE FLORIS als Sociniaan hielp openbaar maken, zelf door anderen van Socinianisme beschuldigd.

Of FOECKE FLORIS dan niet een Sociniaan was? Ik voor mij schroom hem dien naam te geven, hoewel hij niet vrij was van Sociniaansche gevoelens. Zeker, er waren punten van overeenkomst tusschen hem en de Socinianen, maar evenzeer punten van verschil. En dat behoeft ons niet te verwonderen bij een man, die niet voor de studie maar voor de practijk leefde, die niet in de eerste plaats een dogmaticus, maar eerder een moralist was.

De Bijbel was voor hem „een onfeilbaar Woordt, waar in zich op doet d'onderwijsing der ware Gods-dienst, ter zaligheyt aan-bevolen". [1]) „Schriftuyrlijk zijn" was de eisch,

---

onkosten die gevallen sijn en noch mochte komen te vallen willen vergoeden en vorder betalen."

Acta Class. Leov. 1 Julij 1695, art. 1.

„Na dat de name Godts om gunst en zeegen over dese Eerw. Vergaderinge door Rev. D⁰. Praeses was aangeroepen, is men datelijk getreden tot herlesing van de acten Classis praecedentis, en in deselve komende tot artic. 2 is van de doopsgesinde aengenomen de onkosten te hoeden, en wierd de geheele saake desen aengaende de E. E. Broederen ten dien sijnde gecommitteert, voorals noch verder aenbevolen."

Daar de Acta verder over deze zaak het stilzwijgen bewaren, kan ik niet mededeelen, hoe zij afgeloopen is. Voor den opmerkzamen lezer zal alle commentaar wel overbodig zijn.

[1]) F. F., *Leer-regel des Bibels* blz. 7.

dien hij zich zelven steeds stelde, „want anders te doen in het poinct van den Godtsdienst, is te gevaerlijk". [1]) In dit opzicht was hij althans niet een Sociniaan.

Op grond nu van de Heilige Schriften, gelijk hij meende, loochende hij het leerstuk van de Drieëenheid, noemde hij den Heiligen Geest eene *kracht* Gods, die soms als persoon wordt voorgesteld, en wilde hij van eene *voldoening* door Christus niet weten, maar wel van eene *verzoening*, die Hij te weeg heeft gebracht door zijn bloed.

Christus was, volgens hem, niet slechts mensch alleen, maar de Zoon Gods, ontvangen van den Heiligen Geest, geboren uit de maagd Maria; de „algenoegsame Zaligmaker, onse Hoge-Priester, wasschende ons in zijn eigen Bloet, van alle onze zonden". [2])

Op de vraag: „Hoe worden wy eygentlijk vry van de zonde?" antwoordt hij: „1. Door de Doodt, en 't uytgestorte Bloet van onsen Heere Jesus Christus aan het Cruys, buyten de poorte van Jerusalem, 't welck als prijs of geestelijck los-gelt ten besten is voor alle boetveerdige Menschen. 2. Door een waare bekering, bestaende in beleijdenisse en aflating der zonden, omhelsing en pleging der deugden, naar den eysch van 't Evangeli, ende onze schuldige beloften aan Godt gedaan. 3. Door den geest der Heyligmaking waar door men wert verzeekert in den hoope des eeuwigen leevens, als Kinderen Godts, wiens borgerschap en wandeling in den Hemel is". Hiertoe is echter noodig, „dat wy Christus als onzen grooten Propheet; Hogen Priester; Koning; en eeuwigen weldoender en Zaligmaker erkennen en door een Abrahams, dat is vertrouwend; vereenigende; en werkdadig gelove omhelzen". [3])

De sacramenten moeten, volgens hem, onderhouden

---

[1]) F. F., *Besch. d. W. G.* blz. 353.

[2]) F. F., *Leer-regel des Bibels.* Aan-hangsel, blz. 91.

[3]) F. F. *Leer-regel des Bibels.* Aan-hangsel, blz. 93, 95.

worden, op bevel van Christus, waaruit volgt dat zij niet afgeschaft mogen worden.

Uit een en ander blijkt duidelijk, dat wij hem geen volbloed-Sociniaan mogen noemen, hoewel hij ten opzichte van sommige punten Sociniaansche gevoelens had. Hij nam wat hij het goede meende te zijn overal waar hij 't vond. *Doopsgezind* noemde hij zich, omdat het nu eenmaal eene gewoonte was zijne geestverwanten zoo te noemen; maar zijn liefste naam was *Christen*. Allen dan ook, die den Zoon eerden gelijk den Vader en in den Heer Jezus Christus geloofden ten eeuwigen leven, tot welke uitwendige kerk zij ook behoorden, erkende hij als broeders. [1])

Al kan ik mij beter vereenigen met de theologische richting van ELGERSMA dan met de gevoelens van FOECKE FLORIS, omdat ik geloof, dat deze in menig opzicht dwaalde; ik schroom toch geen oogenblik, te verklaren, dat de dwalende FOECKE een veel beminnelijker Christen was dan de rechtzinnige ELGERSMA. In het leven en de geschriften van den Mennisten preeker wordt het openbaar, dat hij een discipel is van „zijnen algenoegsamen Zaligmaker", in wien hij gelooft en dien hij liefheeft. Op zijn leven kan niemand een smet werpen; die hem kennen, en onder hen ook vele Gereformeerden, noemen hem een „vroom" man; rusteloos arbeidt hij, niet voor zijn eigen eer, maar tot uitbreiding van „dat heerlijke en zeege-praalende rijke Jesu" en daarvoor draagt hij met blijdschap lijden en banden, terwijl hij bidt voor degenen, die dat alles hem aandoen. ELGERSMA daarentegen ijvert voor de „waere leere", maar zijn leven is niet onbesproken, en als hij schrijft, doopt hij zijn pen in de bitterste gal. Hij lijdt geen vervolging, zelfs niet als hij zich aan dronkenschap schuldig maakt, maar wel is hij zelf een vervolger. Inderdaad, 't behoeft ons niet te verwonderen, dat velen te

---

[1]) F. F., *Besch. d. W. G.* blz. 61, 69, 70, 97 e. a. p.

Grouw zich van ELGERSMA afwendden en tot FOECKE zich keerden.

Gelijk wij hierboven reeds gezien hebben, wilde hij den ouden eenvoud weer hersteld zien. Door zijn eigen leven bevestigde hij dien eisch. Streng tegenover zich zelven, matig in alles, achtte hij zich ook „verplicht tot het Vasten". Dat behoorde volgens hem tot de roeping der Christenen en het moest dienen „1. ter eere Godts des Vaders, in den naam sijnes Zoons, en om synes Zoons wille. 2. Tot dienst van ons zelven. 3. Tot dienst van ons Naasten, of even Mensch". [1]) Voor 't overige was hij tegenover anderen zoo toegevend, als overeenkomstig Gods Woord kon bestaan.

Met eenige kernspreuken, genomen uit zijne *Korte Oeffening Der Godzaligheyd* [2]), die ons hem doen kennen in zijne practische vroomheid, in zijne gestrengheid en in zijne zachtzinnigheid, besluit ik dit opstel.

Zij luiden aldus:

10. „Spreek veel met Godt. Weynig met de Menschen. Ten zy het nut of noodig is".

12. „Doe niemant ydelijk om u woorden lachen. Noch en lacht zelve noyt ydelijk om een ander . . . ."

13. „Poog altijt na een Heylige Aandagt. Zyt, en blijft ingekeert. Immers in stille opklimming tot Godt, daalt hy in zeegening op zijn Schepsel needer".

14. „Denk zoo veel mogelijk is om 't Hemelsche. Spreek van Godt en 't opperste goed. Uwe wandel zy een geduyrige predicatie".

15. „Gedenk altijt aan het alziende ooge; en het alhoorende oore; handelt u zelven streng. En u naasten mildelijk . . . . ."

16. „Heersch over u zelfs, en word noyt u eygen slaaf of onderdaan. Bezit u goedt, maar wordt zelve noyt van

---

[1]) F. F., *Leer-regel des Bibels.* Aan-hangsel, blz. 86, 87.

[2]) F. F., *Afdeeling der H. Bibel-Wetten, enz.* blz. 26—30.

u goedt bezeeten. Geef blymoedig van 't geene gy doch niet houden meugt . . . . ."

17. „Begin elken dag als de laatste van u leeven. Leeft, zoo gy wenst te sterven. Bid Godt om ligt en sterkte. Houd aan, want gij klopt aan de poorte des Heemels; de Deure der genade."

18. „Bedenk u weegen eer gij slapen gaat. Maak u reekening wel. Want anders mogt u de Doodt, als een Dief betrappen. Gedenk zoo ik sterf, zal ik weeder opstaan. Zoo mij de Doodt laat, zal my het oordeel wederom vinden, en aangrijpen."

22. „Ga noyt uit, nog in, dan in de vreeze des Heeren. Overleg als gy begint en eindigt. Let op de stomme herten spraak . . . . ."

23. „Lees en herlees 't Boek des Heeren, en laat dat Boek zijnes Wets, niet van uwen monde gaan, maar overdenk dat dag ende nacht. Lees om te verstaan. Versta om te doen, 't gene Godt wil, dat gij doen zult."

25. „Erken Godt, als u Vader. Onderwerp u aan hem als zijn Kindt. Roep hem aanhoudelijk aan. Rust als in den schoot zijner genade."

26. „Omhels hem door het geloove. Eer den Zoone, gelijk den Vader. Eert een yegelijk. Heb de broederschap lief: vreest Godt: eert den Koning."

27. „Zijt een Dader des Woordts. Blijf getrouw tot 'er Doodt. Ende Godt zal u geeven de kroone des leevens."

Spreke Foecke Floris, nadat hij gestorven is, ook nog door deze goede woorden tot menig hart!

ABRAHAM TROMMIUS.

(STEMMEN VOOR WAARHEID EN VREDE. 1892).

ABRAHAM TROMMIUS.

Weinige namen zijn bij alle predikanten, van welk kerkgenootschap en van welke richting ook, zoo bekend en worden met zulk eene dankbaarheid genoemd, als die van Abraham Trommius. Wie heeft geene verplichting aan dezen man, die met zeldzamen ijver en volharding een werk tot stand heeft gebracht, dat in de bibliotheek van elken theoloog nog steeds eene eerste plaats inneemt? Zijne *Nederlandsche Concordantie* over al de boeken des Ouden en Nieuwen Testaments, door hem in het licht gegeven, meer bijzonder „tot dienst van Neerlants gereformeerde leeraren, ende derselver gemeyntens," is duizenden ten nutte geworden, wien door de nauwkeurige en gemakkelijke aanwijzing der plaatsen, waar gezochte texten in den Bijbel te vinden zijn, veel vruchteloos zoeken en tijdverlies bespaard gebleven zijn. Door deze *Concordantie* alleen is Trommius bij de meesten bekend; en voor dit werk zijn allen, die het gebruiken, hem nog ten hoogste dankbaar.

In de volgende bladzijden wil ik een en ander uit zijn leven mededeelen. Het plan daartoe kwam bij mij op, toen ik in de Academische Bibliotheek te Groningen eene autobiographie van hem vond, getiteld: „*Abrahami Trommii S. S. Theol. Doct. & V. D. M. Bevindingen van hem selven geduirende syn Levens-loop. Tot soo verre hy hadde*

opgetekent ende by een versamelt. Te Groningen, By Joh. van Velsen, en de Weduwe van Joh. Barlinkhof, 1720" [1]).

Het zou mij niet verwonderen, indien dit exemplaar het eenige bekende blijkt te zijn. In de voornaamste publieke Bibliotheken in ons vaderland is het niet te vinden. In catalogussen van verkoopingen, voor zoover die in de laatste jaren mij in handen kwamen, heb ik het nergens aangetroffen. GLASIUS noch VAN DER AA maakt er melding van bij de opgave van bronnen over TROMMIUS. Daarbij komt nog, dat er hoogstwaarschijnlijk weinige exemplaren van gedrukt zijn, daar dit boekje niet in den handel is geweest. TROMMIUS had namelijk eenige aanteekeningen omtrent zijn leven gemaakt, zonder het doel om die ooit te publiceeren, doch alleen „met dat oogmerk, om voor hem int particulier te dienen tot beter geheugenis dier saken, welke hem waren bejegent." Nu en dan vertelde hij zijnen vrienden en goede bekenden wel eens een en ander uit die aanteekeningen, met dit gevolg, dat zij hem verzochten ze te laten drukken. TROMMIUS schijnt hiertoe eerst niet geneigd te zijn geweest, maar weinige dagen vóór zijn dood gaf hij last, „dat het op syn kosten soude werden gedruckt, en an dese en geene van syn Vrinden en goede Bekenden een exemplaar werden vereert."

Hetgeen ik hier aangaande het leven van „Vader TROMMIUS," gelijk zijne ambtgenooten en de Groninger gemeente hem noemden, wensch te verhalen, is grootendeels aan deze auto-biographie ontleend, en hier en daar aangevuld met hetgeen ik vond in andere bronnen.

ABRAHAM TROM, gelijk zijn naam luidt, en niet VAN

---

1) Deze auto-biographie is wel overgenomen in latere uitgaven der Ned. Concordantie, maar daar tegenwoordig meest de kleinere editie gebruikt wordt, die in 1865 te Gorinchem verscheen en waarin zij niet voorkomt, vermoed ik, dat zij aan de meeste gebruikers der Concordantie ten eenenmale onbekend is.

DER TROMMEN, zooals GLASIUS en VAN DER AA hem noemen, werd geboren te Groningen 23 Augustus 1633 (Oude Stijl) of 3 Sept. (Nieuwe Stijl). Hij was de zoon [1]) van JAN JANSEN TROM (1600—† 1670) en MAGDALENA MARTERSTECK (1604—† 1653).

Van vaders zijde behoorde hij tot eene gegoede familie. De eerste jaren van zijn huwelijk dreef JAN JANSEN TROM een handel; in welke artikelen is mij onbekend. Daarmede ging het hem zóó goed, dat hij weldra eene voorname en voordeelige lakenververij kon oprigten, die hem rijke winsten opleverde. Dat hij op kerkelijk en burgerlijk terrein geacht werd, blijkt uit de betrekkingen, die hij bekleed heeft. Den 15den Mei 1639 werd hij tot diaken gekozen en den 27sten Augustus 1663 tot ouderling, welke laatste betrekking door de benoemden steeds levenslang werd waargenomen. Ook is hij tot zijn dood toe Gezworen der stad geweest.

Van moeders zijde was onze TROMMIUS van Duitsche afkomst. Zijn grootvader JURJEN MARTERSTECK, de zoon van een burgemeester van Gotha, had eerst in de Hongaarsche, daarna in de Nederlandsche oorlogen bij de ruiterij gediend, maar eindelijk zich als rustig burger te Groningen gevestigd, waar hij zich in het huwelijk begaf met eene vrouw, METJEN . . . . . [2]) genaamd, bij wie hij, benevens eene dochter, die de moeder van TROMMIUS werd, nog een zoon verwekte, nl. CHRISTIAAN MARTERSTECK,

---

[1]) Waarschijnlijk was „SARA, dr. van JAN JANSEN diacon, en MAGDALENA sijn wijf, in Ebbingestrate", die 22 Aug. 1641 in de Martini-kerk gedoopt werd, zijne zuster. Zij zal dan misschien dezelfde zijn als „SARA TROM, j. d. op d'Cingel, die volgens het lidmaten-boek te Groningen, in Maart, 1660 op belijdenis des geloofs voor het eerst mee ten avondmaal ging. Van andere kinderen van JAN JANSEN TROM is mij niets gebleken.

[2]) Hunne namen heb ik niet kunnen vinden in het lidmaten-boek der Geref. gemeente te Groningen.

wiens zoon ABRAHAM predikant is geweest te Saaxum (1681—86) en te Eenum (1686— Emer. 1740, † 1741).

TROMMIUS' ouders waren vrome en verstandige menschen, en de opvoeding, die zij hun zoon gaven, geeft daar blijk van. „Ick moet — zoo verhaalt deze zelf — tot haer eeuwige lof betuygen, datse my als een ware *Vader* en *Moeder* geweest zijn, die mijn lichamelick, geestelick, en eeuwigh best, en welvaren gesocht hebben; en soo haest ik daer van eenigh begrijp in mijn teedere jaren konde maken, hebbe ick dieshalven ook getraght om haer allesins behaeglick te wesen, met gehoorsaemheyt, en eerbiedige vreese my in haer gunstige handel ten mijnen opsichte onderwerpende, 't geen my als noch een innerlick benoegen in mijn gemoedt geeft. Om hier een bysondere blijck van haer ouderlicke toegenegentheyt te vermelden, soo is 't gebeurt, (gelijck sy my namaels self wel verhaelt hebben) dat als ick gebooren wierde, sy beyde geraden vonden, om my den naem van *Abraham* te geven, met geen ander insicht, dan op hoope, dat ick in de voetstappen van dien Vader der *Geloovige*, welcken ons de *Heylige Schrijveren* hebben uytgebeeldt, mochte wandelen, en soo de Heere my het leven liet, dat ick bequaemheyt mocht bekomen, om te sijner tijdt als Predikant Godts Kercke te konnen dienen, gelijckerwijs ook de Alwijse Godt dese hare godtvruchtige gedachten in vervolgh van tijden wonderbaerlick gezegent en vervult heeft; en als ick dit haer Christelick voornemen zedert gewaer wierde, is het my waerlick een geduyrige prickel geweest, om ook selfs daer na te trachten, en onder des Heeren zegen ter bequamer tijdt daer toe te geraken."

Van het onderwijs in de Duitsche scholen, dat hij door de zorg zijner ouders van goede meesters ontving, zegt TROMMIUS, dat het zoo ver werd voortgezet, dat hij niet alleen „de lees en schrijfkunde genoeghsaem begrepen hadde, maar ook in de eerste beginselen der *Latijnsche* en

Fransche tale, welke men *rudimenta* noemt onderwesen wierde." Hij schijnt van dit onderwijs wel geprofiteerd te hebben, want „tot het 9de jaer sijnes ouderdoms gekomen" kon hij overgaan tot de Latijnsche school, waar hij terstond in de tweede klasse geplaatst werd.

De Latijnsche school, die toen ter tijd uit acht classen bestond en aan wier hoofd de geleerde JOACHIMUS BORGESIUS als rector geplaatst was [1]), werd door TROMMIUS bezocht tot zijn 18de jaar, toen hij tot de academische lessen gepromoveerd werd, bij welke gelegenheid hij eene publieke oratie hield „*in laudem Logices*" en als prijs ontving het *Lexicon Calepini* door P. SCHRIVELIUS „ingekort" dat hij tot het einde zijns levens gebruikt heeft.

Hoewel er over 't algemeen zeer bekwame leermeesters aan de Latijnsche School verbonden waren, en hij zich „als een leersame leerling in alle eerbiedt en gehoorsaemheyt voor haer alle tot onderling genoegen altijdt" gedroeg, ontving TROMMIUS toch af en toe nog privaat onderricht. Zijne ouders waren namelijk zeer bevriend met eene weduwe SEVENSTERN. Haar zoon CASPARUS, die te Munster gestudeerd had en een zeer goed latinist was, nam uit vriendschap op zich den jongen TROMMIUS bij zijne studiën te leiden. Op dezen eersten onderwijzer volgden weldra anderen. Zoo kreeg hij een tijdlang dagelijks les van een zekeren WARENDORP [2]), die uit Bremen afkomstig, ten huize van Ds. JOH. MARTINUS woonde en diens zoon GERHARDUS [3]) onderwees. Van dit onderwijs, dat zich vooral richtte op het vormen van een zuiveren Latijnschen stijl, mocht TROMMIUS mede gebruik

---

[1]) Conrector was CHRIST. JODOCUS GERLACHIUS.

[2]) Hoogstwaarschijnlijk NICOLAUS WARENDORP uit Bremen, die 23 Sept. 1648 te Groningen als Theol. Stud. werd ingeschreven.

[3]) GERHARDUS MARTINUS werd 18 Sept. 1651 op 15 jarigen leeftijd te Groningen ingeschreven als Phil. Stud.

maken en misschien heeft hij toen wel, daar hij dagelijks in huis van Ds. MARTINUS moest zijn, spelenderwijze de eerste kennis gemaakt met diens jongste dochter HILLEGONDA, die later zijne vrouw werd.

Den 30sten September 1650 werd ABRAHAMUS TROMMIUS bij den Rector Magnificus, Prof. MATTH. PASOR, als student in de philosophie ingeschreven, nadat hij in dezelfde maand op belijdenis des geloofs tot het Avondmaal in de Gereformeerde Kerk was toegelaten [1]). Het ging hem aan de academie eerst als zoo menigeen in onze dagen, die niet weet, waarmee hij eigenlijk moet beginnen. Wel wilde hij niet, zooals velen deden, dadelijk met de studie der theologie een aanvang nemen, want hij zag zeer wel in dat zij het bij het rechte einde hadden, die hem aanrieden, zich met de latijnsche en grieksche litteratuur en met de philosophie goed vertrouwd te maken om daarna „die *hoogere* en *heylige faculteit* met nut en vrucht te konnen, ja durven aenvaerden." Maar juist bij de studie der philosophie moest hij eerst leergeld betalen. Een groot aantal studenten ging namelijk een privaatcollegie in de logica van Prof. MART. SCHOOCK bijwonen. Ook TROMMIUS voegde zich daarbij, terwijl hij tevens de publieke lessen geregeld bezocht. Doch de onderwerpen, die Prof. SCHOOCK behandelde, gingen boven hun begrip. Onbedreven als zij waren, pas van de schoolbanken afkomende, moesten zij al dadelijk gaan disputeeren over vragen als deze: an logica sit ars, an scientia, an prudentia? Allerlei geleerde boeken moesten zij daarvoor nasnuffelen, en zij deden dat ook. Maar te vergeefs; toen het eenige weken zoo geduurd had en het voldoende bleek, dat het onderwijs van den hoogleeraar hun te hoog ging, werd er aan dit college een eind gemaakt. Er was hiermee echter heel wat tijd vermorst. „Ick

---

[1]) In het lidmaten-boek staat hij aangeteekend als „Abrahamus Trom in Schuitemakers-straet."

hebbe — zoo verklaarde later de tachtigjarige TROMMIUS naar aanleiding van het medegedeelde — „ick hebbe my daerom menighmael verwondert, hoe dat de geleerde en schrandere mannen in 't stuck van sulcke saken geen net onderscheyt maken tusschen eenvoudige aenkomelingen (gelijck men se noemt) en wat meer geoeffende verstanden."

Spoedig echter kwam hij met zijne studiën op den rechten weg. Door een bejaarden student BERNHARDUS BEECKMAN, die, uit Wezel geboortig [1]), hier van Hernborn gekomen was [2]), werd zijne aandacht gevestigd op een privaatcollege van Prof. TOBIAS ANDREAE, wiens publieke lessen over het Grieksch hij reeds geregeld elken middag bijwoonde. Hij volgde den raad van BEECKMAN gaarne op, om ook dit college te bezoeken. En hij heeft zich daarover nooit beklaagd. Dagelijks van elf tot twaalf uur besprak ANDREAE hier voor meer dan dertig studenten eerst de beginselen van de philosophie van CARTESIUS, en later verschillende onderwerpen op philosophisch gebied. TROMMIUS verklaart zelf, dat hij, aan Prof. ANDREAE „uytnement veel" verschuldigd is. Deze was dan ook steeds bereid, na afloop van het college, in een afzonderlijk vertrek onzen TROMMIUS alle inlichtingen over het verhandelde te geven, die hij begeerde. Op zijn verzoek begon ANDREAE weldra een practisch college in de logica te geven, waar hij aan de studenten gelegenheid gaf zich zelven te oefenen; terwijl hij daarop volgen liet een college in het Grieksch, dat voornamelijk

---

[1]) Volgens de auto-biographie. Hij was 30 Sept. 1651 als Phil. Stud. te Groningen ingeschreven en heet in het album academ. „Clivo-Vesalius." TROMMIUS deelt mede, dat hij later hoogleeraar te Frankfort a/d O. geworden en in 1718 te Berlijn overleden is.

[2]) Volgens het lidmaten-boek der Geref. gemeente te Groningen.

ten doel had, de studenten in die taal te bekwamen door hen allerlei vertalingen te laten maken, die hij dan corrigeerde. Eindelijk nam hij de leiding op zich van een college in de oratorie. De hooggeleerde besprak allerlei onderwerpen, gaf daarbij de bronnen op, en de leerlingen moesten dan daarover redevoeringen maken, die door den professor nagezien, vervolgens op bepaalde uren in eene der academische gehoorzalen, met geslotene deuren, uit het geheugen werden voorgedragen, waarbij op stembuiging en gebaren streng gelet werd.

Toen dit college gesloten was, hielden drie van hen die het bijgewoond hadden, eene publieke oratie, namelijk een zekere ARENTSENIUS [1]), Trommius' vriend LUDOVICUS WOLZOGEN [2]) en hij zelf. In deze oratie, die ook gedrukt is, sprak hij over de *libertas philosophica* en toonde daarin eene gunstige zijde van zijn karakter, die nooit door hem verloochend is, namelijk eene verdraagzaamheid, welke in die dagen niet tot de meest beoefende deugden behoorde. In den strijd tusschen de philosophie van ARISTOTELES en die van CARTESIUS stelde hij zich op het standpunt, dat ieder de vrijheid moest hebben en ook gebruiken om te kiezen wat hem het beste dacht, en dat de tegenstanders elkander in liefde behoorden te verdragen.

De propaedeutische studiën van TROMMIUS waren hiermede ten einde en hij zou nu overgaan tot de Theologie.

---

[1]) Hoogstwaarschijnlijk JOHANNES ARNTZEN, Clivo-Vesaliensis, die 24 April 1651 op 23 jarigen leeftijd als Phil. et Theol. Stud. te Groningen werd ingeschreven. Volgens het lidmaten-boek (Juni 1651) kwam hij met attestatie van Wezel.

[2]) Hij schreef zich 31 Juli 1650 te Groningen in als „LUDOVICUS WOLZOGEN, Austriacus, 16 annos natus, studiosus Politices, habitans apud Rev. Dominum ZAUNSLIEFERUM." Volgens het lidmaten-boek der Geref. gemeente te Groningen heeft in Maart 1651 belijdenis des geloofs afgelegd „Jr. LODEWICH WOLTZOGEN, van Missingdorf &c. stud. op Schoolholm."

Maar eerst had er nog iets plaats, dat eene geheele verandering had kunnen brengen in zijn toekomstig lot. ANDREAE had den jongen man, die zich met de borst op de studie toelei, leeren kennen en hoogachten. Hij zag, dat er talenten in hem scholen ook op oratorisch gebied, die, als zij gelegenheid hadden zich voldoende te ontwikkelen, hem een grooten naam konden doen maken. Toen daarom uit Duisburg het verzoek tot hem kwam om uit te zien naar een geschikt persoon voor het professoraat in de welsprekendheid, viel zijn oog op TROMMIUS. Na afloop van een der laatste colleges, die TROMMIUS ten zijnen huize bijwoonde, stelde ANDREAE hem deze zaak voor. Hij weigerde echter het aangeboden professoraat beslist, niet alleen omdat hij, nog geen twintig jaar oud, zich te jong vond, maar vooral omdat dan de wensch van zijn hart, predikant te worden, opgegeven zou moeten worden. Wel wist ANDREAE van hem gedaan te krijgen, dat hij er eerst nog eens met zijn vader over spreken zou, maar deze keurde het besluit van zijn zoon volkomen goed en TROMMIUS bleef dus weigeren, hetgeen zijn leermeester zeer bedroefde.

Hij ging dan nu over tot de theologische studiën. In zijne mededeelingen hierover is hij minder volledig dan ten opzichte der propaedeutica. Hij woonde, na zich aan de hand van de kleine Didactica van H. ALTING op het gebied der Theologie eenigszins georiënteerd te hebben, de publieke lessen bij, die de hoogleeraren MARESIUS, WIDMARIUS en PASOR gaven, hoewel hij tot den eersten het meest zich aangetrokken gevoelde. Diens verschillende colleges, „als *explicatoria*, *examinatoria* en *disputatoria*", bezocht hij geregeld, terwijl hij onder zijne leiding eene disputatio *de libero arbitrio* in het openbaar verdedigde. In het Hebreeuwsch oefende hij zich bij Prof. JAC. ALTING en in deze taal bracht hij het, te oordeelen naar hetgeen hij daaromtrent verhaalt, verder dan de meeste theologanten van onzen tijd.

Eindelijk, na eene academische studie van bijna vijf jaren, mocht TROMMIUS zijn doel bereiken. Den 5den Maart 1655 liet hij zich met goed gevolg door de Theol. faculteit, in tegenwoordigheid van twee Deputaten Synodi, praeparatoir examineeren „soo *practicè* als *theoreticè, in linguis originalibus et locis communibus Theologiae.*"

Wat zou de jonge Candidaat tot den Heiligen Dienst thans beginnen? Zou hij zich beroepbaar stellen? Hij kon het gerustelijk doen, want meer dan velen zijner tijdgenooten was hij bekwaam om in het openbaar op te treden. Zijn tijd aan de academie had hij nuttig besteed. In de theologische vakken had hij een onderzoek met vrucht doorstaan. In de classieke letteren, die hij ook thuis voor eigen genoegen ijverig bestudeerd had, was hij zeer ontwikkeld. Zelfs in de sterrekunde was hij gedurende een langen tijd „seer wel en grondigh" onderwezen door Prof. SCHOOCK, die in deze wetenschap hem en twee zijner vrienden een privatissimum gegeven had. En dat hij ernstig begeerde predikant te worden, bleek ons uit zijn bedanken voor het aangeboden professoraat te Duisburg.

Ongetwijfeld zou hij dan ook wel terstond naar eene vacante gemeente beroepen zijn, indien zijne gezondheid het toegelaten had. Dit was echter niet het geval. Een aanhoudende koorts, die hij zelf toeschreef aan ingespannen studie tot laat in den nacht, had hem in de laatste tijden geplaagd. Toen nu een medicus, die uit de Pfaltz afkomstig was en zich te Groningen gevestigd had, verandering van lucht aanbeval en zijnen vader [1]) aanried hem een reis naar Heidelberg te laten maken, waar hij dan tegelijk de academie bezoeken kon, was de oude TROM, die rijk genoeg was om dit te kunnen bekostigen, hiertoe terstond te vinden. Ook TROMMIUS

1) Zijne moeder was reeds in 1653 overleden, oud omtrent 49 jaar.

zelf had hierin wel lust, temeer daar zijn academie-vriend WOLZOGEN ook van plan was derwaarts te gaan. Een derde student sloot zich nog bij hen aan, namelijk ISAACUS DE LA FONTAINE, een Amsterdammer, die reeds te Leiden tot Doctor in de Philosophie gepromoveerd was. [1])

Den 9den April 1655 gingen de drie vrienden op reis. Hun doel was Heidelberg om daar eenigen tijd te studeeren, maar door allerlei omstandigheden kwam hierin eene belangrijke wijziging, zoodat TROMMIUS meer dan twee jaren uitbleef en achtereenvolgens Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland bezocht. Op deze studiereis, zooals die in zijne dagen door slechts weinige theologen gemaakt werd, bezocht hij verschillende academiën en maakte hij kennis met vele beroemde personen.

Wij zullen hem niet op den voet volgen in zijn verhaal van alle bijzonderheden dezer reis, maar toch een en ander mededeelen van de ontmoetingen, die hij had.

Na, over Drenthe, Zwolle, Deventer en Harderwijk, te Amsterdam aangekomen te zijn, bezochten de drie vrienden daar den Waalschen predikant GODEFRIDUS HOTTON, wiens zoon JOHANNES zij te Heidelberg, waar hij reeds sedert anderhalf jaar studeerde, zouden ontmoeten. Over Utrecht en Arnhem trokken zij naar Keulen, na in het voorbijgaan te Duisburg kennis gemaakt te hebben met de professoren JOH. CLAUBERGIUS [2]) en CHRISTOPHORUS WITTICHIUS [3]), aan welke beide heeren TROMMIUS in der tijd zijne disputatio *de libero arbitrio* mede had opgedragen.

---

1) Hij heeft maar kort te Groningen gestudeerd, daar hij 18 Juli 1654 hier als student was ingeschreven.

2) JOH. CLAUBERGIUS had van 1644 tot 1646 te Groningen gestudeerd.

3) WITTICHIUS, de latere Leidsche hoogleeraar, was nog een korten tijd tegelijk met TROMMIUS student te Groningen geweest.

Te Keulen hielden zij zich eenige dagen op en bezagen o. a. het Jesuiten-college, waar zij zeer vriendelijk werden ontvangen en toegelaten niet alleen tot de gewone, maar zelfs tot de geheime bibliotheek der paters.

Den Rhijn op naar Mainz gingen zij in een schip, dat zij gehuurd hadden en dat door eenige mannen getrokken werd. Op dezen tocht hadden zij een boodschap te doen bij den oudsten predikant van Bacharach JOHANNES WILHELMI, die de oom was van een hunner academievrienden en aan wien zij een brief van dezen te bezorgen hadden. Zij beklaagden zich over dit korte oponthoud niet, daar de oude heer hun uit dankbaarheid voor het brengen van den brief niet alleen met „goed eten beschonck", maar ook „met een welsmakende en seer geurige wijn, die hy uyt sijn kelder dede komen, welckers gelycke ick — zegt TROMMIUS — noyt gedroncken heb, als daer na noch eens tot *Londen* in *Engelant*; doch ook die was mede ter selver plaetse voornoemt gekocht, ende derwaerts overgebraght."

Van Mainz ging de reis verder per trekschuit naar Frankfort, waar hunne aandacht en verwondering vooral opgewekt werden door de vele boekwinkels, die zij zagen, „van hoogh- en neder-duytsche boeckhandelaers, welcker namen aen de gevels der huysen met groote letteren uytgedruckt staen".

Te Hanau, waarheen zij, van Frankfort uit, een kort tochtje maakten, hadden zij het geluk een goeden leidsman te vinden in den jongen predikant bij de Nederlandsche gemeente, den later als hoogleeraar te Utrecht beroemden FRANCISCUS BURMAN.

Den 3den Mei kwamen zij te Heidelberg aan, waar hun eerste werk was, JOHANNES HOTTON op te zoeken, die hun echter eene zeer ontmoedigende mededeeling deed. Zij vernamen van hem, dat er, ten opzichte hunner studiën, te Heidelberg voor hen niets te doen was, daar de academie „door den langhduyrigen oorloch geheel ver-

vallen waer, en nu maar eenige ademhalinge weder genoot". Zij besloten daarom dan ook zoo spoedig mogelijk met hun vieren naar Basel te gaan, ten einde daar aan de toen zeer beroemde en druk bezochte academie eenigen tijd te verblijven.

De weinige dagen, die zij nog vertoefden te Heidelberg, waar TROMMIUS bij een „oudt en speciael vrient" van zijn vader, den keurvorstelijken geschut- en klokgieter JACOB NOTEMAN logeerde, gebruikten zij om de beziens waardigheden der stad in oogenschouw te nemen en enkele uitstapjes in den omtrek te doen. Zoo bezochten zij Franckenthal, dat voornamelijk door Nederlanders bewoond was, en den Nederlandschen predikant aldaar, OTTO ZAUNSLIFER, ten huize van wiens vader, den Groningschen leeraar, WOLZOGEN een tijdlang gewoond had. Van daar uit gingen TROMMIUS en DE LA FONTAINE te voet naar het op vijf uren afstands gelegen dorp Monsenheim, waar een Schultes woonde, die met zijne vrouw langen tijd als balling te Groningen vertoefd had en kort geleden naar zijn vaderland teruggekeerd was om zijne landerijen weer in bezit te nemen. TROMMIUS had een brief uit Groningen voor hem meegenomen. Bij deze gelegenheid bezag hij niet alleen het land van den Schultes, „maer ook eenige andere landeryen aldaer, die ten eygendom waren aen sekere inwoonderen der stadt *Groningen*".

Over Straatsburg gingen de vier vrienden naar Basel, waaa zij den 21sten Mei in welstand aankwamen. Op reis had TROMMIUS zich in eene voortdurende gezondheid mogen verheugen. De verandering van lucht, door den Groninger medicus aangeraden, bleek voor hem zeer gelukkig geweest te zijn, want van koorts en zwakheid was niets meer te bespeuren.

Bijna vier maanden bleven zij te Basel (21 Mei—14 Sept.), althans drie hunner, want de LA FONTAINE veranderde hier van studievak, ging over tot de Medicijnen

en vertrok reeds in Augustus naar Padua, waar hij tot Med. Docter gepromoveerd werd [1]).

Trommius, Wolzogen en Hotton zouden gaarne een tehuis gevonden hebben bij Prof. Joh. Buxtorfius, „maar wierden van ter zijden bericht, dat dien Heer sijn reden hadde geen commensalen aen te nemen". Zij moesten dus elders een verblijf zoeken. Toch zouden zij spoedig geregeld elken dag bij genoemden hoogleeraar aan huis komen.

Het was te Basel de gewoonte, dat de professoren alleen publieke lessen gaven en niet, gelijk de hoogleeraren te Groningen, daarbij ook nog private colleges.

Toch nam ons drietal de vrijheid zich tot Buxtorfius te wenden met het verzoek om een college in het Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch, wat hun door hem welwillend werd toegestaan. Elken dag ontving hij hen nu van elf tot twaalf in zijne studeerkamer, en — zegt Trommius zestig jaar later — „sijn handel met ons was seer familiaer, vriendelick, recht vaderlick; en 't gaet my noch aen 't herte, als ick daer aen gedencke." Hij gaf hun vrijheid om zoowel uit de academische bibliotheek, waarvan hij bibliothecaris was, als uit zijne eigene allerlei boeken, die zij begeerden, te leenen. Hiervan maakten zij dan ook een ruim gebruik en bij hun vertrek uit Basel gaven zij als bewijs van dankbaarheid aan de academische bibliotheek ten geschenke de werken van Cartesius in twee banden, waarin Trommius een opdracht geschreven had, die mede door zijne vrienden onderteekend was.

Ook de openbare lessen woonden zij getrouw bij en aan de publieke disputaties namen zij ook deel. Zoo disputeerde Trommius, toen de beurt aan hem kwam, onder praesidium van Buxtorfius, over de Drieëenheid; terwijl

---

1) Hij vestigde zich te Amsterdam als geneesheer en overleed aldaar.

WOLZOGEN zelfs „instantelick versocht" werd, in de hondsdagen een college te geven, hetgeen hij ook deed. Hij handelde bij die gelegenheid over den Antichrist, hetgeen hem veel lof van zijne hoorders deed inoogsten, „en toonde genoeghsaem aen wat te sijner tijdt van hem te verwachten was."

Ook TROMMIUS trad een paar malen openlijk op, niet in de college-zaal, maar op den kansel. Hij predikte tweemaal in de St. Leonard-kerk, welker predikant SAMUEL GRYNAEUS hem zulks gaarne had toegestaan op zijn verzoek. Hij verhaalt, dat dit plaats had „onder 't zamen vloeyen van vele toehoorders, ja wel de meeste Heeren *Professoren*, mitsgaders alle hare studenten, die *Collegia Theologica* onder haer hielden;" maar voegt er tevens zeer bescheiden aan toe: „want die moeyte hadden sy vrywilligh op haer genomen, terwijle'er doch aen de Academie doemaels niets geschiede."

Onder de geleerden, met welke TROMMIUS veel omging en van wie hij niet weinig onderricht genoot, noemt hij vooral den hoogleeraar in de Theologie WETSTEIN, een broeder van den Amsterdamschen boekhandelaar HENRICUS WETSTEIN, en den archi-diaconus LUCAS GERNLERUS, die later hoogleeraar in de Godgeleerdheid werd en met wien TROMMIUS de te Basel gesloten vriendschap, ook na zijne terugkomst in het vaderland, aanhield.

Met nog twee andere mannen, die grooten naam gemaakt hebben, maakte hij kennis, zoodat wij in zijn album amicorum, waarin zoovele beroemde namen voorkomen, ook de hunne vinden, namelijk met JOHANNES HENRICUS HOTTINGER en JOHANNES DARAEUS. Beiden waren toen toevallig te Basel. De eerste, die te Zurich hoogleeraar was, bevond zich daar juist op zijne doorreis naar Heidelberg, waarheen hij zich op dringend verzoek van den Keurvorst van den Pfaltz en met verlof van den Magistraat van Zurich voor den tijd van drie jaren begaf om door zijn grooten naam en uitstekend onderwijs, indien het

mogelijk was, de academie aldaar weer eenigszins uit haar verval op te heffen. Op dringend aanstaan van de professoren te Basel bleef hij daar eenigen tijd om den graad van Doctor in de Theologie te verwerven. TROMMIUS verhaalt ons, dat de doctorale promotie plaats had „in deser voegen, dat hy eerst in plaetse van een *Examen*, een kort bondige *Confessie* door de gantsche *Theologie* dede: daer op volghde een *Disputatio publica*, en wel *sub praeside Buxtorfio*, en doe vervolgens het houden van een *Oratie de Jubilaeis;* dit alles vooraf gegaen zijnde, is hy eyndelick tot *doctor Theologiae* verklaert, ende uytgeroepen geworden, waerop dan ook een statelicke *Doctorale Maeltijdt* volghde, op welcke de gantsche Magistraet, de Heeren Professoren, neffens vele andere genoodighde, (daer onder wy mede waren) verschenen."

Aangaande zijne kennismaking met DURAEUS, die in 1654 krachtens eene opdracht van CROMWELL, zich naar het vasteland begeven had om werkzaam te zijn in het belang eener unie vooral onder de Gereformeerden, en in Zwitserland door professoren en staatslieden zeer hartelijk ontvangen werd, meldt TROMMIUS niets naders. Onze jeugdige candidaat echter, die als student de verdraagzaamheid reeds aanbeval, zal zich ongetwijfeld zeer aangetrokken gevoeld hebben tot dezen irenischen theoloog bij uitnemendheid, die zijn karakter niet verloochende, toen hij in TROMMIUS' „stamboekje" de spreuk schreef: Εἰρήνην διώκετε μετὰ πάντων, καὶ τὸν ἁγιασμὸν [1])

Den 14den September vertrokken onze drie vrienden om, met nog vier andere studenten, onder geleide van een postillon, eene rondreis door Zwitserland te maken, waarvan Genève het einddoel was. Zij deden deze tocht ongeveer op dezelfde wijze, waarop men in onze dagen met Lisonne gezelschapsreizen maakt. De postillon had namelijk eene route vastgesteld, die men volgen

---

[1]) Jaagt den vrede na met allen en de heiligmaking.

zou; hij zou hen voorzien van goede paarden en overal in de herbergen hen vrij houden; daarvoor zouden zij hem per dag een zeker bedrag betalen „ende als de reyse afgedaen was, een erkentenis voor sijn goede diensten daer by voegen." Hiervan werd een contract opgemaakt, hetwelk de reizigers onderteekenden.

Op deze reis namen zij alles wat maar eenigszins bezienswaardig was in oogenschouw, ontmoetten zij herhaaldelijk oude vrienden en maakten zij kennis met tal van mannen van naam, terwijl menige aangename en eervolle verrassing hun bereid werd.

Zoo werden zij bij hun komst te Schafhausen terstond bezocht door een ouden academie-kennis SAMUEL MURBACH [1]), die met een meisje uit Groningen getrouwd en daarna naar zijne geboorteplaats teruggekeerd was.

Te Sint-Gallen liet de Raadsheer SOLLIKOFFER hun bij hunne aankomst aldaar zelfs door een stadsdienaar uit naam van den Magistraat den eerewijn aanbieden, terwijl hij zelf hen geleidde om hen onderscheidene zaken, o. a. de belangrijke aan de stad vermaakte bibliotheek van JOHANNES VADIANUS, te laten bezien.

Maar alles werd overtroffen door de wijze, waarop zij te Zurich ontvangen werden. Gedurende de drie dagen, die zij daar doorbrachten, scheen het wel alsof zij personen van gewicht, en niet slechts eenvoudige reizende studenten waren. Toen zij nog te Basel waren, had Prof. JOH. MULLERUS [2]) (of MIJLLERUS) te Zurich, die met TROMMIUS en WOLZOGEN te Groningen gestudeerd en

---

[1]) Te Groningen is 3 Aug. 1652 als Stud. ingeschreven SAMUËL MURBACHIUS, Scaphusa-Helv. Volgens het lidmatenboek aldaar kwam hij met attestatie van Basel.

[2]) JOHANNES MULLERUS, Tigurinus, werd 24 Nov. 1651 te Groningen als Theol. Stud. ingeschreven. Volgens het lidmatenboek aldaar kwam „JOANNES MIJLLERUS Tigurinus, Stud, van Parijs" met attestatie.

„seer familiaer" verkeerd had, hun verzocht, dat zij hem zouden melden, wanneer zij te Zurich dachten te komen. Dit hadden zij gedaan. Daarop hadden MULLERUS en zijn ambtgenoot JOHANNES LAVATERUS, die ook de Groninger academie bezocht had [1]), den Magistraat kennis gegeven van het aanstaande bezoek van TROMMIUS c. s., en deze had genoemde heeren verzocht hen overal te geleiden en hun alle mogelijke diensten te bewijzen. Nauwelijks waren zij te Zurich aangekomen, of zij werden verrast door den Magistraat, die hun door twee stads-dienaren eenige groote kannen wijn liet bezorgen. Onder geleide der beide hoogleeraren, bij wie zich dikwijls nog voegden een Med. doctor GIJGGER en een oude academie-vriend uit Groningen, de candidaat RUD. HOFMEISTER [2]), bezagen zij eerst ten huize van den Antistes [3]) JOH. JAC. ULDERICHUS eene zeer belangrijke verzameling eigenhandige brieven van voorname personen uit den eersten tijd der Reformatie, zooals van LUTHER, CALVIJN en vooral ZWINGLI, en van JOHANNA GRAY aan BULLINGER. Vervolgens bezochten zij met hen de bibliotheek, het tuighuis, het hospitaal, de fortificatiën enz. enz. Bij hun vertrek uit Zurich vroegen zij den herbergier de rekening van hunne verteeringen, maar hoe verwonderd zagen zij op, toen deze hun zeide, „dat de Heeren van de stadt hem alriets geconteert hadden". Terecht noemt TROMMIUS dit „een sonderling ende seltsaem bewys [van] achtinge ende eere".

Den 11[den] October kwamen onze vrienden, na o. a. ook Lucern, Bern en Lausanne bezocht te hebben, te

---

[1]) JOHANNES LAVATERUS, Helvetia-Tigurinus, werd te Groningen als Stud. ingeschreven 6 April 1646. Volgens het lidmaten-boek aldaar kwam hij met attestatie van Franeker.

[2]) RUDOLPHUS HOFMEISTERUS, Tigurinus, werd 16 Aug. 1651 op 23 jarigen leeftijd als Theol. Stud. te Groningen ingeschreven. Volgens het lidmatenboek aldaar kwam hij met attestatie van Zurich.

[3]) Antistes = Oberpfarrer.

Genève aan, waar de vreemde studenten hen verlieten. TROMMIUS en zijne beide reisgenooten begaven zich terstond naar een ouden kennis van hem en WOLZOGEN, namelijk naar den hoogleeraar JOHANNES MELCHIOR STEINBERGIUS [1]), een zoon van den Groninger professor in de rechten JOANNES STEINBERGIUS. Gedurende de vijf maanden, die zij te Genève doorbrachten, waren zij gehuisvest in dezelfde woning, waar hij ook zijne kamers had, in de Rue des chainoines, dicht bij de St. Pieterskerk.

In den winter werd er aan de Hoogeschool weinig gedaan. TROMMIUS maakte er dus zijn werk van de professoren en andere geleerde mannen te bezoeken „om kennis met haer te maken, ende uyt het onderlinge gespreck nut te mogen trecken".

Zoo bezocht hij herhaaldelijk den ouden predikant THEOD. TRONCHINUS, indertijd een der afgevaardigden naar de beroemde Nationale Synode van Dordrecht, die het huis bewoonde, dat vroeger in gebruik was geweest bij CALVIJN.

Zeer vriendschappelijk en familiaar ging TROMMIUS om zoowel met den hoogleeraar FRANS TURRETINUS, den strengen calvinist, als met diens ambtgenoot PHIL. MESTREZATIUS, die meer gold als vertegenwoordiger van de vrijere richting van Saumur.

Tot zijne vrienden te Genève behoorden verder EZECHIËL SPANHEIM, professor in de welsprekendheid, die nog inwoonde bij zijne moeder, de weduwe van den Leidschen hoogleeraar FRED. SPANHEIM; JOH. SISEN [2]), een gewestgenoot van TROMMIUS, die hier tijdelijk vertoefde, en met wien hij eene vriendschap sloot, welke later te Groningen trouw werd onderhouden; en RUDOLF

---

[1]) Hij was te Genève geboren en werd 24 Aug. 1641 op 15 jarigen leeftijd te Groningen ingeschreven als Ling. en Phil. Stud.

[2]) JOANNES SISEN, Oldamptinus, werd 29 Oct. 1645 te Groningen als Phil. Stud. ingeschreven. Hij werd later Raadsheer van de stad Groningen.

VAN OMMEREN, buitengewoon gezant der Staten Generaal, die herwaarts gezonden was om in het belang der verdrukte Waldenzen werkzaam te zijn.

Van zijn vader had TROMMIUS — zooals hij verhaalt — „permissie gekregen om met [zijn] lieve en weerdige Compagnons *Wolzogen* en *Hotton*, de *groote tour* van *Vranckrijck* te doen". Om met de taal zich goed te kunnen redden, had hij te Genève les in het Fransch genomen. Hun doel was sommige belangrijke plaatsen in Frankrijk te bezoeken en eenigen tijd aan de academie te Saumur de lessen bij te wonen.

Den 11den Maart 1656 begaven zij zich op reis. Slechts enkele dingen, die hun op dezen tocht ontmoetten, zal ik aanstippen. Zij bezochten o. a. het beroemde klooster La Grande Chartreuse, waar zij door de paters zeer vriendelijk ontvangen werden; het groote Jesuiten-college te Lyon en dat te Toulouse; het pauselijk paleis te Avignon en de galeien te Toulon.

Te Montauban brachten zij een bezoek bij JEAN DE LABADIE, den vader der Labadisten, die in onze vaderlandsche kerkgeschiedenis eene niet onbelangrijke plaats inneemt. WOLZOGEN zal toen weinig gedacht hebben, dat deze man later, als Waalsch predikant te Middelburg zijn collega worden en hem veel leed berokkenen zou. De indruk, dien zij nu te Montauban, waar hij zich een grooten naam maakte, van hem kregen, was niet onvermengd aangenaam. „Wy wierden — zoo verhaalt TROMMIUS — met groote beleeftheyt en ook eenigh onthael van hem ontfangen; doch alsoo hy in sijne discoursen met ons, die wy maer vreemdelingen waren, te vele liet blijcken den sonderlingen yver die hy betoonde in sijne bedieninge met eenige minderachtinge van 't werck syner mede-dienaren aldaer, soo gaf ons dit gespreck eenig misnoegen, ende sorge van quade gevolgen."

Aangaande zijn verblijf te Saumur, waar hij den 9den Juni aankwam en bijna drie maanden bleef, meldt TROM-

MIUS niets anders dan dat daar was „een bloeijende Gereformeerde Hoogeschole, dewelcke dies tijdts pronckte met seer vermaerde mannen, insonderheyt met *Amijraldus* en *Capellus*, beyde Professoren in de heylige godtsgeleertheyt," die ook ter gedachtenis iets schreven in zijn „stamboekje"; dat hij al dien tijd woonde ten huize van JOH. DRUET, hoogleeraar in de philosophie; en eindelijk dat hij van daaruit een uitstapje van tien dagen maakte naar „La Flesche, alwaer een uytstekent Collegie der Jesuiten was," Angiers, Brissac, Douai, Touars, Loudun en Richelieu. Ongetwijfeld zal hij echter ook wel de colleges van AMYRALDUS en CAPELLUS hebben bijgewoond, want hij spreekt van zijn verblijf in die academie; en dat hij dit deed, mag, dunkt mij, in verband met hetgeen wij reeds aangaande hem opmerkten, beschouwd worden als een bewijs, dat hij een voor zijn tijd gematigd en vrijzinnig man was. Trouwens de wijze, waarop later de tachtigjarige TROMMIUS over zijn vriend WOLZOGEN sprak, bevestigt dit.

WOLZOGEN en HOTTON zouden nog eenigen tijd te Saumur blijven. TROMMIUS wilde verder naar Parijs en daarna nog naar Londen. Den 2den September deden zijne „seer lieve ende getrouwe reysgesellen" hem uitgeleide tot aan een stadje, dicht bij Saumur gelegen; en toen scheidden zich hunne wegen, hoewel slechts voor een korten tijd [1]). Den volgenden morgen keerden zijne beide vrienden terug, terwijl TROMMIUS zijne reis voortzette over Tours, Amboise en Blois naar Orleans. Daar ontmoette hij Jonker REMMERT VAN BIERUM, met wien hij reisde naar Parijs, waar hij den 11den September aankwam.

---

1) HOTTON studeerde later nog te Groningen, waar hij 9 Sept. 1658 als Theol. Stud. werd ingeschreven. In datzelfde jaar werd WOLZOGEN Waalsch predikant te Groningen. TROMMIUS, die toen te Haren stond, zal zijne beide vrienden in die dagen nog wel eens ontmoet hebben.

In zijne mededeelingen aangaande zijne verdere reis is TROMMIUS zeer beknopt. Toch ontbrak het hem niet aan belangrijke ontmoetingen. Hij hield zich te Parijs anderhalve maand op (11 Sept.—26 Oct.) en had het voorrecht kennis te maken o.a. met den beroemden predikant JOH. DLLAEUS en met diens ambtgenoot JOH. MESTREZATIUS, den bestrijder der Jesuiten, een der steunpilaren van het Fransche Protestantisme. Ook zijn vroegeren academie-vriend BEECKMAN ontmoette hij daar en de vriendschap tusschen hen werd vernieuwd.

Van Parijs ging hij over Rouaan naar Dieppe, waar hij een geruimen tijd moest wachten op eene gunstige gelegenheid om naar Engeland over te steken, zoodat hij eerst den 15den November te Londen aankwam. Aangaande zijn verblijf aldaar, dat tot den 17den Maart 1657 duurde, vermeldt hij niets dan alleen waar hij woonde en dat hij van 2 tot 28 Februari afwezig was om de hoogescholen te Oxford en te Cambridge te bezoeken, waar hij kennis maakte met verschillende hoogleeraren o.a. met EDWARD POCOCK te Oxford.

Eindelijk was dan de tijd gekomen, dat hij naar het vaderland terugkeeren zou. Per packetboot van Dover naar Mardijck overgestoken zijnde, zette hij den 22sten Maart op het vasteland weer voet aan wal. Hij bezocht nog enkele steden in de zuidelijke Nederlanden en in de vereenigde Provinciën en kwam den 12den Mei „behouden en in gesontheyt" weer aan in zijne vaderstad en in zijn vaderlijk huis.

TROMMIUS bewaarde altijd eene aangename zichtbare herinnering aan deze reis. Naar de gewoonte dier tijden had ook hij een album amicorum aangelegd, een vriendenrol, door hem zijn „stamboekje" genoemd, waarin zijne vrienden en kennissen hun naam schreven met een spreuk en eenige andere hartelijke of soms ook vleiende woorden. In dit stamboekje plaatsten bij zijn vertrek naar het buitenland zijne leermeesters en sommige Gro-

ninger predikanten hun naam en menige geleerde uit het buitenland heeft op TROMMIUS' verzoek de zijne daarbij gevoegd. Ik zal hier niet de inscriptie's mededeelen, die hij in zijne autobiographie vermeldt, maar, om te doen zien, met welke personen TROMMIUS bevriend en bekend was, hieronder in een noot, voor zooveel hij ze mededeelt, de namen vermelden, die in zijn stamboekje voorkwamen [1]).

TROMMIUS was juist ter geschikter tijd weer thuis gekomen. Daags daarna toch overleed de predikant van Haren, Ds. HUBERTUS BRUCHERUS. Op de nominatie voor de vacant gewordene plaats werd ook TROMMIUS' naam gebracht. Hij preekte er, naar de gewoonte dier tijden,

---

1) SAM. MARESIUS, ABD. WIDMARIUS, MATTH. PASOR, JAC. ALTING, TOB. ANDREAE en JOACH. BORGESIUS, allen hoogleeraren te Groningen; RUD. OVING, ALB. THOMAE, JOH. MARTINUS, GUALTH. PICCARD, OTTO ZAUNSLIFER, allen predikanten aldaar; GODEFR. HOTTON, pred. te Amsterdam; JOH. CLAUBERGIUS en CHRIST. WITTICHIUS, hoogleeraren te Duisburg; JOH. WILHELMI, pred. te Bacharach; DAN. TOSSANUS, regent van het Collegium Sapientiae; LEUNESCHLOS, hoogleeraar; en MARC. FLOCKENIUS, predikant, allen te Heidelberg; JOH. BUXTORFIUS, JOH. ROD. WETSTENIUS, REMIG. FESCHIUS, hoogleeraren te Basel; SAM. GRYNAEUS en LUC. GERNLERUS, predikanten aldaar; JOH. HENR. HOTTINGERUS en JOH. DURAEUS, tijdelijk te Basel vertoevende, JOH. JAC. HULDRICUS, pred. te Zurich; JOH LAVATERUS en JOH. MULLERUS, hoogleeraren aldaar; CHRISTOPH. LUTHARDUS, hoogl. te Bern; GEORG. MULLER, hoogl. te Lausanne; R. VAN OMMEREN, tijdelijk te Genève; THEOD. TRONCHINUS, pred aldaar; ANT. LEGERUS, J. M. STEENBERGIUS, F. TURRETINUS en PHIL. MESTREZATIUS, hoogleeraren aldaar; FABR, BURLAMACHIUS, pred te Grenoble; L. TRONCHINUS, pred. te Lyon; ADR. CHAMIERUS, pred. te Montélimar; MATTH. VIALIS, pred. te Orange; CLAUD. ROSELETUS en DAVID DERODON, hoogleeraren te Nimes; D. EUSTACHIUS, pred. te Montpellier; JOH. LUD. JANSSANDUS, pred. te Castres; J. VERDERIUS, pred. en hoogl. te Montauban; JOH. DALLAEUS en LAUR. DRE-

op beroep [1]), met dit gevolg, dat hij den 14den Augustus met meerderheid van stemmen beroepen werd. Juist eene maand later (14 Sept. 1657) werd hij door de Classis van Groningen en 't Gorecht peremptoir geëxamineerd, waarbij de Groninger predikanten ALB. THOMAE, R. OVING en ARN. BENTHEM als examinatoren dienst deden. Met algemeene stemmen werd hij toegelaten tot den Heiligen dienst [2]), en reeds den 11den October, nadat de drie gebruikelijke afkondigingen gedaan waren, werd hij te Haren bevestigd door ALB. THOMAE, die de handoplegging verrichtte, en ALB. BIERUMA, pred. te Noordlaren, die de predicatie hield [3]). Niet lang heeft hij de pastorie als ongehuwd predikant bewoond, want reeds den 29sten November werd zijn huwelijk met HILLEGONDA, de jongste dochter van den Groninger predikant JOH. MARTINUS, door den vader der bruid in de kerk te Haren ingezegend, terwijl door haar zwager WILH. ALSTORPHIUS, predikant te Deventer, bij die gelegenheid de predikdienst werd waargenomen [4]).

LINCOURT, predikanten te La Rochelle; MOSES AMYRALDUS, LUD. CAPELLUS en JOH. DRUETUS, hoogleeraren te Saumur; JOH. DALLAEUS, MICH. FALCARIUS, CAR. DRELINCOURT, CLAUD. CLERSELIER, JOH. MESTREZATIUS, predikanten te Parijs; JOH. WALLIS, THO. GOODWIN, SETHUS WARDUS, EDW. POCOCK en HENR. WILKINSON, hoogleeraren te Oxford; JOH. ARROWSMITH en ANT. TUDERNY, hoogleeraren te Cambridge.

1) Zijn text was Rom. 9:16: „Zoo is het dan niet desgenen, die wil, noch desgenen, die loopt, maar des ontfermenden Gods."

2) *Acta Class. Gron.* 14 Sept. 1657 art. 2.

3) *Acta Class. Gron.* 14 Sept. 1657, art. 3.

4) Eene herinnering aan dit huwelijk wordt in het Groningsch Museum bewaard. Aldaar bevindt zich een raam, bevattende 35 in lood gezette ruiten. Op eenige dier ruiten is een baldakijn geschilderd, waarop de woorden: „ABRAHAMUS TROMMIUS, Bedienaer des Godtlicken woorts in Gron. vr. HILLEGONDA

In zijn huwelijksleven heeft TROMMIUS zeer veel leed ondervonden. Acht kinderen, zeven dochters en een zoon, schonk zijne vrouw hem, maar allen heeft hij overleefd [1]).

MARTINIA, anders TROMMIA, sijn huisvrouwe. Anno 1677." Dit raam is afkomstig uit het in 1904 afgebroken ouderwetsche huis, westzijde van den Turfsingel te Groningen, gedurende vele jaren bewoond door de familie FOLMER, ter plaatse waar thans het gebouw der vrijmetselaars-loge is verrezen. Bedoeld raam bevond zich in den achtergevel, in de studeerkamer van den predikant. TROMMIUS heeft waarschijnlijk dit huis na den dood zijns vaders (1670) betrokken. Tot aan de slooping heeft dit huis met zijn eigenaardigen gevel van grauwe kalk met glasscherven (nabootsing van graniet) en zijne dubbele rij van talrijke raampjes in de bovenverdieping ten behoeve der droogzolders van de lakenververij van vader JAN JANSEN TROM, zijn 17de eeuwsch cachet behouden. Een goudleeren behangsel en een geschilderd behangsel (Italiaansche rotslandschappen), beiden uit het einde der 17de eeuw, wezen op de gegoedheid van den toenmaligen bewoner, Ds. ABRAHAM TROMMIUS.

(Deze mededeeling dank ik aan de vriendelijkheid van den Heer Jhr. Mr. J. A. FEITH, Rijks-archivaris te Groningen.)

[1]) Zijne oudste dochter *Magdalena* leefde slechts kort (1—31 Maart 1659); eveneens de tweede *Eligunda* (26 Sept. 1660—31 Aug. 1665); de derde *Magdalena* werd geboren 28 Jan. 1663, huwde met WIBR. HARTZMA, pred. te Mensingeweer, en overleed 18 April 1692, nalatende 2 zonen, ABRAHAM en HERMANNUS, en eene dochter HILLEGONDA; zijn zoon *Johannes Martinus*, geboren in den nacht tusschen 20 en 21 Dec. 1665, overleed als student, toen hij pas 19 jaar was; *Eligunda*, geboren 20 Mei 1668, was bijna 20 jaar toen zij stierf: *Hillegonda* leefde zeer kort (20 Nov—18 Dec. 1670); *Johanna*, geboren 11 Nov. 1672, overleed reeds tusschen 10 en 11 April 1680; *Catharina*, geboren 3 Juni 1675, trad 9 Dec. 1696 in het huwelijk met PETRUS TETTEMA, advocaat aan de Hooge Justitie-kamer van Stad en Lande, hertrouwde, na diens overlijden, in 1714 met BALTHASAR STEENWIJCK, een vaandrig, maar overleed reeds in 1716, een eenig kind, JOHANNES nalatende, dat bij zijns vaders dood in 1718, als wees achterbleef.

Den 18den Mei 1691 overleed ook zijne vrouw. TROMMIUS bleef echter niet lang weduwnaar, want den 24sten Juli van het volgende jaar hertrouwde hij met THEODORA TER BRAEK, geboren te Upgand in Oost-Friesland, die eerst gehuwd was geweest met den kapitein ERNST CLANT en daarna met ABRAHAM SCHOOCK, secretaris der stad Groningen. Toen zij den 22sten Sept 1694 reeds overleed, huwde hij den 6den Oct. 1695 voor de derde maal, thans met ELISABETH COO, die ook reeds twee mannen had overleefd, namelijk den kapitein ter zee EVERHARDUS SCHOUTEN en den Lands-muntmeester DAVID HAGENET. Ook dit huwelijk duurde maar kort, daar zij reeds den 9den Aug. 1698 overleed. Zou TROMMIUS nu voor goed weduwnaar blijven? Of hij het wenschte blijkt uit zijne mededeelingen niet. Maar hij meende, dat het niet kon. Hij moest weer eene vrouw hebben, „waer toe" — zegt hij — „ick aangeraden wierde door mijn ouderdom en hooge jaren" — hij was toen 66 jaar — „die voortaen bequame hulpe van nooden hadden, dewijle ick selfs mijn huysselicke saken niet konde besorgen, als hebbende by my woonen twee dochters soonen, die hier ter stede studeerden"[1]). Daarom ging hij dan den 1sten Oct. 1699 over tot een vierde huwelijk met HELENA VAN MARCK, weduwe van den luitenant der militie HARMANNUS VAN OOSTBROECK. Hij sloot dit huwelijk „in hope, dat dit het laetste soude wesen." Nu, die hoop is verwezenlijkt. Vrouw HELENA heeft vader TROMMIUS, na een gelukkig huwelijk van bijna 20 jaren, overleefd.

Dat TROMMIUS een hoogen leeftijd bereikt geeft, blijkt

---

[1]) Namelijk ABRAHAM en HERMANNUS HARTZMA. Zij waren toen nog op de Latijnsche school. ABRAHAM werd 9 Sept. 1702 als Phil. Stud. te Groningen ingeschreven en HERMANNUS 29 Aug. 1704. De eerste was later predikant te Jukwerd (1713—† 1733).

uit het medegedeelde aangaande zijne huwelijken. En dat lange leven heeft hij wèl besteed door trouwen, volhardenden arbeid. Over zijn pastoraal werk kan uit den aard der zaak weinig gezegd worden. Maar èn te Haren èn te Groningen, waar hij den 5den November 1671 beroepen [1]) en reeds den 26sten Nov. bevestigd werd, heeft hij met ijver zijn herderlijk werk verricht.

Maar behalve dat heeft hij ook door zijne geschriften getoond, welk een stalen vlijt, gepaard met taai geduld, in hem woonde. Aan zijne Nederduitsche Concordantie, aangevangen door zijn schoonvader, wien hij reeds in 1662 daarbij begon te helpen, heeft hij acht en twintig jaar gewerkt. In 1672 verscheen het eerste deel over het Nieuwe Testament; in 1685 het eerste gedeelte van het Oude Testament (Genesis—Esther) en in 1691 het het overige. Hierop liet hij volgen eene Concordantie over de Septuagint in twee folio deelen, die te Amsterdam gedrukt werd met een expresselijk daarvoor gegoten nieuwe Grieksche letter. Dit werk was eerst in 1718 geheel afgedrukt, toen TROMMIUS dus reeds den ouderdom van 84 jaar oud bereikt had. Toch bleef hij ook daarna niet rusten op zijn lauweren. Vooreerst wederlegde hij in

---

[1]) Zijn naam was reeds meermalen te Groningen op de nominatie voorgekomen. Hij stond op het viertal in 1662, 1664 en 1665, en op het drietal in 1670. Toen nu in 1671 iemand beroepen moest worden in plaats van den overleden JOH. COLUMBIER, was de Kerkeraad van oordeel, dat TROMMIUS dit nu moest zijn of dat zijn naam niet meer op de nominatie geplaatst diende te worden. Hij werd 22 Oct. alleen genomineerd en, nadat men hem den volgenden Zondagmorgen in de Mart. kerk had laten preeken, bij welke gelegenheid zijne leerrede algemeen goed beviel en zijne stem zeer voldoende geoordeeld werd, den 5den Nov. met eenparige stemmen beroepen. (Zie *Acta Consist. Gron.* 8 Oct. 1671, art. 10; 22 Oct. 1671, art. 3, 4; 5 Nov. 1671, art. 1, 2).

zijn „Epistola apologetica" en in zijn „Succincta responsio" de aanmerkingen, die CONRAD KIRCHER en JEAN GAGNIER op dit laatste werk hadden gemaakt. Maar bovendien maakte hij nog eene verbeterde uitgave van zijne Nederduitsche Concordantie in twee deelen voor de pers gereed.

Geen wonder, dat zijn arbeid gewaardeerd werd [1]). De Academie van Stad en Lande verleende den meer dan tachtigjarigen grijsaard in 1717 het doctoraat honoris causa in de Theologie en de Synode dier provincie, gehouden te Groningen in 1718, heeft „een aansienelicke deputatie aen sijn Eerwaerdigheyt gesonden, en door HITZERUS THEMMEN mede Predikant deser stadt, en doe ter tijdt Sijnodi Praeses, op een solemnele wijse sijn E.,. voor sijn onvermoeide neerstigheyt laten bedancken, en hem verder alle bedenckelicke zegen na lichaem en ziele in sijn oude dagen toegewenscht."

Er is een verhaal in omloop, volgens hetwelk de vrouw van TROMMIUS, welke het verveelde, dat hij zoo aanhoudend met zijne Concordantie bezig was, op een goeden dag het bijna voltooide werk in het vuur smeet. TROMMIUS zou toen terstond van voren af aan weer begonnen zijn met zijn arbeid.

Het komt mij voor, dat dit verhaal, dat trouwens ook van andere personen, die een vervelend werk onder handen hadden, gedaan wordt, allen grond van waarheid mist.

---

[1]) Niet onaardig is de wijze, waarop TROMMIUS, toen hij Theol. Doct. honoris causa geworden was, zich uitliet over de moeilijkheden, aan het maken van Concordantiën verbonden. Hij zuchtte (*Gron. Volksalmanak,* 1847, blz. 144):

„Is 't, dat oijt Regter wil een schamper oordeel vellen,
Waardoor hij allermeest aan den Misdader quellen;
Die laet hem nimmermeer in 't naare Rasphuis gaen,
Noch ook van dach tot dach aen 't sware berchwerk staen,
Maer leg hem op, dat hij gae woordregisters maken,
Dus sal hij alle soort van straffe teffens smaken."

Wel is het algemeen bekend en wordt het algemeen als waarheid verteld, maar, voor zoover ik weet, is het nergens beschreven. Bovendien is het zeer onwaarschijnlijk, dat zijne eerste vrouw zoo iets zou gedaan hebben. En zij zou de schuldige moeten zijn, want de Concordantie verscheen compleet in 1691, nog juist vóór haar dood. Vooreerst toch zal zij in de tot stand koming van dit werk, dat door haar overleden vader, den zeer uitnemenden JOH. MARTINUS, begonnen was, wel eenig belang gesteld hebben als in een deel der vaderlijke erfenis. En vervolgens is het onaannemelijk, dat zij haren man zoo diep gegriefd zou hebben en dat deze dan toch niet alleen na haar dood haar noemde „mijne allersoetste huysvrouwe," maar daarbij ook nog verklaarde, dat hij met haar „in alle ongeveynsde, oprechte liefde, ruste, en vrede" heeft geleefd.

Ook zijne beide volgende huwelijken worden door hem als zeer gelukkig geroemd, hoe kort zij ook duurden, terwijl zijn laatste echt „een vreedelievende en seer gewenschte vereeniginge" wordt genoemd.

Behalve door zijne Concordantiën heeft TROMMIUS zich ook nog door een anderen arbeid bekend gemaakt. Sedert lang had hij zich gestooten aan het onwelluidende der psalmberijming van DATHEEN en vooral aan de stopwoorden en de foutieve spelling van sommige eindrijmen. Zijn wensch was, dat verkeerde te verbeteren, maar zóó, dat de psalmberijming toch die van DATHEEN bleef. In 1678 leverde hij reeds enkele proeven daarvan in bij de Synode van Stad en Lande, die welwillend ontvangen werden [1]). Af en toe zonderde hij nu eenige uren voor dezen arbeid af en in Maart 1692 kon hij de geheele verbeterde berijming overgeven aan de Classis van Groningen en 't Gorecht, die hem voor dit werk zeer bedankte [2]). In

---

1) *Acta Syn. Gron.* 1678, art. 35, 67.

2) *Acta Class.* 23 Martii 1692, art. 4; 14 Junii 1692, art. 2.

hetzelfde jaar verkreeg hij nog de goedkeuring der Theol. faculteit en der Synode [1]). Het duurde echter tot het einde van 1695 vóór deze nieuwe berijming onder den titel: „Zedige Verbeteringe van den Rym van DATHENUS over de Honderd en Vyftig Psalmen Davids" bij GERARDUS BORSTIUS te Amsterdam verscheen. Hoewel werkelijk eene verbetering, was toch ook deze berijming zeer gebrekkig, zoodat zij — zeer terecht — nergens is ingevoerd [2]).

Geen wonder; want was TROMMIUS ongetwijfeld een zeer geleerd en een uiterst werkzaam man, op den naam van dichter kon hij geen aanspraak maken. Zelfs was hij een slecht stijlist, zooals uit zijne proza-werken overtuigend blijkt. Zijn „Jubel-jaers-praedicatie", den 15[den] Juli 1694 in de Nieuwe kerk gehouden over Openb. 14 : 6, 7 is eene proeve van zijn preektrant, maar verdient geene navolging [3]). Zijne „Reductie der Stadt Groningen" [4]) met een aanhangsel en een bijvoegsel, bevat veel belangrijks, maar geeft ons geen hoogen dunk van hem als historie-schrijver.

Overigens is het getuigenis, dat zijn neef [5]), ambtgenoot en lijkredenaar HITZERUS THEMMEN van hem geeft, wel in staat ons een hoogen dunk te doen opvatten van zijn persoon en charakter. THEMMEN zegt namelijk: „hy nam onder al desen arbeydt sijn dienst getrouwelick waer,

---

1) *Acta Syn. Gron.* 1692, art. 14, 61.

2) JOSUA VAN IPEREN, Kerkel. hist. van het Psalmgezang enz. I, 200 v.v.

3) Deze „Jubel-jaers-praedicatie" is herdrukt in mijn *Uit drie eeuwen*. Groningen 1894. Blz. 43—108.

4) „Tot Groningen, By JOHANNES LENS, Drucker en Boeckverkooper in de Heer-straet, in de Son. 1694."

5) TROMMIUS was „oom van vrouwen wegen over D. THEMMEN." *Acta Consist. Gron.* 26 Aug. 1688, art. 4. Waarschijnlijk was dus HITZ. THEMMEN van moederszijde een kleinzoon van D. JOH. MARTINUS te Groningen.

was godtvreesende, sachtsinnigh, soet, bescheiden, vreedsaem in sijn omganck; en is alsoo geweest tot een luyster van dese stadt en gemeynte. Wat sijn lichaems gestalte aenginck, hy was na den lichame gesont, en daerom in staet om alles wat tot sijn dienst behoorde, soo wel waer te nemen, als eene van sijne collegen; spijse en dranck gebruickte hy seer matigh, waerom hy ook den ouderdom van omtrent 86 jaren bereickt heeft, ook tot het uiterste van sijn levens tijdt sijn dienst seer neerstelick waergenomen." Hiermede stemt geheel overeen wat de uitgever van zijne autobiographie in zijn woord „an den leser" zegt aangaande „'s mans angenamen aert, vreedsamen imborst, lieftallige ommegang, vrintlyke bejegeningen en so voorts."

Zondag den 14den Mei 1719 voelde TROMMIUS zich niet wel. Toch wilde hij des namiddags zijn gewonen predikdienst zelf nog waarnemen. Hij deed het in de A-kerk en behandelde de 52ste vraag van den Catechismus, sprekende over het laatste oordeel. Het was de laatste maal, dat hij voor de gemeente optrad. Den volgenden dag werd hij aangetast door een hevige koorts, die hem niet weer verliet en den 29sten Mei op Pinkstermaandag des voormiddags om 11 uur een einde maakte aan zijn lang en welbesteed leven. Hij werd begraven in de Nieuwe kerk in het graf van zijne eerste vrouw. „Sijn begraeffenisse was seer statelick, ende ook aensienelick," zegt HITZ. THEMMEN in de lijkrede, die hij den 11den Juni d. a. v. in hetzelfde kerkgebouw uitsprak naar aanleiding van de woorden, die men vindt in Gen. 25 : 7—10.

TROMMIUS liet, zooals wij zagen, geene kinderen na. Zij waren allen vóór hem gestorven. Was het mede daardoor, dat hij zooveel zorg droeg voor ouderlooze kinderen? Want een hart voor weezen had hij. Dat toonde hij meermalen als voorzittend voogd zoowel van het burger-weeshuis als van het gecombineerd blauw en groen kinderhuis. Dat bleek ook na zijn overlijden. In

zijn testament had hij, vijf dagen voor zijn dood (24 Mei), aan de gemeene armen der stad en aan de beide weeshuizen elk twee honderd gulden vermaakt [1]).

Ook aan ABRAHAM TROMMIUS is het woord van den Spreuken-dichter bewaarheid: „de gedachtenis des rechtvaardigen zal tot zegening zijn."

[1]) Legaat-boek van het Groene Weeshuis, fol. 102*b*.

IETS OVER DE STUDIE DER THEOLOGIE TE GRONINGEN IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW.

(HISTORISCHE AVONDEN. GRONINGEN, J. B. WOLTERS, 1896.)

IETS OVER DE STUDIE DER THEOLOGIE TE GRONINGEN IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW.

Kort voor 1738 kwam zonder opgave van jaartal en naam van den drukker een anonym geschrift uit, dat den volgenden vreemden titel droeg: „*Pseudo-Studiosus hodiernus sive Theologus Groninganus detectus et refutatus. Dat is: Hedendaagsche Naam-Student of Groninger Godsgeleerde ontdekt en wederlegt. Door* R. L. O. R. *S. Sanctae Theologiae Studiosus.*"

Dit boekje maakte een grooten opgang. Terstond werd het te Amsterdam „op een onwettige en voor een braaf Boekverkoper niet passende wyze" nagedrukt, terwijl in 1738 een tweede uitgave naar het origineele handschrift in het licht verscheen bij Tobias van Dessel te Leeuwarden, tegelijk met een „*Vervolg op de Pseudo-Studiosus hodiernus etc. etc. of heedendaagsche Groninger Naam-Student: Behelzende eenige brieven en gedigten voor en tegen gemelde Tractaatje en des zelfs Opsteller; Met verscheidene verdedigende Aanmerkingen en een Voorreden verrykt door* R. L. O. R. *S. S. T. S.*"

Uit bedoelde „Voorreden" blijkt, dat de eerste uitgave bij denzelfden drukker verschenen was. Zoowel aangaande den schrijver als betreffende het jaar, waarin zijn werk voor de eerste maal verscheen, laten ons het boek zelf en zijn vervolg geheel in het onzekere. Toch zijn er

gissingen gemaakt, die ik hier wil mededeelen en zooveel mogelijk tot waarschijnlijkheid of zekerheid brengen.

SAXE noemt als schrijver van den *Pseudo-Studiosus* den bekenden PETRUS HOFSTEDE, later predikant en hoogleeraar te Rotterdam; en CHR. SEPP teekent in zijn exemplaar van den tweeden druk, dat thans aan de Stadsbibliotheek te Rotterdam behoort, aan, dat „de gissing" van SAXE hem „zeer gegrond" voorkomt, omdat HOFSTEDE, „zoowel te Groningen als te Franeker gestudeerd hebbende, over beide academiën een oordeel kon uitbrengen." Men zal toestemmen, dat indien er niets anders voor de gissing van SAXE bijgebracht kon worden, dan wat SEPP aanvoert, met evenveel recht vele anderen als schrijver zouden kunnen worden genoemd. Toch zal SAXE misschien gronden hebben gehad, die wij niet kennen. De vraag moet dus voor ons zijn, of HOFSTEDE de schrijver heeft *kunnen* zijn en of er in den *Pseudo-Studiosus* ook aanwijzingen daarvoor te vinden zijn.

Het werkje is, volgens den titel, geschreven door een student in de theologie. Wel waren er, die dit betwijfelden en zelfs het vermoeden uitspraken, dat een hoogleeraar het geschreven had. Maar de schrijver vermeldt zoo herhaaldelijk en beslist, dat hij student is, dat ik voor mij geen reden zie dit niet voor waarheid aan te nemen. Nu was PETRUS HOFSTEDE, wiens vader te Groningen stond als predikant, den 10den September 1732 aldaar als student in de philosophie ingeschreven. Hij was dus, zooals ik straks hoop aan te toonen, toen de *Naam-Student* uitkwam, reeds sedert bijna vijf jaren academieburger. De schrijver zelf zegt [1]), dat hij zijne „Academische studien nog lange niet ten einde" gebracht heeft. Ook dit heeft HOFSTEDE kunnen zeggen, daar hij 18 Oct. 1739, dus ongeveer twee jaren later, voor het eerst het predikambt aanvaardde te Anjum in Friesland. Verder

---

[1]) Eerste uitgave, blz. 10.

deelt de schrijver mede [1]), dat hij graag de gunst der Groningers wil behouden, „by wien ik — zegt hij — tot nog toe altyd met genoegen het eelste van myn jeugt versleten hebbe". Als wij ons nu herinneren, dat PETRUS HOFSTEDE den 16den April 1716 te Zuidlaren geboren is, en dat zijn vader JOHANNES HOFSTEDE den 28sten Juli 1720 te Groningen bevestigd en daar tot zijn dood (30 Mei 1736) werkzaam gebleven is, dan zien wij, dat ook deze woorden volkomen pasten in den mond van HOFSTEDE, die als vierjarige knaap te Groningen gekomen, daar sedert altijd gewoond had. En eindelijk kunnen wij ons voorstellen, dat HOFSTEDE door het ambt, dat zijn vader te Groningen bekleedde, meer dan andere studenten in de gelegenheid was op eenigszins vertrouwelijken voet met de hoogleeraren in de Theologie te verkeeren, zoodat het niet vreemd zou klinken hem te hooren gewagen van samenspraken, „die my — zegt de schrijver in zijn epiloog tot de Professoren in de Theologie [2]) — dikwyls gegunt zyn, met eenige uwer Hoogwyze over dit stuk te verwisselen."

Zijn er dus enkele aanwijzingen, die aan HOFSTEDE doen denken, voor zoover ik heb kunnen nagaan heeft hij zelf zich nooit in het publiek als den schrijver doen kennen. In zijne latere geschriften zinspeelt hij zelfs nergens op dit werkje. Toch meen ik, dat er alle reden is hem voor den auteur te houden. Het is bekend, dat hij een man was van een helder verstand en groote belezenheid. De schrijver van den *Naam-Student* geeft daar evenzeer blijken van. Was HOFSTEDE vóór 1769 een zeer verdraagzaam man, onze jonge auteur vertoonde dezelfde eigenschap in de wijze, waarop hij over Voetianen en Coccejanen schreef. Werd de Rotterdammer hoogleeraar later ten gevolge van allerlei omstandigheden vaak van drift en onverdraagzaamheid beschuldigd — en

---

1) Vervolg, blz. 170.

2) blz. 173.

niet geheel ten onrechte —, onze student geeft meer dan eens blijk iemand te zijn van een prikkelbare natuur, die zich zeer scherp uitlaat over degenen, die hij bestrijdt. Ik meen zelfs eene treffende overeenkomst te kunnen bespeuren tusschen de manier, waarop de nauwelijks twintigjarige schrijver de naamstudenten karakteriseert en vernietigt, en die, waarop de bijna zeventigjarige HOFSTEDE in zijn *Tweede Apologie* zich uitlaat tegen zijn ambtgenoot LE SAGE TEN BROEK, HENDRIK BRINXMA, DIONYSIUS COMMA e.a. Ook de hartelijke liefde voor het huis van Oranje, die HOFSTEDE zooveel leed berokkend heeft, merken wij bij den auteur van den *Naam-Student* duidelijk op [1]).

Is het aangevoerde, gelijk ik toestem, niet afdoende om te zeggen, dat HOFSTEDE de schrijver was, het komt mij wel voldoende voor om te beweren, dat hij niet alleen de schrijver kan geweest zijn, maar naar alle waarschijnlijkheid het ook was.

Aangaande den tijd, waarop het boekje geschreven is, kan met meerder zekerheid gesproken worden. Natuurlijk niet na 1738, omdat toen de tweede druk verscheen. Maar — als HOFSTEDE de schrijver was — evenmin vóór 3 Mei 1733. Hoogstwaarschijnlijk echter tusschen 30 Mei 1736 en 14 Juli 1737.

De schrijver, sprekende over een der vroegere naamstudenten, zegt namelijk [2]), dat hij niet twijfelt, of deze „zal eenige stemmen by het vergeeven der Vacante plaatze alhier, tot troost en genoegen der Broeders van zyn order, krygen." Er was dus, toen dat geschreven werd, eene vacature bij de Gereformeerde gemeente te Groningen en eene nominatie moest nog gemaakt worden. Nu zijn er, zoolang HOFSTEDE student was, drie vacatures geweest. De eerste ontstond 3 Mei 1733 door het vertrek van JOHANNES DU VIGNON naar Rotterdam, de tweede

---

[1]) blz. 177.

[2]) blz. 50.

8 Nov. 1734 door het overlijden van LAMBERTUS BIERUMA, en de derde 30 Mei 1736 door den dood van JOHANNES HOFSTEDE. In elk dezer vacatures behoefde slechts eenmaal eene nominatie opgemaakt te worden, omdat de daaruit beroepene terstond het beroep aannam. Is HOFSTEDE de schrijver, dan moet dus het boekje geschreven zijn òf tusschen 3 Mei 1733 en 28 Juni 1733, toen de nominatie voor de vacature DU VIGNON werd gemaakt, òf tusschen 8 Nov. 1734 en 18 Dec. 1735 (nominatie voor de vacature BIERUMA) òf eindelijk tusschen 30 Mei 1736 en 14 Juli 1737, den dag van het formeeren der nominatie voor de vacature HOFSTEDE. Het is niet aan te nemen, dat HOFSTEDE, die, zooals gezegd is, 10 Sept. 1732 ingeschreven werd als student in de philosophie, vóór Juni 1733 reeds zooveel kennis van de theologie had, als de schrijver toont te bezitten. Zelfs is het niet te verwachten, dat de schrijver, die zulke strenge eischen van studie stelt en in zijn werkje een methodus studendi geeft, reeds in 1735, dus na nog geen volle driejarige academische studie, zich die zal verworven hebben. Bovendien, ook al ware HOFSTEDE niet de schrijver, dan is het moeilijk aan te nemen, dat een boekje, dat zooveel opgang maakte en door het pikante van den inhoud veler leeslust op moest wekken, zoodat het zelfs terstond nagedrukt werd, eerst na drie volle jaren een herdruk beleefde. De doorgaande inhoud van het *Vervolg* geeft dan ook alle reden om te denken, dat de tweede uitgave zeer spoedig op de eerste gevolgd is.

Er blijft dus niet anders over, dan dat wij vaststellen — en ik meen dit met genoegzame zekerheid te mogen doen —, dat de *Pseudo-Studiosus* geschreven is tusschen 30 Mei 1736 en 14 Juli 1737 en dan wel zoo dicht mogelijk bij den laatstgenoemden datum. Eéne uitdrukking, door den schrijver gebezigd, versterkt mij in dit gevoelen. Sprekende over de neiging tot oordeelen en veroordeelen, die hij bij de naam-studenten opmerkt en

afkeurt, schrijft hij [1]): „wie niet de zelfde trant van Studeeren (dat is het letterlyk te veroordeelen) met haar houd, en *ten minsten Sondaags niet eenmaal na de Lutersche kerke gaat* [2]), wort aanstonds van haar als een Letterknegt, (dan spreken ze zedig) of zo ze wat driftig zyn als een *Vyant en Vervolger* der Vroomen uitgekreeten." Hoe konden Gereformeerde studenten, vrienden der „vromen", hun eigen predikanten voorbijgaan om bij een Lutheraan te kerken, en hoe konden zij in het niet-gaan naar de Luthersche kerk een bewijs van letterknechterij of vijandschap tegen de „vromen" zien? Dit kan niet anders verklaard worden dan uit het feit, dat de Luthersche predikant A. G. DREAS, een Oostfries gelijk de meesten der pseudo-studiosi, een voorstander was van de leer der particuliere genade en zeer beslist Gereformeerde gevoelens beleed, zoodat hij dan ook later tot de Gereformeerden overging. Bij een volbloed Lutheraan zou men niet gekerkt hebben. Maar bij DREAS, een krypto-Gereformeerde en bovendien een landgenoot, wel. Is deze verklaring juist, dan wordt daardoor, in verband met het boven aangevoerde, het vermoeden, dat het boekje tusschen 30 Mei 1736 en 14 Juli 1737 geschreven is, tot genoegzame zekerheid, daar DREAS eerst in 1736 te Groningen als Luthersch predikant gekomen is. Nemen wij dan eindelijk nog in acht, dat DREAS het vertrouwen der Gereformeerden langzamerhand zal hebben moeten winnen, en dat het opmaken van de nominatie voor de vacature HOFSTEDE blijkbaar niet zeer ver meer af was, dan is het zoo goed als zeker, dat de *Pseudo-Studiosus* in het begin van 1737 geschreven is, toen HOFSTEDE dus ongeveer de helft van zijn vijfde studiejaar achter den rug had.

Den juisten tijd, waarop dit werkje ontstond, te kennen, is geen onverschillige zaak, omdat het eene belangrijke

---

1) blz. 33.

2) Ik cursiveer.

bijdrage bevat voor de kennis van de academische studie der theologanten van dien tijd, inzonderheid te Groningen.

Het stond daarmede niet zooals het behoorde. Er waren aan de academie aldaar — en dáár niet alleen — vele stndenten, die, reeds op meer gevorderden leeftijd gekomen, zich om de wetenschap in 't geheel niet bekommerden, maar er slechts op uit waren om zoo spoedig mogelijk predikant te worden. De noodige voorbereiding tot de studie ontbrak hun, zoodat zij ongeschikt waren de academische lessen te volgen en, indien niet eenigszins de hand geligt werd met de kerkelijke wetten, niet anders dan door bedrieglijke middelen het examen ter toelating tot de evangeliebediening konden doorstaan. Met kracht verzet de schrijver zich tegen deze toestanden en met felle scherpte van uitdrukking, waarbij het niet aan trekken van humor ontbreekt, treedt hij op tegen deze studenten, die slechts in naam student zijn, omdat zij niet in staat zijn te studeeren. Hij acht het ambt van bedienaar des evangelies zeer hoog en toont met tal van citaten en voorbeelden aan, dat men het vroeger met een zekeren schroom aanvaardde. Maar hoe was het veranderd! „Een Smit de mooker, een Snyder de schare, en een Knoopemaker de naalde te swaar vallende, dreigt aanstonds de Geleerde Werelt om Predikant te willen worden, en wort van het onwetende graauw met blydschap aangenomen. Een landbrouwer zyn bier niet naa genoegen konnende uitzetten, verlaat zyn vrouw en kinderen, en loopt met een dolle kop na de Academy, om daar zyn geluk te beproeven. Een Paruikemakers jongen, met zyn Baas verschil krygende, smyt de doos ter neer, en laat zyn naam by de Rector Magnificus intekenen, hoopende, zoo hy zyn zugt tot de letteren slegts te kennen geeft, wel haast een eerlyk onderhoud te zullen genieten, en wort dus doende *schoon hy alzo wel tot de wetenschappen bequaam is als de vos tot de ploeg*, om met den grooten *Owen* te spreken, in de order der Godgewyde jongelingen

aangenoomen. Welke drift, of laat ik liever zeggen, dwaasheid, tegenswoordig zoo algemeen is geworden, dat de schrandere *Ric. Steele* niet onaardig zegt in een van zyn vertoogen, dat het swarte laaken zedert eenige jaaren, even daarom, niet weinig in de prys is gesteigert."

Reeds lang had de schrijver gewacht, of ook een man van kennis en openlijk gezag in de kerk de pen opnemen zou tegen dit euvel, maar te vergeefs. Nu deed hij het met de betuiging, „niets anders als het welvaaren der Kerken, en de wederopbouwinge der vervallene muuren van Jerusalem te beogen." Hij wilde „de dwaasheid en zotheid deezer menschen" in het licht stellen en aantoonen, hoe weinig recht zij op de evangeliebediening hadden en welk een gevaar uit deze dingen voortvloeide „voor het gehele Christendom, en wel voornamentlyk voor ons Nederland." Zijn doel daarbij was „eeniger maaten dien dwazen loop te stuyten, en de Werelt van haar gunstige gedagten omtrent die Menschen, te ontslaan."

In zijn werkje zet hij nu eerst de vereischten uiteen, aan welke iemand voldoen moet, die predikant wil worden, en toetst daaraan de naamstudenten, terwijl hij vervolgens een methodus studendi geeft, dien zij onmogelijk in toepassing kunnen brengen.

Zeven vereischten stelt hij:

I. „Die zig tot den dienst Gods denkt te bereiden, moet (om van het Natuurlyke te beginnen) met een gezont, en sterk Ligchaam begaaft zyn." Welnu, den meesten dezer bedaagde studenten ontbreekt het daaraan. Het beste van hunne levensjaren hebben zij doorgebracht met zwaren arbeid en nu komen zij „met een stram en afgebeezigt ligchaam" op de academie, „al knuggende en steenende." De borst van den student Brandinus „gorgelt als een orgelpyp." En „wie ziet Monsjeur *Dagobert* langs de straaten schuiven, en gelooft niet, dat hy wegens zyn pynelyke troni, en eeltige leeden eeuwig met winden, en

jicht (Podagra is te veel voor een man van dat character) gekwelt is."

II. Hij mag niet mismaakt zijn en geen openlijke gebreken hebben van lendenen of oogen, opdat zijn hoorders daardoor geen walging of aanstoot krijgen. Immers ook onder de oude bedeeling mocht iemand, die gebrekkig was, niet toegelaten worden tot het altaar [1]). Ook in dit opzicht al weer voldoen de meesten niet aan den eisch. Ja het schijnt zelfs wel, alsof de „alderonreinste" om den godsdienst belachelijk te maken „*met voordagt*" tot den predikdienst bestemd worden. De oogen van Eubulus loopen altijd over van tranen. Den „belapte" vroegeren pruikenmaker Floriaen kan men niet „zonder schrik en walginge" aanschouwen. Als men de „mismaakte en roode trony" van Monsr. Govaart ziet, dan zou men zweeren, „dat hy alle morgen ten minsten een half-kroes brandewyn binnen slaat", en wie den Oostfries Crates ontmoet, verbeeldt zich „een Savoijer met een kykkast op den rugge te zien spanceeren."

III. Hij dient een liefelijke, althans een heldere, zuivere en verstaanbare uitspraak te hebben. Dit is gewenscht om de waarheden, die hij verkondigen zal, aangenaam te te maken en de gemoederen zijner toehoorders te winnen en te leiden. Maar in de uitspraak der pseudo-studiosi is niet de minste bevalligheid te vinden, „voorwaar minder als in het balken van een Woudezel, of crollen van een Maartsche Kater." Een blinde, die hen hoorde spreken, zou eerder denken een raaf te hooren babbelen dan een mensch, die predikant wenscht te worden; ja sommigen spreken zoo onbeschoft en plomp, dat het den schrijver niet zou verwonderen, „indien de Jongens 'er malkander om klopten, of hun taal meer naa 't Hottentots dan naa het Molqueerents was sweemende."

IV. Hij behoort te zijn van „een grootmoedigen en

---

[1]) Levit. 21 : 17—22.

courasieusen inborst." Grootmoedig, opdat hij zijne waardigheid voor anderen niet bespottelijk make, en „courasieus" om de vijanden van God en zijne kerk tegen te staan en altijd voor de zaak Gods rondborstig, zonder vrees of oogluiking, te spreken. Wat grootmoedigheid kan men nu verwachten van iemand, die geen recht denkbeeld van de waardigheid van het predikambt heeft, die veertig jaar lang niets anders gedaan heeft „als in de mest te wroeten, of gelyk een Ezel de pakken na de moolen te dragen"? En wat courage kan een mensch hebben, die van kindsbeen af gewoon geweest is, „op 't wenken van zyn *Jonker*, die hy voor het grootste Creatuur der weerelt houdt, te zidderen en te beeven, of daagelyks van zyn *baas* met de rotting en bollepees op een slaafagtige wyze behandelt te worden"? Kenmerkend is dan ook, wat de schrijver mededeelt van een der naamstudenten, Monsr. Heraldus. Toen dezen op een der colleges gevraagd werd, hoe hij wegens zijn onkunde zoowel van de talen als van de andere wetenschappen, ooit een beroep dacht te krijgen, wreef hij zich eerst „met een knoopemakers swier" volgens zijne gewoonte eens om de kin en antwoordde al lachende: „*Ho! Ho!* is het anders niet, onze Heer [1]) zeide tegens my,. toen ik na de Hoogeschole ging, dat, als ik my maar van de fymelaars afhield, en naa zyn genoegen wilde prediken, hy my wel een plaatze zoude verschaffen, en daar zal ik wel oppassen."

V. Van een predikant mag men verwachten, dat hij hebbe een „leevendige Verbeeldingskragt" (d. w. z. een helder voorstellingsvermogen), een schrander oordeel om alles zelf te kunnen wikken en wegen en de tegenwerpingen der vijanden extempore te weerleggen, en een vast geheugen „om een Predikatie van een uur zonder stutteren te konnen reciteeren". Het geheugen gaat bij sommigen nog al, hoewel de schrijver ook eenigen kent, die, al zouden

---

[1]) Bedoeld wordt de Dorpsschout of Ambtman.

zij hun hoofd er ook om moeten verliezen, geen twee verzen uit Virgilius van buiten kunnen leeren. Het voorstellingsvermogen laat heel wat te wenschen over, hoewel zij zich heel wat verbeelden van hunne kennis. En wat het oordeel betreft, als men daaronder verstaat het „judicium", dan blijkt het „zo fyn" te zijn „als de Kabeltouwen van een Oorlogschip, of zo gy denkt, dat ik al te hoog met myn gelykenissen steigere, — zegt de schrijver — ten minsten niet groover als de zyde-kousen, die *Monsr. Mardocheus* van een Westfaals Edelman, anders een welgestelde kramer, 't paar voor 7 stuivers koopt". Maar vat men oordeel op in den zin van „judicare", dan ziet het er nog treuriger uit. Daarin zijn zij vrij ver, ja verder dan alle andere studenten gevorderd. Hoevele balken zij ook in hun eigen oogen hebben, toch doen zij niets anders dan gedurig met een vergrootglas zoeken naar de splinters in die van hunne naasten. „*Die gaat hen al te los* (het is de Heer *Silvius*, die zoo styf niet gaat, als een Brouwersknegt, wiens zeenuwen, en peezen, door de uitwaazingen der draf zyn opgekrompen.) *Die zit de hoed te dwars op 't hooft* (het is myn Heer *Hermes*, die altyd Engelsche Hoeden draagt, die een slagje fynder zyn, als de zulke, die de Boeren van de Smouzen koopen.) *Die zyn klederen zyn te wilt* (zy meenen 'er myn vriend *Edelhart* meede, want hy draagt nooit een bruine rok met geele opslaagen, gelyk in Oostvriesland, zoo als ik zie, tegenswoordig de moode is.) *Die zyn schoenen zyn te dun* (het is de Heer *Rogier*, die 'er nooit spykers in heeft, gelyk *Monsr. Bysterkyk*, die ze juist niet uit menage, maar om dus te vaster en met minder gevaar *de gladde Groninger straaten*, die hy niet gewent is, te konnen gebruiken.) *Die syn gespen zyn te groot*, (zy hebben 'er myn Heer *Olivier* meede in 't oog, die niet resolveeren kan, zyn schoenen met riemen te strikken, gelyk *Monsr. Rusticus* in 't eerste plagte te doen, misschien om dat hy toen met lykdoorens gequelt was.) En men

maakt uit dit alles een false sluitreeden: Het zyn Wereltlingen die in de weelde verzoopen leggen."

VI. Hij moet nederig en vredelievend zijn. Maar daaraan ontbreekt bij de naam-studenten nog al heel wat. „*Monsr. Hoovaart*, die voor twee jaaren met het hoedjen onder de armen een elle laaken verkogt, ziet nu met veragtinge de geheele Werelt aan, en verwondert zig zelven over zyn groot geluk, en toekoomende Heerlykheid, zig niet verweerdigende ymant te groeten, of aan te zien, die zig niet alvoorens vernedert zyn Majesteit met deeze batze woorden aan te spreken: *Salve Domine Hoovaart S. S. Theologiae Studiose: Zyt gegroet myn Heer Hoovaart Student in de Heilige Godgeleertheid* . . . . Ook zyn de twee Oostvriesche Bander-Heeren, die reets verscheiden gaaten, door het geduurig ommezien naa hun ouderwetse degens, in de scheenen hebben gevallen, zo onverdraaglyk trots geworden, dat ze de Snyders, en Knoopemaakers niet meer voor Gildebroeders willen erkennen. — Van 's gelyken kykt *Dagobert*, zedert hy een Japon voor een boeren wambeusjen gekregen heeft, zo wreed en toornig, dat 't er een Ridder van Maltha van loopen zoude gaan, en een *Roelant* van trillen, indien hy hem onverwagt quam te ontmoeten".

En van de vredelievendheid dezer heeren moet men ook al geene hooge gedachten koesteren. Die niet verdraagzaam is jegens vrienden en nabestaanden, zal het ook niet zijn jegens vreemden en onbekenden, meent de schrijver. „Die zyn Wyf daags eenmaal wat eeten geeft, en driemaal met een eiken stok exerceert, gelyk laatst genoemde persoon [1]), als hy te huis is, gewoonlyk in plaats van een wandelinge naa den eeten doet, kan die wel een Gemeente liefhebben?"

VII. De laatste eisch, maar zeker niet de minste, dien men stellen mag, is deze, dat hij godvruchtig en een

---

[1]) Dagobert.

waarachtig christen zij. Nu wil de schrijver wel toestemmen, „dat 'er eenige onder deeze menschen zyn, die waarelyk den Heere in opregtigheid des herten vreezen, en ook moogelyk deel aan zyn kruisdood en opstandinge hebben"; maar toch kent hij ook anderen, die Zondags wel driemaal den openbaren godsdienst bijwonen „onder schyn van indruk en demoedigheid", doch desniettegenstaande „dikwyls, wanneer ze in hunne binnekameren zyn, lagchen, en spotten met die eenvoudige menschen, (zo als zy ze noemen) die stigtinge, en opwekkinge uit een Predikatie meenen te haalen."

Uit het medegedeelde blijkt duidelijk, dat onze schrijver van de naamstudenten geen hoogen dunk koestert.

Nadat hij alzoo de vereischten beschreven heeft, waaraan een aanstaand predikant voldoen moet, zet hij uiteen, wat zoo iemand te doen en te weten heeft vóór hij de godgeleerde loopbaan intreedt, om eindelijk aan te toonen, hoe hij daarna zich verder te gedragen heeft.

Drie dingen moet hij doen, nl. 1°. zich zelven ernstig onderzoeken, of hij tot het ambt van predikant geschikt is; 2°. „de binnenkameren van zyn herte doorsnuffelen, en met *Argus oogen* zoeken te ontdekken, wat hem eigentlyk wel doet begeeren een Nazireer Gods te worden"; en 3°. nagaan, van wat afkomst hij is, en of hij de middelen bezit om eenige jaren aan de academie te blijven en zijn studie zonder overhaasting ten einde te brengen.

De schrijver zegt verzekerd te zijn, dat onder „deeze verloopene Ambagtslieden" niet één is, die het eerste gedaan heeft. En dat vindt hij heel natuurlijk, want het is hun meer te doen om eer en luister en aanzien, een beter bestaan en een gemakkelijker leven, dan om de uitbreiding van Gods Koninkrijk. En om dit laatste moest het hun toch „alleenlyk te doen weezen". Hij wil wel toestemmen, „dat 'er eenige goede, en vroome Christenen onder zyn", die dit ook bedoelen, maar „hun *eenigste* en *eerste* oogmerk" is het niet. „Wat bewoog — vraagt de

schrijver — de Zoon van *Vulcanus* dog anders zyn beroep te laaten vaaren, en Predikant te gaan worden, als om dat zyn Beminde liever Juffrouw genaamt, en van een Meid wilde opgepast worden, als ten kosten van haare vingers langer Bonnetten te maaken, welk oogmerk zy ook bereikt heeft: Want de Man heeft het reets door geduurig loopen, en draaven (in compagnie nogtans van zyn Wyf) zo ver gebragt, dat hy (schoon hy niet een eenig woord buiten zyn Moedertaal, om nu van andere wetenschappen niet te spreken, verstaat) tot groot genoegen, van verscheidene Inwoonders deezer plaatze, tot Predikant in een Dorpje, onder de muuren van deeze Stad gelegen, geroepen is, daar hy zulk een opgang maakt door zyn gestoolene Predikatien, dat zommige zig niet ontzien te zeggen, dat het te wenschen was, dat alle Predikanten in Groningen zulke wakkere mannen waaren, zo dat ik niet twyfele of hy zal eenige stemmen by het vergeeven der Vacante plaatze alhier, tot troost en genoegen der Broeders van zyn order, krygen. — Wat deed *Monsr. Vitriarius* dog anders naa deeze gewigtige, en voortreffelyke bedieninge staan, als om voetzel te verschaffen aan zyne onvergelykelyke, en Hemel-tergende trotsheid, waar in hy buiten alle tegenspraak zyn mede Broederen de loef afsteekt. Schoon het my nog wel heugt, dat hy met zyn Schootvelletjen (veelverwiger dan Josephs veelkleurigen rok) in 't gezelschap van een kasjen met glaazen, om myne gebrookene vensteren 't stuk voor een blank, mits even zo veel *gratias* daar teegen gerekent, te herstellen, op myn kamer, al buigende, gelyk een Ommelander Boer, die ten Landsdage zal gaan, quam compareeren. Ik zegge schoon my zulks nog wel heugt, heeft hy thans de stoutheid, om in een Stad, zo groot en beroemt, en met zo veel geleerde Professoren en Predikanten voorzien, als ons Groningen is, zig op een Sondag in eene der Hoofdkerken (het Gasthuis was de *Sinjeur* te min) op den Kanzel te vertoonen, zeggende toen onder anderen,

in zyne by een geflanste Leerreden *(more majorum)* tot groote walginge van alle welmenende menschen: „Dat „onder zulk een groot en verbaazent aantal van toe-„hoorderen, als hier by een vergadert waaren, mogelyk „meer gevonden zouden worden, die uit enkele nieuws-„gierigheid, om hem, die voorheen de eere gehad hadde „een Burger van deeze Stad te weezen, (waarom zeide hy niet liever een *Reperateur der vermorzelde glazen*, dat was nog hoogdravender) „te hooren, als om wezentlyk „nut uit zyn Predikatie te zuigen." Waarlyk de Man hadde gelyk, want de Byen rieken wel eens aan paarde-vygen maar aazen 'er nooit op. Ook zeide hy in die Leerreeden: „Dat een gantsche drom van vroome menschen „deezer Stad, hem door hunne onophoudelyke gebeeden, „en smeekingen begeerig zynde, om eens Geestelyke spyse „uit zyn mond te ontfangen, daar toe (te weten om hier te Prediken) als 't waare gedwongen hadden". Als of hy die Man was, die koomen moeste uit andere Landen, om de Dogter Zions te drenken, en Hemels voetzel te verschaffen. — Toen hy nog *de eere hadde een Burger deezer Stad te weezen*, hebbe ik meermaalen het geluk gehad in zyn Burgerlyk gezelschap te weezen; dog het zelve altoos zo trots en hoogmoedig bevonden, dat zyn oordeel my eerder naa dat van de Paus van Romen, als naa dat van een nedrig Christen, geleek. — Dog het zelve wiert nog hoe langer hoe erger en opgeblazener, naa maate, dat hy bemerkte grooter opgang door zyn Catechezatien, en Oefeningen (die waarlyk niet van de geringste slag waaren, als zynde een Man, die, behalven dat hy den naame van Godvrugtig draagt, met een goede Theologische kennisse begaaft is) te maaken, en steeg eindelyk tot zulk een top van hoogte op, dat hy al dat vleien, en pryzen niet langer konnende verdraagen, eindelyk naa Oost-vrieslant, dat Landt van barmhertigheid trok, om zynen naam in de rolle der Leeraaren te tekenen, wordende aldus van een verstandig Christen een onverstandig, en

slegt Predikant. — Wat bewoog dog de wrevelige, en swart ziende *Vriesen* om Opzienders der Gemeentens te willen worden? God weet het, en ik gisse het. — Eindelyk, want het lust my niet haar stuk voor stuk te onderzoeken, wat bewoog die gantsche trein van Helden, die reets op ons Toneel verschenen zyn, dog anders op deeze Academy te koomen, als om dat de eene het Paruikemaken, wegens zyn schranderheid niet leeren konde, de andere om dat hy wegens zyn slegte konst, niet tot de weerdigheid van Knopemakers Baas konde worden verheeven, de derde om dat hy, schoon hy reets eenige jaaren onder de Lappedieven verkeert hadde, nog niet in staat was, om een Kinderrokje te maken?"

Het behoeft ons niet te bevreemden, dat zulke personen niet ruim voorzien waren van die „ronde Goden, op wiens altaaren in deeze tegenswoordige werelt nagt en dag gerookt wort," zoodat zij er op uit moesten zijn om zoo spoedig mogelijk klaar te komen. Van dege studie kwam er dus niets en van het koopen van boeken, „die voor een regt Student ten minsten jaarlyks de prys van 100 guld. moeten bedragen", was geen sprake. Zoo bestond de bibliotheek van Monsr. Monoculus uit „een half versleeten Rudimenta; Comeni Janua Linguarum; een Boekzaal van Rabus met een plaatjen daar voor; Cats Phyllis en Anna; Markii Synopsis Analytica; een Postryder van 't jaar 1714, en een Cantoor Almanach van Geert Simens, met vier uitgeleezene Dissertaties, over verscheiden stoffen." Inderdaad niet veel.

Nu, de heeren wisten dan ook niet veel, zelfs niet van wat zij, volgens den schrijver, moesten weten, om met vrucht de academische lessen te kunnen volgen. Daarvoor was noodig: grondige kennis van het Latijn en bedrevenheid in het Grieksch. Om een enkel proefje te geven van hun verregaande onkunde, verhaalt de schrijver, dat Monsr. Eigenwys op het college van een der hoogleeraren de volgende aanteekening maakte: *Illa divisio*

non est commoda necessaria et utila," en een volgende keer: „*Illa est praestantissimus liber, dixit Professor N. N.*" Ondeugend voegt de schrijver er bij: „De Man schynt byzonder veel van het *Faeminum genus* te houden."

Met het weinigjen kennis, dat de naam-studenten hadden, was het hun onmogelijk den studiegang te volgen, dien de schrijver in het breede beschrijft en dien ik hier ten slotte in het kort wil aanduiden.

Een goed student, die een goed theoloog wil worden, moet, wel voorbereid aan de academie gekomen, daar minstens zeven jaar blijven. In het eerste jaar vermeerdere en volmake hij zijne kennis van het Latijn en Grieksch, leze de werken der kerkvaders en vange aan met de studie van het Hebreeuwsch en daarna van het Chaldeeuwsch, om van het Syrisch en Arabisch maar niet te spreken. Natuurlijk weten de naam-studenten van het Hebreeuwsch zoo goed als niets. De schrijver betwijfelt, of er wel één onder hen is, die niet, zoodra hij hoort spreken van de *Kametz* en *Atnach*, in plaats van aan een vocaal aan het een of ander dier uit Arabië, en in plaats van aan een accent aan een vijgeboom uit West-Indië zal denken. Hij zegt verder, dat zij, om zonder kennis van het Hebreeuwsch toch eindelijk door hun examen te komen, „hondert valsheden, om haare Examitoren of Ondervraagers te bedotten, weeten uit te vinden, en met succes in 't werk te stellen".

In het tweede jaar moet eerst de Logica bestudeerd worden. Van haar willen verreweg de meeste naamstudenten niets weten. Zij begrijpen er ook niets van. Een hunner, Monsr. Madock, vroeg eens aan een ander student, van waar hij kwam. „Uit de Logica;" was het antwoord. En de snuggere Madock vroeg verwonderd: *Hebje een Lot gekreegen?*" — In hetzelfde jaar moet een aanvang gemaakt worden met de studie der Grieksche en Romeinsche Antiquiteiten en der Algemeene Geschiedenis, „om daar in tot het einde zyner daagen voort te vaaren".

Dit staat echter bij den schrijver vast, „dat 'er geen eene onder deeze *Naam-studenten* gevonden wort, die zig met deeze doorlugte wetenschap bemoeit."

Het derde jaar wordt aangevangen met de studie der Physica, „als het eerste gedeelte der beschouwende Philosophie." Nu zijn er wel eenigen dezer „Bastaart-Studenten", die de philosophische lessen trouw bijwonen, maar zij plukken er weinig vruchten van. „Onlangs — zoo verhaalt de schrijver — in de lessen van een zeeker Hoogleeraar zittende, hoorde ik, voor en al eer de Professor nog gekoomen was, *Monsr. Heraldus*, rampzalig lid van deze rampzalige Societeit der Weetnieten, aldus op de vraage *Wat is de Philosophie?* hem gedaan van een zeker nieuw aankomeling van de zelve order, antwoorden: „De Philosophy Kerel (het zyn alle zyn eige woorden, want ik hebbe ze aanstonds opgetekent) „dat „is een klugtig, en pleizierig ding, daar leert men don„deren, en blixemen, en ys, sneeuw, hagel en ik weet „niet wat voor goed al meer maaken: Wy konnen door „een... ik kan het nu zo ras niet noemen, alderhande „beesten doen sterven, jaa jonge het gaat 'er wonderlyk „toe! De Professor laat ons alle morgen wat mooys zien, „gisteren liet hy houte kereltjes in een glas met water „danzen, en van daag wil hy ons leeren, hoe men menschen „doot schieten kan met een roer, zonder dat het baldert, „ook schryft hy met inkt, die brand als vuur, en zo „misselyk over het papier runt, dat ik 'er menigmaal „een schrik van op myn leden hebbe gekreegen, en by „my zelven gedagt hebbe, dat hy zekerlyk een weinigje „van de tooverie moeste verstaan. Jaa ik geloof ook, „dat hy 'er niet geheel vry van is, schoon hy het om „de Drom... geen woort wil hebben. Hy zegt ons „wel, hoe dat hy alle deeze dingen doet, maar hy praat „'er zo wonderlyk in om, dat ik 'er althans, al zou ik „ook barsten, geen woort van verstaan kan: Ook geloof „ik niet, dat hy het ons te regte wil leeren; dog dat is

„niet met al, als ik het maar zie ben ik wel te vreden. „enz. enz." Als wij zoo hooren spreken, dan begrijpen wij, dat de schrijver dezen „Laici" verwijt, dat zij optreden „met meerder opgeblazentheid als een Groninger drekmenner, wanneer hy op zyn geheele Triomf-waagen, in spyt van zo veel braave Burgers, die te voet moeten gaan, gevoert wort."

Op de Physica volgt de „Theologia Naturalis, of waaragtige Metaphysica . . . als het tweede gedeelte der beschouwende Philosophie." Niemand kan tot de theologische studie overgaan „zonder zekere gronden in deeze wetenschap gelegt te hebben." Maar vóór hij de eigentlijke theologie gaat beoefenen, moet hij zich eerst nog de Ethica of Zedekunde eigen maken. De schrijver verklaart echter, dat hij, gedurende al den tijd van zijn verblijf aan de academie, het woord ethica van niemand anders dan alleen van eenige professoren ooit heeft hooren noemen, ja dat een der hoogleeraren, die gaarne een college daarin had willen geven, wegens gebrek aan een genoegzaam aantal leerlingen, zulks niet heeft kunnen doen.

Zijn zoo drie jaren van propaedeusis voorbij, dan kieze de student „een *Systema Theologicum*, of Godgeleert Zamenstel naa zyn genoegen, zonder door een belagchelyke partie-zugt gedreven te zyn" en hoore in zijn vierde jaar „den Professor, die over zyn uitgekipt Zamenstel Collegie houd, de Goddelyke Waarheden met opmerkzaamheid behandelen" en beginne „zig nu geheel en al op het onderzoeken der *Stellige Godgeleertheid* te leggen, al zyn kragten inspannende, om de zelve dit jaar in zyn hoofd te brengen." Hetgeen hij in de vorige jaren geleerd heeft, repeteere hij „op gezette uuren, of alleen of met andere", en breide het uit. Tevens bestudeere hij nu de Historia Ecclesiastica en de Joodsche Oudheden. Vooral op het beoefenen der „kerkelijke Historie" legt de schrijver veel nadruk. Dat doen de naam-studenten niet. Zij weten er dan ook zoo goed als niets van en begaan de grootste

dwaasheden soms. Vermakelijke bewijzen worden daarvan aangehaald. *Heraldus* verzekerde, dat Augustus de eerste Christen-keizer geweest was. *Eigenwys* vroeg verwonderd, toen hij hoorde, dat sommige leden van het concilie van Trente het met AUGUSTINUS hielden, „of *Augustinus* toen ook aldaar tegenswoordig was geweest?" *Cleophas* kon niet gelooven, dat CONSTANTIJN DE GROOTE op hoogen leeftijd nog gedoopt zou zijn, „want, voegde hy 'er by, wat menschen zouden hem wegens zyn swaarte te doop hebben konnen houden?" En de „Oostvriesche *Naalde-ridder*" gaf, toen hij hoorde spreken over AMBROSIUS als bisschop van Milaan en ATHANASIUS als bisschop van Alexandrië, zijne verbazing te kennen met deze woorden: „Wel hoe is het moogelyk, zyn die Mannen ook al Paaps geweest, ik hebbe altyd gemeent, dat het goede Gereformeerden waaren!"

Komen deze dingen ons haast ongeloofelijk voor, de schrijver verzekert nadrukkelijk, dat er wel 50 echte studenten zijn, die in hun geweten overtuigd zijn, dat hij „niet een duim breed in 't verhalen deezer zeltzaamheeden van de waarheid geweken" is, terwijl hij bereid is om al hetgeen hij verhaald heeft „met een getuigenisse der Waarheid, indien zulks noodig mogte weezen, te bevestigen".

In het vijfde jaar moet de student zijn Kerkgeschiedenis en Hebreeuwsche Antiquiteiten onderhouden en zich nu oefenen in de Theologia Elenctica of Wederleggende Godgeleerdheid. Hij bestudeere nu ook andere systemata en hoore vooral verschillende hoogleeraren, opdat de waarheid hem hoe langer des te helderder worde en hij voor partijzucht bewaard blijve. Die partijzucht is zeer groot onder de studenten. Men geeft zich al dadelijk, als men aan de academie komt, voor een Voetiaan of Coccejaan uit. „Die een *Voetiaan* is (te weeten die daar voor van zyn Vrienden of Ouders is verklaart) voegt zig aanstonds by zyn zoort gelyken, en raast op de Cocceanen, als een Hannekemaaijer op zijn makker, wanneer hij hem

een duyt ontfutzelt heeft". En omgekeerd is het niet beter. „Die een Cocceaan is, te weten op zyn maniere, voegt zig by de zyne, en noemt die geene, die hy voor meedebroederen moeste erkennen, den gantschen dag niet anders, als Botmuilen, Weetnieten, Scheurmakers, Dikkoppen, geduurig sweerende dat een *Cocceaan* wel 10 *Voetianen* met huit en haair kan opvreeten, en wat diergelyke fraaiheeden meer zyn". En bleef het daar nog maar bij. Maar neen, als Coccejaansche en Voetiaansche studenten toevallig bij elkaêr in gezelschap komen, schelden zij elkander uit, en „wanneer de Wyn het bloed in de aderen begint hitzig te maaken, en de dampen naa de herzenen vliegen, neemt het treur-spel eerst te regte een begin; men telt schielyk de hoofden der gasten eens op, en die de meerderheid aan zyn zyde bevint, grypt den Kelk in de eene, en den Degen in de andere hand, schreeuwende als een vertorende Visdame, terwyl hy een douzyn vloeken van zyn tonge laat rollen: VIVAT VOETIANISMUS, PEREAT COCCEANISMUS. Of: VIVAT COCCEANISMUS, PEREAT VOETIANISMUS". Ja zelfs de Professoren moeten het ontgelden; „men stuift als verwoede *Medeeaas* naa buiten, en swindelt met meerder geschreeuw als een koppel jonge Kraaien, die voor de eerste maal hun nest verlaaten, naa de huizen der Hoogleeraaren toe, daar men hen dan dit avontdeuntje vereert: DE HEER N. MOET BOOVEN, DE HEER N. DAAR ONDER, EN DIE HET ANDERS MEENT, DIE SLAA DE DONDER: En wat diergelyke janhaagels, en ligtmisse spreukjes meer zyn, Heidenen, ik swyge van Christen Jongelingen, die tot den dienst Gods afgezondert zyn, ten eenemaal onbetaamelyk".

Vijf jaren zijn dus voorbijgegaan. „Het *Studium Propheticum*, of het regte verband der Prophetische Schriften, om nu van *Emblematische* en *Exegetische* Collegien niet te spreken, zal onzen Jongeling dit zesde jaar, behalven de Outheids-kunde, Kerkelyke Geschiedenissen, en Godgeleertheid, genoegzaam werk verschaffen". Hij moet echter

zelf maar zien, hoe hij zich met die profetische studie redt, want geen enkel hoogleeraar, hoeveel moeite hij ook doe om de nuttigheid er van aan te prijzen, is in staat om zoovele studenten rondom zich te verzamelen, „als de arbeid, die een Hoogleeraar aan zulk een swaarwigtig werk moet besteden, waardig is. Alle *Naam-Studenten* veragten ze, en braaken 'er hun gif en swadder den gantschen dag op uit. 't Is of de Prophetien niet meer tot den Bybel behooren, maar alleenlyk uit de herzenen van *Coccejus* gevloeit zyn".

Eindelijk in het zevende jaar legge de student, zijne studiën bijhoudend, zich vooral toe op den methodus concionandi, om zich onder het gehoor zijner hoogleeraren en nog vaker onder dat van goede vrienden te oefenen in het preeken en vooral ook in de voordracht. Die oefening is hoog noodig, want men hoort, „wanneer 'er onder het opzigt van een Professor gepredikt wort," soms de onbetamelijkste dingen. „Deeze schreeuwt als een Meerkat, of brult als een misdadiger in de bul van Phalaris: Geene piept als een muisjen van 6 daagen, of teemt onverdraagelyker als een kraamvrouw, die met haar eerstgeboren zoontje speelt: Die maakt 'er een doodelyke zonde van, zyn oogen slegts eenmaal in een geheele predicatie te openen: En deeze kreunt 'er zig niet aan, al laat hy ze zelfs onder het gebed de geheele kerke doorswieren: Die is van gedagten, dat God ons de handen niet gegeeven heeft, om ze op de predikstoel te gebruiken: En deeze wederom van een ander gevoelen zynde, swaait 'er meede als een Westphaalsche Gras-jonker met zyn scherp-snydende zeissen doet, wanneer hy voor de eerstemaal van 't jaar, in 't weelderig Hollands Klaver-groen treed." De naam-studenten denken er echter anders over. Zij willen wel preeken, maar reeds in hun eerste academiejaar, want zij hebben haast om klaar te komen. Zijn er, wil men goed studeeren, zeven jaren noodig vóór men Candidaat tot den Heiligen Dienst kan worden, de naam-studenten,

„slegts een of twee uitgezondert" doen het lichtelijk in 12 of 16 maanden.

De schrijver dringt met allen ernst er op aan, vooral niet minder dan zeven jaren te nemen, maar veel liever meer. Het komt hem voor, dat een jongeling, die op zijn 16de of 17de jaar aan de academie komt, goed doet met student te blijven tot zijn 28ste, „om in de drie, of vier laatste jaaren ook zyn gebruik van de Duitsche, Engelsche, en Switzersche Godsgeleerden te maaken".

Ten slotte wekt hij de hoogleeraren op om toch maatregelen te nemen, „dat niemant tot deeze of geene wetenschap zoude toegelaaten worden, als die blijken konde geeven, van in zodanigen wetenschap behoorlyk te zullen en te konnen vorderen", alsmede „dat niemant tot de Theologische Collegien zoude toegelaten worden, die niet alvoorens de fondamenten in alle die wetenschappen, die wy voorheen opgenoemt hebben, gelegt hadde." Door de gesprekken toch, die hij met hen gehouden heeft, is hij overtuigd, dat er in zijn boekje niets gevonden wordt, dat zij niet zullen kunnen billijken en goedkeuren. Tevens vermaant hij de predikanten om niemant haastiglijk de handen op te leggen, en de leden der gemeente om in het vervolg bij het beroepen der leeraren met voorzichtigheid te werk gaan.

En hiermede eindig ik. Naar het mij voorkomt is de schilderij, die de schrijver ophangt, over 't algemeen juist, al moeten wij ook met voorzichtigheid te werk gaan bij het beoordeelen der bijzonderheden. Maar, al blijkt uit den stijl ook genoegzaam, dat de schrijver niet altijd vrij gebleven is van overdrijving, daartoe verleid door de zucht om zich pikant uit te drukken, zijn werkje bevat zeker eene belangrijke bijdrage tot de kennis van de studie der theologie aan de academie te Groningen in de eerste helft der achttiende eeuw.

